

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
им. М. УТЕМИСОВА

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

Жылына 4 рет шығады

№ 4 (72) - 2018

ВЕСТНИК ЗКГУ

Выходит 4 раза в год

Орал-Уральск

Педагогика, филология, тарих,
биология және экология, жер туралы ғылымдар/
Педагогика, филология, история,
биология и экология, науки о Земле

Бас редактор – Главный редактор:
Н.Х.СЕРҒАЛИЕВ

биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор/
кандидат биологических наук, ассоциированный профессор

Бас редакторының орынбасары – Заместитель главного редактора
А.С.ҚЫДЫРШАЕВ

педагогика ғылымдарының докторы, профессор/доктор педагогических наук, профессор

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

Т. Вюнш –	философия докторы (PhD), профессор, доктор философии (PhD), профессор, Пассау университеті (Германия, Пассау қ.)	доктор философии (PhD), профессор, Университет Пассау (Германия, г. Пассау)
П.М. Кольцов -	т.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.и.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г. Элиста)
А.С. Тасмағамбетов -	т.ғ.д., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утеминова
Т.З. Рысбеков -	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утеминова
А.С. Турчин -	психол.ғ.д., доцент, Иванов мемлекеттік университеті (Ресей, Иванов қ.)	д.психол.н., доцент, Ивановский государственный университет (Россия, г. Иванов)
В.Ю.Салов -	п.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.п.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утеминова
Г.И.Имашев -	п.ғ.д., профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті	д.п.н., профессор, Атырауский государственный университет им. Х.Досмұхамедова
А.В. Скали –	п.ғ.к., доцент, Экономика университеті (Польша, Быдгощ қ.)	д.п.н., доцент, Университет экономики (Польша, г. Быдгощ)
К. Кайнер -	ф.ғ.д., профессор, Йоханнес Гутенберг атындағы университет (Германия, Майнц қ.)	д.ф.н., профессор, Университет им. Йоханнеса Гутенберга (Германия, г. Майнц)
А.Р. Габидуллина -	ф.ғ.д., профессор, Донбасс мемлекеттік педагогикалық университеті (Украина, Горловка қ.)	д.ф.н., профессор, Донбасский государственный педагогический университет (Украина, г. Горловка)
Г.К. Хасанов -	ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.ф.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утеминова
А.Г. Абуханова -	ф.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.ф.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утеминова
М. К.Сапанов -	б.ғ.д., профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ, РФ)	д.б.н., профессор, Институт лесоведения, Российская академия наук (г.Москва, РФ)
Е. Е.Андронов -	б.ғ.к., доцент, Ресей ауыл шаруашылық ғылым академиясының Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ФЗИ (Санкт-Петербург қ., РФ)	к.б.н., доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, РФ)
А. Г.Бакиев -	б.ғ.к., доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экологиясы институты (Тольятти қ., РФ)	к.б.н., доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г.Тольятти, РФ)
А. А.Иманбаева -	б.ғ.к., Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы ҚР БҒМ ҒК (Ақтау қ., ҚР)	к.б.н., РГП «Мангышлакский экспериментальный ботанический сад» КН МОН РК (г.Ақтау, РК)
Т. Е.Дарбаева -	б.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.б.н., профессор, ЗКГУ им.М.Утеминова
Р. Г.Сафиуллин -	г.ғ.д., профессор, Башқұрт мемлекеттік университеті (Уфа қ., РФ)	д.г.н., профессор, Башкирский государственный университет (г.Уфа, РФ)
В. П.Петрицев -	г.ғ.д., доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., РФ)	д.г.н., доцент, Оренбургский государственный университет (г.Оренбург, РФ)
О. Б.Мазбаев -	г.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана қ., ҚР)	д.г.н., профессор, Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева (г.Астана, РК)
А. Д.Маусымбаева -	т.ғ.к., Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., ҚР)	к.т.н., Карагандинский государственный технический университет (г.Караганда, ҚР)
К. М.Ахмеденов -	г.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.г.н., ассоциированный профессор, ЗКГУ им.М.Утеминова

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, №971 – Ж күйігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 09.08.2000ж. қайта тіркеліп, №1432 – Ж күйігі берілген.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің келісімімен мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін 26.01.2011ж. есепке алу туралы №11389-Ж күйігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым тізіміне енді.

Издаётся с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №11389-Ж от 26.01.2011г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и педагогическим наукам.

ISSN 1680-0761

© М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2018.
ТІРКЕУ НӘМІРІ 1432-Ж

ПЕДАГОГИКА/ ПЕДАГОГИКА/ PEDAGOGICS

ӘОЖ 378.147

Мұханбетжанова Ә.М. – педагогика ғылымдарының докторы,
профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Мұханбетжанова А.У. – педагогика ғылымдарының докторы, доцент,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
E-mail: pedagogika_@mail.ru

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУДЕГІ КІРІКТІРУДІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

***Аңдатпа.** Мақалада ғылыми білімдер интеграция мәселесінің философиялық, педагогикалық, психологиялық негіздеріне талдау жасалады. Әр түрлі ғылымдардан алынатын білімдердің синтезі нәтижесінде дүниенің ғылыми бейнесінің жасалуы және ғылымның тиісті кезеңдегі тарихи дамуында өсіп отыруы сипатталады. Жаңартылған білім беру бағдарламалары бойынша кіріктірілген білім берудің ерекшеліктері қарастырылады.*

***Тірек сөздер:** ғылыми білімдер, интеграция, дифференциация, дүниенің ғылыми бейнесі, жүйе, білім беру мазмұны, жаңартылған білім бағдарламасы, функционалдық сауаттылық, даму, әрекет, ассоциативтік теория.*

«Орта білім беру жүйесінде негізгі тәсілдер белгіленген, қазіргі кезеңде солардың орындалуына баса назар аударған жөн. Назарбаев зияткерлік мектептерінің оқыту жүйесі мен әдістемесі мемлекеттік мектептер үшін бірыңғай стандарт болуға тиіс».

Н.Назарбаев. Қазақстан халқына жолдауы, 2018 жылғы 5 қазан

Мемлекетіміздің әлемдегі бәсекеге қабілетті отыз елдің қатарына және әлемдік білім беру кеңістігіне енуі үшін қазіргі кезеңде ұлттық деңгейдегі жұмыстар жүргізілуде. Білім беру бағдарламасындағы ұлттық стандарттарға, бағалауға, оқулықтар мен оқыту әдістеріне қатысты білім беру саласындағы өзекті құндылықтар мен мақсаттар мектепте берілетін жаңартылған білім мазмұны арқылы ұлттық сананы қалыптастырып, іске асыруды және ауқымды халықаралық тәжірибемен өзара әрекеттесуді көздейді.

Қазіргі ақпараттық қоғамның білімділікке қоятын талаптары күн санап өзгеруде. Өйткені, кешегі ақпараттың ертең пайдаға аспауы, күні кешегі өзекті мамандықтың ертең қажет болмай қалуы мүмкін жағдайлар және ақпараттар көзінің көбеюі білім алушының меңгерген кең ауқымды дағдыларына негізделген функционалдық сауаттылығын қалыптастыруды қажет етуде.

Еліміздегі Назарбаев Зияткерлік мектептеріндегі Кіріктірілген оқыту бағдарлармен білім берудің тиімділігі айқындалып, жанартылған білім беру мазмұнын құру «Ортақ тақырыптар» негізінде кіріктіруге негізделіп отыр. Оның мақсаты – оқушыларда дүниенің біртұтас бейнесін қалыптастыру.

Міне, біздің бұл мақалада көтергелі отырған мәселеміз - білім берудегі интеграцияның(кіріктіру) ғылыми негіздеріне, яғни философиялық, педагогикалық, психологиялық негіздеріне талдау жасау.

Бізді қоршап тұрған Дүние (Әлем) бір-бірімен күрделі, әрі сан-салалы байланыста болатын және микро-макро-мегажүйе құрайтын объектілер мен құбылыстар жиынтығынан тұрады. Біздің дүние туралы біліміміз әр түрлі заттар мен құбылыстар жөніндегі әр саладағы мәліметтердің кездейсоқ жиынтығы емес, қоршаған шындықтың белгілі бір дәрежеде өмір сүретін жүйесін көрсететін ұғымдардың, принциптердің, заңдардың тәртіптелген жүйесі. Ғылыми білімдердің мұндай жүйесі - *дүниенің ғылыми бейнесін* жасайды. Дүниенің ғылыми бейнесі әр түрлі ғылымдардан алынатын білімдердің синтезі нәтижесінде жасалуы және ғылымның тиісті кезеңдегі тарихи дамуында өсіп отыруы, дүние туралы жалпы түсінікті құрайды [1, 28 б.].

Философиялық және энциклопедиялық сөздіктер кіріктіруді (интеграцияны) қайта құрылу, толығу ретінде береді және “бұрын әр басқа бөліктер мен элементтердің тұтасқа бірігуімен байланысты даму процесінің қыры” ретінде айқындайды [2, 84 б.].

“Үлкен Кеңес Энциклопедиясы” интеграцияны “жүйе теориясының жеке дифференциацияланған бөліктерінің тұтасқа байланыстылық күйін білдіретін ұғым, сол сияқты, сол күйге алып келетін процесс” ретінде береді. Интеграция термині сөздікте, олардың дифференциациямен қатар жүзеге асатын ғылымдардың жақындасу және байланысу процесін сипаттау үшін қолданылады [3, 123 б.].

Интеграция терминінің әртүрлі аймақтардағы қолданылуын қарастырып көрейік. Академик Б.М.Кедров: интегративтілік - қазіргі ғылымның маңызды белгісі: бұл оның жаңаша ұйымдасуы ғана емес, әрі ең бастысы – оның ішкі күйін, зерттеудің жаңа пәнін және оның барлық қырларын, байланыстарын бір мезгілде тұрлаулы түрде көрсететін бірден-бір шарты деп біледі. Интеграция – қандай да бір жекелеген элементтердің бір тұтас болып бірігуі, қандай да бір бірліктің қайта құрылуы” [4, 67 б.].

Демек, әртүрлі ғылыми бағыттағы анықтамалық әдебиеттерде интеграция ұғымы айқындалады және келтірілген анықтамалар мен терминдердің сипаттамалары қамтылатындығына одан әрі көз жеткіземіз. Жоғарыдағы жалпыға белгілі тұжырымдарды есепке ала отырып, өзімізге қажетті бағыттарды бөліп алып, олардағы зерттеліп отырған ұғымның түсіндірілуін қарастырамыз.

Ғылыми интеграцияның ерекшеліктері білім беруде айқын көрініс табуда: табиғат, қоғам, адам дамуындағы әлеуметтік қызметінің күшеюі, оның гуманистік бағдары; ғылым жүйесінің сатылануы сияқты мәселелер жатады.

Қазіргі ғылымдағы интеграция формасын жіктеуде едәуір алшақтықтың болуына қарамастан, көптеген авторлар ғылыми танымның пәнаралықтығы ең маңызды және болашағы бар деген бірыңғай пікірді қолдайды. Ғылымның пайда болуының өзі танымның дамуындағы

интеграциялық процестермен тікелей байланыста, былайша айтқанда, ғылым – интеграцияның жемісі. Ал даму мен интеграцияның қозғаушы күші болып табылатын қоғамдық өзгерістер интеграцияны қажет ететін факторлар.

Бір-біріне қарама-қарсы “дифференциация” және “интеграция” ұғымдары белгілі бір деңгейде табиғатта болатын процестерді және оларды адамның меңгеріп, игеру тәсілдерін көрсетеді. Дифференциация ғылыми анализге негізделе отырып, табиғаттың соғұрлым жаңа аймақтарында алынатын нәтижелер, құбылыстар мен процестер жөніндегі көзқарастар, түсініктерді көрсетеді, нәтижесінде материя мен оның даму заңдылықтары жөніндегі біздің біліміміз толығыады [5].

Сонымен бірге синтез процесінде біздің біліміміз бен көзқарасымыздың бірігуі, материалдық дүниенің әртүрлі объектілері мен құбылыстары арасындағы жаңа себеп-салдарлық байланыстардың орнығуы жүзеге асады. Бұл орайда, қоршған дүние жөніндегі біздің білімдеріміз бен көзқарастарымыздың интеграциясы туралы айтуымызға болады. Дегенмен, бұл интеграция ғылымдар дифференциациясы процесінің нәтижесінде болады, оның көрінісі олардың өзара енуі, өзара әсерлесуі, будандасуы болып табылады. Қазіргі уақытта тіпті білімнің жеке бөлініп алынған аймағы жөніндегі түсінікті де ғылымдар жиынтығы ғана бере алады. Сонымен, қазіргі уақытта ғылымдар интеграциясы “қиылысушы” және “өтпелі” ғылымдардың пайда болуында байқалады. Ал, білімнің синтезі неғұрлым жалпылама ұғымдарда, қағидаларда, теорияларда, тұжырымдамаларда, дүниенің локальдық бейнесін құруда, дүниенің жалпы ғылыми бейнесін жасауда көрініс табады [6].

Білім берудегі кіріктіру мәселесін қарастырмас бұрын бізге терминдер мен негізгі қолданылатын ұғымдарды анықтап алуымыз керек. Интеграция принципі білім берудегі интеграция ұғымымен беріледі. Бұл түсінікті мазмұнды ету үшін ғылыми түсініктің не екендігін қарастыру артық емес.

1993 ж. ЮНЕСКО сессиясында интеграция ұғымының жұмыстық анықтамасы берілді. Интеграция ұғымын “өзара органикалық байланыстағы білімдердің бір-бірімен кірігуі, оқушының ғылымды біртұтас түсінуіне қол жаткізу” деп көрсетеді. Бұл ұғым интеграцияның түпкі, дүниетанымдық мақсатын дұрыс түсіндіріп береді.

Білім беру жүйесіндегі қалыптасқан өзара әсерді не қамтамасыз етеді? Бұл маңызды сұраққа жауап білім берудегі интеграция ұғымы болып табылады. Интеграция ұғымы іс-әрекет принципін, шын мәніндегі білім беру процесін бейнелейді.

Интеграция мен дифференциация – білімнің тиімділігін арттырудың әртүрлі әдістері. Сондықтан интеграциялық үрдістерді білім беру, тәрбиелеу, оқу процестеріндегі құнды заңдылық деуге болады. Бұл ой қорытындысын «білім – адамдардың қоғамдағы материалдық және рухани іс- әрекеттерінің өнімі; дүниенің нысана қасиеттері мен байланысының, табиғилық пен адамилықтың таңбалық түрде идеал бейнеленуі» деген анықтамадан да көреміз [6].

Басқаша айтқанда, білім – ойдың жиынтығы, адамның дүниеге қатынасы. Танымдық жүйенің элементтерін анықтай отырып, сана олардың арасындағы байланысты да табады. Таным үрдісінде танылушы нысананы бөлу ғана емес, синтездеу де іске асады. Интеграция білімнің жинақталуы мен толығыуына жеткізеді.

Қоршаған дүние заңдылықтарының ғылымда зерттелуі мәселесін қарастыра отырып, өскелең ұрпаққа білім беру процесінде қоршаған әлемді қалай зерделеуге, оның заңдарын білім беру проблемасымен қалай сәйкестендіруге болатындығын анықтау заңды нәрсе. Бұдан әрі баланың ақиқат шындықты тануы қандай жолмен жүреді, ол үшін оқытуда қандай әдістер қолданылады, мектептің білім мазмұнында білімнің кірігуі арқылы біртұтас дүние бейнесі қалай көрініс табады, міне осы мәселелер ауқымы қамтылады [7; 8; 9; 10].

Қарастырылып отырған мәселенің білім берудің даму генезисіндегі жағдайына тоқталайық. Педагогика тарихында дүние бөлікке бөлінбей, бүтіндікте және тұтастықта қаралатындығына көптеген мысалдар бар. Барлық уақытта да, әртүрлі білім беру жүйелерінде балаларға қоршаған дүниедегі заттар мен құбылыстарды таныстыруға ерекше көңіл бөлініп отырған. XIX ғ. 60-жылдарында К.Д. Ушинский түсіндірмелі оқу жүйесін ұсынды. Өзінің «Балалар әлемі және «Хрестоматия» (1870ж) комплекстері мазмұны бала түсінігіне жақын бүкіл дүниені қамтиды. Педагог география, жаратылыстану, отан тарихы элементтеріне үлкен орын берді. Өзінің кітаптарының негізгі мақсатын кіші мектеп жасындағы балаларды әрбір адам меңгеруге тиісті қоршаған өмір жөнінде қарапайым білім циклімен қаруландыру деп есептеді [11].

К.Д. Ушинскийдің түсіндіруінше, оқушыларда қалыптасатын білімдер жүйесін дерексіз ұғымдар санымен емес, бір-бірімен органикалық байланысты дүние туралы объективті білімдермен жетілдіру керек деді. «Пәндер негізінен шығатын парасатты жүйе, бізге білімді меңгеруге мүмкіндік береді. Байланыспайтын үзік-үзік біліммен толыққан бас қожайынның өзі ештеңе іздеп таба алмайтын қоймаға ұқсайды». «Жаратылыстану пәндеріндегі құбылыстарды байланыссыз баяндау балалардың ақыл-ойын тежеп, қалжыратады» [12].

Ол жаңа жолды іздестіруде, өзін ойша оқушылардың орнына қоюы керек болды. Әлі ойлауға үйренбеген оқушыны меңгерілмеген құбылыстардың алдына қойып, оларға ақыл-ой жаттығуларын жасату арқылы олардың ақыл ой қызметін дамытты. Яғни, ғылыми білімді әр түрлі белгілі болған нәрселерді түсінуге ғана емес, ең қарапайым формалардан бастап ғылыми таным процесінің өзіне енгізу керек болды.

К.Д. Ушинскийдің өз шешімін бала нақты заттар туралы нақты бейнелер бойынша ғана ойлай бастайды деген психологиялық ойларымен негіздеді. Сонымен қатар, ғылыми ойлаудың даму процесі туралы логикалық-әдіснамалық ой-пікірлердің, яғни тарихи тұрғыдан ең соңында пайда болатын пәндік оқыту жүйесінің, оқытудың ең басына шығарылуы арасындағы алшақтықты дәлелдейді.

“Пәндерді оқытуда,... бір ғылым бір ғылымнан соң, еш жерде соқтығыспай жүріп отырған кезде бағдарламада тәртіптілік көрсеткенімен, ол баланың басында берекесіздік (хаос) пайда болады. Тіпті оданда сорақысы баста жатқан кездегі идеялардың өлі күйі, молада жатқан сияқты бірі жөнінде екіншісі білмейді. Басқаша жағдайда ғылым өз жүйесінде балаларды басқаша педагогикалық жолмен дамытуы қажет және оларға өмірлері үшін өте қажетті пайдалы мәліметтерді беруі керек... Баланың басында ғылымдар схоластикалық күйде жатуы дұрыс емес, білімдер мен идеялар қандай ғылымдардан алынса да, органикалық түзілімде дүниеге және оның өміріне

анық, мүмкіндігінше кеңейтілген көзқарас беруі керек... Қазіргі мектеп мынадай жағдайға келе жатыр: ғылымдар жүйесінің ашылуы бастапқыда емес, оның соңында жүзеге асырылуы керек, яғни дәл адамзат тарихындағы сияқты жүйе білімдермен толтырылмай керісінше білімдер жүйеге құрылуы керек” [12, 177 б.]

К.Д. Ушинский өзінің осы ойын дәлелдеу үшін бастауыш және жоғары бастауыш мектептер үшін “Ана тілі” және “Балалар әлемі” деп аталатын кішкене, бірақ әмбебап балалар энциклопедиясын жазды. Балалар табиғатын есепке ала отырып, оларды орта және жоғары мектептің ғылымына кіруге даярлау проблемасын ерекше дарындылықпен шешті. “Ана тілі” және “Балалар әлемінде” кіші мектеп жасындағы балалар ерекшелігіне қайшы келетін, пәндік жүйеден туындайтын көп пәнділікті қысқартуға қол жеткізді. Міне, осы жасқа сыныптық оқу жүйесін Ушинский педагогикалық тұрғыдан барынша тиімді шешті. “Ана тілінің” негізгі мақсаты балаларды қоршаған дүние құбылыстарының алдына қойып, солар туралы айтуға және ойлауға, жазуға, оқуға, есептеуге, өлшеуге, сурет салуға және жапсыруға мәжбүр етті. Балалар ешқандай “ғылымды”, ешқандай “оқу пәнін” оқып үйренген жоқ.

Бастауыш мектептің алғашқы екі жылына арналған “Ана тілінің” екі кітабында К.Д. Ушинский балаларды дамыту мақсатында айналысудың бірден үш түрін: қабылдау, сезімдік әсерлену, ойлау; ал тілде- ауысша, жазбаша, графикалық бейнелеуді жүзеге асырды. Пәндік жүйеде бұл сабақтардың мазмұны органикалық байланыспаған бірнеше пәндерге бөлініп орналасады.

Бұрын бір-бірімен байланыссыз бірнеше пәндерге бөлінген білімдер: табиғат, ойлау, тіл, оқу, жазу, есептеу туралы ғылыми білімдер органикалық байланыста екі кішкене кітапқа орналасқан. Оны жарты сағатта парақтап шығуға болады, бірақ одан екі жыл бойына бірнеше пәндер бойынша білімдердің берік негізін алып шығуға да болады. Ал пәндік оқытуда бұл бірнеше жылға созылатын еді. Ұлы педагог осы кітабын мектепке ғана емес, ата-аналарға да арнады.

Ғылымда оқушыларға біртұтас дүние бейнесін білімді интеграциялау арқылы қалыптастыру проблемасы негізінен олардың дүниетанымын дамытудың факторы ретінде зерттеле отырып, танымдық, тұтастық, нормативтік, эмоциональды-еріктік, практикалық компоненттерден құралады. Қоршаған дүниені тануға байланысты дүниетанымды қалыптастыру мәселесіне көптеген зерттеулер арналған.

Дүниенің оқушы санасында өзіндік бейнеленуін зерделеу нәтижелері көрсеткендей, оқушылардың ақиқат дүниені тануы, кез-келген адам сияқты әрекетте жүзеге асады (Л.С. Выготский, В.В. Давыдов, А.Н. Леонтьев т.б.). Әрекеттің іргелі ережелерінің бірі оның пәндігі. “Әрекеттің негізгі, немесе құрылымдық, сипаттамасы да оның пәндігі. Әрекет ұғымының өзінде оның пәндік ұғымы тұрады “пәнсіз әрекет” деген сөздің еш мағынасы жоқ” [13; 14; 15]. Пәндік әрекетте ең маңызды қарама-қайшылықтардың бірі, оқытудың дифференциациялық тенденциясы мен мәдениеттің қазіргі даму деңгейі туғызып отырған ақиқат дүниені тұтастықта көруді оқушыларда қалыптастыру қажеттілігі шешімін табады. Оқу процесінің тұтастығы адамның (бұл жерде баланың) дүниеге қарым- қатынасын анықтайды. Бұл мәселені балаларды оқыту процесінде қалай есепке алу қажеттігін қарастырдық.

Оқытудың психологиялық теориясы адамның алған ақпаратын қабылдау және ой елегінен өткізу заңдылықтарын іздестіреді, сол сияқты ішкі психикалық модель мен сыртқы дүниенің өзара әсері мәселесіне тіреледі (П.К. Анохин). Сонымен, таным дегеніміз рухани әрекеттің арнайы түрі, қоршаған дүниені түсіну процесі [16].

Білім берудің педагогикалық процесі және оқушыларда дүниенің ғылыми бейнесін қалыптастыру - дидактикалық зерттеулердің маңызды объектісі болып табылады. Дидактика оқытудың жалпы теориясы ретінде жекелеген оқу пәндері “ішінде” және олардың арасындағы, білімнің мазмұны мен ойлау әдістеріндегі жалпылықты анықтап негіздеуі керек. Міне, сол жалпылықты анықтап алғаннан кейін ғана оны арнайы зерттеуге және сол арқылы оқушыларда дүниенің біртұтас ғылыми бейнесінің мағынасын қалыптастыруға болады.

Оқытудың алғашқы жылынан бастап баланы дүние бейнесінің гуманитарлық және жаратылыс ғылыми мазмұнының бірлігіне тереңдей еруге, оның дербес тәжірибесін кеңейте отырып, дүние жөніндегі жалпы білімімен өзін салыстыра отырып, өз тұлғасының бірегейлігін сезіне бастауға міндетті түрде үйрету керек.

Бастауыш сыныптардағы білім мазмұнының қайнар көзі-құрамдас үш бөліктен – адам, табиғат, қоғамнан тұратын айналадағы дүние. Ендеше осы мазмұнның өзі айналадағы дүние, оны танып білудің әдіс-тәсілдері туралы түсініктер мен ұғымдарды біріктіретін біртұтас білім, білік, дағдылар жүйесі.

Оқу процесі барысында оқушының қоршаған шындықты тануы, адамзаттың тарихи дамуы барысында шындықты тануы сияқты жолмен өтеді, яғни барлық танымдық модельдер элементі жанама түрде қазіргі кезде өмірде бар нәрсенің өзегі ретінде үстемдік етеді. Дегенмен, қоршаған дүниені оқушының тану процесінің өзіндік ерекшелігі бар. “Оның ерекшелігі мынада: оқушы алдында тұрған танымдық міндет адамзаттың тарихи дамуы барысында тұрған және тұратын танымдық міндеттен өзгеше. Қоғамдық танымның міндеті – қоршаған шындық туралы жаңа білімдерді меңгеру, танымның жаңа әдістерін ашу, танылмағанды тану. Ал, оқушы алдында тұратын міндет –адамзат таныған, қорытылған және ғылымда мазмұндалған материалды, тәжірибені игеру”. А.Н. Леонтьев мұны тарихи қалыптасқан адамзат қабілеттері мен қызметтерін индивидтің қайта бейнелеуі жүзеге асырылатын процесс деп атайды.

Д.Брунердің пікірі бойынша, ақыл-ой әрекеті, мейлі ол ғылымның алдыңғы шебінде болсын немесе мектептің үшінші сыныбында болсын, адамның алдында белгілі бір құбылысты түсінуге қол жеткізу міндеті тұрғандықтан, сол бір қатардағы әрекет болып табылады, мұндағы айырмашылық дәрежесінде емес, түрінде [17, 20 б.].

Оқу мен ғылыми танымның өзіндік ерекшеліктерін көрсете отырып, оқып-үйрену процесінде алынған білімді меңгеру жүзеге асады. Онда қателіктер болуы мүмкін емес, меңгеру оқытушы мен оқушының өзара әсерінде, ғылыми жаңалық ашуға қарағанда шапшаңырақ, оқушылар жасын есепке ала отырып жүреді. Үйрену ғылыми танымнан өзгеше бола тұрса да, ол бәрі бір шындықты жеке тану және бейнелеу формасы болып табылады деп көрсетеді. Оқушы танымы ғылыми таным сияқты, ол үнемі шындыққа жақындау процесі, ол да диалектикалық ішкі қарама-қайшылықтарды қозғалысқа келтіріп үздіксіз қозғалыста, дамуда болады.

Сонымен, көптеген ғалым- педагогтар мен психологтар ғылымдағы және мектептегі танымның жалпы құрылымын сырттай бақылау, абстрактілік ойлауға өзара өтуді көрсететін және арнайы ұйымдастырылған оқыту жүйесі жағдайындағы компоненттерін бөле отырып қарастырады.

Оқытуды формальдық логика тұрғысынан талдау да ойлаудың формасы, оның заңдылықтары мен операциясы танымның барлық түрлерінде ғалымның, оқушының, мұғалімнің т.б. ойлауында да бірдей екендігін көрсетеді.

Жоғарыда қарастырылғандай, қоршаған дүниені тану оның заңдылықтарын, заңдарын ашады және таным нәтижелерін белгілі-бір модельдерде есепке алады, бейнелеп көрсетеді. Ғылыми білімдерді тануды, ол заңдылықтарды түсінуді бала жеке дамуында өз бетімен немесе оқыту процесінде жүзеге асырады.

Біздің көзқарасымыз бойынша кіріктірілген білім беру - іс әрекеттің кезектесуі, балалар меңгерген қарапайым білім немесе іс-әрекеттің бір пәннен, екінші пәнге ауысуы. Балалардың білімдерін бекіту үшін оқыту процесін ұйымдастыру деп есептейміз.

Педагогикалық құбылыс ретіндегі білім берудегі интеграцияның педагогикалық негіздерімен қатар, біз қоршаған дүниені, табиғатты, қоғамды және адамның өзін- өзі кіріктіру негізінде танудың психологиялық механизмдерін қарастырамыз.

Оқыту психологиясында интеграция жағдайындағы ойлау ерекшелігіне арнаулы зерттеулер жоқ. Зерттеліп отырған проблеманың психологиялық ерекшеліктерін іздестіруде біз И.П. Павловтың және М.М. Сеченовтің ілімдеріне, олар ұсынған жүйелілік ұстанымына, дәлірек айтқанда синтетикалық көзқарас адам миының біртұтас интегративті әрекетіне сүйенетіндігіне көңіл аудардық. Адам миы қызметіндегі жүйелілік ақпарат интеграциясымен байланысты. Ол әртүрлі мәндік тәртіптегі нейропсихикалық жүйенің құрылуы мен қызметінде білінеді. Мұндай жүйенің пайда болуы, сонымен бірге интеграциялық байланыстарды тану мен меңгеруге бағытталған оқу әрекетінің нәтижелілігін қамтамасыз етеді.

Аталған жағдайлардың қай-қайсысында болмасын интеграциялық байланысты іске асырудың ортақ әдісі, пәндік оқыту жүйесінде алынатын білімдерді, ептілікті, ақпараттарды талдап қорыту болып табылады.

Ақпараттың интеграциялық шоғырлануы шығармашылық таным қызметінің мүмкіндіктерін арттыратын, талдап қорытылған ойлау модельдерін қалыптастырумен байланысты. Ақпараттық байланыстар нысананы оқушыға пәндік оқу әрекеттері процесінде әр қырынан қамтиды. Әр жаңа аспект, жаңа байланыс, бұрыннан бар ұғым құрылымына жинақтау және айыру процестері арқылы енуі қажет. Оқушы жаңа білімдердің жалпы, ерекше және жеке жақтарын біліп шығады, оларды дүниені тану көзқарасының жүйесіне енгізеді.

Ойлау мен танудағы байланыстарды анықтау және меңгеру процестері, XX ғасырдың басында басым болған дәстүрлі дидактика негізінің құрамдас бөлігі болып табылатын, ойлау қызметінің *ассоциативтік теориясында* ашылды. «Ассоциация» деген сөз «одақ», «байланысты» білдіреді.

Осы жағдайда психикалық құрылыстармен түсініктердің арасындағы байланыстарды ескеру, ойға тұту. Қабылдау мен түсініктер басқа да түсініктер шығаруы мүмкін: Бір мезгілдегі тікелей әсерленушілік (уайым,

қасірет, қуану) - бір мезгілде олармен, немесе олардың соңынан (іргелестік ассоциация), бұрынғылармен ұқсас (ұқсастық ассоциация), қарама-қарсы контрастілік бұрынғыларға (контраст ассоциациялы). Ассоциацияның есте сақтау, еске түсіру, қорытылған ұғымдарды жеке түсіну процестерінде маңызды рөл атқарады.

Бір нәрсені ұғу, есте сақтау, оны (есте сақтайтынды), басқамен байланыстыру, бұрынғы байланыстардың торына енгізу, ассоциация құру. Ассоциация беру үшін, психикалық процестер әрекеттерінің уақытына тура келуі қажет. Олар бір мезгілде әсерленетін және сонымен қатар, адамға белгілі бір маңызы болуы қажет. Атап айтқанда, осының әсерімен кейінгі осы процестердің біреуінің пайда болуы, екінші процестің пайда болуына соқтырады. Түсіну, есте сақтау, еске түсіру процестерінде мағыналы байланыстар ерекше рөл атқарады.

Мағыналы байланыстарды, ең алдымен, себеп пен салдардың (нәтиже) бүтін мен оның бөлшектерінің, жалпы ережелер мен олардан шығатын жеке қорытындылардың арасындағы қатынастар бейнеленіледі. Мәселен, табиғатты зерттеуде кез-келген табиғат құбылысы оны шығаратын жағдайлар, себептер, салдарлармен (нәтижелер) байланыстырылады (Л.Выготский).

Білім беруде (оқытуда) интеграция процестерінің психологиялық негіздерінің бірі ретінде психолог Б.А. Самариннің ассоциативтік ойлау туралы идеяларын пайдалануға болады деп есептейміз. Идеяларының мәні мынада – кез келген білім – ассоциация, ал білімдердің жүйесі-ассоциациялар жүйесі. Б.А. Самарин ассоциациялардың мына түрлерін көрсетеді: Локальдық (жергілікті), жеке жүйелілік, ішкі және жүйе аралық. Сонымен қатар ойлау әрекетінің дәрежелерін, ассоциациялардың қосылу сипатына байланысты, классификациялайды.

Локальдық ассоциация - зат немесе құбылыс туралы элементарлық білім құрайтын қарапайым нервті байланысы. Бұл – басқа білімдермен сәйкестігі жоқ, бөлектенген байланыс, тек элементарлық ой әрекетін қамтамасыз етуі мүмкін және кіші мектеп жасына сәйкес келеді [18, 123 б.].

Жеке жүйелілік ассоциация- бұл жәй жүйелі ассоциациялар. Олар жеке тақырыпты немесе қандай да болмасын бір затты, құбылысты зерттеу негізінде пайда болады. Бұл, жеке заттар мен құбылыстарды тану процесі, жаңа факторлар мен ұғымдарды бұрын қалыптасқан түсініктермен салыстыру арқылы таңдаумен қосарланып жүреді. Осы кезеңде білімдерді жәй талдап қорыту іске асырылады, бірақ жаңа білімдердің іргелес білімдермен сәйкестігі әлі болмайды. Осы деңгейде оқушылардың аналитика-синтетикалық әрекеті пайда болады. Ішкі жүйелік ассоциациялар оқушылардың тұтас жүйелі білім (физикалық, химиялық, биологиялық және т.б.) алуын қамтамасыз етеді. Зерттелетін заттың шеңберінде білімді кеңінен пайдалану процесі жүреді.

Жүйеаралық ассоциациялар оқушының ойлау әрекетінің жоғарғы сатысы ретінде білімдердің әр түрлі жүйелерін біріктіреді, оларды (білімдерді) талдап қорытады, жинақтайды, құбылыстың немесе процестің әр алуандығын тануға мүмкіншілік береді. Ассоциацияның тек осы кезеңінде ғана жалпы ұғымдар пайда болады. Жүйеаралық ассоциациялардың қалыптасуы оқушыға әр салалардан алған білімдерін пайдалануға, оларды

бір-біріне бағынышты етуге, қосылатын жерінде өз-ара байланыстылықты орнатуға мүмкіншілік береді.

Локальдық және жекежүйелік ассоциациялар бастауыш мектеп оқушыларына тән деп есептейтіндер бар. Бірақ шетел және ресейлік ғалымдардың эксперименттері (Д.Сиск, С.Кейплен, В.В. Давыдов, Д.Б.Эльконин және басқалары) бастауыш сынып оқушыларының интеллектуальдық дамуы үшін жоғары потенциалдық мүмкіншіліктері бар екендігін дәлелдеп берді. Егер де балаларды осыған арнайы үйретсе олар талдап қорытындылап ойлауы мүмкін; адамның ойлау (интеллектуальдық) қабілетінің 80%-і 8 жасында қалыптасады.

Біздің көзқарасымыз бойынша, кіріктірілген оқытуда жәй қорытындылаудан, іргелес білімдермен сәйкестелінбеген, бастауыш мектеп оқушысы жеке жүйелік және ішкі жүйелік ассоциацияларды жекелеп меңгеруі мүмкін. Солар арқылы себеп-салдарды, уақыттық, кеңістіктік, сандық және басқа да байланыстарды бейнелейтін тұтас жүйелерді (биологиялық, физикалық, химиялық) таниды.

Жаңартылған білім беру бағдарламаларында білімнің мазмұны сыныптан сыныпқа жоғарылаған сайын спирал бойынша күрделіленіп беріледі. Ал, серіппе(спирал) бойынша қозғалыста («барлығынан аз-аздап») ұғымдар туралы жаңа түсініктер алу, бар білімдерді жүйелі түрде дамыту және кеңейту жүзеге асырылып отырады [19, 46 б.].

Қорыта келе, жаңартылған бағдарламалармен оқытатын мұғалімдер «Ортақ тақырыптар» бойынша әртүрлі пәндер мазмұнынан кіріктірілген білім беру барысында жоғарыда баяндалған кіріктірудің ғылыми негіздерін меңгермейінше оқу мақсаттарына жетуде, бағалауда қиындықтар туындайды.

Әдебиеттер:

1. Мұханбетжанова Ә. Білімді интеграциялау негізінде оқушыларда дүниенің ғылыми бейнесін қалыптастыру: монография. – Алматы: Ғылым баспасы, 2000. – 248 б.
2. Философский словарь / Под ред. И.Г. Фролова. – М.: Из-во Политической литературы, 1986. – 589 с.
3. Философский энциклопедический словарь / Ред. кол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-оглы, Л.Ф. Ильичев и др. 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
4. Кедров Б.М. Классификация наук. – М., Мысль, 1973. – 472 с.
5. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 522 с.
6. Абдильдин Ж.М. О методологической роли целостного рассмотрения явлений: Материалистическая диалектика как методология. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 402 с.
7. Урсул А.Д. Философия и интегративно-общенаучные процессы. – М.: Наука, 1985. – 314 с.
8. Чепиков М.Г. Интеграция науки (философский аспект). – М.: Наука, 1981. – 82 с.
9. Колягин Ю.М., Алексеенко О.А. Интеграция школьного обучения // Начальная школа. – 1990. – №9. – С. 28-31.
10. Зверев И.Д. Взаимосвязь учебных предметов. – М.: Знание, 1977. – 164 с.

11.Берулова М.Н. Интеграция содержания общего и профессионального образования в профтехучилищах (теоретико-методологический аспект). – Томск, 1988. – 228 с.

12.Бейсенбаева А.А. Гуманизация образования старшеклассников на основе межпредметных связей / Автореф. дисс. ... докт. пед. наук. – Алматы, 1996. – 48 с.

13.Ушинский К.Д. О первоначальном преподавании русского языка // Педагогические сочинения в 6 томах. Т. 4. / Составитель С.Ф. Егоров. – М.: Педагогика, 1989. – С. 8-12.

14.Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения. – М.: Просвещение, 1968. – 142 с.

15.Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. Т. 4. Детская психология / Под ред. Д.Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.

16.Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. Т. 1. – М., 1983. – 287 с.

17.Давыдов В.В. Психологическая теория учебной деятельности и методов начального обучения основанных на содержательном обобщении. – Томск, 1992. – 112 с.

18.Самарин Ю.Я. Очерки психологии ума. Избранные труды. – М.: Наука, 1962. – 395 с.

19.Мұханбетжанова Ә., Мұханбетжанова А. Жаңартылған білім беру мазмұнының теориясы мен әдістемесі: оқу құралы. – Атырау, 2018. – 146 б.

Муханбетжанова А.М., Муханбетжанова А.У.

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ИНТЕГРАЦИИ ПРИ ОБНОВЛЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье анализируются философские, педагогические, психологические основы интеграции научных знаний. В результате синтеза знаний из разных наук он характеризуется созданием научного образа мира и ростом науки в ее историческом развитии в надлежащее время. Особенности интегрированного образования будут рассмотрены в обновленных образовательных программах.

Ключевые слова: научное знание, интеграция, дифференциация, научная картина мира, система, содержание образования, обновленные образовательные программы, функциональная грамотность, развитие, деятельность, ассоциативная теория.

Mukhanbetzhanova A.M., Mukhanbetzhanova A.U.

THE SCIENTIFIC BASIS OF INTEGRATION IN THE RENEWED EDUCATION

The article analyzes the philosophical, pedagogical, psychological bases of scientific knowledge integration. As a result of synthesis of knowledge from different sciences, it is characterized by the creation of a scientific image of the world and the growth of science in its historical development at a proper time. Features of integrated education will be considered in the upgraded education programs.

Keywords: scientific knowledge, integration, differentiation, scientific worldview, system, educational content, updated educational programs, functional literacy, development, activity, associative theory.

Podgórska-Jachnik D. – Doctor PhD, associate professor,
Kazimierz Wielki University (Bydgoszcz, Poland)

E-mail: depejot2@ukw.edu.pl

Adelbayeva N. – Doctor of Historical Sciences, M.Utemisov WKSU

E-mail: adelnur@mail.ru

Gabdrakhmanova Sh. – Candidate of Pedagogical Sciences,
M.Utemisov WKSU

E-mail: appercia81@mail.ru

COACHING AND MENTORING IN EDUCATION

Annotation. *The article describes the characteristics of coaching and mentoring as a type of professional activity aimed at the development of human potential in education. The purpose of the article is to reveal the peculiarities of coaching and mentoring in the educational environment, in particular in the training of specialists in postgraduate education. The basic difference presented in the article refers to the nature of the support person's involvement: both coaching and mentoring generate change, but in the case of coaching, with a clearly task-oriented character, it is more about acquiring knowledge and skills leading to a specific goal. Mentoring emphasizes relationships and personal transformation that can not be reduced only to knowledge and skills.*

Keywords: *Coaching, Mentoring, Personal Development, Education*

Currently, under the conditions of reforming the education system of Kazakhstan, the teaching methods, both in general education and in higher education, are experiencing a difficult period associated with changing educational goals, developing updated content of education and technology. Of course, these circumstances require new pedagogical research in the field of education and training, the search for innovative means, forms and methods of training and education related to the development and implementation of modern educational and information technologies in the educational process.

In the education and upbringing system in the Republic of Kazakhstan, coaching technology has recently become widely used as one of the most effective ways to develop a creative personality and achieve its goals, which allows resolving many issues, preventing future difficulties, ensuring the selection and implementation of optimal personal strategies and professional development.

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of coaching and mentoring in the educational environment, in particular in terms of inclusion.

Coaching and mentoring as strategies used in management, education and development support.

Coaching and mentoring gained great popularity at the turn of the 20th and 21st centuries, entering various areas of human activity, including the area of education. Behind a kind of "fashion" for coaching and mentoring is looking for innovative, effective and adapted to the conditions of modernity, human development strategy and its skills. However, the work of a student with a master is not an invention of our time, because the method of forming dialogue, already

known in Antiquity, as evidenced by the descriptions of conversations conducted with students by Socrates or Plato [1].

So what is the essence of the two title strategies and what role they can play in modern education - such a question should be posed by every teacher, especially an academic teacher, analyzing his work skills and the possibilities of its development. He should also ask himself about the relationship between the role and methodically changed roles, in the context of the superior role of the pedagogue as a guide. The supremacy of the role of the pedagogue is determined by the very source of the word (gr. paidagogós - literally "leading the child") [2], as well as the axiological and teleological premises of pedagogy as a science.

Contemporary understanding of the word coaching is far from its root. So in the 16th century, when the first horse-drawn wagon was built in the Hungarian town of Kòcs, the occupation of transporting people was called caoching [3]. Currently, coaching is understood as a form of structured support that can be practically used everywhere - at work, at school, in psychological and social help, and others. - when various types of problems are solved and the process of change, including development, is triggered.

Coaching is strongly rooted in business and management, which itself suggests that its high effectiveness was appreciated. Hard economic laws best verify which activities are most effective. It is interesting that this was also the way of active teaching methods: from effective, fast, extracting the resources available to the methods of teaching adult employees - to activating techniques of working with children. The beginnings of coaching in business and management are the 1930s. The superiors then sought methods of various methods that would increase the individual effectiveness of their employees [4]. The concept of on-the-job training has been described in the book Training on the Job from 1958, and the coaching method, however, began to be spoken only at the end of the 1970s [5]. The world of sport was fascinated by the intense search for the so-called effective coach, not necessarily related to a given discipline, but successfully using psychology, social engineering, effective motivational strategies, etc. The beginning of coaching could be finally the publication in 1974 by Tim Galloway. It was about tennis, in which the author shows the superiority of well-chosen, hitting in the heart of the questions, giving advice and guidance. It seems that the special driving force in such situations is played by personal discovery and the use of resources already possessed [5]. An attempt to transfer these strategies to business has merged the experience of trainers, sports coaches and psychologists. In the 1980s, they were also used to raise the efficiency of learning [4], also in the relations between the supervisor and the employee [6]. This can be considered as the beginning of coaching in the current understanding, although it was constantly undergoing development and improvement.

The development of coaching as a contemporary profession is extremely dynamic. Founded in 1995, the International Coach Federation (ICF) currently has 34,000 members in over 147 countries [7], although not all coaches are associated in this largest global coaching organization. As early as 2003, nearly 400,000 offering coaching services were recorded [6].

It is more difficult to present the development of mentoring, because it is a more difficult concept to exclude from other impacts that support development. His lineage is at least as long as the history of pedagogy. The word 'mentor' (Greek) literally means 'thinker'. It was also the name of Mentor of the mythical Odysseus,

taking care of his son Telemach [8]. In the seventeenth and eighteenth centuries gained a new meaning, experienced people. The real development of interest in mentoring in education, especially in academic education, however, falls on the end of the 11th century. Mentoring can be defined as a partner between a master (mentor) and a student (mentoree), oriented at discovering and developing the student's potential. It mainly involves acquiring new knowledge, developing educational and / or professional self-awareness. Mentoring not only allows you to discover the way of self-realization, but also to build motivation to follow it without fear [8].

Mentoring, like coaching, is now increasingly used in both business and education as one of the most effective education and development management strategies.

Assumptions of coaching and mentoring and differences between them.

Coaching and mentoring are often exchanged together, which is also often confused with each other. Meanwhile, these are two different strategies to support development, so they should be used with full awareness of their assumptions, as well as differences. Some of these differences are of a fundamental nature - they define the boundaries between methods, the other variant - define the area of modification and creative search for a coach or mentor. The need to maintain boundaries results from both the basic assumptions of the methods, competency conditions (more and more often supported by a formal professional certificate, or even the degree of specialization), as well as ethical issues (eg the problem of responsibility for the effects of changes). In a similar way, coaching and (psycho)therapy are distinguished [9], just like coaching and consuelling [10], mentoring an tutoring [11], and other. However, as specialists from Management Mentors are concerned, there are coaches who can act as mentors, and some mentors sometimes act more like trainers. However, they also highlight the differences between coaching and business mentoring. It seems that they can be given a slightly more general character, as shown in the diagram in Figure 1. In Figure 1 presents own study based on Management Mentors.

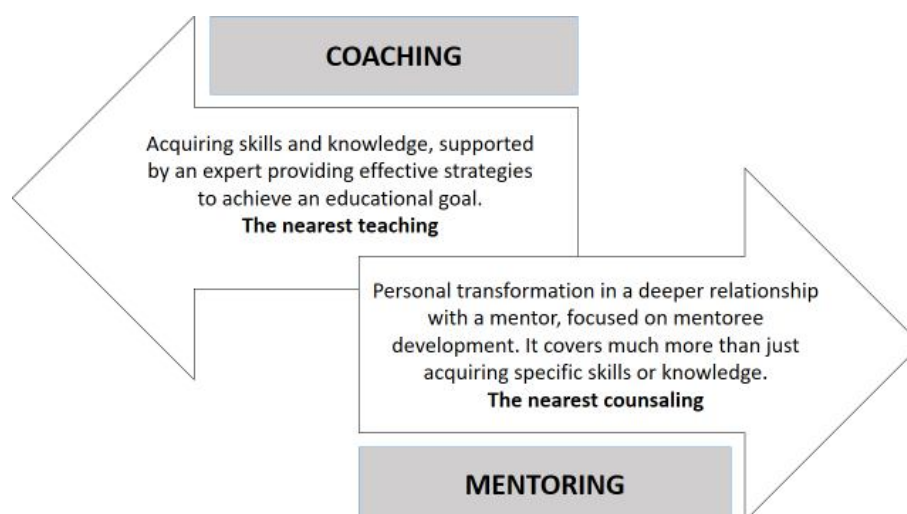

Figure 1 – The main differences between coaching and mentoring

The basic difference presented in the figure refers to the nature of the support person's involvement: both coaching and mentoring generate change, but in the case of coaching, with a clearly task-oriented character, it is more about acquiring knowledge and skills leading to a specific goal. Mentoring emphasizes relationships and personal transformation that can not be reduced only to knowledge and skills. Not always, however, the depth of change can be a determinant of difference, because there are shots showing that the coach's work can also take place at different levels of coachee involvement: from superficial, reversible changes, through changing deep, engaging internal motivation, convictions and values, to profound ones transformations of identity and personality. Bennewicz [12] calls it "small coaching", "big Coaching" and "Tao coaching" respectively (Figure 2). In Figure 2 presents own study based on M. Bennewicz [12]. The latter in the depth range seems to be close to mentoring, which means the author perceives the difference in the form of the impact, not in its content. However, this is a fuzzy difference.

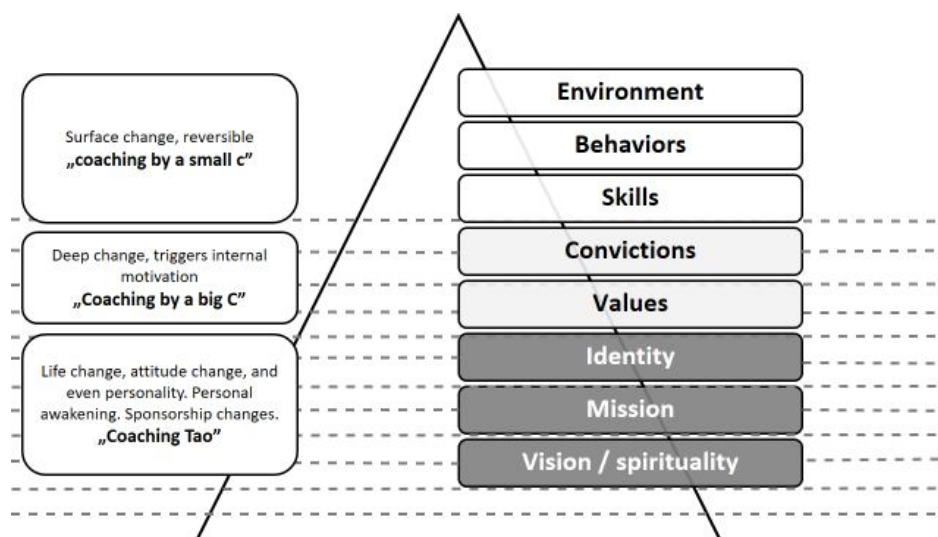

Figure 2 – Levels of motivation in coaching.

It is worth adding that the figure shows in the form of an "iceberg" motivational levels, which can also be read as levels of conditions that determine what is visible to the environment as the top of the mountain: the environment co-created by the individual, his behavior and skills. Returning to blur the boundaries between coaching and mentoring, Management Mentors is of the opinion that professional ethics requires a clear presentation of existing differences, which were disowned in the White Book prepared by the Company, Managment Mentors. The list contains as many as 25 fundamental differences, however, this applies to coaching and mentoring in business. They include, among others, elements of the analysis of costs and financial benefits, location of the coach and mentor in the organizational structure, including business subordination, location of coaching or mentoring in the overall company management strategy. Not all criteria refer to educational and educational activities. Some, however, can be inspirational. Differences between coaching and mentoring in education, inspired by White Papers by Managment Mentors, presents Table 1.

Table 1 – Coaching vs mentoring–educational look on the differences

Coaching	Mentoring
task oriented	relationship oriented
short term	long term
performance driven	development driven
does not require design	requires a design phase
primarily focus on object issues (knowledge, skills)	balance both the object and subject and object (knowledge, skills, and the the personal change)
often relies on software and online systems	usually happens face-to-face, but some of the tasks involved in creating a program and setting up matches can benefit from online system
can be done for remedial purposes	is never remedial
the focus is on the individual to develop greater expertise in his or her activity	the interaction between the mentor and mentoree leads to mutual change and, thus, more directly affects the culture.
may include a component on how to address issues of diversity	always involves diversity because part of the dialogue that takes place between the mentor and mentoree is on their differences
concerned about behavioral transformation.	concerned about personal transformation
one-directional, focused on the coachee's needs; whether a coach gains insight into himself of herself as a coach or learns anything new from the coachee is irrelevant to effective coaching	bi-directional; both mentors and mentorees gain through the relationship.
coaches are often / mostly "outside experts"	mentors are „inside experts”
coaches are experts in specific areas ¹ - coach is the one who guides and directs the coachee in learning the expertise the coach has to offer.	mentors are a developmental facilitator - mentor is a developmental facilitator; he or she may have content expertise, but what is more important is to have the interpersonal skills to create a safe learning environment

Differences in both approaches are visible, although not always rigid and often debatable. In addition, there are attempts to combine coaching with mentoring, which further hinders orientation. Such an attempt is, for example, the introduction of the concept of "master coaching", which Robert Hargrove defines: Master coaching is the development of the ability to change people, the organizations in which they work, and the environment in which they live. Affecting their imagination and professed values, it helps in re-specifying in

¹Here the views are divided, whether the coach must be a specialist in the field of coaching content, whether in the field of generating change and managing it.

accordance with the goals to which they aspire, the way of thinking and behavior" [13]. It seems that the most appropriate way to practice both strategies is to go from their basic assumptions, and as you acquire experience, you can experiment with a sense of responsibility for the changes that are triggered and within the acceptable limits of the coach and mentor professions.

The effectiveness of coaching and mentoring in the light of scientific research.

The effectiveness of coaching and mentoring can be inferred both indirectly and directly, although its assessment will never be easy, due to the complexity, to condition changes in the functioning and development of a person. Intermediate applications can be based on the experience of the business world, in which no funds are invested in activities that do not bring measurable benefits, mainly economic ones. Managers around the world would not pay the expensive and expensive coaching and mentoring activities if they did not see direct business results. It seems that it is mainly thanks to such effects that coaching has strengthened its leading position among the methods of leadership supporting the development of employees, but also the management.

Intermediate application concerns the results of research: evaluation, self-evaluation of coachee or mentoree, scientific research of high methodological quality. Such research is undertaken, although not always free of conflict of interest (the growing network of coaching services, which is an increasingly powerful segment of the service market, significantly uses the positive image of coaching as a proven method of change management). Therefore, in the search for reliable knowledge about the effectiveness of this method, for 15 years began to develop research on coaching, later also mentoring, inscribing into the trend of so-called. evidence-based practice (EVP). Thus, analogy to evidence-based medicine, evidence-based therapy or evidence-based social work, or others, evidence-based coaching / mentoring began to develop. The First Evidence-Based Coaching Conference took place at the University of Sydney in Australia, in July 2003 [14]. Research by Australian scientists has opened the way not only to confirm the effectiveness of coaching in business, but also to the scientifically justified entry into the executive coaching for schools and modern education [15].

Evidence for the effectiveness of coaching is therefore a lot and it is difficult to discuss - even outlined - the world scientific achievements of the last fifteen years in a short article. However, it is more evident that evidence-based coaching / mentoring (EBC / M) is not just a general "yes" for the methods but a precise analysis of the determinants of the effectiveness of its various elements: strategies used (eg individual coaching, group coaching, self-coaching [16]. Distinguished factors of self-determination, autonomy, internal and external motivation, interpersonal relations, leadership behaviors and many, many others. The range of recommended applications, but also restrictions (eg related to age or mental health of clients) is assessed. The ECB / M methodology itself is also developing [17; 14; 18]. Results are published not only in scientific monographs [19; 20], original research descriptions, but also in meta-analyses in international journals, sometimes dedicated specifically to this area of research, such as published in Oxford The International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring [21].

In conclusion, it can be said that not only there is no lack of evidence for the effectiveness of coaching and mentoring, but science already has an extensive

database for differentiating strategies of specific activities, to increase their effectiveness in specific applications and cases.

The specificity of coaching and mentoring in education.

It should be noted that the essence of coaching technology lies in the individual training of a person to achieve significant for him both theoretical and practical professional goals, increase the effectiveness of personal growth planning, mobilize internal potential, develop the necessary abilities and skills, develop advanced strategies for getting results. In our opinion, in the training of postgraduate education specialists (Master's, Ph.D.), this technology could become the leading method of education. So, in his practice of working with undergraduates N. Adelbaeva widely uses this technology. Courses "Personality-Oriented Approach to Pedagogical Activities" 2 course, "Methods of teaching pedagogy" 2 course, "Methodology and methods of psychological research" 1 course, as well as writing a master's thesis and theses.

In order to achieve the goals set in coaching, scientifically based methods, personal growth techniques and practical experience are used.

In working with undergraduates, all methods used in coaching should be aimed mainly at focusing the undergraduate's attention on purposeful action and encouraging him to perform this action, receiving from this either some complete solution scheme or some conclusion on the problem under study. This is a process of self-development, which gives a clear idea of who they are, what they do, what they strive for and why they strive for it. It should be noted that no other teaching method takes into account the personal history of a person, allowing him to rely on his best qualities.

Of course, the coaching method is based on partnership interaction, in this case the interaction of the teacher and undergraduate, that is, the interaction must be equal, equal in terms of communication. This method contributes to the development of new abilities and skills of the undergraduate who increase his effectiveness as a researcher and mobilize his internal potential. The basis of good coaching in the process of education and upbringing is the so-called "education of craving for knowledge, for research activities" and a sense of responsibility both to oneself and to society as a whole. Therefore, one of the main goals of coaching is to teach the student to think critically, to create new things and to do them qualitatively. The history of the development of coaching technology shows that its predecessors and origins are considered: the humanistic approach to psychotherapy; Daniel Goulmen's work on emotional intelligence; Socratic methods of dialogue. Another experience I would like to share, in the period of work in school № 35, 38 in the process of training the teaching staff used various active and productive forms of training. In particular, the teachers used the Socratic talks (Bakaeva G.G., Trifonova E.E., Krivchikova V.G., Sukhina Z.A., Kapanova G.G., Sisengalieva A.A., Khairullina G. B.) [22]. The main tasks of the process of education and upbringing were the creation of conditions for the "spontaneous generation of truth" in the student's mind, through reflection on the discussion taking place, a return to the initial premises or judgments, etc.

Now the term "coaching" is widespread and is developing in several areas: personal coaching, professional coaching, business coaching, corporate coaching, etc.

In the training of specialists of psychology educators, in particular in the preparation of postgraduate education (magistracy), we use the following options for coaching technology: - the motivation of a student, as a researcher, - evaluation,

analysis of activities, - solving the problem through the activity structure, - planning and checking the results, - work in research groups, - responsibility and execution of tasks. Under the leadership of Dr. Sc. Adelbaeva N.A. to prepare a master's thesis Kuzhbanova S.M. "The development of creative abilities of adolescents in institutions of additional education by means of technology coaching" on the example of the Center for extracurricular work. Where is considered the effectiveness of technology coaching in the process of developing the creative abilities of adolescents in the institution of additional education. The experiment showed that the systemic application of this technology forms in adolescents autonomy in the chosen activity, initiative, adolescents solve problems and definitely know the trajectory of their development and the need for knowledge and skills for further activity.

The main purpose of coaching is to uncover the potential of the student through an active communication position. In the process of learning, we use the following communicative techniques, both at the lecture, at the seminars and practical classes: 1) open and closed questions; 2) alternative questions; 3) small talk technique; 4) the technique of active listening.

Today, coaching technology abroad is widely used in business management. In the studies of Russian scientists in this area, they mostly hold the opinion that coaching is a management style, a management method. Therefore, we can say that they are supporters of business coaching. Thus, the definition given by V.Pugachev. This approach clearly shows: "This is a systematic (usually lasting for many months) examination of the employee's strengths and weaknesses by the manager in order to teach him to independently diagnose and control his behavior, identify and eliminate not only existing, but also possible future problems in solving new problems, choose optimal patterns of behavior. " And the definitions existing in this direction basically reveal the interaction in the mentoring process. Of course, coaching technology has some shades of mentoring, but these methods are based on significant differences related to communication, management processes, ways to solve problems, etc. And without a doubt, we can say that these concepts are not synonymous.

Mentoring is based on existing knowledge or professional skills, helping to make a career, teaching the "right" behavior in the organization, or in the learning process. Undoubtedly, even the best mentor is not able to teach more than he knows and can do, here the student's horizons are visible.

Most likely, we can say that the ways of coaching in some sense lie in the sphere of traditional mentoring, and the methods of mentoring are absolutely far from coaching. So, a coach can use the "included observation" method, which gives help to the trainer, or to the client, if this production is in search of its own solution, and in no case does not provide a solution to the problem for it. Thus, it helps in the formation of its own sustainable patterns of professional behavior as a result of informed choice, it provides an opportunity to draw its own conclusion. A mentor is most often an expert in choosing a solution, a co-expert in discovering the learner's abilities.

But it should be noted that the form of mentoring is good in assisting young professionals during the period of adaptation in their professional activities. And this form has a long history. Mentoring can be used both in production and in any institutions. So, 2018-2019 academic year in M.Utemisov WKSU introduced a system of personal mentoring. Young professionals up to three years of experience

are attached to experienced teachers who assist in the acquisition of professional competencies. This is a discussion of teaching methods, analysis of classes, the study and use of new learning technologies, methods of writing scientific papers and much more. A mentor is a personal adviser, an expert consultant on many educational issues. And from the mentor here are waiting for advice, ready-made opinions, the right decisions from the point of view of a mentor. And the responsibility for the correctness of the chosen methods, projects, scientific topics, etc. is naturally borne by the mentor. And the big responsibility here lies on the mentor.

In this situation, there is a second side, the mentor is not a psychoanalyst, psychotherapist, or a psychologist at the end. The guardian should not be in expectations of fear, should not be useful in professional terms. If a mentor works with him, then something is wrong with him. In such a situation, one should introduce clarity in the tasks of mentoring and build a management mentor-ward management style and develop a leadership model, directing the specialist to formulate personal professional values, decision making and managing one's own thinking. *Combines* and *distinguishes* between coaching and mentoring in education presents Table 2.

Table 2 – Combines and distinguishes between coaching and mentoring in education

Coaching	Mentoring
Combines	
Professional growth of the ward or student (undergraduate): performing new tasks (did not use new learning technologies in the teaching process, did not use new research methods) or familiar tasks in a different, new way.	
Distinguishes	
A coach never transfers his own knowledge and experience. It stimulates the process of professional development of learning through the independent acquisition of knowledge and experience by it. The coach does not give advice, does not act as an expert, does not teach, but only directs.	Mentoring is a process of help from employees who have a lot of experience to young employees. Basically it can be reduced to the following: the transfer of knowledge accumulated in the organization, and the assimilation of the norms of behavior adopted in the institution or in the company.

And at Table 3 presents Comparative description of the main methods of improving performance

Table 3 – Comparative description of the main methods in mentoring and coaching

Method	Purpose of the method	When used	Restrictions
Mentoring	Solving a specific problem through the exchange of experience	When inside the organization there are employees competent in solving certain issues. When it is necessary to transfer	Mostly transmitted "ready-made" solutions. In most cases this rarely contributes to the development of

		the experience already gained within the organization from more experienced to less experienced employees	new initiatives.
Coaching	The solution of a specific problem through the development of autonomy and responsibility for the result of the employee or student	When for the success of professional activity it is necessary to direct towards innovation and a sense of personal responsibility for the result	Requires special skills from a coach. The organization should promote the autonomy, responsibility and initiative of the student and staff

So, mentors use a way to promote already existing knowledge or professional skills, teach what they know themselves. The advantage of this method is the possibility of teaching your ward without interrupting the educational process; moreover, it is in the process of activity that the process of transfer of experience takes place. The ward does not need to puzzle over how to transfer knowledge from the format of the "audience" to practice. The role of the coach is to help the student to determine important priorities in their professional activities and to maintain their determination to achieve the goal and responsibility for its achievement.

Literature:

1. Reale G. *Historia filozofii starożytnej. T. 1.* – Lublin: Wydawnictwo KUL. 2000. – 379 s.
2. Gabdrakhmanova Sh.T. *Personal – oriented education: theory and experience.* – Uralsk: «Shygyla print» press, 2018. – 91 p.
3. Argyle M. *Zdolności społeczne. W: S. Mosciowici (red.) Psychologiaspoleczna w relacjijainni.* - Warszawa: WSiP, 1998. – 104 p.
4. Berg M.E., Karlsen J.T. *Mental models in project management coaching.* // *Engineering Management Journal.* – 2007. – №19 (3). – P. 3-13.
5. Brzeziński Ł. *Coaching – możliwość wykorzystania w edukacji* // *Przegląd Pedagogiczny.* – 2014. – S. 166-175.
6. Chung Y.B., Gfroerer M.C.A. *Career coaching: practice, training, professional, and ethical issues* // *The Career Development Quarterly.* – 2003. – №52(2). – P. 141-152.
7. Members. ICF – New York City. – 2018. – <https://www.icfnycchapter.org/Members>. Date of the application: 10.10.2018.
8. Karwala S. *Model mentoringu we współczesnej szkole wyższej.* – WSB-NLU, 2007. – <http://hdl.handle.net/11199/8475>. Date of the application: 10.10.2018.
9. Peltier B. *The psychology of executive coaching: Theory and application* (2nd ed.). – New York: Routledge; Davison, M., & Gasiorowski, F. *The Trend of Coaching: Adler, the Literature, and Marketplace Would Agree* // *The Journal of Individual Psychology.* – 2010.- № 62(2). – P. 480.
10. Johnson R. P. by: Greta A. Davis *Ethical Considerations of Adding Coaching to a Counseling Private Practice* Texas Counseling Association Professional Growth Conference November 17, 2012. –

<https://www.txca.org/images/Conference/PGC12/Handouts/I.pdf>. Date of the application: 10.10.2018.

11.Grunwald S. Mentoring vs. Tutoring are they the same? – 2012. – https://dlb.sa.edu.au/mentmoodle/file.php/20/Mentoringvstutoring_article.pdf.

Date of the application: 10.12.2018.

12.Bennewicz M. Coaching i mentoring w praktyce. (A practical textbook for learning coaching and mentoring with exercises. On the foundation of the certification course Norman Bennet Academy European Quality Award EMCC). Wydawnictwo G + J Gruner + Jahr Polska Sp z o.o. & Co. Spółka Komandytowa. – Warszawa, 2011. – 350 p.

13.Hagrove R. By: Allen, D. B., Allen D. W. Formula 2+2. Skuteczny coaching. – Warszawa: Wydawnictwo Studio EMKA, 2006. – 34 p.

14.Green L.S., Grant A.M. & Rynsaardt J. Evidence-based life coaching for senior high school students: Building hardiness and hope // International Coaching Psychology Review. – 2007. – № 2(1). – P. 24-32.

15.Grant A.M., Green L.S., Rynsaardt J. Developmental Coaching for High School Teachers: Executive Coaching Goes to School // Consulting Psychology Journal: Practice & Research. – 2010. – №62(3). – P. 151-168.

16.Losch S., Traut-Mattausch E., Mühlberger M.D., Jonas E. Comparing the Effectiveness of Individual Coaching, Self-Coaching, and Group Training // How Leadership Makes the Difference, Front Psychol. – 2016. – № 7. – P. 629.

17.Bozer G., Sarros J. C. Examining the effectiveness of executive coaching on coaches' performance in the Israeli context // Int. J. Evid. Based Coach. Mentor. – 2010. – P. 14-32.

18.Nezu A. M., Nezu C. M. Evidence-Based Outcome Research a Practical Guide to Conducting Randomized Controlled Trials for Psychosocial Interventions. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 512 p.

19.Cavanagh M., Grant A.M. & Kemp T. (Eds.). Evidence-based coaching. Vol 1: Theory, research and practice from the behavioural sciences, Bowen Hills, QLD, Australia: Australian Academic Press, 2005. – P. 153-192.

20.Stober D. a. G., A (ed.). Evidence Based Coaching Handbook. – Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2006. – P. 193-217.

21.RADAR Institutional repository of Oxford Brookes University. – <http://out.accessify.com/visit?domain=ijebcm.brookes.ac.uk>. Date of the application: 10.12.2018.

22.Адельбаева Н.А. Инновационные технологии обучения: учебно-методическое пособие. – Уральск, 2005. – 68 с.

Подгорска-Ячник Д., Адельбаева Н., Габдрахманова Ш. БІЛІМ БЕРУДЕГІ КОУЧИНГ ЖӘНЕ МЕНТОРИНГ

Мақалада коучинг және менторинг ұғымдарына сипаттама берілген. Коучинг және менторинг білім беруде адамның әлеуетін дамытуға бағытталған кәсіби қызметтің түрлері ретінде анықталады. Авторлар мақалада білім беру жүйесіндегі, соның ішінде жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруде мамандарды даярлауда, коучинг пен менторингтің ерекшеліктерін анықтау мақсатын белгіледі. Авторлар екі ұғымның басты айырмашылығын дамуды қолдау үрдісіне адамның қатысу сипатына байланысты анықтады. Коучинг және менторинг өзгерістерге әкеледі, бірақ коучинг нақты мақсатқа жету үшін қажетті білім мен дағдыларды игерумен

ерекшеленеді. Ал менторинг білім мен дағдының аясынан шығатын қатынастарды және тұлғалық түзілімдерді айқындайды.

Тірек сөздер: коучинг, менторинг, тұлғалық даму, білім беру.

**Подгорска-Ячник Д., Адельбаева Н., Габдрахманова Ш.
КОУЧИНГ И МЕНТОРИНГ В ОБРАЗОВАНИИ**

В статье дана характеристика коучинга и менторинга как видов профессиональной деятельности, направленной на развитие человеческого потенциала в образовании. Целью статьи является раскрытие особенностей коучинга и менторинга в образовательной среде, в частности в подготовке специалистов послевузовского образования. Авторы статьи основное различие между этими понятиями определяют по характеру участия человека в поддержке: и коучинг, и менторинг порождают изменения, но в случае коучинга с четко ориентированным на задачи характером речь идет о приобретении знаний и навыков, ведущих к конкретной цели. Менторство подчеркивает отношения и личностные преобразования, которые не могут быть сведены только к знаниям и навыкам.

Ключевые слова: коучинг, менторинг, личностное развитие, образование.

ӨОЖ 373.1.013

Шамбилова Г.К. – химия ғылымдарының докторы, профессор,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
E-mail: shambilova_gulba@mail.ru

Куанбаева Б.У. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
E-mail: Bayan_Kuanbaeva@mail.ru

Кулмагамбетова С.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

**ЗАМАНАУИ САБАҚТАРДЫҢ ӘРАЛУАН ҚҰРЫЛЫМЫН
ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ МЕН ЖОЛДАРЫ**

Аңдатпа. Мақалада студенттердің еңбек етуге дайындығын, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру үшін оқу процесіне қойылатын талаптар өзгеріп, білім мен тәрбиенің дәстүрлі нысандарын жетілдірудің қажеттілігі қарастырылады. Соған байланысты педагогикалық технология негізінде оқыту әдістемесі студенттерді жаңа білімді меңгеру мен оны практика жүзінде қолдануда өз бетімен шығармашылдықпен әрекет ететіндей құру жолдары және заманауи сабақтардың әралуан құрылымы ұсынылады. Білім беру процесінің жобасы болып табылатын технологиялық картаның артықшылықтары және ақпаратпен жұмыс істеудің инновациялық технологиясын қолдана отырып, мақсаттан нәтижеге дейінгі сипаттамасы келтірілген. Сабақтың технологиялық картасының тұлғалық-қызметтік ыңғай талаптарына сәйкес келуі талданған.

Тірек сөздер: сабақтың құрылымы, технологиялық карта, жобалау, жаңа технология, оқу қызметі.

Сабақтың құрылымы – оқу процесінде туындайтын және оның тиімділігін қамтамасыз ететін сабақтың элементтері арасындағы өзара әрекеттесудің әртүрлі нұсқаларының жиынтығы болып табылады.

Қазіргі сабақты қалай дайындау керек?

Қазіргі жағдайда, ғылыми ақпарат көлемі үлкен болғандықтан және оқыту уақыты шектеулі болғандықтан, өзекті талаптардың бірі (ең алдымен, уақыт тұрғысынан) оқытудың мазмұнын түсіндірудің оңтайлы және оқу әдістерін таңдау болып табылады. Бұл талап әрбір сабаққа қатысты.

Сабақтың ұтымды құрылымын қамтамасыз ететіндер:

- білім беру, тәрбиелеу және дамыту міндеттерін кешенді жоспарлау;
- сабақтың мазмұнынан негізгіні, маңыздыны белгілеу;
- материалдың мақсатқа лайық тізбектілігін, көлемін және қайталау, жаңа материалды игеру, СӨЖ, СӨОЖ, тапсырмаларын анықтау;
- оқытудың ең ұтымды әдістерін, тәсілдерін және құралдарын таңдау;
- студенттерге сараланған және жеке ыңғай;
- оқытудың қажетті оқу әдебиеттерімен қамтамасыз ету.

Жаңа сабақ (лекция) тиісті деңгейде меңгерілуі үшін «дамудың жақын аймағын» анықтау керек, ол үшін жаңа сабақты бұрыннан таныс мәліметтерді естеріне сала отырып, байланыстырып оқыту. Осылайша, базалық білімді, дағдыларды және іскерлікті жетілдіру қажет. Сабақта бақылау функциясы қара бастың қамы үшін ғана болмауы керек: ол «студент-педагог» тұрақты кері байланысына айналады. Содан кейін білімді қайталау және қолдану түрінде бекітіледі. Мұның бәрі бірігіп, студенттерге мақсатқа жетудің ең қысқа жолы - оңтайлы сабақ жүйесін қалыптастырады.

Сабақтың келесі құрылымы қолданыстағы оқыту моделінде жұмыс істейді [1; 2].

Жаңа материалды меңгеру сабағының құрылымы (лекция сабағы):

- таным процесінің заңдылықтарын ескере отырып, студенттердің жоғары ақыл-ой белсенділігімен бастапқы материалды игеру;
- студенттердің нені үйрену керектігіне нұсқау;
- өзбетімен танымдық және іздену-зерттеу жұмыстарына ынталандыру;
- есте сақтау әдісін жаңарту немесе хабарлау (жадыдағы анықтамалық материалдармен жұмыс істеу, және т.б.);
- тьютордың басшылығымен тікелей қайталау, ішінара қорытынды жасау арқылы бастапқыны бекіту;
- бастапқы есте сақтағандарының нәтижелерін бақылау;
- әртүрлі еске түсіру талаптарымен, сонымен қатар сараланған тапсырмалармен бірге үйлесімді қысқа, кейінірек ұзағырақ уақыт аралығымен үнемі жүйелі қайталау;
- жаңа білімді меңгеруде алынған білімдер мен дағдыларды үнемі қолдану және ішкі қайталау;
- білімді бақылауда есте сақтауға арналған анықтамалық материалдарды жиі енгізу, есте сақтау және қолдану нәтижелерін жүйелі түрде бағалау.

Білімді, дағдыларды, іскерлікті дамыту және бекіту сабағының құрылымы (практикалық, семинар, СӨЖ, ОСӨЖ):

- студенттерге алдағы жұмыстардың мақсаты туралы хабарлау;
- студенттердің ұсынған тапсырмаларды орындауы үшін қажетті білімін, дағдылары мен іскерліктерін жаңғырту;
- студенттердің түрлі тапсырмаларды, есептерді, жаттығуларды орындауы;

- жұмыстың орындалуын тексеру;
- қателерді талқылау және оларды түзету.

Іскерлік пен дағдыны қалыптастырудағы сабақтың құрылымы:

- сабақтың мақсатын белгілеу;
- негізгі қалыптасқан іскерлік пен дағдыларды қайталау;
- тексеру жаттығуларын өткізу (тест т.б.);
- жаңа білімдерді қалыптастыру, олардың үлгісін көрсету;
- олардың меңгерілуіне арналған жаттығулар;
- оларды бекітуге арналған жаттығулар;
- модель, алгоритм, нұсқау бойынша тренинг жаттығулары;
- ұқсас жағдайға көшу бойынша жаттығулар;
- шығармашылық сипаттағы жаттығулар;
- сабақтың нәтижесі.

Тарауды қорытындылау сабағының құрылымы:

- сабақтың басталуын ұйымдастыру;
- білім беру, тәрбиелік, дамыту міндеттерін қою;
- негізгі ұғымдарды, қорытындыларды, негізгі білімді, дағдыларды, қызметтің әдістерін (практикалық және интеллектуалды) қайталауға бағытталған үй тапсырмаларын тексеру. Алдыңғы сабақта, алдағы қайталану туралы біле тұра, үй тапсырмасын таңдауы керек;
- қайталау нәтижелерін қорытындылай отырып, сабақта оқу жұмысының нәтижелерін тексеру.

Білімді бақылау сабағының құрылымы (ағымдық, қорытынды бақылаулар):

- сабақтың басталуын ұйымдастыру. Мұнда тыныштық, іскерлік органы құру қажет. Студенттер тексеру және бақылау жұмыстарынан қорықпауы, алаңдамауы керек.

- сабақтың тапсырмасын бекіту. Тьютор студенттерге қандай материалды тексеретінін немесе бақылайтындығын ұсынады, студенттерге де өзіндік жұмыстарын тексеруді еске салады;

- бақылау немесе тексеру жұмысының мазмұны (тапсырмалар, мысалдар, эссе, коллоквиум, жоба қорғау, сұрақтарға жауаптар және т.б.). Ауқымы немесе қиындық дәрежесі бойынша тапсырмалар бағдарламаға сәйкес келуі және әрбір студенттің әлі келетіндей болуы керек;

- сабақты қорытындылау. Тьютор студенттердің жақсы жұмысын таңдайды, басқа жұмыстарда жасалған қателіктерді талдайды және қателіктер бойынша жұмысты ұйымдастырады;

- білім мен дағдылардағы әдеттегі жіберілетін қателер мен кемшіліктерді, сондай-ақ оларды жою жолдарын анықтау және білім мен дағдыларды жетілдіру.

Білім, іскерлік пен дағдыларды қолдану сабағының құрылымы (практикалық, семинар сабақтар):

- сабақтың басталуын ұйымдастыру (студенттердің психологиялық көңіл-күйі);

- сабақтың тақырыбы және оның міндеттері туралы хабарлама;
- дағдыларды қалыптастыру үшін қажетті жаңа білімді меңгеру;
- бастапқы іскерлікті қалыптастыру, бекіту және оларды стандартты жағдайларда қолдану – ұқсастық бойынша;
- өзгертілген жағдайларда білім мен дағдыларды қолдануға арналған жаттығулар;
- білім мен дағдыларды шығармашылық қолдану;
- дағдыларды үйрету бойынша жаттығулар;
- студенттердің жасаған жұмысын бағалаумен сабақтың нәтижесі.

Қайталау-жалпылау сабағының құрылымы:

- ұйымдастыру кезеңі;
- оқылған тақырыптың немесе тақырыптардың материалының маңыздылығына баса назар аударатын тьютордың кіріспе сөзі, сабақтың мақсаты мен жоспарын хабарлайды;
- фактілер мен құбылыстарды қорыту негізінде жалпыланған білімді дамытатын студенттердің жалпылау және жүйелеу сипатындағы ауызша және жазбаша тапсырмаларды жеке және ұжымдық түрде орындауы;
- жұмыстың орындалуын тексеру, түзету (қажет болған жағдайда);
- меңгерілген материал бойынша қорытынды жасау;
- сабақ нәтижелерін бағалау;
- Қорытындылау;

Қазіргі уақытта сабақтың құрылымы негізінен сабақ жоспарында (силлабус, оқу әдістемелік кешен) көрсетіледі. Дегенмен, әлемдік тәжірибеде, сабақты жоспарлаудан тақырыпты жобалауға көшу іске асырылуда. Тақырыпты жобалау сабақтың технологиялық картасын жасау жолымен жүзеге асырылады.

Сабақтың технологиялық картасы - бұл жоғары білім беруде де, мектепте де оқу пәндерін тиімді және сапалы оқытуды және мемлекеттік стандарттарға сәйкес базалық білім беру бағдарламаларын меңгерудің жоспарланған нәтижелеріне жету мүмкіндігін беретін жаңа әдістемелік өнім.

Технологиялық карта көмегімен оқыту мемлекеттік стандарттың талаптарына сәйкес пәндік, метапәндік және жеке іскерліктерді жүзеге асыруды қамтамасыз ету үшін тиімді оқу процесін ұйымдастыруға мүмкіндік береді, тьютордың сабаққа дайындалу уақытын айтарлықтай қысқартады.

Технологиялық картаны пайдалану арқылы жобаның педагогикалық қызметінің мәні ақпаратпен жұмыс істеудің инновациялық технологиясын пайдалану, тақырыпты игерудегі студенттің тапсырмаларын сипаттау және күтілетін білім нәтижелерін дайындау болып табылады.

Сабақты жобалаудың жаңа технологиялары. Қазіргі кезде білімді өзбетімен алу іскерліктерін қалыптастыратын, қажетті ақпаратты жинап, болжамдар жасай отырып, қорытындылар мен тұжырымдар жасайтын әдістер мен тәсілдерді пайдалану білім беру процесінде барған сайын маңызды болып келеді. Бұл қазіргі заманғы студенттің өзбетімен оқыту іс-шараларын ұйымдастыруға мүмкіндік беретін әмбебап білім беру қызметін қалыптастыру керек дегенді білдіреді. Оқыту әдісі жүйелік іс-әрекет арқылы танылған, яғни оқытуды ұйымдастырудың жобалық түрінің міндеттерін шешетін оқуға бағытталады және мұндағы ең бастылар мыналар болып табылады [3]:

- танымның белсенді формаларын қолдану: байқау, тәжірибе, диалогты оқыту және т.б.;

- рефлексияны дамыту үшін жағдай жасау – өзінің ойын және іс-әрекеттерін түсіну және бағалау, іс-әрекет нәтижесін қойылған мақсатқа сәйкестендіру, өздерінің білімдері мен білмегендерін анықтау және т.б..

Оқу орыны оқуға үйрететін ақпарат көзі болмай; тьютор білімді жеткізуші емес, жаңа білімді өз бетінше алу мен игеруге бағытталған шығармашылық қызметті үйрететін тұлға.

Жобалау философиясы оқу процесіне келесі талаптарды белгілейді [4]:

1. Білімді дайын түрде беруге болмайды, тек өзін-өзі құруға және студенттердің өзбетімен жаңа білімін меңгеруге педагогикалық жағдай жасай алады.

2. Студенттерді маңызды проблемаларды іздеуге, зерттеуге және шешуге, бірінші кезекте олардың шындықтарынан туындайтын проблемаларға, қоршаған орта, өндіріс өміріндегі, таңдаған мамандық саласында нақты жағдайларға тікелей қатысы бар мәселелерді енгізу арқылы оқуға ынталандыру.

3. Студенттердің ойлау қабілеттерін дамытуға, пікірлер, жорамалдар, гипотезалар және болжамдар жасауына жағдай жасау, қарым-қатынасты және студенттердің пікір алмасуын ұйымдастыру.

4. Әрбір студенттің интеллектуалды бағалығын, оның көзқарасының құндылығын, өзіндік көрінісін ерекше атап көрсете отырып, жағдай жасау (әдістерді, оқыту формаларын, бағалау құралдарын таңдау).

5. Тьютор сабақ беруші емес, проблемалық-бағдарланған зерттеулер мен танымдық қызметтің кеңесшісі, үйлестірушісі, ол бастамаларды қолдайтын жағдай жасаушы (жіктеуге, негіздеуге, болжауға үйретеді).

6. Оқыту пәні қара бастың қамы емес, жеке тұлғаны дамыту құралы болып табылады.

Осылайша, тьютордың сабақтағы шеберлігі негізінен білім беру мен тәрбиелеудің шебер әдістемесін меңгеруі, қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар мен озық педагогикалық тәжірибелерді шығармашылдықпен қолдана білуі, студенттердің интеллектуалдық дамуының, танымдық және практикалық қызметінің ұтымды басқаруы болып табылады.

Қазіргі заманғы сабақ техникалық оқыту құралдарын пайдалану негізінде дәстүрлі және инновациялық педагогикалық технологияларды қолдануға негізделген. Жоғарыда айтылғандай, оқу процесіне педагогикалық технологияларды жетілдіру мен қолдану «технологиялық карта» терминінің пайда болуына ықпал етті.

Дидактикалық түсінікте технологиялық карта білім беру процесінің жобасы болып табылады, онда ақпаратпен жұмыс істеудің инновациялық технологиясын қолдана отырып, мақсаттан нәтижеге дейінгі сипаттамасы келтірілген.

Технологиялық картадағы педагогикалық қызмет жобасының мәні ақпаратпен жұмыс істеудің инновациялық технологиясын пайдалану, меңгерілген тақырып бойынша студенттерге берілетін тапсырмалардың сипаттамасы және күтілетін білім беру нәтижелерін дайындау болып табылады. Технологиялық карта келесі ерекшеліктерге ие: интерактивтілік, құрылымдық, ақпаратпен жұмыс кезіндегі алгоритмдік, технологиялық және нәтижелілік. Технологиялық карта құрылымы [5; 6]: тақырыптың атауын;

білім мазмұнын меңгеру мақсатын; жоспарланған нәтижені, ақпараттық-интеллектуалды құзыреттілікті және әмбебап оқу қызметін; тақырыптың негізгі түсініктерін; метапәндік байланыстарды және кеңістікті ұйымдастыруды (жұмыс түрлері мен ресурстар); тақырыпты зерттеу технологиясын қамтиды.

Технологиялық карта оқу материалын жинақы және жүйелі көруге, курс мақсаттарын ескере отырып тақырып бойынша оқыту процесін жобалауға, тиімді әдістер мен жұмыс түрлерін икемді пайдалануға, студенттер мен тьютордың іс-әрекеттерінің келісімділігіне, оқыту процесінде студенттердің өзіндік қызметін ұйымдастыруға, оқу қызметінің интегративтік бақылауын жүзеге асыруға; білім беру қызметінің нәтижелерін кешенді бақылауға мүмкіндік береді.

Сабақтың технологиялық картасы тьютордың таңдайтын параметрлерге сәйкес сабақты құруға мүмкіндік беретін сабақтың графикалық, кестелік жобасы болып табылады. Мұндай параметрлерге сабақтың кезеңдері, оның мақсаттары, оқу материалының мазмұны, студенттердің оқу іс-әрекетін ұйымдастыру әдістері мен тәсілдері, тьютор мен студенттің іс-әрекеті (қызметі) т.б. жатуы мүмкін.

Технологиялық карталар жеке тұлғаны қалыптастыру мен оқу ақпаратын меңгеруді қамтамасыз ететін білім беру процесін ұйымдастырудың жалпы дидактикалық принциптері мен алгоритмдерін ашып көрсетеді.

«Өзінің іс-әрекетін анықтау» бірінші кезеңінде студенттерге ситуациялық тапсырмалар белгіленіп, оларды оқытылатын тақырыптар бойынша ынталандыру ұйымдастырылады. Бұл кезеңнің нәтижесінде студенттің оқу материалын меңгеруге қызығушылығы артып, оны оқып-үйрену қажеттілігін түсіну және өз қызметінің маңызды мақсатын белгілеуге ұмтылу негізінде өзін-өзі анықтайды.

«Оқу-танымдық іс-әрекет» екінші кезеңінде, ситуациялық тапсырманы орындау үшін қажетті оқу пәнінің мазмұнын меңгеру ұйымдастырылған. Бұл кезең мазмұнды блоктардан тұрады, олардың әрқайсысы оқу ақпаратының белгілі бір көлемін қамтиды және бүкіл тақырыптың мазмұнының бір бөлігі болып табылады. Блоктың саны белгілі бір тақырыпты меңгеру кезінде қойылған мақсатты жүзеге асыру үшін қажетті және жеткілікті қағидаттарды ескере отырып тьютормен анықталады.

Әрбір блок нақты мазмұнды меңгеру бойынша оқу материалының тапсырмаларын қадамдық орындау циклінен тұрады: 1-ші қадам - білім ақпаратын студенттердің «білу» деңгейі бойынша іс-әрекеттерін ұйымдастыру – жеке терминдерді, ұғымдарды, анықтамалар мен тұжырымдамаларды игеруі;

2-ші қадам - сол білім беру ақпаратын «түсіну» деңгейінде игеруде студенттердің іс-әрекеттерін ұйымдастыру;

3-ші қадам - сол білім беру ақпаратын «қолдану» («іскерлік») деңгейінде игеруде студенттердің қызметін ұйымдастыру;

4-ші қадам - берілген блоктың сол білім беру ақпаратын меңгеру нәтижелері бойынша студенттердің көрсету қызметін ұйымдастыру.

«Білу», «түсіну», «қолдану» («іскерлік») бойынша білім беру тапсырмалары логикалық-ақпарат дұрыстығының талаптарын ескере отырып құрылады. Оқу тапсырмаларын тізбекті түрде орындау тақырыптың

мазмұнын меңгеру үшін жағдай жасайды және тек пәндік білім мен іскерлікке ғана емес, сонымен қатар метапәндік (танымдық) іскерліктерге сәйкес келетін ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады. Тапсырмаларды табысты аяқтау келесі мазмұндық блогты меңгеруге негіз болады. Бұл кезеңнің нәтижесі - бірінші кезеңде көрсетілген ситуациялық тапсырманы шешу үшін қажетті білім мен дағдыларды игеру болып табылады.

«Зияткерлік - түрлендіру іс-әрекеті» үшінші кезеңінде ситуациялық тапсырманы орындау үшін студенттер орындау деңгейін (ақпараттылық, импровизациялық, эвристикалық), іс-әрекеттер тәсілдерін (жеке немесе ұжымдық) және ситуациялық тапсырманы орындауда өзін-өзі ұйымдастыруды таңдайды. Өзін-өзі ұйымдастыру мыналарды қамтиды: шешімдер нұсқаларын жоспарлау, орындау және ұсыну. Бұл кезеңнің нәтижесі - ситуациялық тапсырманы орындау және ұсыну.

«Рефлексиялық іс-әрекет» төртінші кезеңінде алынған нәтиженің қойылған мақсатпен арақатысы белгіленеді және меңгерген тақырып аясында ситуациялық тапсырмаларды орындауы бойынша өзіндік іс-әрекеттерін өздері талдап, өзіндік бағалауды жүзеге асырады. Нәтижесінде – өзіндік іс-әрекеттің жетістіктерін талдауға және бағалауға үйренеді. Осылайша, ұсынылған технология пәндік, жеке тұлғалық, метапәндік дағдыларды (танымдық, реттеушілік, коммуникативтік) қалыптастыруымен қатар студенттердің ақпараттық және зияткерлік құзыреттілігін дамытуға қызмет етеді. Тұлғалық - іс-әрекет (қызмет) ыңғай негізінде жұмыс істейтін тьютордың іс-әрекетіндегі өзгерістердің сипаттамасы 1-ші кестеде көрсетілген.

Технологиялық карта жасау тьютерге келесі мүмкіндіктерді береді:

- тақырыпты мақсаттан түпкілікті нәтижеге дейін меңгеруі бойынша жұмыстарды біріздендіруді жобалауға және ойластыруға;
- берілген кезеңдерде тұжырымдамалардың ашылу деңгейін анықтауға және оны одан әрі оқытумен байланыстыруға;
- пәнаралық білімді жүзеге асыру мүмкіндіктерін анықтауға (пәндер мен оқыту нәтижесі арасындағы байланыстар мен тәуелділіктерді орнату);
- белгілі бір тақырыпты зерттеу барысында қалыптасатын әмбебап білім беру қызметін анықтауға;
- өнімді алғаннан кейін нәтижені оқу мақсатымен сәйкестендіру - технологиялық карталардың жиынтығы.
- жоспарланған оқу нәтижелерін жүзеге асыруға;
- студенттердің әмбебап оқыту қызметтерін жүйелі түрде қалыптастыруға;
- өз қызметін аралық, ағымдық, қорытынды бақылауларда курс бойынша жоспарлаудан тақырыпты жобалауға көшу арқылы дайындауға;
- іс жүзінде пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру;
- тақырыпты меңгерудің әр кезеңіндегі студенттердің жоспарланған нәтиже жетістіктерінің диагностикасын орындауы.

Кесте 1 – Тұлғалық - іс-әрекет (қызмет) ыңғай негізінде жұмыс істейтін
тьютордың іс-әрекетіндегі өзгерістердің сипаттамасы

Қызмет түрлері	Оқытушының дәстүрлі қызметі	Тұлғалық - қызмет ыңғай негізінде жұмыс істейтін тьютордың қызметі
Сабаққа дайындық	Оқытушы қатаң түрде құрылымданған сабақтың конспектісін пайдаланады	Оқытушы оқытудың тәсілдерін, әдістерін және түрін таңдауда еркіндік беретін сабақтың сценарийлік жоспарын қолданады
	Сабаққа дайындық барысында оқытушы оқулықтар мен әдістемелік құралдарды пайдаланады	Сабаққа дайындық барысында оқытушы оқулықтар мен әдістемелік құралдарды, интернет-ресурстарды, әріптестердің материалдарын пайдаланады. Әріптестердің конспектілерін, оқу –әдістемелік кешендерімен алмасады
Негізгі кезеңдер	Оқу материалдарын түсіндіру және бекіту. Оқытушының түсіндіруі көп уақытты алады	Студенттердің өзіндік қызметі (сабақтың жартысынан көбі)
Сабақта оқытушының негізгі мақсаты	Оқытушы жоспарланған барлық нәрсені уақытында орындауға тырысады	Студенттердің қызметін ұйымдастыру: - білім беру міндеттерін анықтау, акпаратты іздеу және өңдеу; - әрекет ету тәсілдерін қорыту және т.б.
Студенттер үшін тапсырмаларды тұжырымдау (студенттердің қызметін анықтау)	Тұжырымдамалар: шешу, жазу, салыстыру, табу, көшіріп алу, орындау және т.б.	Тұжырымдамалар: талдау, дәлелдеу (түсіндіру) салыстыру), символмен сөйлеу, сұлбаны немесе моделді құру, жалғастыру, жалпылау (қорытынды шығару), шешу немесе шешу әдісін таңдау, зерттеу, бағалау, өзгерту, ойланып табу және т.б.
Сабақ түрі	Негізінен фронтальды	Топ және жеке студентпен жұмыс
Сабақты стандартты емес жағдайда жүргізу	-	Тьютор параллель топта сабақ өткізеді, сабақты екі тьютор (информатика, психология оқытушыларымен бірге) жүргізеді, сабақ тьютордың қолдауымен немесе басқа лекторлардың қатысуымен

		жүргізіледі.
Оқу ортасы	Оқу ортасын оқытушы жасайды. Студенттердің жұмыстарының көрмесі	Оқу ортасын студенттер жасайды (студенттер оқу материалын дайындайды, презентациялар жасайды, жобалар құрастырады).
Оқыту нәтижесі	Пәндік нәтижелер	Тек пәндік ғана емес, тұлғалық, метапәндік нәтижелер
Бағалау	Негізгі баға – оқытушының бағалауы	Студенттің өзін-өзі бағалауына бағытталады, тиісті өзін-өзі бағалауды қалыптастыру
	Бақылау нәтижелері бойынша студенттердің оң бағалары маңызды	Студенттердің өздеріне қатысты оқу нәтижелерінің динамикасының ескерілуі. Ағымдық, аралық, қорытынды оқыту нәтижелерін бағалау.

Технологиялық картаның артықшылықтары:

тақырып бойынша дайын жұмысты қолдану тьютерді өнімсіз күнделікті жұмысынан босатады; тьютердің шығармашылығы үшін уақыт босатылады; педагогикалық процестің барлық қатысушыларының келісілген әрекеттері мен нақты метапәндік байланысы қамтамасыз етіледі; білім сапасын арттыру қамтамасыз етіледі.

Технологиялық картаны пайдалану оқыту сапасын жақсарту үшін жағдайларды қамтамасыз етеді, өйткені:

- тақырыпты (тарауды) игеру бойынша оқу процесі мақсаттан нәтижеге жетуге дейін жобаланады;
- ақпаратпен жұмыс істеудің тиімді әдістері пайдаланылады;
- студенттердің оқу, зияткерлік-танымдық және рефлексиялық қызметтері кезеңмен өзбетімен ұйымдастырылады;
- студенттерді оқу қызметіне ынталандыру деңгейі едәуір арттырылады;
- студент пен тьютердің конструктивті қарым-қатынасы пайда болады;
- студенттер зерттелетін тақырып аясында зияткерлік-танымдық қызметте алған білім мен дағдыларын оң қабылдайды және табысты пайдаланады.
- практикалық қызметте білім мен дағдыларды қолдану үшін жағдайлар жасалады.

Технологиялық карта құрылымы (оқу әдістемелік кешенде көрсетіледі):

- сағаттары көрсетілген тақырыптың атауы;
- жоспарланған нәтижелер (пәндік, тұлғалық, метапәндік);
- кеңістікті ұйымдастырудың пәнаралық байланыстары мен ерекшеліктері (жұмыс түрлері мен ресурстары);
- тақырыпты зерделеу кезеңдері (жұмыстың әрбір кезеңінде қойылған мақсат пен болжамды нәтиже анықталған, тақырыпты меңгеруге

практикалық тапсырмалар және оны түсінуі мен игеруіне арналған диагностикалық тапсырмалар берілген);

- жоспарланған нәтижелерге қол жеткізуді тексеру және бағалау үшін жасақталған тапсырмалар Б.Блумның таксономиясының негізінде әзірленген.

Сабақты өздігінен талдауда оқытушы кейбірде оны талдау жолдарын түсіндіреді және оқыту түрін ұйымдастыруды, қолданылатын әдістерді, мазмұнды таңдауды негіздеуде қиналады. Дәстүрлі жоспарда сабақтың мазмұны негізінен жазылған, ол жүйелі педагогикалық талдау жасауға мүмкіндік бермейді.

Технологиялық карта түріндегі сабақ түрінің жазылуы студенттердің дайындық кезеңін де нақтылайды, сабақтың әр кезеңінде таңдап алынған әдістердің мазмұнын, рационалдылығын және оқу қызметінің ықтимал оқу әрекеттері мен түрлерінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Келесі қадам - әр кезеңді бағалау, мазмұнды таңдаудың дұрыстығы, пайдаланылатын әдістердің және жұмыс түрлерінің олардың жиынтығының сәйкестігі.

Технологиялық карта көмегімен жүйелі ғана емес, сабақтың аспектілік (картаны тігінен қадағалау) талдауын да жүзеге асыруға болады. Мысалы: тьютердің сабақ мақсаттарын жүзеге асыруы; студенттердің танымдық белсенділік қызметін дамыту әдістерін, тәсілдерін қолдану; критериалды бағалау мен бақылауды жүзеге асыруы.

Тәжірибе көрсеткендей, алғашқыда тьютерге сабақтың технологиялық картасын жасау қиын (оны тьютердің шағын жобасы ретінде қарастыруға болады). Көбінесе қиындықтар сабақтың кезеңдерінің міндеттеріне мақсаттың үйлесімді келтірілуінде, әрбір кезеңдегі педагог қызметінің және студенттердің қызмет мазмұнын нақтылауда кездеседі. Тьютерге көмек ретінде іс-әрекеттің ықтимал тұжырымдамасын келтіреміз (кесте 2).

Сабақта заманауи технологияларды және олардың негізінде әзірленген технологиялық картаны пайдаланған кезде, студенттер «білім беру ортасына кіргенде» жаңа білімдерді өз бетінше алады, қажетті ақпаратты жинайды, қорытынды, тұжырымдар жасайды, яғни студенттердің өзбетімен ізденіс - зерттеу қызметтерінің дағдылары мен іскерліктері дамытылады.

Сабақтың технологиялық картасының тұлғалық-қызметтік ыңғай талаптарына сәйкес келтірілуі 3-ші кестеде берілген.

Кесте 2 – Сабақ кезеңдеріндегі тьютер мен студенттердің қызметтерін қалыптастыру

Тьютер қызметі	Білім алушылар қызметі
Студенттердің сабаққа дайындығын тексереді.	Негізгі түсініктерді жазады.
Сабақтың тақырыбын және мақсатын жариялайды. Сабақтың мақсаттарын студенттердің түсінгендіктерін нақтылайды.	Жаттығу тапсырмаларын орындап, өз кезегінде түсініктеме береді.
Проблеманы ұсынады, эмоционалдық көңіл-күйді қалыптастырады, тапсырмаларды береді.	Жазғандарын негіздейді, мысалдар келтіреді. Лекция жазады. Бастыларды тандайды (табу, айқындау, түсініктеме).
Жеке тапсырмаларды ұсынады. Бұрын	Тьютердің сұрақтарына жауап береді. Тапсырмаларды орындау. Тапсырманы орындау кезінде

зерттелген материалмен параллель келтіреді. Іске асыруды ынталандыруды қамтамасыз етеді. Жұмыстың орындалуына жетекшілік етеді. Мыналарды жүзеге асырады: - жеке бақылау; - ішінара бақылау. Студенттердің өзіндік пікірін айтуға шақырады. Студенттерді сабаққа қатысу дәрежесін атап өтеді. Түсіндіреді. Береді: СӨЖ, СӨОЖ жұмысы туралы түсініктеме; - ерекше мәтіндегі ізденуге арналған тапсырмалар. Ұйымдастырады: - өзара тексеруді; - ұжымдық тексеруді; - жаттығудың орындалуын тексеруді; - бастапқы білімдерді нақтылау және нақтылау бойынша әңгімелесуін; - студенттердің бағалау туралы мәлімдемесін; - шешімдер тәсілдерін талқылауды; - студенттердің іздестіру жұмыстарын (мақсаттар мен іс-шаралар жоспарын белгілеу); - оқулықпен өзіндік жұмыстарын; - сабақтың нәтижелерін мақсаттармен байланыстыратын әңгіме; - студенттерді тұжырымға келуді жетекші сұрақтар арқылы себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға көмектеседі. Студенттердің жолдастарының шығармашылық жұмыстарына оң әсерін қамтамасыз етеді. Сабақта студенттердің оқу әрекеттерінің қорытынды нәтижелеріне назар аударады	сүйенген ережені анықтайды. Ережені оқып, есте сақтайды. Тұжырымдаманы айтып, Заңдылықтарды анықтап, талдайды. Себептерді анықтап, бақылаудан қорытынды жасайды. Өздерінің таңдауларын түсіндіреді. Жұптарымен бірге тұжырымдайды. Салыстырады. Мәтінді оқып, сипаттамаларды анықтап, негізгі түсініктер мен ақпараттарды табады, өз пікірлерін, көзқарастарын айтады. Жүзеге асырады: - өзін-өзі бағалау; - өзін-өзі тексеру; - өзара тексеру; - алдын-ала бағалау. Сабақта өз жұмысының түпкілікті нәтижесін тұжырымдайды. Білім алушылар жаңа материалдың негізгі ұстанымдарын және оларды қалай меңгергендерін (нені үйрендім, нені істей алмадым және неге) түсіндіреді.

Қазіргі заманғы технологиялық карта негізінде жобаланған сабаққа жаңа көзқарас білімінің бағдарламалық мазмұнын меңгерудің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді.

Кесте 3 – Сабақтың технологиялық картасының тұлғалық-қызметтік ыңғай талаптарына сәйкес келуі

	Кезең мақсаттары	Педагогикалық қарым-қатынас мазмұны			
		Тьютердің қызметі	Білім алушылардың қызметі		
			Танымдық	Коммуникативтік	Реттеушілік
1. Оқу міндеттерінің қойылуы	Проблемалық жағдай туғызу. Жаңа оқу міндеттерінің белгілеу	Проблеманы шешуге ұйымдастырады. Айыру жағдайларын тудырады.	Таныс тәсілдер мен міндеттерді шешуге тырысады. Проблемаларға көңіл қояды.	Тьютерді тыңдайды. Әңгімелесушіге түсінікті мәлімдеме жасайды.	Оқу мақсаты мен міндеттерінің қабылдайды, сақтайды.
2. Проблемаларды бірлесіп зерттеу	Оқу міндеттерін шешуге ізденіс	Оқу міндеттерін ауызша ұжымдық талдау. Студенттердің берген болжамдарын белгілеп, талқылауды ұйымдастырады.	Өзінің көзқарасын дәлелдейді, талдайды.	Сөйлеу сөздерін саналы түрде құрастырып, өзінің әрекеттерінің рефлексиясын жүргізеді.	Оқу тапсырмаларының шарттарын зерттейді, оларды шешудің жан-жақты әдістерін талқылайды.
3. Моделдеу	Зерттелетін нысанға қатысты маңызды моделдерді белгілейді.	Студенттердің (топтардың) оқытудағы өзара қарым-қатынасын ұйымдастырады және жасалынған модельдерді талқылайды.	Графиктік моделдердегі әріп түріндегі бөлінген байланыстар мен қатыстарды белгілейді.	Білім алушылардың жауаптарын қабылдайды.	Өзін-өзі тексеруді жүзеге асырады. Оқу мақсаты мен міндеттерінің қабылдайды, сақтайды.
4. Жаңа қызмет тәсілін құру	Жаңа қызмет тәсілінің бағдарланған негізін құру.	Түсініктерді айырып көрсету үшін оқу зерттеуін ұйымдастырады.	Ұжымдық зерттеу жүргізеді, әрекет етудің жаңа әдісін немесе тұжырымдарды қалыптастырады.	Материалдың мазмұнын талқылауға қатысады.	Оқу мақсаты мен міндеттерінің қабылдайды, сақтайды. Өзін-өзі бақылауды жүзеге асырады.
5. Жеке тапсырмаларды шешу кезеңіне көшу	Қызмет тәсілінің орындалу дұрыстығы бойынша	Диагностикалық жұмыс (кірісінде), әрбір операцияның орындалуын	Жеке операцияларды жүзеге асыру бойынша жұмыс.	Өз пікірін және ұстанымын қалыптастыруды үйренеді.	Өзіндік түзетулерді жүзеге асырады.

	бастапқы бақылауды жүзеге асыру.	бағалайды.			
6. Жеке міндеттерді шешу үшін ортақ әрекет ету әдісін қолдану	Орындалған жұмысты түзету тәсілі.	Түзету, практикалық, өзбетімен түзету жұмыстарын ұйымдастырады.	Жаңа әдістерді қолдануы. Жіберілген қателерді өңдеу жұмыстары	Әңгімелесуші үшін өз пікірлерін түсінікті етіп құрастырады. Өзінің қызметін ретттеу үшін сөйлеуді қолдана біледі.	Өзін-өзі тексеру. Әдістерді толық меңгереді. Нәтиже бойынша қадамдық бақылауды жүзеге асырады.
7. Оқу тақырыбын аяқтау кезеңіндегі бақылау	Бақылау	Диагностикалық жұмыс (аяқтау кезінде): дифференциал-ды түзету жұмыстарын және бақылау-бағалаушы қызметтерін ұйымдастыру	Жұмысты орындау, талдау, бақылау және нәтижені бағалау.	Өзінің іс-әрекетінің рефлексиясы	Нәтиже бойынша қадамдық бақылауды жүзеге асырады.

Біз ұсынған оқытудың технологиясы «кеңейту» кезеңдерін, «оқытудың міндеттерін шешу» және «оқу міндеттерін шешу үшін жалпы әрекет ету тәсілдерін қолдану», сондай-ақ жоғарыда аталған технологиялық картаның бағалау кезеңін болжайды [7].

Бұл оқыту жүйесінің әдістемелік технологиясының екі бөліктен: синектикалық және нәтижеге бағдарланған бөліктен тұруына байланысты.

Біздің пайымдауымызша, педагогикалық технологиядағы нәтижеге бағытталған бөлігінің болуы қажет, өйткені:

1. Шағын топтарда жұмыс істеуге негізделген синектикалық бөлікте тұжырымдалған пәндік және метапәндік білім мен дағдылар әр білім алушының жеке танымдық қызметі арқылы оларды «меңгеруді» болжайды және бекітеді.

2. Сабақтың бақылау-түзету кезеңін толық іске асыру, шашыраңқы акпараттық процестерден → бағытталғанға, ашық басқарудан → жабық басқаруға дейін ауысу мүмкіндіктері туады.

3. Әмбебап білім беру қызметінің пәндік, метапәндік дағдыларын дамыту және қалыптастыру, сабақтың коммуникативтік және реттеуші міндеттерін шешу білім алушылардың Б.Блум мақсаттарының иерархиясы бойынша дидактикалық матрицамен дамыта оқытуды ұйымдастыруды көздейді.

4. Функционалды – құзыреттілік оқытудың негізгі компоненттерінің бірі - білім алушылардың оқу жетістіктерін критерийлік бағалауды

тәжірибеге енгізудің, сонымен қатар, нәтижеге бағдарланған бөліктің болуын талап етеді.

5. Оқу сапасын басқару, заманауи сабақ мониторингісінің тиімділігін бақылау ұсынылған жүйені іске асыруды қамтиды.

Білім алушылардың оқу жетістіктерінің деңгейлік бағалау үшін білім беру нәтижелерін сипаттайтын келесі көрсеткіштер пайдаланылды:

1) Білімділік - білім беру бағдарламаларын сапалы меңгеру (оқытудың жоспарланған және орындалған нәтижелерінің көрсеткіштік-сәйкестілігі), пәннің базалық мазмұнын меңгеру дәрежесіне, білім мен дағдыларды игерудің белгілі бір деңгейіне жетуі;

2) Қызметік - арнайы пәндік, сондай-ақ студенттердің негізгі құзыреттіліктерін құрайтын зияткерлік, жалпы білім беру тәсілдерін қалыптастыру дәрежесі;

3) Жеке-тұлғалық - оқуға, берілген оқу пәніне белсенділігі, өзбетіндігі, ынталануы және қызығушылығы.

Ұсынылған технология бойынша оқытудың мақсаттарының диагностикалық белгіленуі дамыта оқыту міндеттерін (яғни, тұлғаны дамыту) жетілдіруді, білім алушылардың оқу материалын меңгеруінің объективті бақылауды, оқу жетістіктерін критерийлік бағалауды негіздейтін басты дидактикалық талап болып табылады.

Сабақтың мақсаты диагностикалық және операциялдық қойылуы қажет, яғни диагностикалық дегеніміз - тьютерде білім алушының мақсатқа қол жеткізгенін немесе жетпегенін анықтайтын тәсілдер, құралдар мен әдістер, мүмкіндігі бар екенін білдіреді; операциялдық дегеніміз - мақсатта оның нәтижесіне жету көрсетілген (мақсатқа қол жеткізу құралы тұжырымдалуы немесе көрсетілуі мүмкін). Олай болмаған жағдайда, мақсаттар декларативті болып табылады.

Сабақтың жалпы мақсаттары (оқыту, дамыту және тәрбиелеу) микро (шағын) мақсаттармен, яғни сабақтың кезеңдерінің міндеттерімен толықтырылуы керек.

Сабақтың мақсатын жобалаған кезде, білім алушылардың оны түсінуі мен қабылдауы өздері үшін маңызды, рухани, интеллектуалды, эмоционалды және тұлғалық қалыптасатындай (оқуға ынталандыру) қамтамасыз етілуі керек. Пәннің мақсаттарының диагностикалық қойылуы Б.Блумның таксономиясына сәйкес анықталды.

Оқу процесіне инновациялық білім беру технологияларын қолдану оқу бағдарламаларын жетілдіру тәсілдеріне өзгерістер енгізуді қарастырады. Педагогикалық технологияның барлық кезеңдерін бір сабақта толық қамту мүмкін емес.

Қорыта айтқанда, ұсынылған педагогикалық технологияны оқу процесінде қолдану жеке тұлғаның танымдық қызметін қалыптастыруда, студенттің коммуникативтік қабілеттерін шыңдауда, эстетикалық тәрбие алуында, қолайлы шешім қабылдауында, ең маңыздысы білім сапасын арттыруда негіз болады.

Әдебиеттер:

1. Кучеряева Л.А. *Проектирование и диагностика современного урока.* – М.: Сентябрь, 2010. – 224 с.

2. Мухина Т.Г. Активные и интерактивные образовательные технологии (формы проведения занятий) в высшей школе: учебное пособие. – Нижний Новгород: ННГАСУ, 2013. – 97 с.

3. Пахомова Н.Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении: пособие для учителей и студентов педагогических вузов – М.: АРКТИ, 2005. – 112 с.

4. Хуторский А.В. Дидактическая эвристика: Теория и технология креативного обучения. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 416 с.

5. Конаржевский Ю.А. Анализ урока. – М.: Центр «Педагогический поиск», 2003. – 336 с.

6. Современные образовательные технологии в учебном процессе вуза: методическое пособие / Отв. ред. Н.Э. Касаткина. – Кемерово: ГОУ «КРИПО», 2011. – 237 с.

7. Караев Ж.А., Кобдикова Ж.У. Актуальные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода: монография. – Алматы, 2014. – 254 с.

Шамбилова Г.К., Куанбаева Б.У., Кулмагамбетова С.С.

ПУТИ И СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МНОГООБРАЗИЯ СТРУКТУР СОВРЕМЕННОГО УРОКА

В статье обоснована необходимость изменения требований к современному образовательному процессу, включающего в себя формирование творческих способностей и подготовку студентов к реальной жизни и профессиональной деятельности. Используя многообразие структур современного урока, авторами статьи предложена методика построения урока, направленная на вовлечение студентов в самостоятельную творческую деятельность по усвоению новых знаний и успешному применению их на практике. Представлены преимущества технологической карты, являющейся проектом учебного процесса и описание работы с информацией от цели до результата с использованием инновационной технологии. Проанализирована технологическая карта урока, соответствующая требованиям личностно-деятельностного подхода.

Ключевые слова: структура урока, технологическая карта, проектирование, новые технологии, учебная деятельность.

Shambilova G.K., Kuanbaeva B.U., Kulmagambetova S.S.

WAYS AND APPROACHES OF USING THE VARIETY OF THE STRUCTURES OF THE MODERN LESSON

The article substantiates the need to change the requirements for the modern educational process, which includes the formation of creative abilities and the preparation of students for real life and professional activities. Using the variety of structures of the modern lesson, the authors of the article offer a lesson-building technique aimed at engaging students in individual creative work in absorbing new knowledge and applying it successfully in practice. The advantages of the technological map, which is a project of the educational process are presented. The description of work using the innovative technology from goals to results is given. The technological map of the lesson, corresponding to the requirements of the personality-activity approach is analyzed.

Keywords: lesson structure, technological map, projection, new technologies, educational activity.

ӘОЖ 371.3

Мендалиева Д.К. – химия ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Курмашева Н.Н. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: nazym.kurmasheva@mail.ru

ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ДӘРІСТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада дәрістердің мазмұны мен оқу әдістемелерін жаңғыртудың дидактикалық принциптері қарастырылған. Дәрісті ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, үлестірмелі материалдарын, проблемалық оқыту әдістерін пайдалана отырып оқу білім алушылардың оқу-танымдық қызметін арттыратыны көрсетілген. Сауалнама нәтижелері заманауи технологияларын дәріс оқуда қолданылуының нәтижелілігін көрсетеді.

Тірек сөздер: Дәріс, дәріскер, білім алушы, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ), үлестірмелі құралдар, дәрістің кіріспе, негізгі, қорытынды бөлімдері, проблемалық оқыту.

Дәріс – оқу-тәрбие үдерісінің бағыттаушы және бағдарлаушы түрі [1]. Ол білім алушының ғылыми білімінің негізін қалайды және ғылыми ой-өрісін қалыптастырудың әдісі және құралы болып табылады. Дәріс курсының негізгі мақсаты білім алушыны проблемаларды бөліп алып, гипотеза қойып, оны шешу жолдарын анықтап, заманауи ғылымдағы өзгерістерді ескеріп, іске асыруға үйрету [2].

Дәрістің әдіснамалық маңызы ол оқылатын пәннің іргелі теориялық негіздері мен ғылыми әдістері туралы білім алушының білім, біліктерін қалыптастырып, пәнге деген оқу-танымдылық әрекетін жоғарылату.

Дәрістің негізгі дидактикалық мақсаттары заманауи, жүйелі білім қалыптастырып, пәнге деген қызығушылығын, ой-өрісін, өзіндік жұмыстану қабілетін арттыру.

Әдебиеттерде оқу-үдерісінде дәрісті оқу не оқымау туралы түрлі көзқарастар бар [3]. Дәрісті оқуды жоққа шығаратын әдіскерлер пікірі бойынша:

- білім алушылар дәріс оқу кезінде пассивті болады, олар тек дәріскердің айтқанын жазып отыруға тырысады, осының әсерінен кері байланыс болмайды, бұл жағдай білім алушының іс-әрекетін төмендетеді [4; 5]. Авторы [6] пікірі бойынша бұл кемшіліктерді АКТ пайдалану [3; 7], үлестірмелі материал, проблемалық жағдайлар [3] туғызу арқылы жоюға болады.

Дәріске көптеген талаптар қойылады: ол ғылымның заманауи талаптарына сәйкес болуы керек; тақырып толық және аяғына дейін тұжырымдалуы, оның ішкі бірлігі, тұтастығы болуы қажет; білім алушылардың оқу-танымдылық іс-әрекетін туғызуы тиіс.

Болашақ мұғалім болатын білім алушыларға дәріс мазмұнын таңдағанда мына жағдайлар ескеріледі:

- жалпы орта білім беретін мектептердегі химия пәнінің бағдарламасына сәйкес келетін тақырыптарды оқыту әдістемесін меңгеру қажеттілігі және химиялық үдерістердің жүруін сипаттайтын заманауи теорияларын кіріктіру қажет;

- дәрістің мазмұны нақтылы білім алушының пәндік және әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік беретіндей етіп құрастырылуы тиіс.

Соңғы жылдары оқыту технологияларында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар үлкен орын алып келеді. Педагогикалық ақпараттық-коммуникациялық технологиялар инновациялық білім беру технологияларына жатады.

Инновациялық технологиялар – бұл компьютерлік құралдарды қолдану негізінде ұйымдастыру формаларының, педагогикалық технологиялардың, білім беру үдерісін басқарудың жиынтығы және білім беру стандартын іске асыруға мүмкіндік беру, оқытудың мақсатына жету. Көптеген әдебиеттерде компьютерлік технологияларды қолданудың түрлі аспектілері талқыланады [8; 9; 10; 11; 12].

Автор [9] пікірі бойынша оқу үдерісінде әдіснамалық технологияларды қарастырғанда АКТ қолдану дәстүрлі дидактикалық принциптерді жаңаға ауыстыру емес, оны қайта құру мен мазмұнын жаңғырту. Жоғары оқу орнында АКТ-ды қолдану бірнеше принциптерге сай келуі керек [10; 11]. Дәрістің негізгі дидактикалық жүйенің оқыту заңдылықтарына сәйкестік принципі – басқаларға қарағанда жетекші болып табылады, яғни оқу мазмұны, оқыту үдерісі және оқытушы арасындағы біртұтастық тұрақты байланыстарымен анықталады. Теориялық білімнің жетекші рөлі принципі сақталуы қажет, мұнда оқу материалы келесідей беріледі, студенттер бастапқы уақытта тақырыптың теориялық мазмұны туралы толық мәлімет алады.

Оқытудың білім беру, дамыту және тәрбиелеу функцияларының бірлік принципі. Осы принципті іске асыруда электронды білім беру ресурстарын (ЭБР) жобалауда қолдануға болады. Проблемалық принципі оқытушыны АКТ қолданғанда проблемалық жағдайларды туғызуды қарастырып, сонымен қатар оқу үдерісінің белсенділігін артуға мүмкіндік береді.

Автор [12] пікірі бойынша жоғары оқу орнында оқу үрдісінде АКТ-ны қолдануды дәстүрлі әдістермен қатар қолдануға болады және оны кіріктірілген ақпараттық-коммуникациялық технологиялар деп атайды.

Ақпараттық технологияны оқу үдерінің барлық кезеңдеріне қолдануға болады деген пікір айтылады [13]:

- жана материалды түсіндіргенде;
- сабақты бекіткенде;
- қайталауда;
- білімін және іскерлігін, дағдыларын бақылағанда;
- тренажер, диагностика және бағалауда.

Әдебиеттерге сүйінсе дәріс үш негізгі бөлімнен тұрады: кіріспе, негізгі және қорытынды. Кіріспеде дәрістің тақырыбы, жоспары және мақсаттары, оның өткен тақырыппен байланысы анықталып, тақырыптың теориялық, практикалық маңызымен таныстырылады.

Кіріспеде білім алушының назарын оқылатын дәрістің қаншалықты қажеттілігіне көз жеткізу керек. Мысалы, Аналитикалық химия пәнінен «Буферлі ерітінділер» тақырыбында бойынша дәріс оқығанда кіріспе

бөлімінде білім алушылардың қызығушылығын арттырып, көзқарасын кеңейтіп және осы тақырыптың қандай практикалық маңызы бар екенін анықтап алу үшін мысал келтіреді. Адам ағзасындағы қанның төрт түрлі буферлі ерітіндіден тұратыны бикарбонатты (акцептор Na/KHCO_3 + донор H_2CO_3), фосфатты (донор H_2PO_4 + акцептор оның натрий немесе калий тұзы), гемоглобинді (донор – гемоглобин/оның оттекті байланыстырғыш формасы, ал акцептор – оған ілеспелі қосылыстар – гемоглобинат/оксигемоглобинат) айтып кету қажет. Сонымен қатар плазмалық ақуыз өзгерістік қасиетке ие, олар негіздер ретінде де және қышқылдар ретінде де бірдей әрекет ете алатынын. Осылайша, қанның буферлік жүйелеріндегі рН-ның орташа мәні 7,35 (көк тамырларда) және 7,40 (сала тамырларда) рН деңгейінде сақталатынын. Адам денсаулығына рН деңгейін байыппен қабылдауға тиіс, өйткені ауытқулар 0,4-ден көп (7,0-ден кем және 7,8-ден көп) өмірге сәйкес келмейтінін. Осының барлығы білім алушының қызығушылығын арттырып қана қоймай, көзқарасын кеңейтеді.

Негізгі бөлімінде дәрістің тақырыбына байланысты негізгі түсініктер, анықтамалар, заңдылықтарға тоқталып, олардың өзара байланыстары анықталады. Негізгі бөлім – оқу бағдарламасына сәйкес бірнеше сұрақтарға бөлінеді. Оның жоспары кіріспеді беріледі. Бұл бөлімде дәріскер білім алушының тақырыпқа сәйкес негізгі білімін қалыптастыратын мәлімет береді. Дәрісте цифрамен берілетін мәлімет көп болмауы қажет, цифраларды тек мәлімет беру үшін немесе заңдылықтарды дәлелдеу үшін беріледі. Мысалы, бейорганикалық химия пәнінен «Элементтер мен олардың қосылыстарының қасиеттерінің периодты түрде өзгеруі» тақырыбын оқытуда атомдық және иондық радиустардың, иондану энергиясы, электронға ынтықтық, электртерістілік т.б. сипаттамаларының өзгеруін қарастырғанда көрнекілікті арттыру мақсатында АКТ арқылы цифралық мәліметтер беріледі, бірақ білім алушы тек радиустарының т.б. сипаттамаларды периодтық жүйеде орналасуы бойынша өзгеретіндігін білу керек, ал цифра тек оның дәлелі ретінде қолданылады (кесте 1). Мысалы:

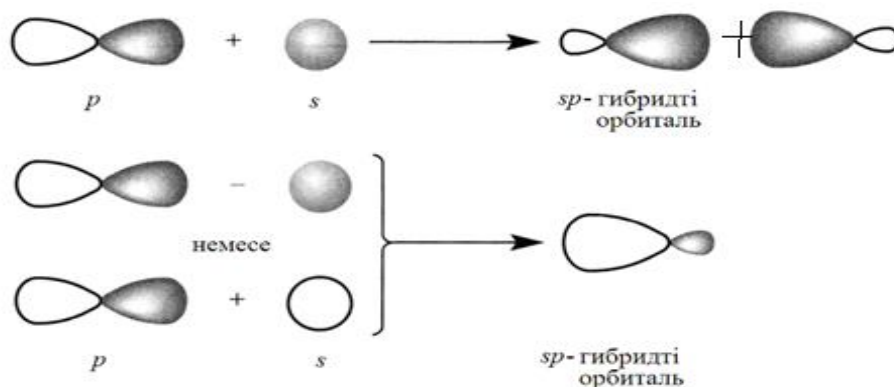
Кесте 1 – Кейбір элементтердің атомдық және иондық радиустары [14]

	Li	Na	K	Rb
Атомдық радиус, нм	0,155	0,189	0,236	0,248
Иондық радиус, нм	0,068	0,098	0,133	0,149

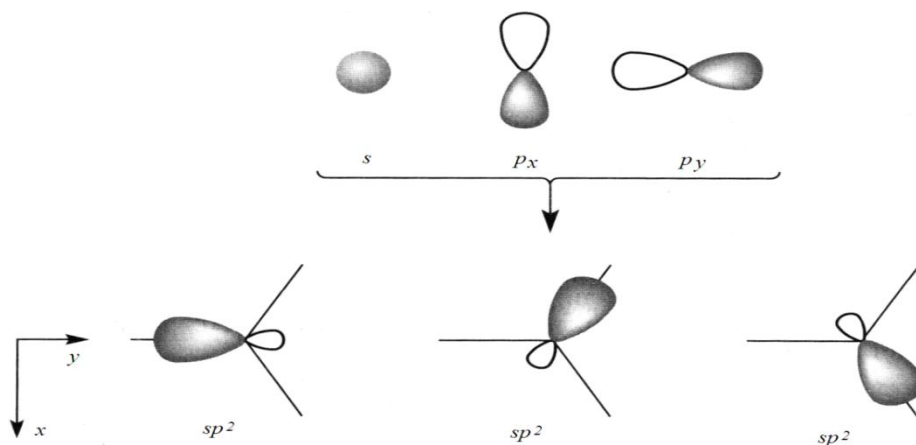
Дәрістің қорытынды бөлімінде дәріс қорытындыланады, дәріс мазмұны бойынша қарастырылған негізгі заңдармен заңдылықтар тұжырымдалып, қорытындыланады. Бұл бөлімде тақырып бойынша білім алушылардың сұрақтарына жауап беріледі және АКТ қолданып тест тапсырмалары арқылы білім алушының дәрісті қаншалықты меңгергенін бақылауға болады.

Дәріс оқу әдістемесі бағдарламаға байланысты және оқылатын дәрістің мазмұнына сәйкес өзгеріп отырады. Пәннің ішінде әр тақырып оқуда түрлі әдістемелерді қолдануды қажет етеді. Мысалы, 1 курс студенттеріне «Бейорганикалық химия» пәнінен «Атомдық орбитальдардың гибридтенуі және молекуланың геометриясы» тақырыбында дәріс оқығанда АКТ мен қатар үлестірмелі материал қолданылады. Осындай әдістеме білім алушыға

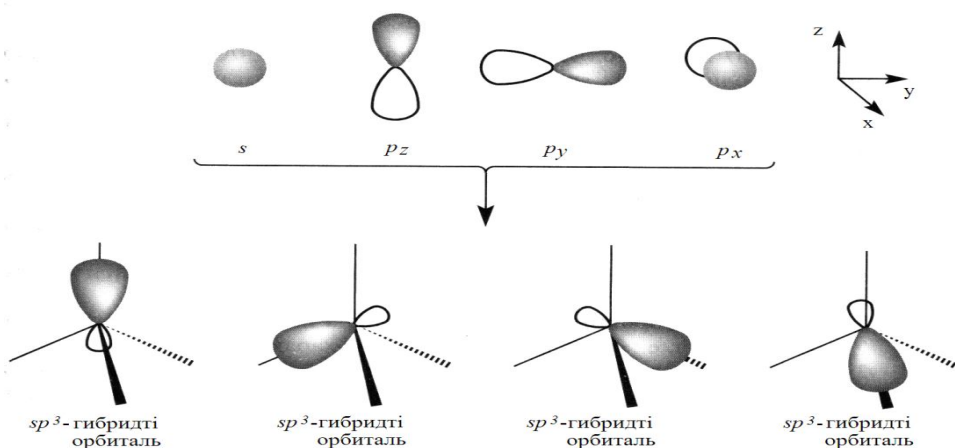
көрнекті атом орбитальдардың гибридтенуін және түзілген молекуланың пішінін нақты түсінуге мүмкіндік береді (сурет -1, 2, 3, 4, 5, 6, 7).

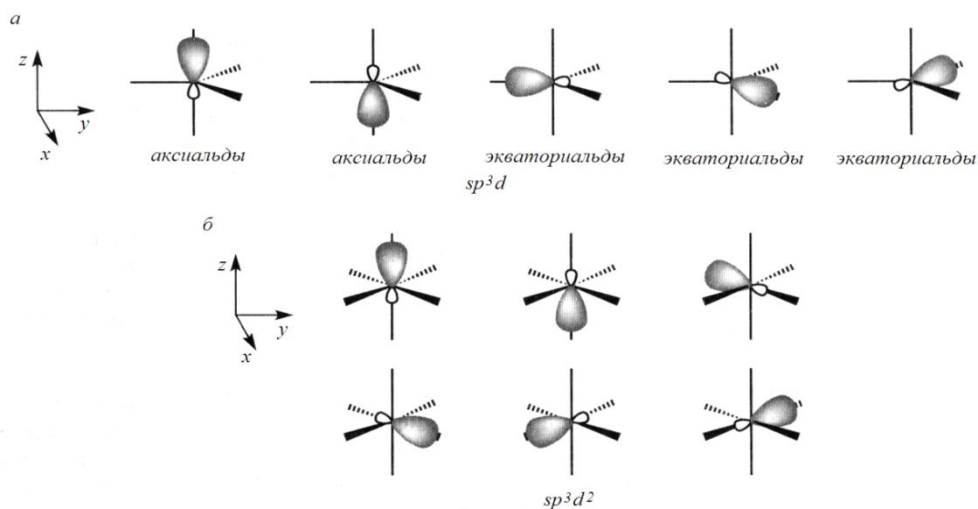
Сурет 1 - s - және p - атомдық орбитальдардан sp - орбитальдар түзілуі

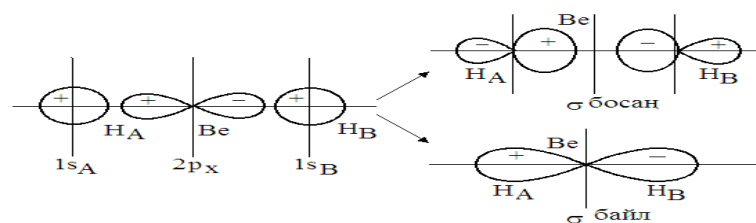
Сурет 2 – Бір s - және екі $2p$ - атомдық орбитальдардың комбинациясы үш sp^2 -гибридті орбиталь түзуі

Сурет 3 – Бір s - және үш $2p$ - атомдық орбитальдардың комбинациясы төрт sp^3 -гибридті орбитальдар түзуі

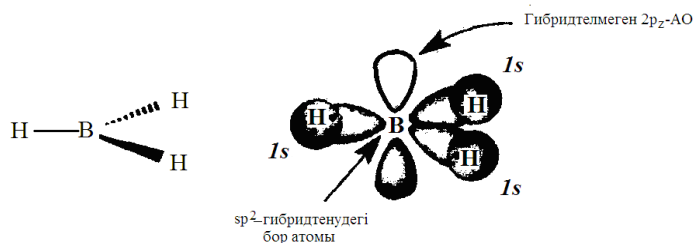
Сурет 4 – Бес sp^3d -гибридтелген (а), алты sp^3d^2 -гибридтелген орбитальдар (б)

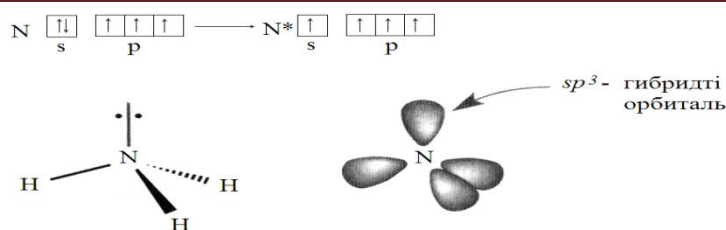
Сурет 5 – Бір $1s$ -сутек атомының және екі $2s$ -бериллий атомдары орбитальдарының қабысу нәтижесінде BeH_2 түзілуі

Гибридтенген бұлттар кеңістікте белгілі жағдайда бағытталады:

- sp - сызықты
- sp^2 - үшбұрыштың шыңына
- sp^3 - тетраэдр шыңына
- sp^3d - тригональды пирамида шыңына
- sp^3d^2 - октаэдр шыңына

Сурет 6 - BH_3 молекуласын түзілуін түсіндіруде валенттік байланыс (ВБ) теориясын қолдану

Сурет 7 – NH₃ молекуласының геометриясы.

Дәрістің тиімділігін арттыру мақсатында аналитикалық химия пәнінде кейбір авторлар [11; 12] АКТ-ның түрлі бағдарламаларын ұсынады.

Аналитикалық химия пәнінде титриметрлік әдісінің оқыту жүйесін барлық түрлерінде титрлеу қисықтары қарастырылады. Титрлеу қисықтарын есептеп алып, сызу титриметрлік анализдің маңызды міндеті болып табылады. Ал дәріс оқу үдерісінде ол өте көп уақыт алады. Сондықтан титрлеу қисығын сызуда АКТ қолдану дәрістердің тиімділігі арттырады. Титрлеу қисығын оқытуда төмендегі әдістемелік жүйе қолданылады:

1. Кез-келген титрлеу қисығын алып, талдау үшін 50%, 90 %, 99 %, 99,9 % , 100 %, 100,1 %, 101 % ($\pm 0,1$ %) титрленген нүктелерде есептеп алу қажеттігін анықтап алынады.

2.Титрлеу қисығында 3 аудан қарастырылады:

1) бірінші аудан (99,9 %) титрленгенге сай аудан (қалғаны 0,1 %).

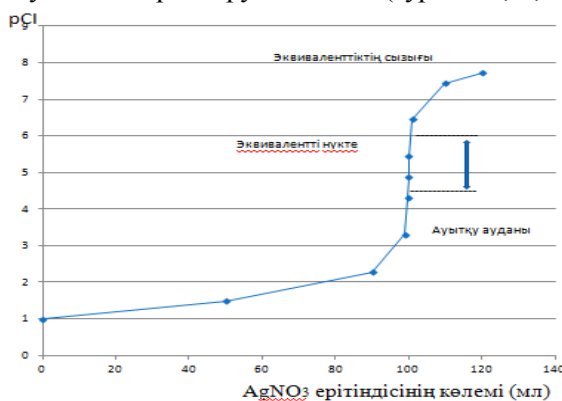
Оны есептеуде төмендегі теңдік қолданылады:

2) Эквивалентті нүкте анықталады аналитикалық сигналға тәуелді болады.

3) Эквивалентті нүктеден кейінгі есептеулер ерітіндідегі титранттың артық мөлшері арқылы есептеледі. Барлық титрлеу әдістері осы әдістемелік жүйеге сүйеніп орындалады.

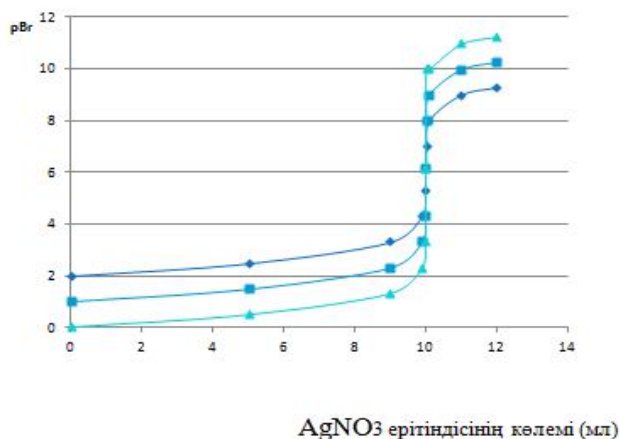
Мысал ретінде тұндырып титрлеу әдісін қарастыруға болады (сурет – 8, 9, 10):

0,10 M AgNO ₃ ерітіндісінің қосылған көлемі, мл	pCl
0	1
50	1,48
90	2,28
99	3,3
99,9	4,3
100	4,88
100,1	5,44
101	6,45
110	7,43
120	7,72

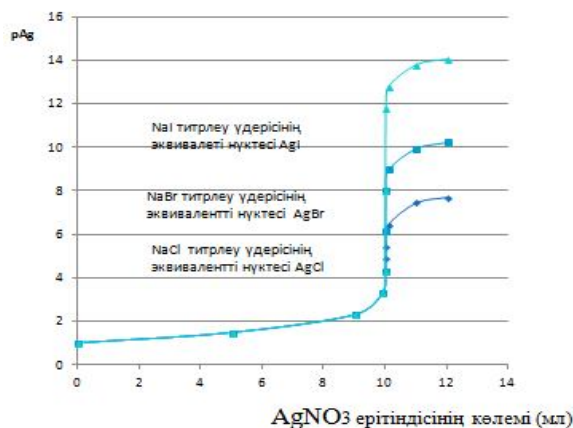
Сурет 8 – 0,10 M NaCl ерітіндісін 0,10 M AgNO₃ ерітіндісімен титрлеу қисығы.

AgNO ₃ көлемі, мл	0.1 M NaBr	0.10 M NaBr	1.0 M NaBr
0	2	1	0
50	2.48	1.48	0.48
90	3.30	2.30	1.30
99	4.30	3.30	2.30
99,9	5.30	4.30	3.30
100	6.14	6.14	6.14
100,1	6.98	7.98	8.98
101	7.98	8.98	9.98
110	8.96	9.96	10.96
120	9.24	10.24	11.24

Сурет 9 – Титрлеу үдерісінде титранттың концентрациясының әсері.
C(AgNO₃), моль/л: 1-0,01; 2-0,10; 3-1,0

AgNO ₃ көлемі, мл	pCl	pBr	pI
0	2	1	0
50	2.48	1.48	0.48
90	3.30	2.30	1.30
99	4.30	3.30	2.30
99,9	5.30	4.30	3.30
100	6.14	6.14	6.14
100,1	6.98	7.98	8.98
101	7.98	8.98	9.98
110	8.96	9.96	10.96
120	9.24	10.24	11.24

Сурет 10 - Ерігіштіктің титрлеу қисығына әсері.
($K_s(\text{AgCl})=1.78 \cdot 10^{-10}$; $K_s(\text{AgBr})=5.3 \cdot 10^{-10}$; $K_s(\text{AgI})=8 \cdot 10^{-10}$)
Есінде болсын!

- Неғұрлым титрленетін ерітінді мен титранттың концентрациясы жоғары болса, титрлеу қисығында титрлеудің ауытқу ауданы соғұрлым биік болады.
- Неғұрлым ауытқу ауданы төмен болса, титрлеу қателігі соғұрлым жоғары болады.
- Неғұрлым титрлеу үдерісінде түзілетін қосылыстың ерігіштігі төмен болса, титрлеу қисығында ауытқу ауданының биіктігі соғұрлым жоғары болады.
- Эквивалентті нүктеге қатысты қарастырғанда титрлеу қисықтары симметриялы

Аналитикалық химия пәнін оқытуда дәріс оқу әдістемелерін тақырыпқа байланысты өзгертіп отыру қажеттілігі туындайды. АКТ-ны қолданбайтын тақырыпты да қарастыруға болады. Мысалы, «Буфер ерітінділері» тақырыбын оқытуда дәріскер білім алушылармен бірлесіп, алдыңғы

дәрістерде алынған білімдеріне негізделіп, рН-ын есептеу әдістерін қарастырады. Содан кейін осы дәрістің негізгі бөліміне ауысып түрлі буферлі ерітінділердің рН есептеуге үйретеді. Есептеу әдістерін қажетті деңгейде меңгеру үшін дәрісте техникалық құралдарды қолдану тиімді емес, мұнда ең маңыздысы білім алушының іс-әрекеті, яғни олардың өзіндік жұмыстануы. Дәрістің бұл бөлімін дәріскер мен білім алушылар әңгімелесу түрінде өткізіледі. Осы жағдайда дәріс полилог әдісті қолдану арқылы іске асырылады. Себебі буферлі жүйелерді талдау, теңдеулерін жазу, теңдеу бойынша алдыңғы алған білімдеріне сүйеніп теңдіктерін шығарып, жазып, теңдікке негізделіп есептеулерді орындайды және қорытындылайды.

Түрлі әдістемелерді қолдану дәрістің дамыту функциясын атқарып, білім алушыны ойлауға, салыстыруға, талдауға үйретеді. Бұл функция дәріскердің тақырыпты баяндау әдістемесіне байланысты болады.

Дәрістің ұйымдастыру функциясы – білім алушыларды оқу үдерісінде және дәрістен кейін өзіндік жұмыстануға бағыттануға негізделеді. Дәрістің бұл функциясы дәріс сабақтарында алған білімдеріне негізделіп зертханалық жұмыстарды, өзіндік жаттығуларды орындауға бағытталады.

Дәріс оқуда қолданылған әдістемелердің тиімділігін бақылау үшін бірінші, екінші курс студенттеріне сауалнама жүргізіліп, тиімділігі анықталды.

Әдебиеттер:

1. Архангельский С.И. Лекции по теории обучения в высшей школе. – М.: Высш. шк., 1974. – 383 с.
2. Васютин Ю.С., Мосягин И.Я. Лекция в учебном процессе: вопросы методики и познания. Вып. 1. – Орел: Изд-во Орловской региональной академии государственной службы, 1997. – 55 с.
3. Зайцев О.С., Методика обучения химии: Теоретический и прикладной аспекты: учеб. для студ. заведений. – М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 1999. – 384 с.
4. Старадубцов В., Федоров А., Чернов И. Инновационный программно-методический комплекс // Высшее образование в России. – 2003. – №1. – С. 146-151.
5. Пустовит В.В., Мелешина А.М., Гарунов М.Г. Новые формы организации вузовской лекции. – М., Педагогика, 1988. – 52 с.
6. Данилина Е.И., Ким Д.Г. Применение методических пособий к лекционным курсам по химическим дисциплинам // Проблемы и перспективы развития химического образования: Материалы Всерос. науч. конф. (29 сентября – 3 октября 2003 г.). – Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 2003. – С. 49-52.
7. Адольф В. Профессионально-педагогические проблемы компьютерной подготовки специалистов // Высшее образование в России. – 1997. – №4. – С. 107-109.
8. Комплекс компьютерных программ и методика их применения в преподавании химии: методическая разработка. – М.: Прометей МГПИ им. В.И. Ленина, 1988. – 88 с.
9. Образцов П.И. Психолого-педагогические аспекты разработки и применения в вузе информационных технологий обучения. – Орел, 2000. – 145 с.
10. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.

11. Безрукова Н.П. К вопросу об информатизации обучения химическим дисциплинам в педагогическом университете // Вестник МГОУ. Серия «Естественные науки». – 2006. – №1. – С. 144-154.

12. Стариченко Б.Е. Компьютерные технологии в образовании. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 1997. – 108 с.

13. Құрманәлиев М.Қ. Химияны оқытудың қазіргі технологиялары: жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Альманах, 2016. – 270 б.

14. Мендалиева Д.К., Султанова Ж.Ш., Сдикова Г.Ж. Атом құрылысы және химиялық байланыс: оқу-әдістемелік құрал. – Астана, 2016. – 103 б.

**Мендалиева Д.К, Курмашева Н.Н.
МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЛЕКЦИИ В
ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ**

В статье рассмотрены дидактические принципы модернизации содержания и методики чтения лекций. Показано, что чтение лекций с использованием информационно-коммуникационных технологий, раздаточного материала, методов проблемного обучения повышают учебно-познавательную деятельность обучающихся. Результаты анкетирования свидетельствуют о результативности использования современных технологий.

Ключевые слова: Лекции, лектор, студенты, информационные и коммуникационные технологии (ИКТ), раздаточный материал, лекция, введение, основная, заключительная часть, проблемное обучение.

**Mendalieva. D.K., Kurmasheva N.N.
METHODS TO IMPROVE THE EFFECTIVENESS OF THE
LECTURE IN THE LEARNING PROCESS TEACHING CHEMISTRY**

The article deals with didactic principles of modernization of the content and methods of lectures. It is shown that the lecture with the use of information and communication technologies, handouts, methods of problem learning increase the educational and cognitive activity of students. The results of the survey indicate the effectiveness of the use of modern technologies.

Keywords: Lectures, lecturer, students, information and communication technologies (ICT), handouts, introduction of lectures, main, final sections, problem training.

УДК 371.214.46

Мукашева М.У. – кандидат педагогических наук, доцент,
Национальная академия образования им. И.Алтынсарина
E-mail: mg.mukasheva@gmail.com

ПРОГРАММИРОВАНИЕ В ШКОЛЕ И ВЫЧИСЛИТЕЛЬНОЕ МЫШЛЕНИЕ

Аннотация. В статье рассматривается одна из обсуждаемых тем STEM образования – обучение основам программирования в контексте развития вычислительного мышления обучающихся. Представлены некоторые результаты исследования развития вычислительного мышления обучающихся школ. Автором статьи также сделан ряд выводов, полученных на основе исследования проблем обучения программированию в организациях образования Казахстана.

Ключевые слова: программирование, обучение программированию, вычислительное мышление.

Введение. Повсеместная цифровизация деятельности человека, оказывающая большое влияние на развитие современного общества, стала причиной трансформации не только управляющих или технологических систем, но и социальной системы. Как писал Клаус Шваб, основатель Давосского форума, «четвертая промышленная революция основана на цифровой революции и сочетает разнообразные технологии, обуславливающие возникновение беспрецедентных изменений парадигм в экономике, бизнесе, социуме в каждой отдельной личности. Она изменяет не только то, «что» и «как» мы делаем, но и то, «кем» мы являемся» [1].

Постоянная необходимость управления быстроменяющимися большими потоками данных, роботизированным производством, многочисленными достижениями в сфере искусственного интеллекта выдвигают все больше требований к подготовке специалистов, инициируя возникновение совершенно новых научных концептов в области современного образования.

Появились новые понятия «вычислительное мышление» (computational thinking), «человеческое вычисление» (human computation), «человеческое глубинное изучение – метод коллективного интеллекта в режиме реального времени» (human swarming, real-time method for collective intelligence) и многие другие, позволяющие рассматривать традиционное обучение как многоаспектный информационно-технологический процесс.

В этом контексте внедрение STEM – образования в общеобразовательных школах стало одним из приоритетных направлений развития системы образования для многих стран мира.

STEM – образование, подразумевающее углубленное изучение учебных предметов образовательных областей «Естествознание», «Математика и информатика», вариативных элективных курсов по робототехнике, графическому проектированию и других, ориентировано на развитие ключевых навыков, необходимых обучающимся для успеха и конкурентоспособности в 21 веке. Современный подход к изучению

ключевых предметов STEM-направления предполагает интеграцию обучения математике, физике, информатике, химии, биологии и другим предметам посредством доступных и возможных учебных исследований (проектов) научного характера, способствующих получению целостного знания с акцентом на формирование устойчивых практических и исследовательских навыков.

В некоторых странах мира одним из путей решения проблем подготовки высококвалифицированных специалистов для цифровой экономики и производства является целенаправленное обучение программированию в школе, которое способствует формированию и постоянному развитию быстроменяющихся цифровых навыков в условиях стремительного развития высокотехнологичной сферы.

В 2014 году Великобритания стала первой страной в мире, которая включила программирование (кодирование) в учебные программы школы, как обязательный учебный предмет. Обучающиеся начальных классов британских школ с помощью таких программных обеспечений, как MIT's Scratch, Kodu, Logo учатся создавать простые программы по блокам, а к периоду обучения в основной школе обучающиеся должны иметь представление о базовых алгоритмических структурах и использовать их при создании простых приложений.

Финский проект Koodi 2016 и учебные планы таких стран, как Австралия, Франция, Эстония, Южная Корея также предполагают обучение детей основам программирования с начальных классов.

Однако имеются другие и не менее обоснованные предположения, которые не поддерживают раннего обучения программированию в школе. По мнению этих авторов, программирование является более узкоспециализированным направлением информатики, требующей специальной подготовки.

Тем не менее, возрастающие с каждым годом высокие требования к цифровой грамотности специалистов, с одной стороны, и неготовность населения к быстроменяющимся цифровым реалиям, с другой стороны, инициируют ряд проблем, также требующих своевременного изучения и решения.

Программирование и вычислительное мышление. Как известно, информатика – это не только цифровые устройства, но и вычисления, которые происходят повсюду. Предпосылки о воздействии абстрактного вычисления и вычислительных машин на эволюцию мышления человека впервые были рассмотрены в работах таких ученых в области программирования и искусственного интеллекта, как ДФинк (Donald Fink, 1966), С.Пейперт (Seymour Papert, 1980), Д.Кнут (Donald Knuth, 1981) и других.

Д.Финк, в своей книге «Вычислительные машины и человеческий разум», посвященной особенностям человеческого и искусственного интеллекта, предполагает, что интеллектуальный уровень человечества, создавшего мыслящую машину (компьютер), будет в значительной мере отличаться от интеллектуального уровня, существовавшего на тот момент, когда только начинались попытки создания такой машины. Вычислительные машины будут способствовать развитию человеческого интеллекта, и самое важное, подобное совершенствование найдет свое отражение не столько в

изменении способностей каждого отдельного индивидуума, сколько в изменении суммы общечеловеческих знаний.

На примере доктора Артура Сэмюэля (разработчик игры по шашкам для IBM-7094), признается, что компьютерная программа, составленная доктором, позволяла постоянно одерживать верх над его собственным интеллектом благодаря предварительным вычислениям и алгоритмам, однако вычислительная машина никогда не смогла бы превзойти его в разработке главной стратегии, самой программы. Доктор Артур Сэмюэль считает, что программист неизбежно имеет дело с абстракцией гораздо более высокой степени, чем те, которые отражаются в программе [2].

В настоящее время значимость вычислительных навыков и вычислительного мышления в работе с большими данными и в принятии решения все больше привлекает внимание исследователей.

С каждым годом становится все понятнее идея профессора Ж.Винга из Университета Карнеги-Меллона (CMU) (JannetteWing, 2006) о превращении вычислительного мышления из философского понятия в реальность, который будет неотъемлемым качеством человечества на пороге четвертой промышленной революции.

Компания Microsoft была настолько впечатлена ее аргументами и важностью поднятой темы, что предоставила университету, где работала Ж.Винг, грант в несколько миллионов долларов на создание центра по изучению этого аспекта информатики и его влияния на другие науки.

Ж.Винг считала, что большинство людей, в том числе и многие родители, компьютерную науку сводят к компьютерному программированию, они видят суть компьютерной науки в узком диапазоне. Но, на ее взгляд, «вычислительное мышление» - это то, что нужно для представителя современного общества, т.е. оно является перспективным направлением для руководства преподавателями, научными работниками и практиками в области информатики, чтобы изменить имидж общества в цифровой эпохе, включая среднюю школу, учителей, родителей и самих учащихся [3].

В исследованиях вычислительное мышление рассматривается как более укрупненный мыслительный процесс, включающий в себя алгоритмическое и параллельное мышление, которые побуждают и другие мыслительные процессы, такие как композиционное рассуждение, паттерновое мышление, процедурное мышление и рекурсивное мышление. Предпосылки того, что алгоритмическое мышление может отличаться от математического мышления, в плане зависимости от динамического состояния вычислительного процесса, структуры и количества данных, параллельного выполнения процессов были представлены в статье классика программирования Д.Кнута «Алгоритмическое и математическое мышление» (Donald Knuth, 1981) [4].

Другие исследователи не исключают пересечения между вычислительным мышлением и процессуальным, логическим и системным мышлениями, рассматривая их как взаимосвязанные процессы, но, вместе с тем, подчеркивают, что «его не следует отождествлять ни с алгоритмическим и/или математическим мышлением, ни с компьютерной грамотностью, ни с информационной компетентностью. Алгоритмическое,

логическое, системное и информационное мышление, пересекаясь с вычислительным мышлением, не исчерпывают его» (Е.К. Хеннер, 2016) [5].

В условиях повсеместной цифровизации человеческой деятельности программирование является наиболее приемлемым и доступным инструментом формирования цифровых навыков для решения разнообразных задач, способствующих развитию вычислительного мышления. Программирование — сложная интеллектуальная деятельность, предоставляющая широкие возможности для развития мышления. По известному выражению Никлауса Вирта (Niklaus Wirth), «Программирование - это искусство конструирования. Как можно научить конструкторской, изобретательской деятельности? Есть такой метод: выделить простейшие строительные блоки из многих существующих программ и дать их систематическое описание. Но программирование представляет собой обширную и разнообразную деятельность, часто требующая сложной умственной работы. Ошибочно считать, что ее можно свести к использованию готовых рецептов» (1978) [6].

В основе вычислительного мышления лежат конкретные физические навыки решения проблем, способствующие развитию мыслительных навыков (мыслить логично, четко и последовательно, при этом учитывая важные детали проблемы) и умений находить эффективные способы решения проблем с предоставлением четкого алгоритма действия. Изучение программирования и других компьютерных дисциплин больше всего позволяет объединить все эти разнообразные навыки, формирующие новый тип мышления, который меняет многое в жизни людей: общение, планировать время, вести бизнес, делать покупки и другие.

Большинство исследователей феномена вычислительного мышления выделяют особую значимость и роль программирования в его развитии, так как появлению концепта «вычислительное мышление» во многом способствовала компьютерная наука, а именно программирование.

Вместе с тем, некоторые исследователи утверждают, что вычислительное мышление необязательно должно быть связано с компьютерами или программированием, которые нужно изучать (Bell T., Alexander J., Freeman I., Grimley M., 2009) [7]. Другой исследователь, анализируя наиболее развернутую интерпретацию вычислительного мышления, состоящую из пяти основных компонентов, представленных в докладе Национального исследовательского совета по вычислительному мышлению (NRC, 2010) [8], делает следующий вывод (Koh, 2014) [9]:

- вычислительное мышление не связано с использованием конкретных программ или языков программирования;
- вычислительное мышление — это не компьютерная наука, а ее часть;
- вычислительное мышление было результатом естественной эволюции нашего понимания информатики.

По этому поводу, в докладе Национального исследовательского совета по вычислительному мышлению (NRC, 2010) неоднократно отмечалось, что отсутствие консенсуса по содержанию и структуре вычислительного мышления затрудняет принятие его согласованного определения, способствующего пропаганде этого фундаментального аналитического умения, свойственного представителю XXI века.

Следует отметить, что активное обсуждение вычислительного мышления в научных кругах, многочисленные исследования ученых разных стран, посвященные различным его аспектам, показывают многогранность понятия «вычислительное мышление». Определить в какую сферу человеческой деятельности или области науки больше или меньше относится вычислительное мышление очень сложно, однако, очевидно, что изучение компьютерных дисциплин оказывает значительное влияние развитию вычислительного мышления.

Обучение программированию в школе: за или против. Программирование как академическая дисциплина изучалась в основном в вузах студентами специальностей технического и естественно-математического направления и определенными категориями людей, которые интересовались разработкой программного обеспечения. Не было необходимости каждому пользователю компьютерной техники изучать теорию алгоритмов и основы программирования.

Прошло немного времени, и цифровые технологии с повсеместной цифровизацией стали оказывать значительное влияние на цифровую грамотность населения. Цифровые технологии настолько стремительно и прочно вошли в жизнь общества XXI века, что стали определять стиль жизни и влиять на сознание, образ мышления и поведение людей. Под влиянием этих и других факторов вопрос обучения программированию детей стал одним из обсуждаемых тем преподавания информатики в школе.

Вопрос о необходимости обучения детей основам программирования в научной и научно-методической литературе уже несколько лет обсуждается учеными, учителями и специалистами в области информационных технологий.

Известно, что еще в 80-е годы прошлого века один из основоположников теории искусственного интеллекта, создатель языка Logo Сеймур Пейперт (Seymour Papert) в книге «Переворот в сознании: Дети, компьютеры и плодотворные идеи» предложил концепцию школы будущего, основой которой является модель «обучения без учебных программ», подразумевающая помощь ребенку как строителю собственного интеллектуального мира, путем использования материалов из окружающей культуры. Он писал: «В такой модели педагогическое вмешательство означает изменение в этой культуре, внедрение в нее новых конструктивных элементов и сведение на нет пагубных. Это вмешательство имеет более далеко идущие последствия, чем внесение изменений в учебные программы...» [10].

В наши дни многие популярные инструменты программирования превратили идею «ребенок – строитель собственного интеллектуального мира» в реальность, предоставляя возможность даже детям младшего возраста представлять и увидеть свой мир интеллектуального развития с помощью элементарного программирования.

Впоследствии, его идею подтвердили и другие исследователи. Выступление академика А.П. Ершова с докладом «Программирование – вторая грамотность» в 1981 году в Лозанне на 3-й Всемирной конференции Международной федерации по обработке информации и ЮНЕСКО по применению ЭВМ в обучении, на долгие годы стало практическим лозунгом обучения информатике в советской школе. Академик А.П. Ершов, отмечая

значимость законов обработки информации, способов перехода от знания к действию, способности строить программы и рассуждать о них, предвидеть результаты их выполнения в поступательном развитии человеческого интеллекта, предложил включить эти вопросы в ряд фундаментальных компонентов общего образования вместе с математическими и лингвистическими концепциями. Другими словами, «программирование - это вторая грамотность», ученый предполагал, что со временем цифровые технологии неизбежно окажут огромное влияние на интеллектуальное развитие человечества, содержание образования, основные положения теории и практики обучения.

Тем не менее, в вопросе обучения детей программированию присутствуют и другие полярные взгляды. Ряд исследователей и специалистов считают, что навыки программирования (кодирования) очень важны, но преимущества обучения программированию преувеличены.

В 2017 году на авторитетном сайте Quartz at Work (<https://qz.com>) Роберт Уолкотт (Robert Wolcott), профессор инноваций и предпринимательства школы менеджмента Kellogg (Kellogg School of Management) заявил, что потребность людей в программировании будет постепенно исчезать, так как платформы искусственного интеллекта позволяют людям сделать запросы на естественном устном или письменном языке. В конечном счете, ученый считает, умение программировать не будет решающим, а будет важным для понимания работы вычислительных систем, их возможностей и рисков [11].

В статье Терри Уильямс (Terri Williams) под названием «Обучение детей кодированию – плохая идея?», опубликованной на сайте аналитической компании GoodCall, LLC представлены мнения специалистов из разных областей и слоев общества к идее обучения детей программированию [12]. Аргументы, которые приводят эксперты не в пользу обучения программированию, в большинстве отражает такие моменты, как «кодирование слишком продвинуто, это дело для взрослых», «технические навыки быстро устаревают, поэтому любые языки программирования, полученные 5 или 6 лет назад, вряд ли будут использоваться после этого времени», «работа перед экраном» и другие.

Один из экспертов, Джеф Грей (Jeff Gray), профессор кафедры информатики из университета штата Алабама считает, что суть вопроса обучения программированию в школе, заключается не только в обучении кодированию, но и предоставлении детям возможность развивать вычислительное мышление. Профессор Грей подчеркивает, что дети, обучаясь кодированию, постепенно научатся принципам решения проблем и логике планирования действий, установлению сотрудничества и коммуникации со сверстниками посредством вычислений.

Обучение программированию в казахстанских школах. В Казахстане, как и в других странах мира также наблюдается значительно возросший интерес общества к программированию как к прикладной научной дисциплине и к вопросу обучения программированию детей в школе.

Обучение программированию в казахстанских школах началось с включением в учебные планы средней школы обязательного двухгодичного учебного курса «Основы информатики и вычислительная техника» в 1986/1987 учебном году. В рамках этого курса обучающиеся старших классов

общеобразовательной школы изучали основы алгоритмизации и введение в программирование. Содержание разделов «Алгоритмы» и «Знакомство с программированием» были построены на математических задачах. Основные понятия курса «алгоритм» был представлены на примере вычисления значения функции и алгоритма Евклида, «промежуточные величины» - алгоритмы решения квадратного уравнения, «формальные исполнители алгоритмов» - построения алгоритма нахождения середины отрезка с помощью циркуля и линейки. После знакомства с основами алгоритмизации последовало изучение языков: Паскаль или Бейсик, одни из доступных языков программирования.

Сегодняшний курс обучения основам компьютерных наук (информатике) в казахстанских школах составляет четыре года в основной школе и два года в профильной школе, а с 2018 и 2019 года обучающиеся начальных классов (3-4 класс) общеобразовательной школы будут изучать учебный предмет «Информационно-коммуникационные технологии».

Ожидается, что раннее обучение основам компьютерных наук в начальной школе не только обеспечит получение систематизированного базового знания по современным технологиям и правильному их использованию, но и будет способствовать целенаправленному формированию элементарных цифровых навыков, которые будут необходимы в повседневной жизни. Динамика раннего обучения основам компьютерных наук в казахстанских школах представлена на рисунке 1.

Рисунок 1 – Динамика раннего обучения основам компьютерных наук в казахстанских школах (1986-2018 г.г.)

Программирование в Типовых учебных планах основной и профильной школы, как отдельный учебный предмет, не предусмотрен, однако обновленные учебные программы по предметам «Информационно-

коммуникационные технологии» и «Информатика» включают содержательную линию «Вычислительное мышление» [13].

Система целей обучения учебного предмета «Информационно-коммуникационные технологии» предусматривает знакомство с алгоритмом и исполнителем с первого года обучения в школе. Для этой цели используются такие доступные средства и способы, как образовательные роботы, конструкторские наборы и открытые образовательные цифровые ресурсы для детей соответствующего возраста.

Обновленное содержание учебного предмета «Информатика» в основной школе (5-9 классы) включает 4 раздела: «Компьютерные системы», «Информационные процессы», «Вычислительное мышление (Компьютерное мышление)» и «Здоровье и безопасность» [14].

Содержание раздела «Вычислительное мышление», состоящее из подразделов «Моделирование», «Алгоритмы» и «Программирование», включает следующие темы (таблица 1).

Таблица 1 – Содержание раздела «Вычислительное мышление»

Уровень	Базовое содержание раздела «Вычислительное мышление»
5 класс	Алгоритмы. Алгоритм. Исполнитель, система команд исполнителя. Представление алгоритма в словесной форме. Программирование. Игровая среда программирования (Лого, Scratch). Ветвление. Цикл. Разработка проекта. Создание анимации объектов и событий в игровой среде программирования (Лого, Scratch). Подготовка документа к печати (установка параметров страницы, предварительный просмотр). Представление проекта.
6 класс	Разработка компьютерных игр. Этапы решения задач на компьютере. Представление алгоритма в виде блок-схем. Концепция компьютерной игры. Создание компьютерной игры. Разработка и реализация сценария в игровой среде программирования. Компоненты, используемые на стадии разработки игры. Выявление и исправление ошибок в программе. Документация для игры. Организация ссылок (гиперссылки, оглавления, названия, сноски). ссылки на использованные ресурсы.
7 класс	Программирование решений (один из: C/C++, Python, Delphi, Lazarus). Система программирования. Язык программирования. Типы данных. Интерфейс проекта. Программирование линейных алгоритмов. Программирование разветвляющихся алгоритмов, вложенных и составных условий; Моделирование объектов и событий. 3D-редакторы; трехмерные модели объектов. Трехмерные модели событий. Создание и редактирование трехмерных объектов и событий.
8 класс	Интегрированные среды разработки программ (один из: C/C++, Python, Delphi, Lazarus). Классификация программного обеспечения по назначению. Компоненты интегрированной среды разработки приложений. Оператор выбора. Операторы цикла (цикл с параметром, цикл с предусловием, цикл с

	постусловием). "Решение задач в интегрированной среде разработки". Моделирование решений прикладных задач в интегрированной среде разработки.
9 класс	Базы данных. База данных, поле, запись. Создание базы данных в электронных таблицах. Поиск, сортировка и фильтрация данных. Массивы данных (один из: C/C++, Python, Delphi, Lazarus). Одномерный массив. Основные алгоритмы обработки массивов: поиск, сортировка, перестановка, удаление и вставка элементов массива. "Моделирование процессов в электронных таблицах". Разработка модели и ее исследование (базы данных в электронной таблице). Решение задачи различными способами с определением наиболее эффективного способа ее решения. Исследование моделей процессов (физических, биологических, экономических) в электронных таблицах.

В начальной и основной школе базовый курс алгоритмизации и программирования изучается обучающимися по принципу спирального обучения с нарастанием сложности учебного материала в течение пяти лет, а дальнейшее продолжение курса, в том числе содержательная линия «Вычислительное мышление» в профильной школе (10-11 класс) осуществляется по выбору. В профильной школе общественно-гуманитарного или естественно-математического направления обучающиеся имеют право выбора углубленного изучения предмета.

Обучающиеся профильной школы, выбравшие естественно-математическое направление, продолжают более углубленное изучение программирования.

Включение содержательной линии по алгоритмизации и программированию в учебные программы общеобразовательной школы, несомненно, оказывает положительное влияние на решение проблем по формированию цифровых навыков, способствующих развитию вычислительного мышления.

В то же время, в работах казахстанских ученых, которые изучают вопросы обучения программированию, выявлены такие проблемы как:

- обеспечение непрерывности повсеместного обучения программированию на всех уровнях образования;
- повышение качества преподавания программирования в общеобразовательной школе;
- разработка образовательных ресурсов по программированию с учетом специфики инклюзии в образовании;
- обеспечение свободного доступа современным инструментальным средствам программирования различного уровня;
- изучение отношения и потребностей населения, в частности субъектов образования, обучению программированию, требующие дальнейших исследований.

Заключение. Как было отмечено выше, вопрос о необходимости развития вычислительного мышления у обучающихся имеет много аспектов,

связанных не только с педагогической наукой или компьютерингом, но и с философией и психологией мышления, биологическими и социальными особенностями человека.

Тем не менее, исследование вопроса о влиянии обучения программированию на развитие мышления обучающихся показало, что имеются достаточно обоснованные прогнозы о ведущей роли программирования в развитии таких важнейших когнитивных навыков, как умение анализировать проблему и выделить важные детали проблемы, планировать и организовывать свою деятельность и другие.

Ряд исследований ученых также подтверждает значимость обучения программированию для формирования у обучающихся цифровых навыков, которые будут способствовать развитию у них аналитических способностей и вычислительного мышления.

На наш взгляд, к какой бы сфере науки не отнесли вычислительное мышление, самое главное, что этот вид мышления служит операционной базой для всех методов и приемов обработки огромного потока информации, характерной для сегодняшнего времени.

Также, необходимо отметить, что непрерывное обучение программированию в школе, вузе или его самостоятельное изучение намного больше способствовало бы формированию навыков оперирования абстрактными данными, моделирования различных процессов, планирования и автоматизации действий, распределения и распараллеливания процессов, и в целом, развитию вычислительного мышления. Наличие методологической линии (принципы абстрагирования): «информационный процесс – модели информационных процессов – объект информационного процесса – свойства, методы и события объекта, основанные на принципах инкапсуляции, полиморфизма и наследственности – поведение объекта в других ситуациях» в обучении программированию целенаправленно способствуют развитию вычислительного мышления. При этом знания об абстрактных структурах данных и отношений между ними, а также автоматизированные навыки проектирования и программирования, используемые при решении прикладных задач, вполне могут быть ориентиром для достижения целей в других областях деятельности.

Таким образом, с нашей точки зрения обучение программированию в школе является одним из важных и ключевых этапов в развитии вычислительного мышления, необходимого каждому члену общества в цифровом веке.

Литература:

1. Шваб К. Четвертая промышленная революция. – М.: Издательство «Эксмо», 2016. – 138 с.
2. Финк Д. Вычислительные машины и человеческий разум / Перевод с англ. Р.В. Можарова и Э.Л. Нанпельбаума под ред. А.В. Шилейко – М.: Мир, 1967 – 297 с.
3. Wing J. Computational Thinking // *Communications of the ACM*. – 2006. – March. – Vol. 49. – № 3. – P. 33-35.
4. Donald E. Knuth Algorithms in modern mathematics and computer science // *Lecture Notes in Computer Science* – <http://kph.npu.edu.ua/e-book/clasik/data/math/knut.html> Дата обращения: 02.07.2017 г.

5. Хеннер Е.К. Вычислительное мышление // Образование и наука. – 2016. – №2 (131). – <https://cyberleninka.ru/article/n/vychislitelnoe-myshlenie> Дата обращения: 02.07.2017 г.
6. Вирт Н. Алгоритмы+структуры данных=программы / Перевод с англ. Л.Ю. Иоффе под ред. Д.Б. Подшивалова. – М.: Мир, 1985. – 406 с.
7. Bell T., Alexander J., Freeman I., Grimley M. Computer Science Unplugged: school students doing real computing without computers. – 2009. – January. – <https://www.researchgate.net> Дата обращения: 07.06.2018 г.
8. National Research Council, Report Of A Workshop On The Scope And Nature Of Computational Thinking. – Washington: The National Academies Press, 2010. – <https://www.nap.edu> Дата обращения: 07.06.2018 г.
9. Koh Kyu Han Computational Thinking Pattern Analysis: A Phenomenological Approach to Compute Computational Thinking // Computer Science Graduate Theses & Dissertations. – 2014. – http://scholar.colorado.edu/csci_gradetds/86 Дата обращения: 28.07.2017 г.
10. Пейперт С. Переворот в сознаний: Дети, компьютеры плодотворные идеи / Перевод с англ. и под. ред. А.В. Беляевой, В.В. Леонаса. – М.: Педагогика, 1989– 224 с.
11. Wolcott C. Robert Learning to code will eventually be as useful as learning Ancient Greek. – <https://qz.com/work/1135017/learning-to-code-will-eventually-be-as-useful-as-learning-ancient-greek/> Дата обращения: 02.08.2018 г.
12. Williams Terri Teaching Kids to Code – Is It a Bad Idea? – <https://www.goodcall.com/news/teach-kids-to-code-09226> Дата обращения: 02.08.2018 г.
13. Типовая учебная программа по предмету «Информационно-коммуникационные технологии» для 1-4 классов уровня начального образования / Приложение 188-2 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года № 115. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1300008424> Дата обращения: 15.08.2018 г.
14. Типовая учебная программа по учебному предмету «Информатика» для 5-9 классов уровня основного среднего образования по обновленному содержанию / Приложение 12 к приказу и.о. Министра образования и науки Республики Казахстан от 25 октября 2017 года № 545. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700015982> Дата обращения: 15.08.2018 г.

Мукашева М.У.

МЕКТЕПТЕГІ ПРОГРАММАЛАУ ЖӘНЕ ЕСЕПТІК ОЙЛАУ

Мақалада STEM білім берудегі жиі талқыланып жүрген тақырыптардың бірі – программалауды оқыту білім алушылардың есептік ойлауын дамыту тұрғысынан қарастырылған. Мектеп оқушыларының есептік ойлауын дамыту бағытындағы зерттеулерге жасалған талдау нәтижелері берілген. Мақала авторы Қазақстанның білім беру ұйымдарындағы программалауды оқыту мәселесін зерттеудің нәтижелеріне сүйене отырып бірқатар қорытындылар жасайды.

Тірек сөздер: программалау, программалауды оқыту, есептік ойлау.

Mukasheva M.U.

PROGRAMMING IN SCHOOL AND COMPUTATIONAL THINKING

The article deals with one of the discussed topics of STEM education – learning the basics of programming in the context of the development of computational thinking of students. Some results of the study of the development of computational thinking of students in schools are presented. The author of the article also made a number of conclusions based on the study of the problems of teaching programming in educational institutions of Kazakhstan.

Keywords: programming, teaching programming, computational thinking.

UDC 373.1;37.026

Nazarova G.Zh. – the candidate of the Pedagogical Sciences,
The Institute of M.Saparbaev

E-mail: nazarova.gaziza@mail.ru

Gurbanova A.A. – the candidate of the Pedagogical Sciences,
The Institute of M.Saparbaev

E-mail: arzu_gur@mail.ru

THE USAGE OF THE PEDAGOGICAL GAMES AS ONE OF THE METHODS OF SCHOOLCHILDREN'S COGNITIVE AND INDEPENDENT ACTIVITY DEVELOPMENT

Annotation. *One of the most effective means of developing reading, writing and speaking skills in teaching foreign languages is the use of the pedagogical games. Many teachers have long appreciated the wide possibilities, combined with minimal time and objective results.*

The relevance of this problem is considered in the creative use of pedagogical games to improve the teaching and educational process in each method. In addition, the use of pedagogical games is an actual task for all teachers of schools of different types.

Keywords: *cognitive activity, independent work, development of the activities, pedagogical games, foreign language teaching.*

Pedagogical games - a fairly extensive group of methods and techniques for organizing the pedagogical process. The main difference between the pedagogical game and the game in general is that it has an essential feature - the clearly stated goal of instruction and the corresponding pedagogical result, which can be substantiated, highlighted explicitly and characterized by an educational and cognitive orientation. In domestic pedagogy and psychology, the problem of playing activity was developed by K.D. Ushinsky, P.P. Blonsky, S.L. Rubinshtein, D.B. Elkonin, in the foreign pedagogy - by Z.Freud, J.Piaget and others [1, p. 135; 2, p. 301, 434; 3, p. 106].

In their works, the role of play in the ontogenesis of the individual, in the development of basic mental functions, in self-management and self-regulation of the personality, and, finally, in the process of socialization - in the assimilation and use of social experience by man is explored and justified.

The structure of the game as an activity includes the stages:

- determination;
- planning;
- realization of the goal;
- analysis of results in which a person fully realizes himself as a subject [2].

The game as a method of teaching, transferring the experience of the older generations to younger ones has been used since ancient times. The game finds wide application in popular pedagogy, in preschool and out-of-school establishments.

Until recently, the use of the game was very limited in the school's educational process. In a modern school that relies on the activation and intensification of the learning process, game activity is used in the following cases:

- as amateur technologies for mastering the concept, topic and even the division of the subject;
- as elements (sometimes very significant) of a more extensive technology;
- as a lesson (occupation) or part of it (introduction, explanation, consolidation, exercise, control);
- as technologies of extracurricular work (collective creative deeds).

In contrast to games in general, pedagogical play has an essential feature - the presence of a clearly stated goal of teaching and the corresponding pedagogical result, which can be justified, highlighted in clear form and characterized by educational and cognitive orientation.

The effectiveness of didactic games depends, firstly, on their systematic use, and secondly, on the purposefulness of the program of games in combination with conventional didactic exercises.

Game technology is built as a holistic education, covering a certain part of the learning process and united by a common content, plot, character. In this game plot develops in parallel with the main content of training, helps to activate the learning process, assimilate a number of educational elements. The compilation of gaming technologies from individual games and elements is the concern of every elementary school teacher [3].

Peculiarities of the game in the senior school age is the focus on self-affirmation in society, the desire to draw, orientation on speech activity.

The problem of personal activity in teaching is one of the topical in psychological, pedagogical science, and in educational practice.

Teachers, noting the indifference of students to knowledge, the reluctance to learn a low level of development of cognitive interests, try to design more effective forms, models, methods, learning conditions.

However, as A.A. Verbitsky noted, often activation is reduced either to strengthening control over the work of students, or to attempts to intensify the transfer and assimilation of all the same information with the help of technical training tools, computer information technologies, reserve mental capabilities [4].

The problem of personal activity in learning as the leading factor in achieving the goals of education, the overall development of the individual, and its professional preparation requires a fundamental understanding of the most important elements of learning (content, forms, methods) and confirms in the idea that the strategic direction of intensifying learning is not to increase the amount of information transmitted, not strengthening and increasing the number of control measures, and the creation of didactic and psychological conditions for the

meaningfulness of the teaching, the inclusion in it of a student at the level not only of intellectual, but personal and social activity.

The level of personal activity in learning is determined by its basic logic, as well as the level of development of educational motivation, which in many respects determines not only the level of cognitive activity of a person, but also the uniqueness of his personality.

In accordance with the traditional logic of learning, which includes such stages as initial acquaintance with the material, or its perception in the broadest sense of the word; its comprehension; special work on its consolidation and, finally, the mastery of the material, the transformation of it into practical activity, allocate 3 levels of activity:

-The activity of reproduction is characterized by the desire of the students to understand, remember, reproduce knowledge, to master the ways of using the model.

- The activity of interpretation - is associated with the learner's desire to comprehend the meaning of the studied, establish connections, master the ways of applying knowledge in changed conditions.

- Creative activity - involves the student's aspiration to theoretical understanding of knowledge, an independent search for solutions to problems, an intensive manifestation of cognitive interests.

Theoretical analysis of this problem, advanced pedagogical experience convince that the most constructive solution is the creation of such psychological and pedagogical conditions in teaching, in which the student can take an active personal position, express himself in the fullest degree as a subject of educational activity, his individual "I". All that has been said above leads to the notion of "active learning".

A.A. Verbitsky interprets the essence of this concept as follows: active learning signifies a transition from the predominantly regulating, algorithmized, programmed forms and methods of organizing the didactic process to the developing, problematic, research, search, providing the birth of cognitive motives and interests, the conditions for creativity in learning [4, p. 204].

The appearance and development of active methods is conditioned by the fact that before the training new tasks arose: not only to give students knowledge, but also to ensure the formation and development of cognitive interests and abilities, creative thinking, skills and experience of independent mental work. The emergence of new tasks is due to the rapid development of information. If earlier the knowledge obtained in a school, technical school or university could serve a person for a long time, sometimes throughout his working life, then in the age of the information boom they must be constantly updated, which can be achieved mainly through self-education, and this requires a cognitive person activity and independence.

Techniques of communicative methodology are used in pedagogical games, in the course of which students solve communicative and cognitive tasks with the means of the foreign language being studied. Therefore, the main goal of communicative games is the organization of foreign-language communication in the course of solving the communicative task or problem.

Pedagogical games have a high degree of visibility and allow you to activate the studied language material in speech situations simulating and imitating the actual process of communication.

Pedagogical game is a learning task, which includes language, communication and activity tasks.

The solution of the language problem involves the formation or improvement of speech skills in the process of purposeful use of a given linguistic material in speech activity. The communicative task is to exchange information between the participants of the game in the process of joint activity.

1) Communicative games, based on receiving ranking. This technique involves the distribution of certain items in order of significance, the importance of their preferences. During the game, there is usually a discussion, because there are differences in points of view when ranking information, and students justify their choice in pairs or groups.

The following variants of the game are possible:

The following variants of the game are possible:

- The student works independently, writes down his solution to the problem, then these decisions are discussed in pairs or groups;

- Students in small groups are trying to find a common solution that will have to be justified in the final general discussion;

- All students whose answers coincide are grouped together to give as many arguments as possible in defense of their option [5].

For example: Students are offered 5-6 thematically related nouns and 4-5 adjectives, which convey their possible qualities. For example, to nouns on "Food" you can choose adjectives "sweet", "bitter" and so on.

In accordance with these criteria, students rank objects or phenomena, and then in groups discuss their options.

For example, if they believe that meat is the healthiest food, they put the figure 1 in the "meat" column. Then select the product that is least useful, and put the number 2 in the table opposite it, and so on, until all the columns of the table are filled.

2) Communicative games based on the intentional creation of differences in the amount of information students have, that is, they are based on the principle of an informational gap (a gap in information).

This method assumes an uneven distribution of certain information between communication partners, which stimulates their speech activity and the desire to find out unknown facts. The exchange of information can be one-sided or two-way. In the first case, one of the partners has access to certain information that the second does not possess. The task of the second participant is to obtain the missing information in order to successfully complete the task.

In the second case, students' verbal interaction is that both participants in the game have partial information, which they must combine to solve a common problem.

For example: The Day Orders of Ann and Jane (The Order of the Day by Jane and Ann).

In this game, students ask and answer questions about the daily routine of two girls using cards:

3) Role playing games.

The situation of role communication is a stimulus to the development of spontaneous speech associated with solving certain problems and communicative tasks. Participants in the game should be put in such conditions, in which it is

necessary to find out the social, emotional and cognitive aspects of interpersonal relations.

For the role-playing game, there is a need for a single story, a corresponding communicative situation and role relationships between the participants in the communication. When a student takes a role, he plays himself or any hero in a specific situation.

For example: Famous people. (Outstanding people.) Each student chooses a celebrity, which he can tell from the first person, without naming his name. The rest ask him questions:

- Are you a man or a woman?
- What do you do?
- What is the colour of your hair?

The task of the "a famous person" is to answer the questions somewhat vaguely, so that his role is not so quickly solved. If the students guess who they are talking about, they write the name on a piece of paper and give it to the teacher. When several correct answers are given, the teacher stops the game and calls the name of the student who first gave the correct answer. Summing up the results can be carried out in the form of discussion of the following issues:

Was it difficult for to guess?

- How did you guess the name so quickly?

On the learning opportunities of games known for a long time. Many outstanding teachers rightly paid attention to the effectiveness of the use of games in the learning process.

The game is a specially organized occupation that requires emotional and mental strength. The game always involves making decisions - what to do, what to say, how to win? The desire to solve these issues sharpens the mental activity of the players. And if the child at the same time will speak a foreign language? Are there great learning opportunities here?

Children, however, do not think about it., first of all - the game is an exciting experience for them. It is the very thing, that attracts the teachers, including teachers of a foreign language.

In the game, everyone is equal. Even weak students are able to manage with it.

Moreover, a student who is weak in language training can become the first in the game, resourcefulness and ingenuity here are sometimes more important than knowledge of the subject.

A sense of equality, an atmosphere of enthusiasm, a sense of the feasibility of the task - all this makes it possible for children to overcome their shyness, which prevents them from using the words of a foreign language in their speech, which have a beneficial effect on learning outcomes. Language material assimilated imperceptibly, and at the same time there is a feeling of satisfaction "it turns out I can talk like everyone else".

Games with methodological literature contribute to the implementation of three important tasks:

- creation of psychological readiness of children for speech communication;
- ensuring the natural necessity of their repeated repetition of language material;
- training of students in the choice of the desired language option, which is a preparation for situational spontaneity of speech in general.

The teacher pretends that he confused the names of his students.

T: Katya, who is absent?

M: I'm not Katya, I'm Masha

T: Are you? Sorry. How are you Lena?

I: I'm not Lena, I'm Iane

T: Oh, sorry. But does it mean much. All people are alike

Katya: No, not at all

T: No? How can you tell one man from another?

K: By the face

V: By the color of the hair

A: One is short, another is tall

T: And how else?

B: By the voice

T: OK. Now you can tell me how to come by.

Misha goes to the blackboard and becomes his back to the class. The teacher gestures to Katya and she says:

- Good morning, Misha

- Good morning, Katya

If he guesses, Katya replaces Misha.

The task is complicated; children must compile a microdialogue.

- Hello, Misha, How are you?

- Fine, thanks, and you Ann?

- It's cold today, isn't it, Misha?

- Yes it is Ann

- Your hair needs cutting, doesn't it, M?

- No, it doesn't Ann

Which do you want?

Under the terms of the game, two guides are chosen who conceive a number, for example, 30. Then they take turns in turn to start a dialogue with the players.

Katya: What is the number?

Iane: 22

Andrey: More

Misha: 32

Katya: Less

Oleg: 29

Andrey: More

Lena: 30

Katya: That's right

Andrey: What do you want, Lena

Lena: I want a dress

Katya and Andrei agree that Katya will have a long red dress, and Andrea will have a short brown dress.

Katya: Lena: What do you want?

Lena: I want a long red dress.

Lena takes Katya's place and leads along with Andrey. The guessed number has the right to name the item. The choice of subject depends on the topic being studied.

Of course, students are attracted by a didactic game, a fairy tale, and an introduction to the lesson of entertaining elements.

However, they perceive this positively only if the gaming and entertaining

elements are given inside serious training sessions, and also if they facilitate intense mental work.

The student is involved in the situation, though not through his self, but through "I" of the respective role. The clearly perceived personality core enhances the emotional tone of the "actor", which has a positive effect on the outcome and, ultimately, on the assimilation of English.

Role play contributes to the formation of academic cooperation and partnership, since it involves the participation of a group of schoolchildren who must cooperate harmoniously, accurately considering the reactions of each other, and help each other.

The learning process in these conditions has a distinct group character. Such activity has a positive impact on the personality of the student, it acquires a truly collective character. But this is nothing more than a prototype of the work activity of an adult. Schoolchildren, therefore, are preparing for difficult communication in the process of this activity.

Some Methodists point out that students are happy to immerse themselves in role-playing games. It is very important to prepare students for a role-playing game. First of all, students should be placed differently in the classroom. The most rational is the placement of a semicircle, when each student is in contact with the teacher and with his comrades.

Ratimor A.E. singles out "in the role-playing game three stages: *preparatory, the actual game and the final*". Some authors offer a more detailed plan:

- preparatory stage in the classroom;
- preparatory stage of the house;
- the game itself;
- the final stage [6, p. 21].

The preparatory stage in the class provides an introductory conversation with a teacher who introduces students to the role-playing situation and the vocabulary of the role-playing game. *Preparation* of the house includes reading texts, articles on the problem.

After the role-playing game, a necessary element of the role-playing game is the *final stage*, which involves the performance of certain tasks.

Depending on the purpose of the lesson and the level of preparedness of the students, role-playing games can be held *in pairs, in subgroups and in the whole group*.

Role-playing in pairs is the easiest kind of role-playing game. Here you can use questionnaires that students must complete by asking each other questions.

Role-playing games in subgroups can be conducted in different ways. Many authors believe that all subgroups should play at the same time, and the teacher should control their work, moving from one group to another. But this option is also allowed when the subgroups play in turns: one subgroup plays, and the rest are listened and evaluated in order to take part in the further discussion. Sometimes work in subgroups can be the first step to holding role-playing games at a higher level - when all participants play out discussions, "round tables".

Cognitive activity means an intellectually emotional response to the process of cognition, a student's striving for learning, accomplishing individual and common tasks, and an interest in the activities of the teacher and other students.

Under cognitive independence, it is customary to understand the desire and ability to independently think in the ability to navigate in a new situation, find its approach to solving the problem, the desire not only to understand the learned information, but also the ways of obtaining knowledge; a critical approach to the judgments of others, the independence of one's own judgments.

Literature:

1. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения. В 6 т. Т. 5. – М.: Педагогика, 1990. – 528 с.
2. Блонский П.П. Избранные педагогические и психологические сочинения. В 2 т. Т. 2. – М.: Педагогика, 1979. – 400 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2 т. Т. 1. – М.: Педагогика, 1989. – 488 с.
4. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: методическое пособие. – М.: Высшая школа, 1991. – 207 с.
5. Колкер Я.М. Практическая методика обучения иностранному языку. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 389 с.
6. Рацмор А.Е. Ролевые игры как средство профориентации учащихся на уроках английского языка. – М.: Педсовет, 2007. – С. 21.

Назарова Г.Ж., Гурбанова А.А.

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР ҚОЛДАНУ ОҚУШЫЛАРДЫҢ
ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ӨЗІНДІК ІС-ӘРЕКЕТТЕРІН ДАМУДЫҢ БІР
ӘДІСТЕМЕСІ РЕТІНДЕ**

Бұл мақалада автор ағылшын тілі сабақтарында педагогикалық ойындарды қолдануды оқушылардың танымдық және өзіндік іс-әрекеттерін дамытудың бір әдісі ретінде қарастырған.

Шет тілдерін оқытуда сөйлеу дағдысын дамытудың ең тиімді құралы – педагогикалық ойындардың қолданылуы. Көптеген мұғалімдер ұзақ уақыт пен объективті нәтижелермен қатар, кең мүмкіндіктерді көптен бағалаған.

Бұл мәселенің өзектілігі әрбір әдіс бойынша оқу-тәрбие үрдісін жетілдіру үшін диалогтар-үлгілерді шығармашылық пайдалануда қарастырылады. Бұдан басқа, диалогтар - үлгілерді пайдалану әр түрлі мектептердің барлық мұғалімдері үшін өзекті міндет болып табылады.

Тірек сөздер: танымдық іс-әрекет, өзіндік жұмыс, іс-әрекеттерді дамыту, педагогикалық ойындар, шет тілін оқыту.

Назарова Г.Ж., Гурбанова А.А.

**ПРИМЕНЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИГР КАК ОДНОГО ИЗ
МЕТОДОВ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ И
САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ**

В статье рассматриваются педагогические игры как один из методов активизации познавательной и самостоятельной деятельности учащихся на уроках английского языка.

Одним из наиболее эффективных средств развития и формирования навыка говорения в обучении иностранным языкам по правилу считаются педагогические игры. Многие преподаватели уже давно оценили широкие

возможности применения педагогических игр, сочетающихся с минимальными затратами времени и объективностью результатов.

Актуальность данной проблемы рассматривается в творческом использовании педагогических игр для совершенствования учебно-воспитательного процесса в каждой методике. Кроме того, использование педагогических игр составляет актуальную задачу для всех учителей школ разного типа.

Ключевые слова: познавательная деятельность, самостоятельная работа, развитие деятельности, педагогические игры, обучение иностранному языку.

ӘОЖ 811.512.122

Сейтенова С.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

E-mail: seitenova_ss@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ПӘНІНЕН ПРАКТИКАЛЫҚ САБАҚТАРДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІС- ТӘСІЛДЕРДІ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Андатпа. Жоғары оқу орнындағы бүгінгі студент - ертеңгі маман. Ал, маманның кәсібилігі ең бірінші білімділігі мен тәжірибелігімен өлшенетіндігі шындық. Сол себепті де, қазіргі заман талабын жете түсінген әрбір оқытушы оқу-әдістемелік жұмысын үнемі жетілдіріп отыруға міндетті. Дәріс барысында алынған мәліметтерді бекіту үшін жоғары мектептерде практикалық сабақтарын дұрыс ұйымдастыру маңызды мәселе болып табылады. Ал, оның дұрыс ұйымдастырылуы үнемі ізденіс пен жаңашылдықты талап етеді. Дұрыс ұйымдастырылған практикалық сабақ оқытушы мен студенттер арасындағы қарым-қатынастарды өзара тиімділікке негіздейді және білім алушының оқу үдерісіне қатысу белсенділігін арттырып, білім беру ісінің нәтижелі болуын қамтамасыз етеді.

Тірек сөздер: маман, кәсібилігі, білімділігі, тәжірибе, практикалық сабақ, дұрыс ұйымдастыру, маңызды мәселе, студенттер, өздігімен үйренуі, не білетіндігін, біліктілік, құзырлылық, ұғымы, үйрету, оқыту, беру, ұйымдастыру, жағдай жасау, бағыт-бағдар беру.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның әлемнің бәсекеге қабілетті 30 елдер қатарына қосылуы бойынша нақты мақсаттар қойып отыр. Бұл үлкен мақсатты жүзеге асыру үшін, қоғам өзінің бірегейлігін, мәдениетін сақтай отырып, жаңа технологиялар мен білімдерді қабылдауы қажет. Сонымен қатар, өзінің мақалаларында елбасы қазіргі және болашақтағы өндіріс үшін жоғары дәрежелі мамандарды даярлау маңызды екендігін атап өткен болатын [1].

Қазіргі кезде жоғары оқу орындарының жұмысына елеулі өзгерістер енгізуді талап етілуде. Осыған сәйкес оқу нәтижелерін құрастыру – әр ЖОО-ның, оның ішінде әрбір оқытушының, әр пәннің міндеті болып танылуда. Егерде бұрынырақта жоғары оқу орындары оқудың мазмұнын құрастыруға

ден қойған болса (студенттің «не оқу» немесе «не білу» керектігін көрсететін бағдарламалар, оқу жоспарлары), енді кредиттік оқу жүйесі жағдайында олар оқыту (оқытушы әдістемесі), оқу (студенттердің өздігімен үйренуі) және бағалау арқылы студенттердің «не білетіндігін», яғни олардың оқу нәтижелерін анықтауы қажет. Бұрынғы тар мағынадағы «біліктілік» термині енді «құзырлылық» ұғымымен алмастырылып отыр. Ал бұл дегеніңіз студенттің кең ауқымды контекст аумағында (рухани-моральдік, философиялық, әлеуметтік, экономикалық, саяси, т.б) оқып-үйреніп, өмірдің көлденең тартқан қандай да болмасын проблемаларын шешуге құзырлы болуы керек дегенді білдіреді. Мәселе «өмір бойы азық боларлықтай білім беру» идеясының енді «өмір бойы өздігімен үйрену» ұстанымына өзгеруінде болып отыр.

Нәтижеге бағытталу оқу процесінде студентті бірінші орынға шығаруды талап етеді. Ал бұл ұстаным әрбір оқытушыға студенттерді белсенділендіретін оқу/оқыту әдістемелерін қолдануды міндеттейді, өйткені бүгінгі күні оқу процесі бұрынғыдай «үйрету», «оқыту», «беру» сынды етістіктерден құралмай, «ұйымдастыру», «жағдай жасау», «бағыт-бағдар беру» сияқты ұғымдардан тұрады. Оқу процесі студентке бағытталып, студентцентристік идеяларды ұстанғандықтан үйрену мен үйрету әрекеттері қоян-қолтық қарым-қатынастан тұруы керек. Бұл қарым-қатынас оқытушы мен студенттер, студент пен басқа студент, студенттердің шағын топтары арасында өтеді. Оқу мен оқыту, үйрену мен үйрету мұндай қарым-қатынаста біртұтас қалыпта болып, олардың нәтижесі мен маңызы да осындай қарым-қатынасқа тәуелді болады. Басқаша сөзбен айтқанда, бүгінгі күні білім беру жүйесінде мәселені тіпті келесідей төтесінен қоюға болады: «Үйрену мен үйрету тек өзара белсенді әрекеттерге негізделген қарым-қатынас арқылы жүзеге асырылады» және «Тек әрекеттесу арқылы ғана үйренуге/үйретуге болады» [2].

Жоғары мектептің бүгінгі студенті - ертеңгі маман. Ал, маманның кәсібилігі ең бірінші білімділігі мен тәжірибелігімен өлшенетіндігі шындық. Сол себепті де, қазіргі заман талабын жете түсінген әрбір оқытушы оқу-әдістемелік жұмысын үнемі жетілдіріп отыруға міндетті. Оқытушылар ғылыми жұмыс және қоғамдық жұмыстармен қатар, студенттерге сабақ берудің әдістерін де жетілдіруі тиіс. Дәріс барысында алынған мәліметтерді бекіту үшін жоғары мектептерде практикалық сабақтарын дұрыс ұйымдастыру маңызды мәселе болып табылады. Ал, оның дұрыс ұйымдастырылуы үнемі ізденіс пен жаңашылдықты талап етеді. Дұрыс ұйымдастырылған практикалық сабақ оқытушы мен студенттер арасындағы қарым-қатынастарды өзара тиімділікке негіздейді және білім алушының оқу үдересіне қатысу белсенділігін арттырып, білім беру ісінің нәтижелі болуын қамтамасыз етеді. Практикалық сабақ тақырып бойынша оқу материалдарын игерудің қорытынды кезеңі болып табылады. Сол себепті де мұндай сабақта студенттердің өздік жұмысы қорытындыланып, бағаланады. Дәріс сабағымен салыстырғанда практикалық сабақта салмақ толығымен студент жағына ауысады, студент бұл сабақтарда негізгі рөл атқарады [3].

Практикалық сабақ - пәннің теориялық мазмұнын толықтыратын оқу процесінің белсенді түрі. Практикалық сабақ студенттерге теориялық мәлімет бойынша нақты әрекеттер арқылы машықтанып, сол амалдар негізінде мәліметті игеру, меңгеру, тереңдету, дамыту мүмкіншілігін береді.

Студенттер практикалық сабақта өз әрекеттерін жалқыдан (нақты мәліметтер) - жалпыға (теориялық тұжырымдар) бағыттайды.

Практикалық сабақта әдетте студенттер талдау және іздену жұмыстарымен (семинар сабақтарындағыдай) айналыспайды. Практикалық сабақтың мақсаты - студенттерді дәрісте келтірілген теориялық мәліметтерді өздерінің белсенді әрекеттерімен «тануға», «дәлелдеуге», өз қолымен «жасауға» жұмылдыру.

Практикалық сабаққа дайындалу барысында оқытушы арнайы оқу материалдарын дайындауы тиіс. Сол материалдар бойынша (идея, проблема, тұжырым, ереже, анықтама, рет пен тәртіп, схема, кесте, жоспар, параметрлер, ақпарат, статистикалық мәліметтер, көрсеткіштер, т.б.) студенттер өздерінің теориялық білімдерін қолданып, нақты әрекеттерді атқару дағдыларын игереді, өзіндік тұжырым жасайды. Сол себепті де мұндай оқу материалдарының нақты әрі ықшам болғаны дұрыс.

Студенттер дәрісте берілген теориялық мәліметті практикалық кеңістікке келесі әрекеттер арқылы аударады:

1. Теориялық мәліметті практикалық тұрғыдан жүзеге асыру немесе орындау;

2. Теориялық мәліметті дәлелдеу;

3. Теориялық мәліметке өзіндік тұрғыдан баға беру;

4. Теориялық мәліметті дамытатын, тереңдететін ұсыныстар жасау [2].

Жоғары оқу орнында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін дайындауда «Бастауыш мектепте қазақ тілін оқытудың теориясы мен әдістемесі» пәні жүргізіледі. Бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіптік деңгейде дайындауда қазақ тілінің рөлі мен маңызы өте зор. Мұның себебі: қазақ тілі - бастауыш мектептегі негізгі оқу пәні ретінде оқытылады.

«Бастауыш мектепте қазақ тілін оқыту әдістемесі» пәнінің мақсаты - болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне «Сауат ашу», «Әдебиеттік оқуды», «Қазіргі қазақ тілі грамматикасын» оқыту әдістемесінің теориясынан жүйелі білім беру, сабақ жүргізу әдіс-тәсілдерін меңгерту.

Бастауыш мектепте қазақ тілін оқыту әдістемесі пәнінен практикалық сабақтарда интербелсенді технологияның әдіс-тәсілдерін қолдану студенттің қазақ тілін үйренуге деген ынтасын, зейінін, қызығушылығын дамытып қана қоймайды міндетті деңгейдегі білімін қалыптастыра отырып, жаңа мүмкіндік деңгейлерін ашады. Интербелсенді әдіс -үйретуші мен үйренушілердің өзара әрекеттесуін оқытудың негізі деп танитын және сондай қатынасқа жағдай жасайтын әдістер. (inter – аралық, бірнеше, action- әрекет дегенді білдіреді) Өзара әрекеттестік әдетте, белгілі бір мәселені шешу, ол шешімнің тиімділігі. Біз оқытуды және білім беруді, егер сабақ барысында мұғалім мен оқушы арасында өзара әрекеттестіктің жоғары деңгейіне қол жеткізсе, «интерактивті», «интербелсенді» деп атаймыз. Интерактивті сөзі – ағылшын тілінен аударғанда туралы әңгімелесу, талқылау түрінде өтеді. Ең бастысы, мұнда мәселені шешу процесі жауапқа қарағанда маңызды екендігін түсіну қажет. Бұл интерактивті әдістің мақсаты - тек ақпаратты беру ғана емес, оқушыларға жауаптарды өз бетінше табу дағдысын меңгерту екендігімен байланысты.

Интерактивті негізде оқу мақсаты - білу емес, үйрене білу:

- өзіне деген сенімге тәрбиелейді;
- шешендік өнерін жетілдіреді;

- танымның мәнін түсінуге көмектеседі (яғни, кейде абсолютті шындық болмайтынын);

- сыни ойлау дағдыларын дамытады;
- өз пікіріне деген құқығын түйсінуі артады.

Интербелсенді оқыту - әрекетпен және әрекет арқылы оқыту, бұл ұстаным үлкен нәтижелерге жеткізетін тиімді жүйе деп есептелінеді, себебі адам санасында бірінші кезекте өзінің әрекеттері мен өз қолымен жасаған істер қалады. Кезінде көне қытай ғұламасы Конфуций (Күн-цзы) былай деген екен: «Маған айтып берсең - ұмытып қаламын, көрсетсең - есте сақтармын, ал өзіме жасатсаң - үйренемін!» деген пікірі дәлел бола алады. Сондықтан интербелсенді оқыту оқушылардың оқу үдерісіндегі белсенді әрекеттерін үйренудің негізгі құралдары тән тәсілдері ретінде танылады.

Интербелсенді әдісте оқушылар төмендегідей білім, білік, дағды, машықтарға үйренеді:

- терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту;
- өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру;
- ақпаратты өздігімен түсініп, жан-жақты талдап, таңдап алу;
- өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру;
- пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу;
- шешім қабылдау және қиын мәселелерді шешу.

Сол себепті интербелсенді оқытуда оқушылар келесі әрекеттерді атқаруға дайын болу керек:

- бірлескен жұмыс;
- танымдық, коммуникативтік, әлеуметтік тұрғыдан белсенділік таныту.

Интербелсенді әдістемесінің жұмыс түрлері мен әрекеттері:

- бірлескен жұмыстар (жұптық, топтық, ұжымдық);
- рөлдік және іскерлік ойындар, пікірталастар;
- ақпараттың әртүрлі көздерімен жұмыс жасау (кітап, лекция, интернет,

күжаттар, мұражай т.б.);

- презентациялар;
- тренингтер;
- интервью;
- сауалнама т.б.

Интерактивті әдістерді қолдануда кейбір ережелерді есте сақтау қажет:

- Бірінші ереже. Жұмысқа балалар толығымен қатысуы керек;

- Екінші ереже. Балаларды психологиялық тұрғыдан дайындау, сабақ барысында сергіту сәті, балаларды белсенділігі үшін марапаттау, баланың өзін — өзі көрсетуіне жол беру;

- Үшінші ереже. Кабинет талапқа сай болуы қажет;

- Төртінші ереже. Жұмыс орнына назар аудару қажет. Оқу орны ыңғайлы және жайлы болуы қажет. Бала өз пікірін, көзқарасын білдіріп, дәлелдеп беруге мүмкіндік жасалуы қажет;

- Бесінші ереже. Оқу барысында процедураға және регламентке назар аудару қажет. Мысалы, белгіленген уақыттан асып кетпеу, бөгде кісінің пікірін сыйлау, сөзді бөлмеу, оның ар-ожданын сыйлау;

- Алтыншы ереже. Оқушыларды проблема шешу барысында топқа бөлуге мұқият қарау;

Интерактивтік әдістеме өзара қарым – қатынастың мол ауқымын қамтиды. Дегенмен, әдістемелік амал қандай болса да, оқушылардың

өздерінің өмірлік тәжірибелерін білім берудің негізгі көзі саналады. Оқу процесінің барысында мынадай қарым – қатынасқа түседі:

- Мұғаліммен (оқушылар мұғалімнің сұрағына жауап берген кезде);
- Өзге балалармен (қосақталып жұмыс істеу барысында);
- Шағын топтармен (3-5 баламен);
- Балалардың үлкен тобымен (көбіне пікірталас, сынып болып әлдебір мәселені талқылау барысында);
- Балалардың тобымен және халықпен (топ әлеуметтік сауалнама жүргізеді);
- Кейбір техника түрлерімен (мысалға , компьютермен).

Оқыту мен оқудың бұл тәсілі оқытудың сындарлы тәсілімен тығыз байланысты, себебі оқушылар бірлесіп жұмыс істей отырып, пәндердің аралығындағы мәселелерді талқылайды, зерттейді. Оған дәлел: Ми неғұрлым белсенді жұмыс істеген сайын, оқу үдерісі соғұрлым қарқынды жүзеге асады деген Хәтти (2014).

Оқушылар тек тыңдаумен айналыспай, білім алуда белсенді әрекет етуі керек екенін көрсетеді. Белсенді оқу аясында көңілді білім алады. Жаңарту және критериялы бағалау жүйесін енгізу тұрғысынан мұғалімдер өз шеберлігін көрсетеді. Мұғалімдер әр сабақ соңында оқушыдан күтілетін нәтижелерін анықтайды, яғни бүгінгі тақырыпқа деген жаңаша түсінік пайда болды ма, немесе жоспар іске асты ма деген сияқты, т.б. Интербелсенді әдістер қолданылған сабақтарда сыныпты екі немесе үш, төрт ұялы топтарға бөліп, барлығына бірдей бір тапсырма не әр ұялы топқа бөлек-бөлек тапсырма беруге болады [4].

Бастауыш сыныпта қазақ тілін оқытудың да өзіне тән әдістері бар. Бұл әдістерді оқытушы әр тақырыптың ерекшеліктеріне сәйкес қолданады. Практикалық сабақ құрылымына келетін болсақ, алдымен студенттің проблеманы айқындау кезеңінен басталады және жеке, топтық, жариялау мен қорытындылау жұмыс түрлері жүргізіледі [5].

Сабақ басында оқытушы студенттерге теориялық тұжырымды еске түсіруді ұсынады, сол мәселе бойынша өз ойлары мен пікірлерін анықтау мақсатында оларға төмендегідей тапсырмаларды орындауды ұсынады:

Жеке жұмыс, блум сұрақтарының түймедағы стратегиясы бойынша:

Қарапайым сұрақтар - Бұл сұрақтарға жауап берген кезде нақты фактілерді атау керек, теориядан белгілі бір мәліметті еске түсіріп, оны айтып беру керек.

Дәлелдеуші сұрақтар –

- «Егер мен дұрыс түсінсем, онда ...?»
- «Мен қателесуім мүмкін, бірақ, меніңше сіздің айтып тұрғаныңыз ...?».

Интерпретациялық (түсіндірме) сұрақтар - Әдетте неге? деген сөзден басталады. Кейбір жағдайларда олар ақталуға мәжбүр етушілік сияқты негативті қабылдануы мүмкін. Басқа жағдайларда олар дәлелдемелік байланыстарды анықтауға бағытталған.

Бағалау сұрақтары - «Неге ... жақсы, ал ... жаман?», «... айырмашылығы неде?».

Бұл сұрақтар осы немесе басқа да оқиғалар, құбылыстар мен айғақтардың бағалау критерийлерін анықтауға бағытталған.

Шығармашылық сұрақтар (жорамал)- «Қалай ойлайсыздар, ... кейін (егер) ... қалай болады? Шығармашылық сұрақтарда «егер» деген қыстырма

сөз қолданылады. Ол алдын ала болжайтын, жорамалдайтын шарттылық элемент.

Практикалық сұрақтар -«Өңгіме кейіпкерінің орнында болсаңыз сіз не істер едіңіз?». Сұрақ теория мен тәжірибе арасындағы өзара байланысты анықтауға бағытталған.

Топтық жұмыс, миға шабуыл стратегиясы бойынша орындалады – бұл ұжымдық талқылау, мәселенің шешімін іздеуде қолданылатын тиімді әдіс. Қандайда бір проблеманы әр мүшенің пікірін еркін тыңдау арқылы шешу. Миға шабуыл стратегиясының өзіндік ережесін сақтап, дұрыс пайдаланса студенттің стандарты емес шығармашыл ойлауын жақсы дамытады. Оқытушы топ құрады да, қандай да бір проблеманың шешімін табуды өтінесіз (айтасыз). Барлық студенттер өз пікірлерін айта бастағанда, ешкім оның ойын бөліп, өз пікірін айта алмайды және бағаланбайды. Іс – тәжірибеден байқағанда бірнеше минут ішінде көптеген пікірлер яғни шешімдер табуға болады. Бұл жерде пікірдің көптігі мақсат емес, ол тек нақты саналы шешім қабылдауға негіз болады. Қағидасы:

- Ұсынылған пікір бағаланбайды, сыналмайды.
- Жұмыс пікірдің сапасына емес санына бағытталған (неғұрлым пікір көп болса, соғұрлым нақты шешім қабылдауға таңдау болады).
- Барлық пікірлер «бір ауыз сөзбен» жазылып отырғаны жақсы.
- Белгіленген уақыт сақталуы тиіс.
- *Жариялау және қорытындылауда INSERT немесе түртіп алу стратегиясы қолданылады*- түртіп алу әдісі. Қолдарына қарындаш алып, «v»- білемін, «+» - білмеймін, «-» - мен үшін жаңа білім (ақпарат), «?» – мені таң қалдырды - деген белгілерді қойып отырып теорияны түсінеді. Бұл әдіс оқығанын саналы түсінуге, өз ойын басшылыққа алуға, ойын білдіруге үйрететін ұтымды әдіс. Оқушылар білгендерін анықтап, білмейтіндерін сұрауға әзірленеді. Бұл әрекет арқылы жаңаны түсіну үшін бұрынғы білетіндерімен жаңа материалды байланыстыруға дағдыланады.

Сонымен қатар, практикалық сабақтарда «еркін» оқу тәсілі мен пікірталас әдісін пайдаланған тиімді, студентті өзінің табиғи қорларын, ақылын, адамдық қасиетін дамыта алатын тұлға ретінде көреді. Сонымен қатар, оқу үдерісі барысында және одан тыс уақытта кез-келген мәселеде өзіндік шешім шығарып, өз бойында жоғары құндылықтар қалыптастыра алатын, жауапкершілігі мол тұлға ретінде көреді [6]. Бұл әдіске сай практикалық сабақта оқытушы студенттің бойында белсенділікті тудырып, берілген тапсырмаларды өз бетінше шеше алу дағдысы мен өзіндік шешім шығара алу қасиетін қалыптастыруы керек.

Ғалымдардың пікірінше дәстүрлі сабақ тек алдын ала берілген тапсырмалар аясында өрбиді және сабақ көбінесе авторитарлық жағдайда өтеді. Ал, «оқытудағы еркіндік» жағдайында студенттер өз бетінше, өз шамасы мен дәріс барысында берілген бағыт-бағдарға сай әрекет етіп, өзін-өзі дамытып, тұлға ретінде қалыптаса алады. Бұл үшін оқытушы өзінің қатал ұстанымдарын өзгертіп, ол тек кеңесші немесе психотерапевт қызметін атқарады. Нәтижесінде, студенттер сабақ айту барысында қателісуден қорықпай, мәселені еркін талдап, оқытушыны өзін топтың белсендісі және тәжірибе мен білімнің бастауы деп көреді [7]. Оқытудың бұл түрінде жоспардағы тақырыптардың шешілу жолдарын студенттер өздері таңдайды. Тек сабақ тапсырмасы берілгеннен кейін оқытушы мен студент арасында

өзара келісім болады. Келісім бойынша сабақ тақырыбы тек конспект немесе бір кітап деңгейінде орындалған жағдайда студент жоғары бағаға үміткер бола алмайды. Тиісінше, мәселенің барлық қырлары студенттер тарапынан талданып, студенттер конспект түрінде ғана емес, сонымен қатар, слайд, баяндама, интервью, театрланған көрініс арқылы оқытушыға түсіндіріледі. Нәтижесінде, студенттің белсенділігі артып, жекелей және топта еркін жұмыс жасай алу қабілеті оянады және пікір – талас түсу мәдениеті қалыптасады. Әрине, мұндай практикалық сабақтар оқытушының алдын-ала дайындалған тапсырмасы бойынша орындалғанымен, көбіне оқытушының қатысуынсыз жүзеге асқаны дұрыс. Оқытушы сабақта жалпы тек ақпарат беру емес, сонымен қатар студенттерді өздігімен ізденуге ынталандыру қажет. Жоғарыда берілген тапсырмаларды орындауда пікір-талас белгілі тақырыпқа қатысты студенттердің өз пікірін құр сөзбен емес, нақты мәліметтермен дәлелдей алуынан тұрады. Мұндағы мақсат әр түрлі көзқарастарды сараптап, ақиқатқа қол жеткізу. Студенттердің бойында пікір-таласқа түсу мәдениеті мен өз ойын қарапайым жеткізе алу сияқты шешендік өнерін қалыптастыру. Пікір-таластың тиімділігі мәселені жан-жақты талқылап, барлық студенттердің өзара байланысын күшейтеді. Бір қарағанда өткізілуі жеңіл болып көрінетін пікір-талас сабағы үш кезеңнен тұруы тиіс: - дайындық кезеңі, - пікір-талас кезеңі, - қорытындылау кезеңі. Алғашқы кезеңде тақырып таңдалып, ол турасында терең ізденістер жүргізілуі шарт. Ал пікір-талас кезеңінде таңдалған тақырыптың өзектілігі ашылып, оқытушы тарапынан арнайы сұрақтар қойылу арқылы аудиторияның назары пікір алмасуға аударылуы керек. Оқытушы өз тарапынан барлық студенттердің пікірін тыңдауға тырысып, қателіктер кеткен жағдайда өзі емес, студенттердің түзеткенін күткен дұрыс және пікір-талас өзінің логикалық қорытындысын табуы тиіс. Сонымен қатар, сабақтың нәтижелі, әрі қызықты болып өтуі үшін оқытушы практикалық сабақта талданатын мәселелері бойынша алдын ала оппоненттерді дайындап қояды. Пікір-сайыс барысында оппонент студенттердің дайындалған мәселелерді шешуі үшін студенттердің тақырыптың мәселелері бойынша толық дайындалуларына тура келеді [8]. Пікір талас ауызша өткендіктен студенттер тарапынан эмоцияға жол бермей, сөйлеу және пікір таласқа түсу мәдениеті сақталуы тиіс. Мысалы, пікір-таласқа арқау болатын тақырыптар қатарында «Қазақ тілін оқыту әдістемесінің ғылым ретінде қалыптасуы» деген тақырыпты алсақ. Осы бағытта зерттеген ғалымдардың ой-пікірлерін, талдауларын көптеп келтіріп, салыстыруға болады. Біз жоғарыда атап өткен барлық әдіс-тәсілдер студенттердің болашақта өз кәсібінің толық маманы болып қалыптасуына көп әсер етеді. Себебі, дәл осындай сабақтарда студенттер өз ойларын ортаға салып, пікір алмасуға үлкен мүмкіндік алады. Мұндай практикалық сабақтар арқылы студенттер кез-келген мәселе мен мәліметке сыни салыстырмалы талдаулар жасап, кәсіби деңгейде ойлау қабілетін шыңдайды. Шешендік өнерін де дамытып, өз көзқарасын дәлелдей алу қасиетіне ие болады. Оқыту процесінің нәтижелі болуы ұстаздың сабақ беру шеберлігіне, сабағын қызғылықты жүргізіп, зейін қойдыра білуіне, оқушылардың өздігінен білім алуға үйренуіне байланысты. Қандай да болмасын жаңа әдіс-тәсілдер әрбір оқушының өзбетімен оқып үйренуіне сенімін ұялатып, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, қорытынды жасай алуына, сөйлеу мәдениетінің өсуіне ықпал етеді, білім сапасын арттырады.

Жаңа әдіс-тәсілдерді мән-мағыналарына, ерекшеліктеріне қарай таңдап қолдана білсек, балаға білім беруде ұтарымыз анық.

Ең бастысы студент білімін тереңдетіп, тиянақтылығын арттырады. Сонымен қазақ тілін оқыту әдістемесі сабағында оқытушы белсенді әдістерді қолдану арқылы студенттің еркін ойлануына, ақыл-ойын дамытуға, шығармашылық белсенділігін арттыруға, ұжымдық іс-әрекетке, тіл байлығын жетілдіруге, жан-жақты ізденушілігін арттыруға жағдай жасайды. Ал оқытушы үшін тиімділігі, ол түрлі әдістерді пайдалану арқылы сабақтың мәнін терең ашуға, аудиторияны толық қамтуға, әр студенттің білім деңгейін анықтауға, оларды ізденіске, шығармашылыққа, өз бетінше жұмыс істеуге және барлығын бағалауға болады. Сондықтан сабақта белсенді әдістерді қолдануға басымдылық беру қажет. Студенттерге тапсырма бере отырып, өз бетімен ізденуге, достарына үйретуге, бірігіп топпен жұмыс жасауға, түйінді идея айтуға, сыни ойлауға, мағыналы сұрақтар қоя білуге, өзіндік пікір айтуға, әңгіме дебат құруға, рефлексия жасауға үйрету арқылы белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге болады.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңарту жолында // Егемен Қазақстан. – 2015. – 16 ақпан. – Б. 1-3.
2. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. – Алматы, 2013. – 256 б.
3. Сейтенова С.С. Интербелсенді әдіс-тәсілдер арқылы студенттердің шығармашылық қабілетін дамыту // «Кәсіби-педагогикалық білім беруде жобалау инновациясының ғылыми негіздері» атты респуб. ғылыми-практ. конф. жинағы. – Арқалық: Ы.Алтынсарин ат. Арқалық мемл. педаг. институты, 2016. – Б. 214-219.
4. Молдағалиев Б., Махимова А. Сатқанова Г. Интерактивті оқыту әдістері. // Қазақстан мектебі. – 2006. – №9. – Б. 15-17.
5. Сейтенова С.С. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін педагогикалық инновацияны пайдалануға даярлау мәселелері // «Заманауи сын-тегеуріндер мен қоғамның жаһандану жағдайында Қазақстандағы білім мен ғылымның инновациялық әлеуеті» Хал. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары. III том. – Талдықорған, 2016. – Б. 284-289.
6. Әбдіғалиев Қ. Осы заманғы педагогикалық технология // Қазақстан мектебі. – 2001. – №2. – Б. 8-13.
7. Айтмамбетова Б.Р. Жаңашыл педагогтар идеялары мен тәжірибелері. – 23 лекция. – Алматы, 1991. – 30 б.
8. Рысбаева А.Қ., Қоңырбаева С.С. Жоғары оқу орындарындағы білім мазмұны және оқу технологиялары // Дәрістер жинағы. – Алматы, 2010. – 53 б.

Сейтенова С.С.

ПУТИ ПРОВЕДЕНИЯ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО МЕТОДИКЕ ОБУЧЕНИЯ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ

Как известно, профессионализм специалиста в первую очередь измеряется его образованностью и опытом. Поэтому, каждый преподаватель, который полностью понимает современные требования, обязан постоянно совершенствовать свою учебно-методическую работу. Важным вопросом

является правильная организация практических занятий для закрепления сведений, полученных на лекциях в вузе. А их правильная организация требует постоянного поиска и новаторства. Правильно организованные практические занятия основываются на взаимовыгодных отношениях между преподавателем и студентами и обеспечивают повышение активности обучающихся в учебном процессе, продуктивность процесса обучения.

Ключевые слова: специалист, профессионализм, образованность, опыт, практические занятия, правильная организация, важный вопрос, студенты, научиться самостоятельно, знания, квалификация, компетентность, понятие, учить, обучать, давать, организовать, создавать условия, направлять.

Seitenova S.S.

THE WAY OF CONDUCTING PRACTICAL CLASSES ON METHODS OF KAZAKH LANGUAGE TEACHING THROUGH INTERACTIVE METHODS

University student today is a specialist tomorrow. And as you know, the professionalism of a specialist is primarily measured by his education and experience. Therefore, every teacher who fully understands the modern requirements is obliged to constantly improve their educational and methodological work. An important issue is the correct organization of practical training to consolidate the information received at lectures at the University. And their correct organization requires constant search and innovation. Properly organized practical classes are based on a mutually beneficial relationship between the teacher and the students and provide increased activity of students in the educational process, the productivity of the learning process.

Keywords: specialist, professionalism, education, experience, practical training, correct organization, important issue, students, learn independently, knowledge, qualification, competence, concept, teach, train, give, organize, create conditions, guide.

УДК 373.1;37.026

Назарова Г.Ж. – кандидат педагогических наук,
Южно-Казахстанский гуманитарный институт им. М.Сапарбаева
E-mail: nazarova.gaziza@mail.ru

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Особенности внутренних процессов познавательной деятельности подростков обусловили необходимость выбора специальных методов и способов их включения в процесс познания. Личностные особенности учащегося: интересы, мотивы, воля, эмоции должны предусматриваться учителем для успешного освоения материала учащимися.

Соблюдения наиболее благоприятных психолого-педагогических условий обучения и использование специфических подходов, способствуют

развитию познавательной деятельности и интереса, а также активизации познавательной деятельности учащихся.

Кроме того, соблюдение дидактических принципов и правил организации учебно-познавательной деятельности учащихся, применение интерактивных методов и форм обучения обеспечивают развитие познавательной деятельности учащихся.

Ключевые слова: педагогические условия, познавательная деятельность, занятия английского языка, учащиеся средних классов, развитие познавательной деятельности.

Углубление интеграционных процессов в мировую экономику, ведение диалога с мировым сообществом, обеспечение доступа к мировым культурным ценностям сопровождалось увеличением функций английского языка, общепризнанного международного языка глобального распространения.

В этом аспекте развитие английского языка в Казахстане обусловлено стратегической целесообразностью в условиях сложившегося миропорядка и требует непредвзятого отношения в контексте сложных геополитических процессов. Роль английского языка для казахстанцев неоднократно подчеркивалась в выступлениях Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева [1].

Продуктивность познавательной деятельности зависит от уровня умственного развития, несформированность его основных компонентов обычно является причиной неуспеваемости. У школьников с пониженной обучаемостью формируются неблагоприятные для познавательной деятельности качества ума: поверхностность, инертность, неустойчивость, подражательность, неосознанность мыслительной деятельности.

При работе с учащимися средних классов необходимо учитывать их знания, уровень сформированности их навыков и умений учебной деятельности, мотивы учения и его отношение к учебе.

Маркова А.К. отмечает, что подростки с отставанием в познавательной деятельности, отличаются тем, что:

во-первых, запас сведений об окружающем мире бедный, кругозор ограничен, что означает отсутствие у этих школьников минимального фонда знаний;

во-вторых, эти школьники не умеют выполнять действия по образцу и инструкции; испытывают затруднения при самостоятельном выполнении отдельных учебных действий (анализа, классификации); стремятся к стереотипизации в решении задач.

В целом, не владеют приемами учебной деятельности, обеспечивающими понимание, применение и перенос этих приемов в новые условия.

Кроме того, наблюдаются следующие особенности выполнения учебных действий - действия не объединены друг с другом и их способы осуществления недостаточно осознаются; не сформированы самоконтроль и адекватная самооценка.

В-третьих, для таких подростков характерна низкая познавательная активность, вплоть до интеллектуальной пассивности; наблюдаются

всевозможные формы уклонения от активной мыслительной работы, чаще доминирует отрицательное отношение к учению.

В-четвертых, обучаемость данной категории учащихся характеризуется ориентацией на внешние, единичные признаки. Они склонны к шаблону, самостоятельность их мышления относится к низкому уровню продуктивности.

Таким образом, неэффективно организованная познавательная деятельность подростков отличается отсутствием или несформированностью основных ее компонентов-целей, познавательных мотивов, познавательных интересов, самоконтроля.

Немаловажную роль по мнению ученых играет при активизации познавательной деятельности обеспечение эмоциональности обучения и создание благоприятной, доброжелательной атмосферы на уроке, а также динамичность, разнообразие форм, методов, приемов и средств обучения, их направленность на развитие активной познавательной деятельности учащихся. Т.И. Шамова сочетание эмоционального и рационального в обучении также выделяет как особое условие активизации познавательной деятельности учащихся [2, с. 97].

При рассмотрении вопроса о способах познавательной деятельности, методах обучения, дидакт М.Н. Скаткин к условиям активизации учения относит: вооружение учащихся рациональными приемами познавательной деятельности на уроке и индивидуализацию обучения; формирование внутренних стимулов к учению, самообразованию; совершенствование методов обучения, в том числе, и через повышение квалификации учителей, их самообразования [3, с. 41].

Таким образом, проведенный анализ психолого-педагогических работ по проблеме выявления педагогических условий активизации познавательной деятельности свидетельствует о том, что многие ученые не ставили задачи выявления условий, но ими названы самые разнородные частные условия, соблюдение которых, несомненно, способствует активному включению школьников в познавательную деятельность, что ведет к развитию познавательной деятельности, т.е. к овладению новыми для школьника знаниями, умениями, навыками, способами деятельности, а, следовательно, развитию личности учащегося.

Разными авторами называется целый ряд условий активизации познавательной деятельности таких как: сочетание индивидуальных и коллективных форм обучения, дифференцированный подход к учащимся, учет и оценка деятельности каждого ученика, благоприятная эмоциональная обстановка, учет индивидуальных и возрастных особенностей учащихся и другие.

Однако если педагоги выделяют сугубо дидактические условия активизации познавательной деятельности (методы и способы побуждения учащихся к учению, активному овладению обобщенными умениями; формы организации самостоятельной работы учащихся; приемы, вооружающие учащихся способами познавательной деятельности), то психологи выделяют условия связанные с индивидуальностью ученика, с учетом его возможностей, потребностей, желаний и способностей.

В дидактике организация познавательной деятельности связывается с усвоением содержания образования и рассматриваются формы и методы

преподавания, а в психологии - с формированием личности ребенка в процессе обучения. Соблюдение всех этих условий необходимо, это бесспорно. Но, на наш взгляд, дидактические условия вступают в некоторое противоречие с психологическими. Необходим несколько иной подход, объединяющий и дидактические и психологические условия активизации познавательной деятельности, а, следовательно, и развития познавательной деятельности.

В нашем исследовании мы рассматриваем условия как совокупность обстоятельств, способствующих развитию познавательной деятельности.

Нам наиболее близка точка зрения М.И. Махмутова, известного дидакта, который разграничивает условия эффективности учебного процесса, выделяя две группы условий [4, с. 79].

Первая группа – социально-педагогические условия: деятельность квалифицированного, творчески работающего учителя; наличие дружного, сплоченного коллектива учащихся; необходимое оснащение и оборудование учебного кабинета; благоприятный психологический климат; хорошие отношения между учащимися и учителем, основанные на взаимном уважении, на любви педагога к детям.

Вторая группа - психолого-дидактические условия: высокий уровень обученности учащихся; достаточный уровень сформированности мотивов учения и труда, обеспечивающий интерес учащихся к учебно-познавательной деятельности; соблюдение дидактических принципов и правил организации учебного процесса, применение активных методов и форм обучения.

Так как, именно такой подход, на наш взгляд наиболее полно отражает специфику развития познавательной деятельности школьников [5].

Мы будем опираться на соблюдение второй группы условий - психолого-дидактических, и учет социально-педагогических условий, а также, будем принимать, что одним из непреложных условий включения школьников в познавательную деятельность является достаточный уровень знаний школьников и достаточная сформированность учебных навыков и действий у школьников.

Таким образом, развитие познавательной деятельности учащихся среднего школьного возраста будет более успешным при соблюдении следующей совокупности психолого-педагогических условий:

- а) учет индивидуальных и возрастных особенностей учащихся, уровней сформированности их знаний, навыков и умений учебной деятельности;
- б) достаточный уровень сформированности мотивов учения;
- в) стимулирование познавательного интереса учащихся к учебно-познавательной деятельности;
- г) соблюдение дидактических принципов и правил организации учебно-познавательной деятельности учащихся;
- д) применение интерактивных методов и форм обучения;
- е) обеспечение эмоциональности обучения и создание благоприятной, доброжелательной атмосферы на уроке.

Содержание – это материал, которым человек мысленно оперирует в процессе освоения деятельности. Мотивация охватывает те факторы, которые выражают интерес к процессу и результату умственной деятельности. В свою очередь процесс умственной деятельности характеризуется прежде всего тем, какие мысленные операции, в какой комбинации и в каком качестве

свойственны ему. Именно эти компоненты являются показателем творческих способностей человека. Отличительная особенность познавательной деятельности школьника является характер её протекания. Поскольку и цель, и содержание, и способы познавательной деятельности учащегося средних классов заложены в учебную программу, процесс учения, в который включается ученик, может протекать по-разному, с различным приложением сил, активности, состоятельности субъекта. В одних случаях её процесс носит характер подражательный, репродуктивный, в других – поисковый, в иных – творческий. По мнению В.М. Бондаревской, «именно характер протекания процесса деятельности и влияет на её конечный результат, - на характер приобретаемых знаний, умений, навыков» [6, с. 48].

Н.С. Лейтес отмечает, что познавательная деятельность школьника представляет собой обязательную систематически совершаемую деятельность подрастающих поколений [7, с. 56].

Как считает Г.И. Щукина, субъектом познавательной деятельности является ученик, и поэтому в центре учения, имеющего социально-педагогические основы, стоит его личность, её сознание, отношение и к познаваемому миру, и к самому процессу познания, и к соучастникам познавательной деятельности: к школьникам и учителям, организующим и направляющим его учение. В этом, собственно, и состоят отличительные особенности учения в школьные годы, которое, находясь в зависимости от социальных целей, от организации и направления его учителем, в то же время не утрачивает своего субъективно-личностного основания [8, с. 351].

Как считает Т.И. Шамова, структура учения учащихся по своим компонентам отражает построение любой деятельности. Своеобразие же состоит в том, какое место и какой характер в её протекании имеет каждый из них. Для ученика цели обучения трансформируются в мотивы учебно-познавательной деятельности [9, с. 199].

О значении мотивов для практической деятельности учителя ещё более точнее писал С.Л. Рубинштейн: «Внешне один и тот же акт в зависимости от мотивов, из которых он исходит, и целей, которые он более или менее сознательно преследует, приобретает различные в отношении педагогическом своей ценности иногда прямо противоположный смысл» [10, с. 3].

По мнению Г.И. Щукиной, сила и значимость мотивации в структуре учения становится ещё более ясной, если обратиться к такому компоненту познавательной деятельности, как предметные действия. «Каждый учебный предмет выдвигает перед учеником множество предметных действий учащихся в виде серии самостоятельных работ самого различного характера, требующих оперирования приобретёнными навыками, специальными практическими и познавательными обобщёнными умениями» [8, с. 86].

Психологами установлено, что мышление имеет целенаправленный характер. Необходимость в мышлении возникает прежде всего тогда, когда человек сталкивается с новыми целями, новыми проблемами и новыми условиями деятельности.

В психологии давно известно, что мыслительная деятельность осуществляется с помощью следующих мыслительных операций как, анализ, синтез, сравнение, абстракция, обобщение, конкретизация, систематизация.

Мыслительные операции осуществляются с той информацией, которую даёт нам чувственное познание в виде непосредственного восприятия

конкретного текста и образов-представлений в нём. Здесь мышление, благодаря абстрагированию позволяет создавать отвлечённую и обобщённую задачу в виде мыслей, то есть понятий, суждений и умозаключений, которые выражаются словами.

Установка к решению – важная характеристика мышления. Под ней понимается способность видеть, воспринимать проблему. Творческая личность всегда и везде находит трудные задачи и ищет пути к их решению. Данная характеристика особенно успешно развивается в том случае, если у человека широкий спектр интересов, которые он хочет удовлетворить. Она стабилизируется, когда человек не приходит в отчаяние от собственных неудач при решении проблемы.

Другая характеристика мышления – планомерность. Предпосылкой для планомерного мышления является систематизация всех имеющихся исходных данных.

В тесном взаимодействии с планомерностью находится точность в решении учебных задач и проблем. Точность проявляется во всестороннем рассмотрении всех реально существующих способов решения.

Следующая важная качественная характеристика мышления – умение судить о явлениях и объективно оценивать их. Эта характеристика проявляется в быстром и правильном понимании содержания познавательной задачи.

Одной из главнейших характеристик мышления является гибкость ума. Она выражается в способности рассмотреть предмет или явление с различных точек зрения, во всех ситуациях, разработать для решения учебной задачи как можно большее количество разнообразных идей, которые удовлетворяют поставленным требованиям.

Улучшенные качественные характеристики будут оказывать в дальнейшем благотворное влияние на всю деятельность человека: учебную и профессиональную. Однако происходит это при условии осознанного применения мыслительной стратегии. Только сознательно действующая личность сможет эффективно решить нетрадиционную задачу, сориентироваться в новой, изменённой ситуации.

В подростковом возрасте серьезно изменяются условия жизни и деятельности школьника, что приводит к перестройке психики, ломке старых сложившихся форм взаимоотношений с людьми. В 5 классе школьники переходят к систематическому изучению наук. А это требует от их психической деятельности более высокого уровня: глубоких обобщений и доказательств, понимания более сложных абстрактных отношений между объектами, формирования отвлеченных понятий. Ученик начинает играть значительно большую роль в школе, семье, ему начинают предъявлять более серьезные требования со стороны общества и коллектива, со стороны взрослых.

Существенные изменения происходят в эмоциональной сфере подростка. Эмоции подростка отличаются большой силой и трудностью в их управлении. Подростки отличаются большой страстностью в их проявлении и вспыльчивостью. С этим связано неумение сдерживать себя, слабость самоконтроля, резкость в поведении. Подросткам свойственно бурное проявление своих чувств. Если они чувствуют малейшую несправедливость к себе, они способны взорваться, хотя потом могут сожалеть об этом. Эмоциональные переживания подростков приобретают большую устойчивость. Нередко чувства подростка бывают противоречивы. Очень

важно, чтобы эти противоречия разрешались в пользу положительных, общественно значимых чувств.

Учение для подростка является главным видом деятельности. И от того, как учится подросток, во многом зависит его психическое развитие, становление его как субъекта деятельности. Происходит перестройка учебной деятельности - существенно перестраивается характер учебной деятельности. Причем не только усложняется сама учебная деятельность: увеличивается количество учебных предметов, вместо одного учителя с классом работают 5-6 учителей, у которых разные требования, разный стиль педагогического общения, методика преподавания, разное отношение к учащимся. Главное, постепенно нарастающая взрослость подростка делает неприемлемыми привычные для него, школьника средних классов, старые формы и методы обучения. Если ученик еще недавно охотно слушал подробные объяснения учителя, то теперь подобная форма знакомства с новым материалом часто вызывает у учащегося скуку, равнодушие, явно тяготит его. Склонный ранее к дословному воспроизведению учебного материала, он стремится теперь излагать материал своими словами, и протестует, когда учитель требует точного воспроизведения усвоенных знаний, способов деятельности.

Отличительной особенностью учебной деятельности подростка является характер ее протекания. Поскольку и цель, и содержание, и способы познавательной деятельности подростка заложены в программу, процесс учения, в который включается ученик, может протекать по-разному, с различным приложением сил, активности, самостоятельности субъекта подростка. В одних случаях ее процесс носит характер подражательный, репродуктивный, в других – поисковый, в иных – творческий. Именно характер протекания процесса деятельности и влияет на конечный ее результат – на характер приобретаемых знаний, умений, навыков [7, с. 22].

Репродуктивный характер протекания деятельности, вооружая учащихся запоминанием подчас значительных по объему знаний, не производит кардинальных изменений, перестройки в сознании подростка, в его отношении к познанию. Деятельность его бывает в данном случае основана на заучивании того, что он услышал от учителя либо прочел в книге. При запоминании переосмысления читаемого, услышанного чаще всего не происходит.

Иной характер деятельность носит в условиях самостоятельного поиска либо при выполнении творческой деятельности. Здесь приводится в движение множество процессов; догадка, озарение, додумывание, привнесение прошлого опыта, мыслей, взглядов, переживаний. В этих условиях иными становятся знания, умения, прошедшие через мысль, волю, участие самой личности.

Другой особенностью является также и то, что подросток не всегда и не обязательно непосредственно соприкасается с той областью действительности, которую он изучает. Связь с предметным миром в познавательной деятельности чаще всего происходит не с помощью наблюдений, практических действий с предметами, а опосредуется знаниями, обобщающими действительность.

Г.И. Щукина в книге « Роль деятельности в учебном процессе » пишет, что важным признаком деятельности как подлинно социальной

принадлежности человека является взаимодействие субъекта деятельности с окружающей средой и преобразующий характер деятельности, созидающей определенной ценности [8, с. 351].

Особенностью учебно-познавательной деятельности учащихся в школе является то, что ее процесс не всегда обладает материализованным «выходом» и не всегда осущит самим учеником. Эта особенность «неосвязаемости» результатов деятельности субъектом возлагает особую ответственность на организацию ее процессуальных основ. Здесь очень важно обеспечить достаточно основательный анализ собственно своих предметных действий подростка, чтобы он мог осмыслить показатели результатов своей деятельности и руководствоваться ими в самостоятельной работе.

Практика свидетельствует о том, что многие учителя затрудняются определять конкретные критерии и признаки проявления познавательной деятельности подростков. Поэтому, действуя интуитивно, принимают хорошую учебу школьников за высокий уровень их познавательной активности, что не всегда отвечает действительности (успеваемость – лишь один из признаков познавательной активности, но не единственной). Бывает так, что подросток хорошо учится, а уровень его познавательной активности не высок.

Все зависит от того, какие внутренние мотивы побуждают его к познанию, стремление узнать что-то новое, интерес к чему-то.

Также некоторые учителя внешнюю активность подростка на уроке (вмешательство в ответы товарищей, беспредельное желание отвечать и т.п.) принимают за направленность его мысли. Следует учитывать, что для поведения детей этого возраста характерна подвижность, импульсивность, преобладание процесса возбуждения над торможением и т.д.

Расширение связей с окружающим миром, широкое всепоглощающее общение со сверстниками, личные интересы и увлечения также часто снижают непосредственный интерес подростков к учению. Сознательно – положительное отношение ребят к учению возникает тогда, когда учение удовлетворяет их познавательные потребности, благодаря чему знания приобретают для них определенный смысл как необходимое и важное условие подготовки к будущей самостоятельной жизни. Однако здесь порой наблюдается расхождение: стремление к приобретению знаний может сочетаться с безразличным или даже отрицательным отношением к школьному учению. Это может быть своеобразной реакцией на те или иные неудачи в учении, на конфликт с учителем.

Анализ психологической литературы позволяет прийти к выводу, что решение учебных задач и мышление взаимосвязаны. Учебные задачи активизируют познавательную деятельность, одновременно развивая логическое, интуитивное и творческое мышление. Таким образом, «...учебная деятельность учащегося становится двусторонней: с одной стороны решается собственно учебная задача – поиск, анализ, направленный на получение нового знания; другая сторона деятельности ученика – овладение способом действия и лежащим в его основе научным знанием...». Всё отмеченное дало нам возможность сделать следующее обобщение: развитие – это неотъемлемое свойство материи, сознания, деятельности, это сложный диалектический процесс количественных и качественных

изменений в них в прогрессивном направлении, которое носит закономерный характер.

При отборе методов педагогического исследования мы руководствовались тем, что совокупность интегральных показателей целостного образования «развитие познавательной деятельности», очевидно, требует адекватных методов для наблюдения, фиксации последующего анализа влияющих на отношение учащихся к изучению иностранного языка.

Литература:

1. Назарбаев Н.А. Ежегодное послание президента народу Казахстана. – Астана, 2018. – С. 31-35.
2. Шамова Т.И. К вопросу об анализе структуры познавательной деятельности учащихся // Советская педагогика. – 1974. – № 1. – С. 95-100.
3. Скаткин М.Н. Активизация познавательной деятельности учащихся. Проблемное изложение знаний // Народное образование. – 1966. – №1. – С.38-69.
4. Махмутов М.И. Проблемное обучение: основные вопросы теории. – М.: Педагогика, 1975. – 368 с.
5. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991. – 222 с.
6. Бондаревская В.М. Стратегический подход к изучению процессов решения задач // В сборнике: «Мышление и общение в производственной деятельности». – Ярославль, 1981. – С. 41-49.
7. Лейтес Н.С. Умственные способности и возраст. – М., 1971. – 280 с.
8. Щукина Г. Роль деятельности в учебном процессе. – М.: Просвещение, 1986. – 144 с.
9. Шамова Т.И. Активизация учения школьников. – М., 1982. – 208 с.
10. Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. – М.: Наука, 1997. – 278 с.

Назарова Г.Ж.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТІ ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Жасөспірімдердің танымдық іс-әрекетінің ішкі процесстерінің ерекшеліктері олардың танымдық процессіне енуіне арнайы әдістері мен жолдарын таңдау қажеттілігін туғызады.

Оқытушы оқушылардың материалдарды қабылдауда жетістігіне жетуі үшін олардың жеке ерекшеліктерін: қызығушылығын, мотивін, еркіндігін, эмоцияларын назарға алу керек.

Оқытудың қолайлы психологиялық-педагогикалық шарттарын және арнайы әдістемелердің қолданылуы, танымдық белсенділікті және қызығушылықты, сондай-ақ студенттердің танымдық белсенділігін жандандыру қажеттілігін дамытуға ықпал етеді.

Осыған орай, дидактикалық принциптерін және студенттердің оқу-танымдық белсенділігінің ұйымдастыру ережелерін қолданылуы, интерактивтік әдістемелердің және оқыту формаларының қолданылуы студенттердің танымдық белсенділігін дамытуды қамтамасыз етеді.

Тірек сөздер: педагогикалық шарттары, танымдық іс-әрекет, ағылшын тілі сабақтары, орта сынып оқушылары, танымдық іс-әрекеттің дамуы.

Nazarova G.Zh.

**PSYCHOLOGO-PEDAGOGICAL CONDITIONS OF THE
COGNITIVE ACTIVITY DEVELOPING AT THE ENGLISH LESSONS**

Features of the internal processes of the cognitive activity of adolescents necessity the selection of special methods and methods for their inclusion in the process of cognition. The student's personal peculiarities: interests, motives, will, emotions should be foreseen by the teacher for successful learning of materials by students.

Compliance with the most favorable psychological and pedagogical conditions of training and the use of specific approaches contribute to the development of cognitive activity and interest, as well as enhancing the cognitive activity of students.

In addition, adherence to the didactic principles and rules of the organization of educational and cognitive activity of students, the use of interactive methods and forms of education ensure the development of cognitive activity of students.

Keywords: pedagogical conditions, cognitive activity, English lessons, the pupils of the secondary classes, cognitive activity developing.

ӘОЖ 372.853

Жусупкалиева Г.К. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Омарғалиева Т.А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: tursinai95@mail.ru

**БОЛАШАҚ ФИЗИКА ПӘНІНІҢ МҰҒАЛІМІНІҢ
ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Аңдатпа. Мақалада құзіреттілік ұғымдары, құзіреттілік түрлері және болашақ физика пәнінің мұғалімінің құзіреттілігін қалыптастыру қарастырылған. Сонымен қатар білім алушылардың пәндік құзіреттіліктерін қалыптастыратын мысалдар берілген. Есептер шығару барысында қалыптасатын құзіреттіліктер көрсетілген.

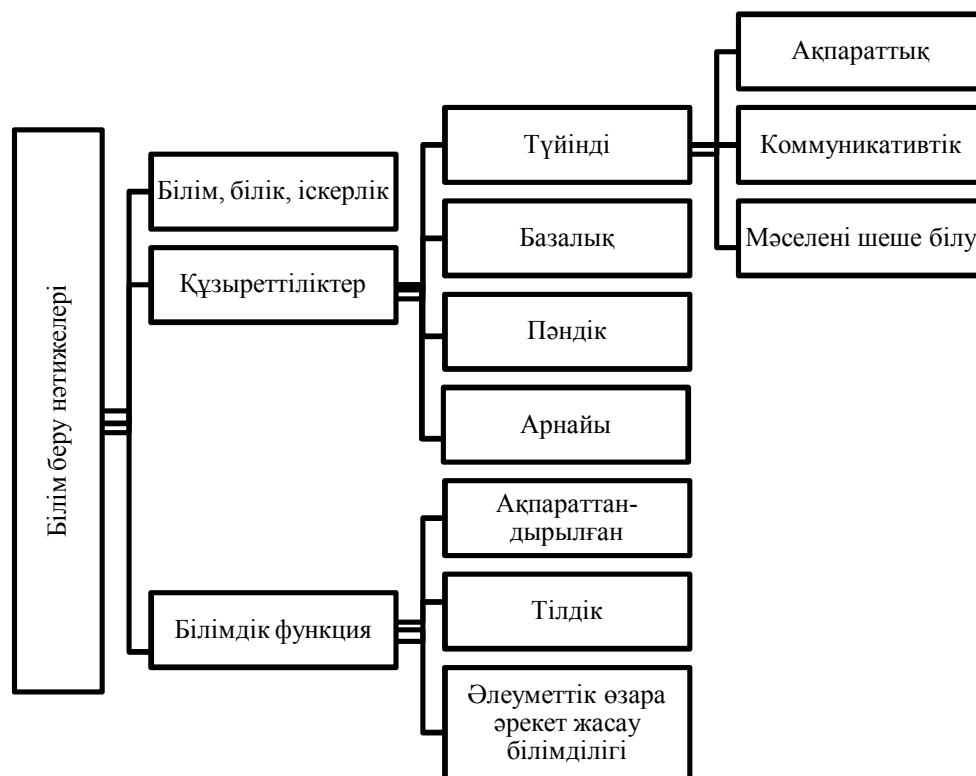
Тірек сөздер: құзіреттілік, коммуникативтілік, әлеуметті-құқықтық құзірет, арнаулы құзірет, құзырлылық, педагогикалық қызмет.

Н.Ә. Назарбаев «Инновациялық білім арқылы экономикалық білімге» атты дәрісінде: «Қазақстанды әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына енудің негізгі міндеті жоғары мамандандырылған білікті де білімді азамат, ғылыми технологияны оңай меңгеріп, нарықтық экономикада өзін-өзі басқара алатын және алған білімін өмірде қолдана білетін болса, тек сол уақытта жүзеге асыру мүмкін» деген болатын. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында құзырлы орта білім берудің мақсаты ретінде: «... терең білім мен кәсіби дағдылар негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан шешім қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру» деп көрсетілді [1].

Сонымен қатар «Қазақстан - 2050» стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты атты дәстүрлі Жолдауында: «Біздің жастарымыз оқуға, жаңа ғылым - білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті өмірде шебер де тиімді пайдалануға тиіс. Біз бұл үшін барлық мүмкіндіктерді жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек» - делінген [2]. Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тиімді пайдалану секілді мәселелерді анықтап алу, білім беру жүйесіндегі басты ұстаным ретінде әркімнің өзінің білім алуға деген жеке әлеуетін қоғамда барынша пайдалануға көмектесетін оқыту жүйесін дамытуды қамтамасыз етуді көздейді. Сапалы білім алған, танымдылығы жоғары, құзыретті, бәсекелестіктің қайсыбір мықты тегеурініне төтеп бере алатын құзырлы оқушылар ғана болашақтың кілтін аша алады. «Құзыр (компетенция) – жалпы алғанда қайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау. Белгілі бір саладағы құзырлылықты меңгерген тұлға деп өз саласына сәйкес білім мен біліктілікпен қаруланған қандай да бір негізі бар ой-тұжырым жасайтын және тиімді әрекет ете алатын адамды есептеуге болады. Ал құзіреттілік – қызмет атқарушының жеке мүмкіншілігі оның квалификациясы (білімі мен тәжірибесі), шешім қабылдай алуы немесе белгілі бір білім мен дағдыларына сәйкес шешім қабылдауы. Құзіреттілік – жеке тұлғаның теориялық білімі мен практикалық тәжірибесін белгілі бір міндеттерді орындауға даярлығы мен қабілеті. Ол жансыз жаттанды білім түрінде емес жеке тұлғаның танымға, ойлауға қатысын және әрекетке, белгілі мәселелерді ұсынып, шешім жасауға, оның барысы мен нәтижелерін талдауға, ұдайы түрде ұтымды түзетулер енгізіп отыруға деген икемділігінің белсенділігінен көрінеді. Құзіреттілік бірінші орынға білімгердің ақпаратты сауаттылығын емес, оның мәселені дұрыс шеше білу қасиетін қояды. Егер болашақ педагогтың құзыреттілігінің қалыптасуын орта кәсіби білім беру жүйесінің аумағында қарастырсақ, онда білім, білік, дағды мүмкіншілігі, яғни, бір сөзбен педагогикалық қызметке маманның қаншалықты дайын екендігі туралы айтуға болады.

Білім беруде алдағы мақсаттар тек қана алғашқы білім, білік, дағдыны қалыптастырып қоймай, сонымен қатар базалық, түйінді, пәндік және арнайы құзыреттілікпен қатар білімділік функция компоненттерімен ерекшеленеді. Білім беру нәтижесін 1 сурет арқылы көрсетуге болады [3].

Сызбада көрініп тұрғандай білімділік функция компоненті мен түйінді құзыреттілік арасында үлкен байланыс бар. Бұл дегеніміз барлық білім беру нәтижелері бір-бірімен тығыз байланыста және оларды бір-бірінен бөліп қарастырып нәтижеге жету мүмкін емес. Әртүрлі ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау кезінде базалық, түйінді құзыреттілік пен білімділік функция компоненті арасында ешқандай шекара жоқ екенін көрсетіп отыр. Білімдік функция білімді, іскерліктерді және дағдыларды, мәдени құндылықтардың жүйесін қалыптастырады.

Сурет 1 – Білім беру нәтижесі

Мұғалімнің құзіреттілігін қалыптастыру - бүгінгі білім беру саласының өзекті мәселелерінің бірі. Құзырлылық тәсіл, білім сапасын арттыруды дәстүрлі тәсіл мен білім мазмұнын ұлғайту арқылы шешудің арасындағы қарама-қайшылықтан туындаған дағдарыстан шығудың бір жолы деп қарастыруға болады. Бұл тәсіл білім берудің нәтижесіне басты орын береді. Оның сапасы алған білімнің көптігінен емес, сол білімді қолдана білумен маңызды [4].

Негізгі құзіреттілік сала ерекшелігіне қарамастан барлық мамандар бойынан табылу керек деп қарастырылған, себебі құзіреттілік маман біліктілігінің негізін құрайды, оның ішінде: ақпараттық, коммуникативтік, әлеуметті-құқықтық құзірет, арнаулы құзірет.

Ақпараттық құзірет – мамандардың компьютерлік білімділігі, жаңа ақпараттық технологияларды қолдана алу (мультимедия, электронды пошта, интернет) мүмкіндігі.

Коммуникативтік құзірет – бірлесіп жұмыс істеуді бағалау, адамдар арасындағы сенімділік, бірін-бірі түсіну, тыңдау, сыйлау, этикет сақтау, дәстүрді білу, дау жан-жалды шеше алу, бұзылған қатынастарды түзету, өз қателігін түсіне білу, топпен жұмыс жасай алу, орындаушылардың жұмысын дұрыс ұйымдастыру, басқару шешімдерін таба алу және қолдана білу қабілеттері.

Болашақ маман дайындау мәселесі оның тұлғалық сапалары мен қасиеттерін қалыптастырудың маңызын көрсетеді. Тұлғалық-бағдарлық бағытта білім беру нәтижесі білім, біліктілік және дағды жүйесінде, шығармашылық іс-әрекет тәжірибесіне және эмоционалды көңіл-күйді

көрсете білуге, ерікті қарым-қатынасқа педагогикалық бейімделген тұлғаны қалыптастыру ретінде түсіндіріледі. Маманның кәсіби құзыреттілігінің арнайы, әлеуметтік және тұлғалық түрлеріне ерекше мән беріледі.

Әлеуметті-құқықтық құзірет – өз елінің азаматы ретінде өзінің және қоғам мүшелерінің әлеуметтік қызметтерінің маңызын түсіну, қоғамдық міндеттерге тұрақты қарау, мемлекет нышандарын білу, адам құқығын жете білу, қажетті жағдайларда оларды қолдану, өзіне жауапкершілік арту жатады. Оған қоса әлеуметтік өзара әрекеттестікте тиімді өмір сүру мен жемісті қызмет етуге қабілеттілігі; рационалды және жауапкершілікті пікір-таластарда және басқалармен келісімділікте жетістікке жетуде өзгере алуы мен бейімделуі; кәсіптік қауымдастықта дұрыс қарым-қатынаста болуы, өзінің кәсіби еңбегінің нәтижелеріне әлеуметтік жауапкершілікте болуы. Бірлескен кәсіптік қызметпен айналысу қабілетті (ұжыммен, топпен), қызмет ету, басқару кәсібінде қабылданған кәсіби қарым-қатынас тәсілдерін қолдана білу.

Арнаулы құзіреттілік - өз пәні саласындағы кәсіби іс-әрекеттерді жеткілікті деңгейде меңгеруі, өзінің алдағы кәсіби тұрғыда дамуын жобалай алу қабілеттілігі. Болашақ маман үнемі ізденісте бола отырып, жаңаша оқудың модульдік, рейтингтік жүйе, дамыта оқыту, сын тұрғысынан ойлау технологияларының әдіс-тәсілдерін өз ізденісі арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне қарай іріктеп қолданғаны жөн. Сонымен қатар, психологиялық - педагогикалық және пәндік білімін жетілдіріп үйренумен қатар, сол білімін өз ісінде шебер пайдалана білетін болуы керек. Арнаулы құзіреттілік оқу орны түлегі моделі белгілі бір өндіріс, ғылым, мәдениет саласындағы жұмысшы құзіреттілігін сипаттай алуы, өзінің мамандығына сәйкес білімі, біліктілігі, дағдысы, жаңа білім мен білікті өз бетімен меңгеру, өз еңбегінің нәтижесін бағалау, біліктілігінің болуы. Сондықтан әр оқушының өз мамандығына байланысты арнаулы құзіреттілігін анықтау қажет. Арнаулы құзіреттілік маманның сала ерекшелігіне байланысты кәсіби мәселелерді шешу, білім және іскерлік деңгейін көтеру сияқты қабілеттермен байланысты. Педагогикалық қызмет табиғатында шығармашылықты талап ететіні белгілі принцип. Адамның шығармашыл мүмкіндіктерінің дамуы тұрғысынан интеллектуалды, эмоциялық, рухани потенциалын жетілдіруге, тануға ұмтылуға нақты жағдай туғызады. Осыған байланысты ұстаздардың кәсіби дайындығының мақсаты да өзгереді. Кәсіби құзіреттіліктің қалыптасу процесі кәсіби білімнің, біліктің, іс-әрекеттің қалыптасуы мен ұстаздың жалпы мәдени дамуын, өзінің көзқарасының және тұлғалық кәсіби құнды қасиеттердің қалыптасуын қамтиды.

Қазіргі заман мұғалімінен тек өз пәнінің терең білгірі емес, тарихи танымдық, педагогикалық-психологиялық сауаттылық, саяси экономикалық білімділік, рухани адамгершілік жағынан бай адамды және ақпараттық сауаттылық талап етілуде. Ол заман талабына сай білім беруде жаңалыққа жаны құмар, шығармашылықпен жұмыс жасап, оқу мен тәрбие ісіне еніп, оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгерген жан болғанда ғана, білігі мен білімі жоғары жетекші тұлға саналады. Қазіргі кезде, педагогикалық қызмет табиғатында шығармашылықты талап ететіні барлығымызға түсінікті. Адамның шығармашыл мүмкіндіктерінің дамуы тұлғаның интеллектуалды, эмоциялық, рухани потенциалының баюына, өзін-өзі жетілдіруге, танытуға ұмтылуға нақты жағдай туады. Осыған байланысты ұстаздардың кәсіби

дайындығының да мақсаты өзгереді. Мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі күнделікті педагогикалық қызметте танылады және іске асады. Кәсіби құзіреттілік - педагогикалық іс-әрекетті жүзеге асыру үшін жеткілікті білімдер, іскерліктер, тәжірибе мен өнегелік ұстанымдарды бейнелейтін оқытушының іскерлік және тұлғалық сапаларының кіріктірілген сипаттамасы болып табылады. Мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі деп, біз өзара байланысты үш компоненттен тұратын тұлғаның қасиеттерін түсінеміз:

- педагогикалық қызметте жүзеге асатын кәсіби білім;
- кәсіби біліктілік;
- мұғалімнің кәсіби құнды қасиеттері.

Бұл үш компонент мұғалімнің тұлғасын дамыту мақсатымен біріктірілген, сонымен қатар әр компонент педагогикалық қызмет үрдісінде бірде алғышарт, бірде құралы, бірде нәтижесі болып қызмет атқарады. Кәсіби құзіреттілікті қалыптастыру үрдісі кәсіби білім, білік, дағдыны қалыптастыру, педагогтің жалпы мәдени дамуын, оның тұлғалық көзқарасын және кәсіби маңызды сапаларын қалыптастыруды білдіреді.

Кәсіби оқытушы педагогының құзырлығы жоғары, әлеуметтік тұрғыдан жетілген, әдіс-тәсілдерді меңгерген, шығармашылықпен жұмыс істейтін, өзін-өзі кәсіби жетілдіруге ұмтылған маман. Мұғалім, педагог мамандығы, зиялылар ішіндегі көп топтасқан мамандықтардың ірі тобына жатады. Педагогтың іс-әрекеті көбінде оның кәсіби шеберлігінің кеңістігіне қатысты, педагогикалық қарым-қатынас механизмдеріне, оқушылардың (студенттердің) психологиялық ерекшеліктерінің табиғатына да байланысты.

Маман-педагог оқыту үрдісінің білім беру саласы, мәні, мағынасы және құрылымы туралы білім жүйесін білуі керек. Сондықтан осы бағытта педагогтың субъективтілік қасиеттерін құрылымдық көрсетілуімен тұлғалық сапалары қарастырылады. Алғаш рет педагогтың субъективтілік қасиеттерін құрылымдық көрсетуге әрекет жасаушының бірі П.Ф. Каптерев деп санауға болады. Ол объективті және субъективті қасиеттерді, факторларды бөліп, олардың жоғарыдан төмен дамуын (иерархиясын) ұйғарды.

Н.В. Кузьмина бойынша, субъектілік факторлар құрылымы: табиғаттылық типін, қабілеттер деңгейі мен құзырлықты қамтиды, оларға арнайы-педагогикалық, әдістемелік, әлеуметтік-психологиялық, дифференциалды-психологиялық, аутопсихологиялық құзырлық жатады. Осы факторлық құрылымның үш негізгі құрастырушысы айқын: тұлғалық, даралық (немесе даралық-педагогикалық) және кәсіби-педагогикалық.

Сонымен, білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік білетін, оқушының шығармашылығы мен дарындылығына жағдай жасай алатын, тұлғалық - ізгілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өзінің іс-қимылын жүйелілікпен атқаруға қабілетті, оқытудың жаңа технологияларын толық меңгерген, отандық, шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман педагогті атаймыз.

Болашақ маман өз ісінің шебері, жақсы мұғалім болу үшін мамандығына қажетті қабілеттерді және жалпы әлемдік мәдениетті, өз елінің мәдениетін, қарым-қатынас мәдениетін, тіл мәдениетін игеріп, интеграциялық үрдістерді меңгеріп, әлемдік білім кеңістігінің өресінен шыға алуға талпынуы керек. Құзіреттілікті қалыптастыру жеке шығармашылық қабілетті дамытуды, педагогикалық инновацияларды дұрыс қабылдауы,

күнделікті өзгеріп жататын педагогикалық ортаға тез бейімделуді қажет етеді. Болашақ маман дайындау мәселесі оның тұлғалық сапалары мен қасиеттерін қалыптастырудың маңызын көрсетеді. Тұлғалық-бағдарлық бағытта білім беру нәтижесі білім, біліктілік және дағды жүйесінде, шығармашылық іс-әрекет тәжірибесіне және эмоционалды көңіл-күйді көрсете білуге, ерікті қарым-қатынасқа педагогикалық бейімделген тұлғаны қалыптастыру ретінде түсіндіріледі [5].

Орта қазақстандық білім орталықтарының мақсаты білім алушылардың танымдық қабілетіне, алған білімдерін өмірлік жағдайда да әртүрлі білім додаларында шығармашылықпен қолдануда, өзіндік даму мен өзін-өзі басқару дайындығының дамуында тұғырлы және пәндік құзыреттілікпен қамтамасыз ету болып табылады. Сонымен, білім нәтижесінің тағы бірін ерекшелеуге болады – пәндік құзыреттілік. Пәндік құзыреттілік білім аясындағы ерекшелік пен мағынасын анықтайтын мақсаты болып келеді, ол күткен нәтижелірдің анықтау мақсатында жұмыс жасайды [6]. Білім алушыларды пәндік құзыреттілікке бағыттау үшін арнай оқыту тізбегі құралған, яғни мектепте Физика және Астрономия сабағын өткізу жатады, ал ЖОО-да жалпы және теориялық физика және тағы басқалары оқытылады. Оқытудың сапалылығы мазмұнына, оқыту үдерісінің ұйымдастырылуына, оқыту технологияларының қолданылуына байланысты. ЖОО-да оқытудың сапалылығын күшейту үшін оқытудың кредиттік жүйесі енгізілген, бұл дегеніміз оқытуды құзыреттілік тұрғысынан қалыптастырып оқытуға үлкен жол ашады.

Физиканы оқыту кезінде білім алушылар курсты аяқтаған кезде Әлемде болып жатқан құбылыстарды белгілі физиканың заңдарымен түсіндіре алатын, физикалық эксперименттердің нәтижелерін болжай алатын, сонымен қатар ғылыми дүниетанымға ие болатын, практикалық есептерді шеше алатын білім, іскерлік, дағды, құзыреттілікке ие болу міндеттері жатады. Бірақ жалпы оқыту процесінің мақсаты жеке тұлғаның жан-жақты дамуы болып табылады. Қазіргі тілдегі құзыреттілікке - бағдарланған оқыту жүйесіне келе, жеке тұлғаның дұрыс дамуы – құзыреттілікпен қатар қалыптасқан барлық нормаларға сәйкес келетін жеке тұлғаны қалыптастыруды айтады [7].

Білімнің жаңа жүйесінде негізгі міндеті оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады. Жалпы орта білім беретін мектептерде оқушылардың негізгі (базалық) және пәндік құндылықтарының қалыптастыруы өте маңызды болып табылады.

Барлық жұмыс барысында оқушыларды мақсатты түрде аталған құндылықтарын қалыптастыруға назарын аудару керек. Тәжірибе көрсеткендей, есепті шешу барысында оқушылар белгілі бір проблемаға жауап беруге қиналады. Сондықтанда жүйелі оқушыларды қадағалап отыру керек. Яғни, оқыту барысында тексерудің нәтижесіне сәйкес оқушылардан берілген есептердің негізгісін қалыптастыру немесе оны қайта қалыптастыруын талап ету қажет. Оқушылардың бір есеп шешу барысында аналогия құру немесе кері есеп құру ерекшеліктерін талап ету арқылы олардың есептің мағынасын түсінуге және келесі есепті шығару барысында көп септігін тигізеді.

Мысалы, серіппелі маятниктің потенциалдық энергиясы қалай өзгереді, егер тербеліс амплитудасы 2 есе арттырса. Оқушылар осы сұраққа жауап

бергеннен кейін, осындай сұраққа мынадай сұрақтар қоя алады: амплитудасы қалай өзгереді, егер энергиясы 2 есе өзгерсе; энергия қалай өзгереді, егер серіппенің қаттылығы 2 есе өзгерсе. Осындай есептің баламаларын қарастыру арқылы оқушылар өздерінің алған білімдерін физикалық құбылыстардың мағынасын математикалық формада (сызықтық, тура пропорционалдық, кері пропорционалдық) өрнектеудің байланысын тереңдетуге үйретеді.

Оқушыларға сонымен қатар, аналогиялық байланыстар, конденсатордың кинетикалық және потенциалдық энергиялары, Джоуль – Ленц заңдарын және т.б. түсірулеріне болады.

ҰБТ қорытынды тексеруінде берілген тапсырмалардың қатаң түрде белгілі уақыт ішінде орындауында оқушылардың назарын аудару қажет. Сондықтан да оқушыларды таңдаудың нақты қысқа түріне, күтілген нәтижеге әкелу үшін есепті шешудің оптималды тәсілін таңдауын қалыптастыру керек.

Оқушылар есептің шешімін тек бір ғана негізгі функциямен шеше алады. Ең бастысы оқушылар жаңа өзін – өзі бағалауы мен қиындық тудыратын есептердегі бос орындарға өзінің білімін қалыптастыру болып табылады. Көп жағдайда оқушылар есептің барысы білімнің қандай облысында екенін нақты айта алмай, түсіне бермейді. Бірақ заңдар мен формулаларды нақты білудің арқасында олар есептің шешімін дұрыс таба біледі.

Тағы бір қыры оқушылар проблемадағы есептің барысын байланысты заңдар мен формулаларды дұрыс табады, бірақ оны шешудегі математикалық операциялар: пропорция, сызықтық және квадраттық есептеулердегі бір белгісізбен, бірнеше белгісіздері бар өрнектердің жүйелерін шешуде қиындық туғызады. Оқушылар көбінесе есепті шешу барысында олар бірнеше белгісіздіктері бар екеніне аса көңіл бөлмейді. Сондықтанда, теңдеудің мөлшері, белгісіздер мөлшерімен сәйкес келуі керек.

Оқушылардың осындай есептер шығару барысында кездесетін кемшіліктерді алдын – алу арқылы, келесіде осындай қателіктерге жол бермеу мұғалімнің ең негізгі міндеті.

Бүгінгі таңда қалыптасқан еңбек нарығы білімді, шығармашылық деңгейі жоғары, әрекеттің сан түрлі саласында өз білімі мен біліктілігін қолдана алуға қабілетті мамандардың кәсіби даярлығының деңгейіне жәнне сапасына қойылатын талаптарға өз әсерін тигізуде. Осы орайда оқу орындарының үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті, өз ісінің шебері, бәсекеге қабілетті, кең ауқымды, жан-жақты дамыған, кәсіби құзіретті маман дайындауға ұмтылуы, өзінің бүкіл қызметін осы бағытта құруы заңды құбылыс. Себебі, қоғам өзінің әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен сипаттарының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылауына байланыст өз ісін жетік білетін, кәсіби білігі мол мамандарды қажет етеді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы / Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы №1118 Жарлығы. – Астана, 2010.

2. Әлеуметтік экономикалық жаңғыру – Қазақстан дамуының басты бағыттары. Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2012. – 28 қаңтар.

3. Алмешова Ж.К. Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері // Молодой ученый. – 2014. – №4.1. – Б. 31-33.

4. Наренова А.Б. Құзыреттілік - болашақ мұғалімнің кәсіби сапасы ретінде // Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы. – 2014. – №14089-Ж. – Б. 112-114.

5. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика. – 2003. – №10. – С. 16–21.

6. Жусупкалиева Г.К., Кузьмичева А.Е., Тасанова Қ.М. Физика сабағында есептер шығару арқылы оқушылардың кілттік құзыреттіліктерінің қалыптастырылуы: оқу-әдістемелік құрал. – Орал: БҚМУ, 2014. – 120 б.

7. Жусупкалиева Г.К., Тасанова К.М. Физикалық есептерді шешу кезінде оқушылардың біліктілігін арттыру // БҚМУ Хабаршысы. – 2013. – №4. – Б. 22-27.

**Жусупкалиева Г.К., Омарғалиева Т.А..
ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО
УЧИТЕЛЯ ФИЗИКИ**

В статье рассматривается концепция компетентности, виды компетентности и формирование их у будущих учителей физики. Вместе с этим представлены примеры формирования предметных компетенций у обучающихся. Представлены, какие компетенции могут быть сформированы при решении задач по физике.

Ключевые слова: Компетентность, коммуникативность, социально-правовые компетенции, специальные компетенции, педагогическая деятельность.

**Zhusupkaliyeva G.K., Omargaliyeva T.A..
FORMATION THE COMPETENCE OF THE FUTURE PHYSICS
TEACHER**

The article discusses the concept of competence, types of competence and its formation of a future physics teacher. Along with these given examples of the formation of subject competences in students. Presented competences that can be formed when solving tasks by physics.

Keywords: competence, communication, social and legal competence, special competence, pedagogical activity.

ӘОЖ 378.02:37.016

Амельченко В.И. – география ғылымдары кандидаты, доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Мэлс А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: ivan_avin@mail.ru

**«5В060900-ГЕОГРАФИЯ» МАМАНДЫҒЫ БОЙЫНША
«ҚАЗАҚСТАН ГЕОГРАФИЯСЫН» ЗЕРТТЕУҮҮШІН СТУДЕНТТЕРДІҢ
ОҚУ - ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ПАЙДАЛАҢУ**

Аңдатпа. Мақалада «Қазақстан географиясы» пәнін оқытудың тиімділігін арттыру мақсатында студенттердің оқу-зерттеу жұмысы талқыланаы. Қазақстан Республикасының экономикалық негіздері және осы негізді қалыптастыратын қалалардың экономикалық-географиялық жағдайы оқу үрдісіндегі басты мәселе ретінде қарастырылады. «Қазақстан географиясы» пәнін оқыту үрдісінде студенттердің оқу-зерттеу жұмыстарына арналған дидактикалық мәліметтердің мысалдары келтірілген.

Тірек сөздер: экономикалық негіздеме, экономикалық-географиялық жағдайы, көлік-географиялық жағдайы.

Ұсынылған тақырып өзектілігі шектеулі уақыт аралығында едәуір көлемі бойынша экономиялық-географиялық материал, қалыптастыру және негізгі кәсіби құзыреттілікті дамытуды студенттер зерттеуі қажет екендігіне негізделген [1; 2].

Практикалық-бағдарланған оқытудың қазіргі уақыттағы тәсілі зерттеуі студенттерді барлық тәртіпке үйретудің тиімділігін қамтамасыз ететін әрбір зерттеу курсына негізгі сұрақты бөліп алуды талап етеді.

Мұндай тәсіл курстың мүлдем басқа құрылуын болжайды. Бұл территорияның экономиялық-географиялық сипаттамасы дәстүрлі құрылымнан айтарлықтай өзгешеленеді.

Біз Қазақстан Республикасы экономиялық географиясын зерттеуде негізгі сұрақ ретінде қалалардан – конструкциялар шыңы және оның қабырғалары – транспортты магистралдардан тұратын республиканың экономиялық қаңқасына анализ жүргізуді пайдалануды ұсынамыз. Мұндай курс құрылуының өзегі болып Қазақстан қалаларының қалыптасқан транспортты-географиялық аймақтық ерекшеліктері табылады.

Мұндай оқу құрылымынан келесі міндеттері туындайды:

1. Транспортты-географиялық жағдайға түсінік беру;
2. Қазақстанның транспортты желісін қалыптастыру процесін оның экономиялық даму тарихымен байланыстыра отырып қарастыру;
3. Қазақстан қалаларының классификациясын, олардың транспортты-географиялық жағдайы белгісі бойынша зерттеу және жағдайды бағалау.

Мұндай курс құрылуында негізгі объектісі болып республиканың экономиялық қаңқасы және оның формасы және даму ерекшеліктерінің себептері табылады.

Бұл курсты үйренуде студенттердің танымдық белсенділіктерін арттыру үшін лекцияларда оқытудың ішінара-іздеу тәсілі қолданылады.

Практикалық сабақтарда ең тиімді тәсіл - зерттеу тәсілі. Бұл тәсіл студенттер оқу-зерттеу жұмыстарында кеңінен қолданылуы болжанады (СОЗЖ).

Экономиялық қаңқа жөнінде сұрақты ашудың маңызды сәті және толықтай курсты үйрену экономикалық-географиялық жағдайы жөнінде әртүрлі шолулар болып есептеледі. Н.Н. Баранский жол жөнінде былай деген: «Өте үлкен және графикалық айқын мәні бар жолдарға қатысты оқиғаларды жиі қарастыру керек болады» [3].

Транспорттық желінің классикалық анықтамасында жылдамдыққа және транспорт құнына көңіл бөлінеді. Географиялық жағдайлардың методологиялық зерттеудің мәселелері Бірыңғай жүйелер мен методикалық бағаларға байланысты болады.

Практикалық сабақтарда студенттер өзіндік информациялық құзыреттіліктерін дамытады. Олар бастапқы мәліметтерді Қазақстан Республикасы статистикалық комитеті ресми деректерінен, Қазақстан Республикасы аймақтық даму бағдарламасынан, Қазақстан Республикасы қалалары және аймақтары ресми сайттарынан, өзге ресми құжаттардан танып, алуға болатындығын үйренеді.

Қоғамдық география түсінік аппаратында «экономикалық-географиялық жағдай» түсінігі қалыптасады. Бұл түсінік өте үлкен мәнге ие, себебі географиялық құрылым барлық зерттеулерде талқыланады, бұл экономикалық географияның орталық түсінігінің бірі болып табылады.

Лекцияда студенттер экономикалық география түсінігінің бірі «экономикалық-географиялық жағдайға» түрлі түсіндірмелер бере отырып өзара талқылайды. Н.Н. Баранский оның территорияға, ауданға және қалаға қатысты экономикалық мағынасы жөнінде айтқан [4]. Бұл түсінік жоғары методологиялық мағынаға ие. Географиялық құрылым экономикалық-географиялық жағдайлардың барлығы үшін маңызды, солардың бірі - «орталық түсінік».

Көптеген зерттеушілер пікірі бойынша экономикалық-географиялық жағдай түсінігінде негізгі рөлді «транспортты-географиялық жағдай» атқарады. Экономикалық қатынас транспортпен тығыз байланысты.

В этом плане нельзя не согласиться с тем, что изучение экономико-географической ситуации спроецировано в основные научные экономико-географические исследования. Негізінен экономикалық-географиялық жағдай және оның элементі транспортты-географиялық жағдай, сонымен қатар олардың бағалары сапалы және субъективті сипаттамаларға ие.

Транспортты-географиялық жағдайлардың жақсы графикалық түрі мен тиянақты бақылауға қарамастан бұл элементті бағалау және тиімділігіне әлі күнге оқу процесінде қажетті назар аударылмайды.

Өткен жылдары транспортты-географиялық жағдайға қызығушылық кішігірім болды, сондықтан оның нағыз бағалануы жөніндегі сұрақ жақсы шешімге жете алмады.

Олай болса, тек оқу процесінде ғана емес, нақты практикалық қызметте жобалау және транспортты-географиялық шарттарды бағалау әдісін практикалық қолданыста апробациялау қолданылады. Бұл әдісте транспортты-географиялық жағдайлардың зерттелетін объектілерінің маңызды белгілеріне аса назар аударылған.

Географиялық жағдайды бағалау аймақты зерттеу қатынасына байланысты анықтау жақын немесе негізгі транспорттық магистралдар

жойылуынан тұрады, бұл аймақ мәні – транзитті пассажирлік- және жүктасымалдауда. Аудан немесе қаланың транспортты-географиялық жағдайын зерттеуде транспорт жұмыстарының сандық көрсеткіштері есепке алынады.

Қазақстан республикасы аумағында қалыптасқан студенттерді экономиялық-географиялық заңдылықтарды оқыту процесінде студенттерді мемлекет шаруашылық қызметтерінің аумақтық ұйымдары жөнінде түсінік қалыптастыру үлкен методологиялық мағынаға ие. Транспорттық жүйеде объект орталықтануын бағалау топологиялық ара қашықтықтығы қолданылады.

Шаруашылық дамуы мен мамандануында есепке алу объектілерін орналастыруға қатысты темір жол хабарламасы үлкен мәнге ие. Өнеркәсіптік тораптар, ауылшаруашылық аудандар, өндіруші өнеркәсіп орталықтарынан басқа «Қазақстан Географиясы» курсының мазмұнын студенттерге түсіндіру кезіндегі объект ретінде жергілікті рекреациялық элементтер, үлкен қалалар туристік потенциалы экономиялық маңыздылығы болуы керек.

Практикалық сабақтар кезінде жасалынатын жұмыстар уақытында студенттер информациялық құзыреттілікті меңгеруі тиіс, яғни керекті статистикалық мәліметтер жинағын қолдана білу және оны өңдей білу, сонымен қатар объективті қорытындылар алу. Мысалы, студенттер жүк тасымалдау уақыты және құны жөнінде мәлімет жинақтайды. Бұл процеске әсері бар бірнеше факторларды анықтайды. Егер тасымалдау барысында кедергілер болса, онда транспортты-географиялық жағдай жиынтық балы “аса” көрсеткішінен жоғары болады. Мұндай кедергі маусымдық тасымалдау болуы мүмкін (жол жүру құны тек жаз мезгілінде, су тораптары іске қосылғанда немесе тек қыс мезгілінде, қысқы жол жөндеу жұмыстары кезінде).

Студенттер есептеулер жүргізу үшін жол жабынының сипаттамаларын алуы керек: (қатты жабын, жабынсыз), транспорттық схемадағы транспорт түрлері, рейс ретін. Бұл факторларды студенттер балл арқылы бағалайды. Егер тасымалдау 1 жыл ішінде жүргізілетін болса, онда ол кедергі болып есептелмейді және 0 баллмен бағаланады. Егер бұл бағытта тасымалдау қыс мезгілі ыңғайлы болса (жаз, күз, көктем), онда ол теріс қасиет болып есептелінеді және 1 баллмен бағаланады. Бағаға жол жабындары да әсер етеді.

0 баллмен өте жақсы жол жабыны кезінде бағаланады;

1 балл – қатты жабын кезінде (асфальт жолда);

2 балл – жабын болмаған кезде,

3 балл – жергілікті аумақта тек далалық жолдар болған кезде).

Қаншалықты балл сомасы аз болса, соншалықты транспортты-географиялық жағдайды бағалау тиімді болады. Транспортты-географиялық жағдайдың жиынтық балы социалды-экономикалық объектілерге салыстырмалы баға беруге мүмкіндік береді. Транспортты-географиялық жағдайдағы өндірілетін объектілерді бағалау кезінде жолдық сауданы анықтауға мүмкіндік береді, сонымен қатар жолаушы және жүк тасымалдау сұрақтарын шешеді. Транспортты-географиялық шарттар жиынтық балыкелесі тиімді әрекеттерді қарастырады. Егер транспорттық жүйеде транспорттың әртүрлі түрі болса, сол уақытта тасымалдау және күту уақыты жалпы болады. Әртүрлі транспорттар түрлеріне жиынтық балдары қойылады.

Жиынтық балл құрылымы транспортты-географиялық жағдайға кері әсерін тигізуші факторларды анықтайды.

Транспортты-географиялық жағдайды бағалау кеңістікті-функционалдық шарттарды ескере отырып студенттермен бірге өтеді. Ең алдымен транспортты-географиялық жағдайды бағалауды негізгі рөлде ел астанасы тұрады. Ол жақын және өте алыс ара қашықтықтағы транспорттық қатынастарды қалыптастыруға ықпал етеді. Кеңістікте транспортты-географиялық жағдайды сипаттаушы нақты географиялық объект болып Астана табылады:

- микро экономиялық-географиялық жағдайы – Астана айналасындағы аймақтардағы объектілер жақындығы;

- мезоорналасу – аудандық транспорттық жүйедегі үлкен аумақты қамту;

- макро экономиялық-географиялық жағдайы – үлкенмасштабты транспортты жүйе немесе үлкен аумақтағы мемлекеттің транспортты жүйесі.

Транспортты-географиялық жағдайдың әрбір есептелінген масштабы Астананы сипаттаушы көрсеткіштерді айтуға мүмкіндік береді. Келесі көрсеткіштерді пайдалануға кеңес береміз.

Микродеңгейді сипаттау үшін Астана арқылы өтетін көлік жолы мен темір жолы жағдайын қарастыру қажет. Бұл астананың басқа аумақтармен транспортты желіде мықтылық дәрежесін сипаттайды.

Транспортты-географиялық жағдайдың комплексті бағасы жеке баллдарды – микро-, мезо- және макродеңгейлерді біріктіреді. Бұл сандар, әрине, шартты, бірақ кез-келген жердің транспортты-географиялық жағдайын бағалауда ыңғайлы. Транспортты-географиялық жағдайы типологиялық вариацияларын қарастыруда қиын әдістер де бар.

«Қазақстан географиясы» курсы оқып-үйренудегі практикалық сабақтары уақытында оқу-зерттеу студенттер жұмыстары нәтижесінде студенттерде зерттеу сабағына танымдық қызығушылықтары артты.

Студенттер жоспарлау және оқыту зерттеу жұмыстарына өте белсенді қатыса бастады. Олар зерттелетін сұрақтардың қажетті көрсеткіштерін таңдауға еркін бағдарланды.

Оларда өзіндік менеджмент құзыреттілігі қалыптасатынын атап өтуге болады.

Информациялық құзыреттілік процесі жақсы даму алды. Студенттер мәлімет көздерін тауып, көрсеткіштер жинағын жинады, олардың математикалық өңделуін және географиялық анализін жүзеге асырды. Бұл процесте оларға зерттеудің негізгі бағыты – республиканың экономиялық қаңқасын анықтау және зерттеу жақсы көмек болды. Студенттер дамудың ерекшеліктері мен олардың қалыптасу себептерін іздеді және талдады. Сонымен қатар республика шаруашылық комплекстерінің барлық салалары қарастырылды.

Ең тиімді болып талдау факторына әсер етуші шаруашылықтың әрбір салаларына орналастыру жатады.

Ауыл шаруашылығын орналастыру және мамандандыруға үлкен мән беретін экономикалық-географиялық жағдай, яғни ауыл шаруашылық өнімдері көптігінен ауыл шаруашылық өндірушілері орталық базардан жойылды. Экономиялық қаңқаны зерттеу және оқыту құралы ретінде пайдалануға болатын графикалық модель ретінде қарастыруға болады.

Ауыл шаруашылық жобалануы көп жылдар бойы әлемдік практикада белсенді қолданылуда және бұл ауыл шаруашылық жерлерін пайдаланудың тиімділігін арттыруда үлкен үлес қосты.

Қазіргі уақыттағы шарттарда ауыл шаруашылық модельдерін пайдалану үлкен қажеттілікті туғызады, сол себепті ауыл шаруашылық өндірісі төмендеді.

Практикалық сабақтар уақытында студенттер модельдеуді пайдалана отырып Қазақстанның ауыл шаруашылық оптимальді аймақтық дифференцияның дәрежесін оқып үйренуі керек.

СОЗЖ процесінің зерттеу заты болып экономикалық-географиялық жағдайдың ауыл шаруашылық орналастыру және мамандандыру табылады.

Қойылған мақсатқа байланысты студенттер мынадай тапсырмаларды жоспарлайды және орындайды:

Біздің зерттеуімізге сәйкес келетін экономикалық-географиялық зерттеудегі ауыл шаруашылық географиясының әдістерін үйренеді.

Қазақстанның агроклиматтық ресурстарына талдау жүргізеді.

Жұмыс барысында статистикалық, математикалық, картографиялық әдістер, модельдеудің дидактикалық әдістері және типигалық стратифициролалық таңдауды қолдана отырып негізгі зерттеу пайдаланылады.

Географияны оқытуда зерттеу әдістерін қолдану студенттерге қоғамдық аймақтық ұйымдарды әлемдік деңгейде, сондай-ақ нақты елде ерекшелігін түсінуге мүмкіндік береді.

Курсты оқып-зерттеу экономикалық-географиялық циклды игеруге қажетті тәртіптерге түсінік және мәлімет береді.

Практикалық сабақтарда СОЗЖ қолдану түпнұсқаларды, ғылыми және оқу әдебиеттерін, анықтамаларды, баспасөз материалдары, картографиялық көздерін студенттер дара қабылдауларын талап етеді.

Практикалық сабақтар кезіндегі жұмыс пен студенттердің жекелей жұмыс жасау уақытында оқытушылар тәртіпке қатысты нақты мәліметтер жинақтауға студенттерді дағдылайды. Студенттер болашақ кәсіби қызметіне қажетті лекциялар мен практикалық сабақтарда алынған білімдерді қолдануға дайындалады.

Студенттердің оқу-зерттеу жұмыстары оқытушы басшылығымен орындалатын жекелей оқу және студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы болып табылады.

Практикалық сабақ барысында орындалған зерттеу жұмыстары барлығына есеп дайындау – бұл оқу процесінің аяқтаушы бөлігі, студенттердің жазбаша коммуникативті құзыреттілігін дамытатын формалардың бірі.

Оқу процесінде СОЗЖ қолдану нәтижесінде жүйелеу, бекіту, тереңдету, және студенттер алған білімді кеңейту, біліктілік, тәртіпке дағдылану, және практикалық қызметте алаған білімді қолдана алу жүзеге асады.

Оқу процесінде СОЗЖ қолдану нәтижесінде студенттер зерттеу методикасын және жұмыс барысында туындаған сұрақтардың шешімдерін талқыға түсіруді иемденеді.

Тәртіпті оқып-үйренуде негізгі сұрақ әдісін қолдану қалыптасу және берілген тапсырмалар шешімін табуды дамытуда көмектеседі.

Студенттер өлшеудер жүргізу және есептеу біліктіліктеріне қол жеткізеді.

Студенттер таңдалынған зерттеу тақырыптарына қарай өзіндік ғылыми-практикалық қорытындылар шығара алуға дайын болуға бейімделеді.

Мұндай зерттеу және ішінара-іздеу секілді белсенді оқыту әдістерін қолдану нәтижесінде студенттер шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытады.

Практикада алынған теориялық білімдері мен практикалық біліктіліктерін қолдана білуге дайын болу.

Студенттерде өзіндік менеджмент құзыреттілігі дамиды, ол оларды ғылыми, жетекшімен бірге жұмыс жоспарын дайындауға баулиды, объект, зерттеу заты, зерттеу үшін таңдалынған тақырып өзектілігі және жинақтау процесін ұйымдастыру, өңдеулер, практикалық жұмыстарды орындауға қажетті мәліметтер анализі. Зерттеуге таңдалынған тақырыпқа комплексті экономика-географиялық зерттеу ұйымдастыру.

«Қазақстан географиясы» зерттеу процесінде СОЗЖ қолдану информациялық құзыреттілікті дамытады – деректерді жүйелеу үшін зерттеу шеңберінде қажетті мәліметтердің әртүрлі дереккөздерімен жұмыс жасай білу (әдеби, картографиялық, статикалық, Интернет желісі).

Практикалық жұмыстарды орындау нәтижелеріне есеп-қисаптар әзірлей отыра студенттер өздерінің жазбаша және картографиялық коммуникативті құзыреттіліктерін дамытады. Өз есеп-қисаптарында олар зерттеу методикасын жалпылайды және олар қолданған географиялық зерттеулер әдістерін көрсетеді, картографиялық әдістерді қолдана отыра олар қолданған статистикалық деректерді географиялық тұрғыда түсіндіреді, графиктер тұрғызады. Алынған материалдарды жалпылау процесі бақылау тақтасында өтеді, соған байланысты ғылыми-практикалық қорытындылар жасау, олардың анализі.

Әдебиеттер:

1. Амельченко В.И., Амельченко Л.Б. *Формирование педагогической компетенции будущих специалистов как необходимое условие повышения качества образования // Материалы республиканской научно-практической конференции «Инновационные технологии обучения и интерактивные методы в высших учебных заведениях».* – Уральск, 2006. – С. 137-139.

2. Амельченко В.И., Амельченко Л.Б. *Критерии оценки формирования компетентностей у студентов // Материалы Международной научно-практической конференции «Образование, наука и инновация в высшей школе: вчера, сегодня и завтра», посвящённой 80-летию ЗКГУ им. М. Утемисова (23 ноября 2012 г.).* – Уральск: ЗКГУ им. М.Утемисова, 2012. – С. 55-59.

3. Баранский Н.Н., А.И. Преображенский. *Экономическая картография.* – М.: Географгиз, 1962. – 284 с.

4. Баранский Н.Н. *Избранные труды. Становление советской экономической географии.* – М, 1980. – С. 128-129.

Амельченко В.И., Мэлс А.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УЧЕБНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ «ГЕОГРАФИИ КАЗАХСТАНА» СТУДЕНТАМИ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «5В060900-ГЕОГРАФИЯ»

В статье рассматривается использование учебно-исследовательской работы студентов в целях повышения эффективности обучения дисциплине «География Казахстана». В качестве ключевого вопроса в процессе обучения выделяется Экономический каркас РК и экономико-географическое положение городов, образующих этот каркас. Приводятся примеры дидактического материала, которые, были использованы для учебно-исследовательской работы студентов в процессе преподавания дисциплины «География Казахстана».

Ключевые слова: экономический каркас, экономико-географическое положение, транспортно-географическое положение.

Amelchenko V.I., Mels A.

USE OF EDUCATIONAL-RESEARCH WORK OF STUDENTS FOR THE STUDY OF "GEOGRAPHY OF KAZAKHSTAN" BY SPECIALTY STUDENTS "5B060900-GEOGRAPHY"

The article deals with the use of educational and research work of students in order to improve the efficiency of teaching the discipline "Geography of Kazakhstan". As a key issue in the learning process is the spatial economic structure of Kazakhstan and the economic and geographical position of the cities forming this spatial economic structure. Examples of didactic material which was used for educational and research work of students in the process of teaching the discipline "Geography of Kazakhstan" are given.

Keywords: spatial economic structure; economic and geographical position; transport and geographical position.

ӘОЖ 547

Мендалиева Д.К. – химия ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Ғайса А.Қ. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: gaktorgyn@mail.ru

ОРТА ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ «ОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯДАҒЫ ХИМИЯЛЫҚ РЕАКЦИЯЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖҮРУ МЕХАНИЗМДЕРІ» ТАҚЫРЫБЫН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Мақалада мектеп курсында «Органикалық химиядағы химиялық реакциялардың түрлері және олардың жүру механизмдері» тақырыбын оқытудың жаңартылған әдістемесі қарастырылған. Химиялық реакциялардың жүру механизмдері атомдардың электрондық құрылысы тұрғысынан сипатталған. Химиялық реакциялардың түрлері келтіріліп, молекуладағы атомдардың бір – біріне әсерінің реакция механизмі мен оның жүру бағытына ықпалының рөлі көрсетілген.

Тірек сөздер: химиялық реакция, химиялық байланыс, қосылу, айырылу, орынбасу, элиминирлену реакциялары, индуктивті эффект, мезомерлі эффект, бос радикал, карбокатион, карбоанион.

Органикалық химия пәнінен білім қалыптастыруда негізгі оқытылатын түсініктер мен анықтамалардың қатарына «Органикалық химиядағы химиялық реакциялардың түрлері және олардың жүру механизмдері» жатады.

Авторлардың [1; 2] пікірі бойынша органикалық химияда негізгі түсініктер қалыптастырудың бірнеше жағдайы бар.

Мектеп оқулығында органикалық химия реакцияларының механизмі туралы жалпы түсінік беріледі. Әртүрлі тақырыптарды оқыту барысында қосылыстардың химиялық қасиеті қарастырылып, реакцияның жүру механизмі туралы мәлімет беріледі, бірақ талқыланбайды.

Мектептегі оқу үдерісінде органикалық химия пәніндегі химиялық реакциялар тақырыбы оқытушыға жүйелеп ұйымдастыруда, ал білім алушыларда білім қалыптастыруда меңгеруге қиын тақырыптарға жатады.

ҰБТ тапсырмалары құрамында бұл тақырыпқа сәйкес жасақталған тапсырмалар да кездеседі, оқушылар берілген тапсырмаларды орындауда қателіктер жібереді. Осы кемшіліктерді ескере отырып, мектеп бағдарламасы және оқулық мазмұнына сәйкес, жүйелік әдіс негізінде тақырыпты оқытудың жаңа әдістемесі ұсынылады.

Білім алушыларға білім қалыптастыруда тақырыптың маңыздылығын көрсете отырып, бейорганикалық химия пәнінде оқытылатын химиялық реакциялардың механизмдерінен органикалық химия пәніндегі қарастырылатын химиялық реакциялардың механизмдерінің айырмашылығы болатындығын баяндау қажет.

Органикалық химия пәніндегі химиялық реакцияларының жүруін электрондық көзқарас тұрғысынан түсіндіру оқушыларда білім қалыптастыру үдерісін жеңілдетеді, реакция нәтижесінде түзілетін өнімдерді дұрыс анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл тақырыпты оқу үдерісінде оқушылар органикалық химия пәніндегі химиялық реакцияларға қатысты жаңа түсініктермен, химиялық реакциялардың түрлері және олардың механизмдерінің ерекшеліктерімен танысады.

Орта мектеп курсына органикалық химиядағы химиялық реакциялардың түрлері туралы мәлімет тек танымдық бағытта ғана беріледі [3]. Бірақ, ҰБТ тапсырмаларында органикалық химия пәніндегі химиялық реакциялардың түрлеріне арналған тапсырмалардың берілуі және тапсырмалардың күрделі болып келуі, қарастырылып отырылған тақырыпты оқытудың әдістемесін жаңартуды талап етеді.

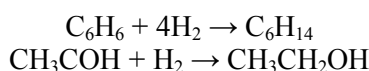
Химиялық реакциялардың жүруі үшін бір химиялық байланыстар үзіліп, екінші химиялық байланыстар түзілуі қажет. Жалпы органикалық реакциялардың жүруі органикалық қосылыстардың құрамы мен құрылысына байланысты ерекшеленеді. Органикалық реакцияларды жазуда теңдеу белгісінің орнына, реакцияның тек жүру бағытын сипаттайтын нұсқау белгісі қойылады.

Органикалық реакцияларды сипаттауда мына бастапқы түсініктер қолданылады: реакцияға қатысатын негізгі органикалық зат – *субстрат* деп, ал онымен әрекеттесетін зат – *реагент* деп аталады [4].

Органикалық химияда химиялық реакциялардың бірнеше түрін ажыратады. Кейбір органикалық реакциялар бейорганикалық реакцияларға ұқсас болып келеді.

Қосылу реакциясы деп әрекеттесетін заттардың екі не одан да көп молекулалары өзара бір молекулаға бірігетін реакцияларды атайды [5; 6].

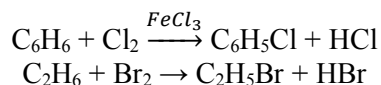
Қосылу реакциясына қанықпаған қосылыстар, мысалы, алкендер және алкиндер, арендер түседі. Реагенттің табиғатына байланысты гидрлену (тотықсыздану), галогендену, гидрогалогендену, гидратация және басқа қосылу реакциялары болады. Бұл аталған реакциялардың әрбіреуі арнайы жағдайларды талап етеді. Мысалы:

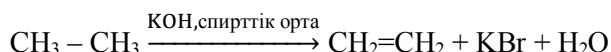
Сутекті қосу реакцияларын *тотықсыздану реакциялары* деп те атайды.

Орынбасу реакциясы деп бастапқы молекуладағы (субстрат) бір атомның немесе атомдар тобының басқа атомдар немесе атомдар тобының орнын басу арқылы жүретін реакциялар аталады.

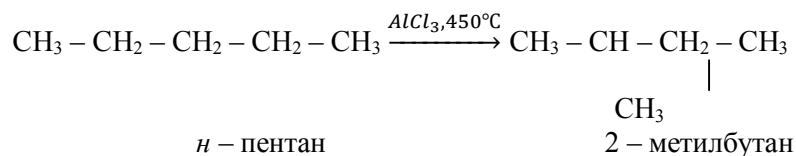
Орынбасу реакциясына қаныққан және ароматты қосылыстар, мысалы, алкандар, циклоалкандар және арендер түседі. Мысалы:

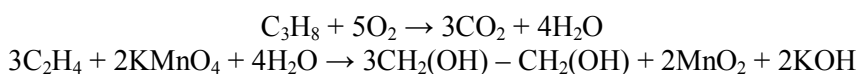
Бөліп шығару реакциясы немесе *элиминирлену* бастапқы қосылыстың молекуласынан бірнеше жаңа заттардың молекуласы түзілетін реакция түрі. Мысалы:

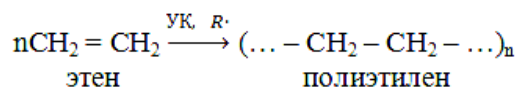

Бір заттың молекуласынан сапалық және сандық құрамы, сонымен қатар молекулярлық формуласы бірдей басқа заттардың молекуласы түзілетін реакциялары *изомерлену реакциясы* (*қайта топтасу*) деп аталады. Мысалы:

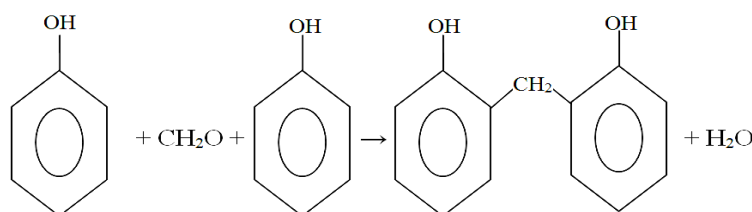

Тотығу реакциялары – бастапқы заттың оттектің, ауадағы оттектің, тотықтырғыш реагенттердің әсерінен жүретін реакциялар. Мысалы:

Мысалы, фенолформальдегидті шайырдың түзілуі:

Ковалентті полюссіз байланыс – екі электртерістіктері бірдей атомдар арасында пайда болады және байланыстырушы электрондық бұлт екі ядро арасында бірдей таралған жағдайда түзіледі.

$$\begin{array}{c} \text{H} \quad \text{H} \\ | \quad | \\ \text{H}-\text{C}-\text{C}-\text{H} \\ | \quad | \\ \text{H} \quad \text{H} \end{array}$$
$$\begin{array}{c} \text{H} \quad \text{H} \\ \downarrow \quad \downarrow \\ \text{H} \rightarrow \text{C} \rightarrow \text{C}^{\delta+} \rightarrow \text{Cl}^{\delta-} \\ \uparrow \quad \uparrow \\ \text{H} \quad \text{H} \end{array} \qquad \begin{array}{c} \text{H} \quad \text{H} \\ \downarrow \quad \downarrow \\ \text{H} \rightarrow \text{C} \rightarrow \text{C}^{\delta+} \rightarrow \text{O}^{\delta-} \leftarrow \text{H} \\ \uparrow \quad \uparrow \\ \text{H} \quad \text{H} \end{array}$$

101

Сондықтан көрсетілген мысалдарда:
 C – C – арасындағы байланыс полюссіз;
 C – H – байланыс әлсіз полюссіз;
 C – Cl – полюсті;
 C – O – H – полюсті.

Мектеп курсында органикалық молекулада атомдардың бір – бірінің белсенділігіне әсерін түсіну үшін қажетті түсініктер алдын ала оқытылады. Мысалы, электртерістілік, байланыстың полюстігі, δ – және π – байланыстардың ерекшеліктері. Бұл алынған білімдері оқушыларға, әсіресе химия пәні тереңдетіліп оқытылатын мектептердің оқушыларына электрондық эффектілерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

А.М. Бутлеров ережесінің қағидаларының бірі – ол молекула құрамын анықтайтын атомдардың (атом топтарының) бір – біріне әсерінің мол болуы. Бұл әсер түрлі электрондық эффектілерді туғызады [7].

Органикалық қосылыстардағы атомдардың бір – біріне әсерінің екі түрін ажыратады:

- 1) индуктивті эффект (I);
- 2) мезомерлі эффект (M);

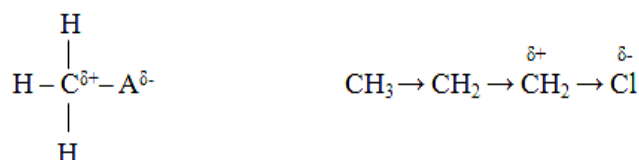
Индуктивті эффектіні алдымен галогентуындыларына қатысты, содан кейін күрделі қосылыстарда мысалдарымен қарастырылады.

Органикалық молекула құрамына кіретін атомдардың бір – бірінің белсенділігіне әсер ету туралы білім, оқушылардың органикалық химия пәніндегі химиялық реакциялардың жүру механизмін түсінуіне оң әсерін тигізеді.

Индуктивті эффект – δ – байланыстың электрондық тығыздығы электртерістілігі жоғары атомына қарай ығысуы.

Электрондық бұлт тығыздығын (δ – байланыстың жұп электронын) өзіне қарай ығыстыратын атомдар немесе атомдар тобы электронакцептор қасиетіне ие болады, оны теріс (– I) индуктивті эффект деп атайды.

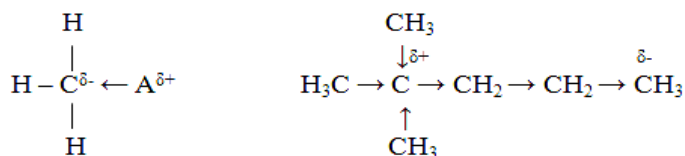
Мысалы:

теріс индуктивті эффект

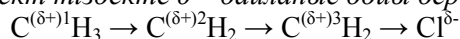
Атомдар немесе атомдар тобы өзінен кері бағытқа электрондық жұпты ығыстыратын болса, электрондонор болады да, ол оң (+I) индуктивті эффект деп аталады.

Мысалы:

оң индуктивті эффект

Индуктивті эффект тізбекте δ – байланыс бойы беріліп, кемиді.

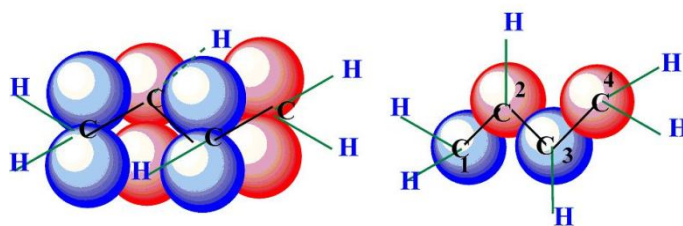
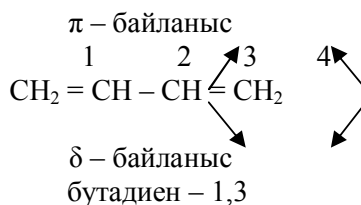
$$(\delta+)1 < (\delta+)2 < (\delta+)3$$

Электронакцепторлық ($-I$) орынбасушыларға галогендер ($-Cl$; $-Br$; $-F$); $-NO_2$; $-OH$; $-C_6H_5$; $-CN$; $-CH=CH_2$ жатады. Неғұрлым гетероэлементтің электртерістілігі жоғары, соғұрлым оның $-I$ – эффектісі жоғары болады.

Электрондонорлық ($+I$) орынбасушыларға алкил топтары $CH_3 -$; $CH_3 - CH_2 -$; $CH(CH_3)_2 -$ топтары; металдар Na , $MgR -$; $AlR_2 -$ жатады. Неғұрлым орынбасушының электртерістілігі төмен, соғұрлым оның $+I$ – эффектісі жоғары болады.

Мезомерлі эффект – бұл қанықпаған қосылыстарда π – байланыстың немесе қосарланған π – байланыстың, ароматты қосылыстарындағы π – байланыстың әсерлесуі нәтижесінде пайда болатын құбылыс.

Мысалы:

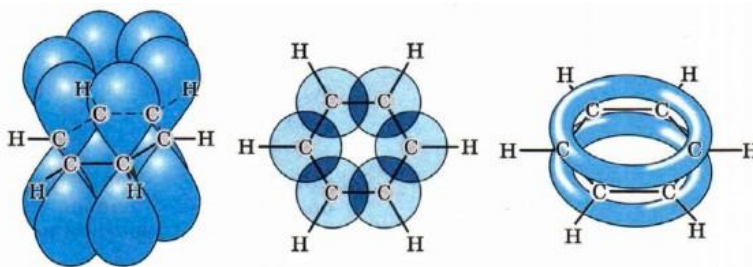
Сурет 1 – Бутадиен – 1,3 молекуласының құрылысы

Бұл жағдай молекулада байланыс ұзындықтарының өзгеруіне әкеледі:

1) дара байланыстың $C(2) - C(3)$ ұзындығы – 0,148 нм (алкандарда – 0,154 нм);

2) қос байланыста $C(1) - C(2)$ – 0,134 нм (алкендерде – 0,133нм) [8].

Дәл осындай жағдай бензол молекуласында да байқалады. Бензол молекуласында көміртек атомы sp^2 – гибридтенген күйде болады.

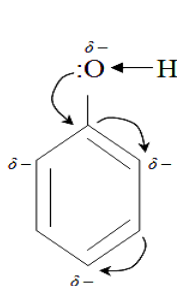

Сурет 2 – Бензол молекуласындағы көміртек атомының sp^2 – гибридтенген күйі

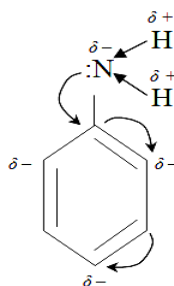
Бензол молекуласында мезомерлі эффект барлық байланыстарының теңесуіне келтіреді, байланыс ұзындықтары 0,140 нм тең.

Мезомерлі эффект оң (+M) және теріс (–M) болады.

Оң мезомерлі эффект (+M) электрондонорлық қасиеті бар топтарға тән. Мысалы, :O – H; :NH₂ – топтарына.

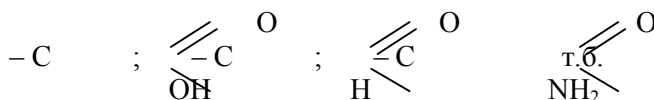
фенол

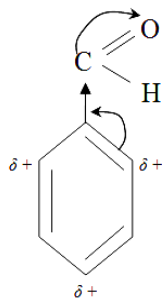
анилин

Неғұрлым гетероэлементтің электртерістілігі төмен, соғұрлым оның +M – эффектісі жоғары болады.

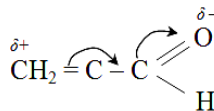
Теріс мезомерлі эффект (–M) электроноакцепторлық қасиетке ие топтарға тән, олар электрондық бұлт тығыздығын өздеріне қарай ығыстырады.

Мысалы:

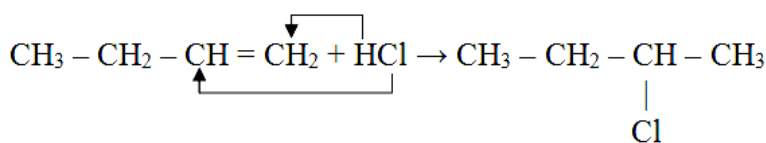
бензальдегид

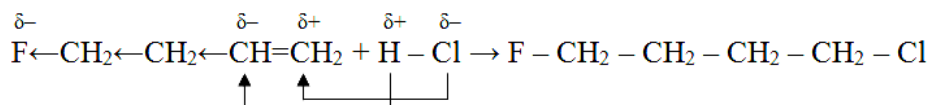

Алкил топтарының (– CH₃; – C₂H₅) мезомерлі қасиеті болмайды. Мезомерлі эффект тізбек бойынша өзгермей беріледі.

Электрондық эффектілердің органикалық химияда маңызы зор, себебі олар химиялық реакцияның жүру бағыты мен жылдамдығын сипаттайды.

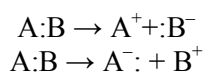
Мына реакцияны алып қарастырса:

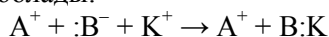

Оқу үдерісінде оқушылардың осы екі мысалға назарын аудару қажет, себебі ҰБТ сұрақтарында түрлі нұсқа күйінде кездесетін тапсырмаларға жатады.

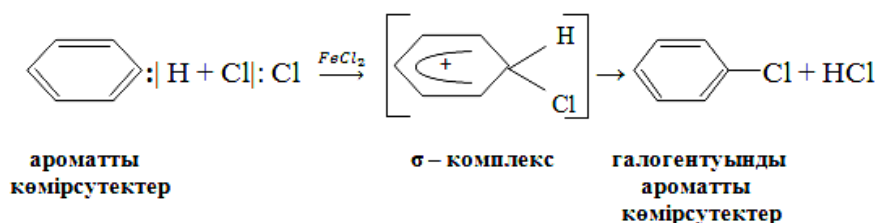
Гетеролитті (ионды) механизм. Мысалы, $A:B$ – молекуласындағы байланыс K – реагенттің әсерінен екі бағытта үзілуі мүмкін.

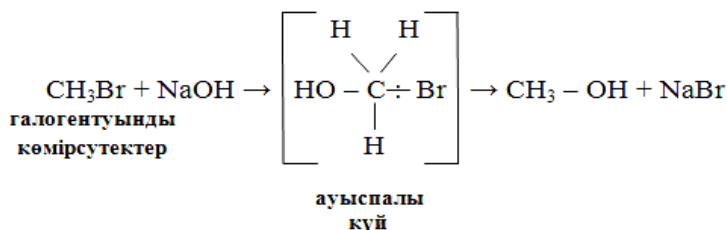
Реагенттің табиғатына және байланыстың гетеролиттік үзілуіне тәуелді реакция өнімдері де әртүрлі болады.

Бұл реакция электрофильді орынбасу реакциясына жатады.

$$:A^- + B^+ + K^- \rightarrow :A^- + B:K$$

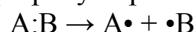
Мысалы:

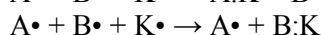
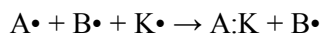
Бұл нуклеофильді орынбасу реакциясы болады.

Гомолитті (радикалды) механизм. Органикалық химиядағы химиялық реакциялардың жүру механизмдері туралы түсінік қалыптастыруда «бос радикал» деген ұғымды қарастырудың маңызы зор. Бұл түсінік: 1) заттың электрондық және химиялық құрылысын бекітуге; 2) молекуладағы атомдардың өзара ықпалын түсінуге; 3) химиялық реакцияның механизмін анықтауға мүмкіндік береді.

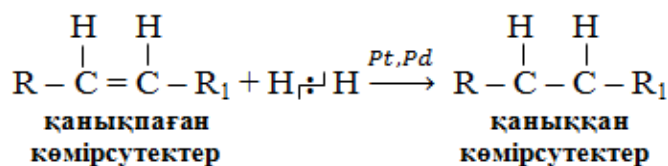
Бос радикал – жұптаспаған электроны бар бөлшек, оның заряды жоқ. Энергия қоры мол болуы, оның жоғары химиялық белсенділігіне және аз уақыт «өмір сүруіне» негізделеді. Мысалы, АВ молекуласы симметриялық үзілуі нәтижесінде бос радикалдар түзілуі мүмкін:

Мұндай химиялық байланыстың үзілуі *радикалды механизм* деп аталады. Реагенттің әсерінен реакция да әртүрлі жүруі мүмкін:

Мысалы:

Бұл *радикалды қосылу реакциясына* жатады.

Сонымен қатар, радикалдық механизммен *орынбасу реакциялары* да жүреді.

Мысалы:

Орынбасу реакциясына қаныққан және ароматты қосылыстар, мысалы, алкандар, циклоалкандар және арендер түседі.

Органикалық химиядағы химиялық байланыстардың молекуладағы атомдардың өзара химиялық белсенділігіне әсерін оқыту, білім алушыға зат құрылысы, оның химиялық белсенділігі және химиялық реакцияның жүруі арасындағы логикалық байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді.

Оқу үдерісінде қарастырылатын әдістеме түрлі модельдер жасау, кестелер, сызбанұсқалар, деңгейлік тапсырмалар, өзіндік орындауға арналған тапсырмалар және сабақ барысында АКТ қолдану арқылы іске асырылды. Әдістеме дарынды балаларға арналған мектепте химия пәні тереңдетіп оқитын сынып оқушыларын оқыту үдерісінде қолданылды.

Әдебиеттер:

1. Чертков И.Н. Методика формирования у учащихся основных понятий органической химии: Пособие для учителя. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1990. – 191 с.
2. Цветков Л.А. Преподавание органической химии в средней школе: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1984. – 256 с.
3. Темірболатова Ә., Нұрахметов Н., Жұмаділова Р., Әлімжанова С. Химия. Жалпы білім беретін метептің жаратылыстану – математика бағытындағы 11 – сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2015. – 336 б.
4. Пустовалова Л.М. Органическая химия.– Ростов– на – Дону: Феникс, 2005. – 320 с.
5. Артеменко А.И. Основы теории органической химии. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2001. – 160 с.
6. Бейсебеков М.Қ., Әбілов Ж.Ә. Органикалық химия. – Алматы: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2015. – 339 б.
7. Артеменко А.И. Органическая химия. – М.: Высш.шк., 2002. – 559 с.
8. Литвинова С.А., Манкевич Н.В. Органическая химия. Весь школьный курс в таблицах. – Минск: Современная школа: Кузьма, 2010. – 384 с.

Мендалиева Д.К., Гайса А.Қ.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕМЫ «ТИПЫ ХИМИЧЕСКИХ РЕАКЦИЙ В ОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ И ИХ МЕХАНИЗМЫ» В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ НА ОСНОВЕ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В статье рассмотрены вопросы обновленной методики преподавания в школьном курсе темы «Типы химических реакций в органической химии и их механизмы». Механизмы химических реакций рассмотрены с точки зрения электронного строения атомов. Приведены типы химических реакций, показана роль взаимного влияния атомов в молекуле на протекание и механизм реакций.

Ключевые слова: химическая реакция, химическая связь, реакции присоединения, замещения, разложения, элиминирования, индуктивный эффект, мезомерный эффект, свободный радикал, карбокатион, карбоанион.

Mendalieva D.K., Gaisa A.K.

METHODS OF TEACHING THE TOPIC «TYPES OF CHEMICAL REACTIONS IN ORGANIC CHEMISTRY AND THEIR MECHANISMS» IN THE GENERAL EDUCATION SCHOOL ON THE BASIS OF NEW TECHNOLOGIES

The article deals with the updated methodology of teaching the topic «Types of chemical reactions in organic chemistry and their mechanisms» in the school course. Mechanisms of chemical reactions are considered from the point of view of the electronic structure of atoms. The types of chemical reactions are given, the role of the mutual influence of atoms in the molecule on the flow and the mechanism of reactions is shown.

Keywords: chemical reaction, chemical bonding, addition, substitution, decomposition, elimination, inductive effect, mesomeric effect, free radical, carbocation, carbocation.

ӘОЖ 372.853

Сырым Ж.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Муратова К.М. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

Әлібекова Б.Б. – Тасқала ауданының

Қ.Сәтпаев атындағы орта мектебінің физика пәнінің мұғалімі

E-mail: kunduzka.27@mail.ru

ОРТА МЕКТЕПТЕ ФИЗИКА КУРСЫН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА САБАҚТАРДЫҢ ТІРЕК – КОНСПЕКТІЛЕРІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖОЛДАРЫ

***Аңдатпа.** Бұл мақалада оқу үдерісінде оқушылардың физика сабағында пәндік біліктіліктерін дамыту мақсатында тірек конспектілерін пайдаланудың маңыздылығы айтылған. Тірек конспектілер көмегімен оқытуды интенсификациялау технологиясына ерекше көңіл бөлінген. Кәсіптік білім беруде тірек конспектілерін қолдану әдісі мұғалімдер үшін ең тиімді болып саналады.*

***Тірек сөздер:** білім беру, оқыту, тірек конспект, сабақ, мұғалім, оқушы, физиканы оқыту үдерісі, механика, кинематика, қозғалыс, санақ жүйесі.*

Ел Президентінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласына зер сала оқысақ, Елбасы елдің бүгінгі мен болашағы туралы ой толқындарын – қуатты сезім ағысымен жүректен өткізе отырып толғана, тебірене сыр шерткенде таңданыстан бас шайқамау мүмкін емес. Ұлттық болмыс пен бірегейлікті сақтай отырып, сананы жаңғырту және білімділікке ұмтылу Елбасы мақаласының өн бойына алтын арқау болып өрілген.

Қазіргі педагогикалық қоғамдастықтың алдында білім берудің жаңа модулін құрудың, сынақтан өткізу мен енгізудің ауқымды міндеттері тұр. Оның жүйесінің негізгі ұстанымдары «Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту тұжырымдамасында» көрсетілген.

Осы бағытта оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін таңдап, жұмыстың нәтижелі болуына үздіксіз ізденіп, оқушылардың білімі мен шығармашылық қабілеттерін дамытуда «Оқу материалын тірек конспектілері арқылы оқыту технологиясын» пайдалануға болады. Бұл технология тәжірибеде білімді қолдануда біліктілікті жетілдіру үшін көптеген оқу уақытын үнемдейді. Тірек конспектілерін пайдаланудың нәтижесі – тақырыптың тұтастығын, қисындылығын, ықшамдылығын, көрнекілігін қамтамасыз етеді.

«Қазіргі заманғы жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай, мүдделі жаңа білім беру өте қажет», – деп Елбасы атап көрсеткендей, қазіргі заманғы педагогикалық технологиялық әдіс-тәсілдерді мектеп өміріне енгізу, оны әр пән мұғалімінің тиімді пайдалана білуі бүгінгі таңда білім сапасын арттырудың бірден-бір жолы.

Сабақтардың тірек конспектілерін пайдалану оқытудың интенсификациялау технологиясы болып табылады. Мақсаты, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін белсендендіріп, сұлбалық кестелерді қолдану

арқылы оқушылардың білімдерін, біліктерін, дағдыларын қалыптастырып, берілген сұрақтың жауабын тезірек табу мүмкіншілігін туғызады [1, 11 б.].

Демек, оқушылардың оқу барысындағы қабілеттерін белсендендіру құралдарының бірі сабақ барысында сабақтардың тірек конспектілерін қолдану. Сабақтардың тірек конспектілерін пайдалану арқылы үздіксіз қайталау, жүйелі білімді қалыптастыру жүйесі іске асады.

Сабақтардың тірек конспектілерін қолданудың жетістігі – материалды бірнеше мәрте қайталай отырып, қол жеткізетін білімнің мықтылығына талпыныс, білім мен білік үшін нақты бақылау, білім алушылардың өзара бақылауын кең қолдану арқылы олардың жеке басына құрметпен қарау.

Сабақтардың тірек конспектілер – білім алушыларға пәннің әрбір тақырыбынан білімді игерудің міндетті талабының көлемін нақты алуына мүмкіндік береді. Сабақтардың тірек конспектілерін пайдаланғанда материалдың оқушы ұғымына сай болуына көңіл бөліну керек.

Сабақтардың тірек конспектілерін қолданудың тиімділігі:

- жүргізілген жұмыс белгілі нәтижеге бағытталады;
- оқушылардың сабаққа деген ынтасы, қызығушылығы артады;
- мұғалім және оқушы шығармашылықпен жұмыс жасайды;
- мұғалім оқушыларды жан-жақты зерттейді;
- оқушыларға өздігінен жан-жақты білім алуға жағдай жасалады;
- сабақ уақытында мұғалім уақытты ұтымды пайдалануға қол жеткізеді;
- оқушылардың бір-бірімен өзара пікір алмасуына мүмкіндік туады;
- қиын мәтін ішінен керек жердің негізгісін тауып алуға, өз бетімен жұмыстануға мәжбүр ете бастайды, ойлануға, ой-өрісін ары қарай дамытуға көмектеседі;
- теорияның негізгі түйінін тауып, оны дәлелдеуге үйренеді;
- дағды сақтауды қалыптастырады;
- оза оқуға мүмкіндік алады.

Білім берудің тиімділігін арттыру мақсатында жаңа білім парадигмасына сүйене отырып, оқыту технологияларын тиімді жақтарын тандап алып, оқу-тәрбие үдерісінде озық технологияларды белсенділікпен енгізе білу қажет.

Оқыту әдістемелері мен педагогикалық тәжірибе негізінде оқушының ойлау, шығармашылық қабілеттерін дамытуда «Ойлаудың заттық – бейнелік түрі» негізгі міндетті атқаратыны дәлелденген. Олар мыналар:

- оқушының есте сақтау, ойлау қабілеттерін дамыту;
- тақырып мазмұнын аша білу, оқу әрекетін жетілдіру;
- әр оқушының жас психологиялық ерекшеліктерін ескеру;
- міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып, мүмкіндік деңгейін кеңейту.

Жаңа технологиялар мен оқыту әдістерін тиімді пайдалану – жетістік көзі болып табылады. Мұғалім өз міндетін оқыту, түсіндіру емес, ең бастысы оқушылардың оқу еңбегін танымдық оқу іс-әрекетін сауатты ұйымдастыру, басқару деп білуі тиіс.

Сабақтардың тірек конспектілерін пайдаланған уақытта мұғалімдерге қойылатын талаптар :

1. оқытудың жаңа әдістерін тандау;
2. әдістемелік жүйені үнемі жетілдіріп отыру;

3. әрбір оқушының қабілетіне және жас ерекшелігіне қарай білім беру, дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа баулу;

4. мұғалім түсіндіруші, баланың оқу әрекетін ұйымдастырушы, бағыттаушы ретінде көріну қажет;

5. оқу мотивациясы мен белсенділігін дамыту;

6. оқушылардың танымдық қызығушылығын ояту;

7. оқушылардың өзін-өзі басқаруын жетілдіру және өз әрекетіне өзіндік баға беруін дамыту;

8. оқушы өзін еркін сезініп, ізденеді, жетістікке жетеді.

Сабақтардың тірек конспектілерін қолданудың негізгі ерекшеліктері:

- үнемі қайталау;

- әртүрлі бақылау жұмысы кезінде туындаған қиыншылықты жою;

- жеке бағдарлы қарым-қатынасқа ықпал жасау;

- берілген технологияны барлық сабақтарға, оның әр түрлі кезеңдеріне қолдану мүмкіншілігінің жоғарылығы;

- дәріс материалдарының қысқартылған түрде берілуі;

- оқу бағдарламасындағы бірнеше тақырыпты қамтып, жүйелеу әдісі арқылы берілу мүмкіндігі туады.

Сабақтардың тірек конспектілерін пайдалана отырып, бірнеше көрнекі сабақ өткізуге болады. Қай сабақта болмасын – оқушы шығармашылығын дамыту, алға жетелеу, нәтижеге бағыттау негізгі мақсат болып табылады.

Сабақтардың тірек конспекті оқушының мынадай мәселелерге көңіл аударуын қажет етеді:

1. Сабақтардың тірек конспектісін мұқият оқып шығу. Егер түсініксіз сұрақтар кездесіп қалса, оқулықтағы параграфты оқу;

2. Сабақтардың тірек конспектіде берілген материалды жадында жақсы сақтап меңгеру үшін өзінің дәптеріне заңдар мен олардың математикалық өрнегін, негізгі формулалар мен теңдеулерді, заңдылықтарды жазып алу;

3. Көру және жазу арқылы өзінің есте сақтау қабілетінің артуына көп ықпал болатынына назар аудару қажет.

Әрбір сабақ оқу үрдісінің негізгі бөлігі болып табылады. Сабақтардың тірек конспектілерін пайдалану арқылы өткізілетін сабақ нәтижесінің негізгі шарттары:

- дұрыс пайдаланған уақыт;

- оқушының өздік жұмысының үлесін арттыру;

- әрбір сабақтың, тақырыптың мазмұндық өрісін кеңейту;

- әрбір тақырыпқа арналған сабақтардың тірек конспектілерін біріктіріп, блоктауға болады.

Бір жүйедегі оқу материалдарын бірнеше сабақтарда түгелімен қарастыру – оқушының тақырыпты толық зерттеуін қаматамысыз етеді [2, 22 б.].

Сабақтардың тірек конспектілерін біріктіру арқылы блоктап оқыту жүйесін жүзеге асыру барысында, сабақтардың тірек конспектілерін пайдалануда әрбір оқушы жеке тұлға ретінде үлес қосып, топтық білімге араласады.

Физика пәні ғылыми теория мен практиканың, қайталау мен дамудың қатар жүргенін талап етеді. Сондықтан физика ғылымын тандаған мұғалім оқушыға нақты талап қоя отырып, олардың шығармашылық пен ізденуіне

ықпал жасаса, өзі де шығармашылық ізденістің құлы болып жаңашыл, практикасы мен теориясы тең, ізденімпаз мұғалім болары анық.

Қазіргі таңда техникалық мамандықтарға деген сұраныс артып, оқушылардың техникалық циклдегі пәндерге қызығушылығын оятты. Осыған байланысты ұлттық бірыңғай тесттерде физика пәнін тандайтын оқушылар саны жыл сайын арта түсуде.

Жалпы орта білім беретін мектептердің түлектерін ұлттық бірыңғай тест сынағына дайындау жеке пән мұғалімдеріне үлкен жауапкершілікті міндеттейді. Пәнді оқытудың жаңа әдістерін және тиімді тәсілдерін іздеуге итермелейді.

Физика пәнін тандаған оқушылар сынақ кезінде 100% білім деңгейін көрсетпейді. Мұндай қателіктерді не себептен жіберетінін талдай отыра, төмендегі себептерді анықтауға болады:

- оқушылардың есептерді дұрыс шығара алмауы;
- физикалық құбылыстар мен заңдылықтардың тұжырымдамасын біле отырып, оларды нақты жағдайларға дұрыс қолдана алмауы;
- есептерді тез, оңай шығару жолдарын, тиімді тәсілдерін білмеуі;
- физикалық шамалардың негізгі өлшем бірліктерін нашар игеруі;
- математикалық білімдерін физика есептерін шығаруда қолдана алмауы;
- тапсырмалардың берілген жауаптарына дұрыс көңіл бөлмеуі;
- физиканың бір бөлімінен алған білімін басқа бөлімдерге байланыстыра алмауы.

Осы қателіктерді жоюдың тиімді әдістері бар ма?

Оқушылардың көбінде физикадан алған білімдері болғанымен оның жүйелілігі жетістей жатады. Сондықтан ұлттық бірыңғай тестке дайындықты оқушының алған білімін жүйелеуден бастаған тиімді.

Физикадан алған білімдерін қайталау үшін әр бөлімге жеке – жеке теориялық шолу жасай отырып, ондағы формулалар мен негізгі түсініктерді сабақтардың тірек конспектілерге енгізген тиімді. Оны тест есептерін шығару кезінде пайдаланса оңай жаттап алады. Осындай жолмен алдымен білімдерін жүйелеп алған оқушы кез келген қосымша кітаптарды еркін түсініп оқи алады. Оқушылар негізгі физика заңдарын және формулаларын есте ұстауы қажет, оларды есеп шығару барысында түрлендіріп пайдалана алуы өз алдына бір мәселе.

Физиканы оқыту үдерісінің тиімділігін анықтау тек білім деңгейімен ғана өлшенбейді, ол оқушылардың өздігінен білімдерін жаңаша қалыптастыруға байланысты.

Физикадан сабақтың қай түрі болмасын сабақтардың тірек конспектіларын қолдану тиімді. Жаңа сабақты түсіндіру барысында сабақтардың тірек конспектілар таптырмас көмекші құрал. Сабақтардың тірек конспектілерін пайдаланғанда оқушы тақырыпты жақсы және терең меңгереді, мұғаліммен бірігіп талдайды, материалды жақсы есте сақтайды.

Яғни сабақтардың тірек конспектілер оқушылардың физика сабағына деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, төмендегі қызметтерді атқарады:

1. Оқушыларды оқыту ісіндегі дифференциалдық әдіс мұғалімнің сабақ кезіндегі жұмысының жалпы жүйесіне табиғи түрде енеді де, білім берудің басқа да әдістері және түрлері мен ойдағыдай үйлесіп-үндесіп кетеді,

сөйтіп оқушылардың дербес жұмысын ұйымдастыруда мұғалімдерге, ал үйге берілген тапсырмаларды орындауда және өз бетімен әзірлену ісінде оқушыларға зор көмек көрсетеді;

2. Сабақтардың тірек конспектілерін қолдана отырып, мұғалім оқушылардың білім сапасын жыл сайын біршама көтеруге және оқушылардың ойлау қабілетін, танымдық белсенділігін арттыратыны сөзсіз.

Оқушылардың физика пәніне деген қызығушылығын туғызу және олардың білімдерін кеңейту, дағдыларын қалыптастыру мақсатында сабақтардың тірек конспектілерін сабақ барысында қолдану мұғалім үшін таптырмас құрал болып табылады.

Физика – жеке тұлғаның ақыл-ой қабілетінің көзін ашу және оның үздіксіз дамуы мен жетілуін қамтамасыз ететін пәннің бірі.

Бірақ, қазір техниканың өрлеу кезеңінде физика пәнінің мұғалімдері оқушылардың пәнге деген қызығушылығының төмендегенін айқындайды. Бұған қазіргі материалы өте қиын және кемшілігі мол оқулықтар кінәлі. Ал физиканың өзі жоғары сыныптарға өту барысында түсініксіз, қызықты емес пәнге айналды. Осы қызық және қажетті, бірақ қиын пәнді балалар жақсы көріп, қажетті екенін түсінуіне қандай жағдай жасау керек? Білім беру ісін ізгілендіру туралы жиі айтылуда. Бұл көкейкесті мәселе. Бұл сұрақтың шешімін табу мақсатында мен дипломдық жұмысымда механика бөліміне тірік-сызбаларды қолдану әдісін ұсынып отырмын.

Физика сабақтарын тірек-сызбаларды қолданып өткізу қиын мәтіннен керек жердің негізгісін тауып алуға, өз бетімен жұмыс жасауға мәжбүр етеді, ойлануға, ой өрісін дамытуға көмектеседі, қысқа да нұсқа жаза отырып, білімді кеңейтіп, тұжырымдарды дәлелдеп сөйлеуге үйретеді. Сонымен қатар тірек-сызбалар арқылы оқыту үздіксіз білім алуға жағдай жасай отырып дамытуға, өз бетінше білім жинақтауға, шығармашылықпен жұмыс істеп, өмірге бейімделуіне ықпал жасайды [3].

Физика сабақтарында тірек конспектілерін қолданудың артықшылықтарын байқау үшін педагогикалық эксперимент жүргіздік. Экспериментке 50 оқушы қатысты, оның ішінде 25 оқушы бақылау тобын, 25 оқушы эксперименттік топты құрады. Бақылау тобы 9^A, ал эксперимент тобы 9^B сыныбы болды. 9^A сыныбында «Тербелмелі қозғалыс», «Электромагниттік тербелістер», «Электромагниттік толқындар» тақырыптары дәстүрлі түрде өткізілді. Күн сайын өтетін, тіпті тамаша көрнекіліктер арқылы болса да, жаңа сабақты түсіндіру, үй тапсырмасын сұрау және қорытындылау сияқты жаттанды кезеңдерден тұратын классикалық немесе дәстүрлі сабақ оқушыларды жалықтырады, білімге ынтасын төмендетері сөзсіз. Сондықтан әр мұғалім өз жұмысында сабақты жандандырудың жаңа технологиясын іздестіру, бұған оқушыларды тарта білуі олардың белсенді шығармашылық жұмыстарын ұйымдастыра білуі міндет.

9^B эксперимент сыныбында «Тербелмелі қозғалыс», «Электромагниттік тербелістер», «Электромагниттік толқындар» тақырыптарын механикалық және электромагниттік тербелістер мен толқындар бөлімі бойынша дайындаған тірек конспектісі арқылы түсіндіріп, оны есеп шығаруда, тест орындауда қалай қолданатындығын айтып өттік.

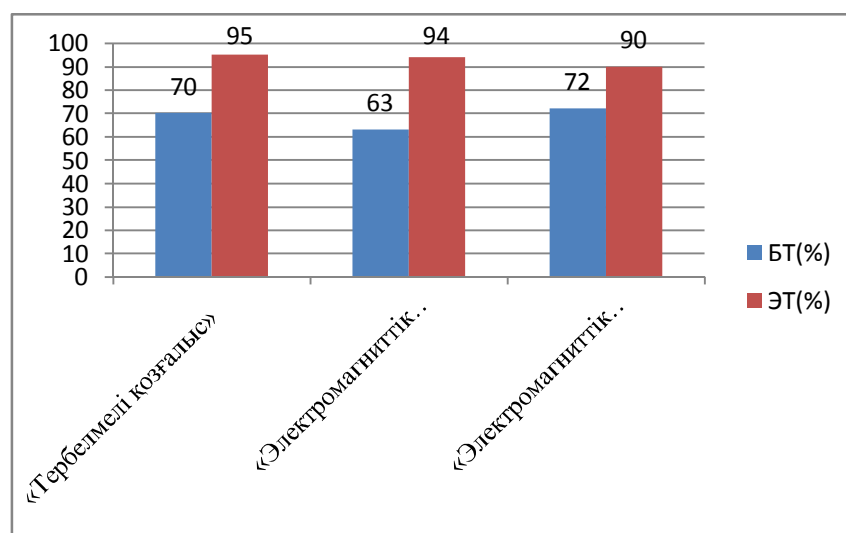
Сыныптарда оқу-тәрбие үдерісінде физика сабақтарын меңгерудің деңгейі айқындалды. Оқушылардың сабақта тірек конспектілерін қолданудағы физикалық білімдері, түсініктері, оларды қажетті жерде

пайдалана білу дағдылары тест арқылы тексерілді [4]. Тексеру нәтижесінде бақылау және эксперимент топтарының білім көрсеткіштері 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Бақылау және эксперимент топтарының білім көрсеткіштері

Тақырыптар	БТ(%)	ЭТ(%)
«Тербелмелі қозғалыс»	70	95
«Электромагниттік тербелістер»	63	94
«Электромагниттік толқындар»	72	90

Эксперименттік және бақылау топтарындағы оқушылардың тірек конспектілерін қолданып білім, білік дағдыларын қалыптастыру бойынша жүзеге асырылған зерттеу нәтижелерін салыстыру мынадай тұжырым жасауға мүмкіндік береді: оқу үдерісі дәстүрлі әдістеме бойынша жүзеге асырылған бақылау топтарындағы зерттеу нәтижелері төмен болғандығын көрсетті (сурет 1).

Сурет 1 – Оқушылардың білім көрсеткіштері

Осылайша, тәжірибелік - эксперименттік жұмыстардың нәтижелері орта мектептің физика курсының механикалық және электромагниттік тербелістер мен толқындар бөлімі бойынша сабақтардың тірек конспектілері физика пәнін оқытуда оқушыларға физикалық құбылыстар мен заңдылықтарды меңгеруін жылдамдатып, оқу материалдарын белгілі дәрежеде кеңейтуге мүмкіндік берді.

Сонымен қатар тірек-сызбаларды қолданудың өзіндік ерекшеліктерін де байқадық:

- Берілген технологияны барлық типті сабақтарға және оның әр түрлі кезеңдеріне қолдану мүмкіншілігінің жоғарылығы;
- Дәріс материалдары қысқарған түрде берілуі;

- Оқу бағдарламасындағы бірнеше тақырыпты қамтып, блоктау әдісі арқылы берілу мүмкіндігі.

Сондықтан да сабақта тірек-сызбаларды пайдаланып жоғары нәтижеге қол жеткізуге болатынын және осы әдістің тиімді екенін нақты дәлелмен айта аламыз.

Әдебиеттер:

1. Көшеров.О . Физика сабағында тірек конспектілерін қолдану // Физика. – 2010. - №2. – Б. 10-12.

2. Құрманбеков Т. Тірек-сызбаларды құрудың негізгі ережелері // Информатика. Физика. Математика. – 1992. – №4. – Б. 22-24.

3. Тульев В.В. Физика. Весь школьный курс в таблицах. – Минск, 2010. – 240 с.

4. Трофимова Т.И. Справочник по физике для студентов и абитуриентов. – М.: Астрель, 2004. – 304 с.

Сырым Ж.С., Муратова К.М, Алибекова Б.Б.

**МЕТОДИЧЕСКИЕ ПУТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОПОРНЫХ
КОНСПЕКТОВ НА УРОКАХ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КУРСА ФИЗИКИ В
СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ**

Данная статья отражает важность использования опорных сигналов в образовательном процессе с целью развития у обучающихся как общеучебных, так и предметных умений, в том числе и на уроках физики. Особое внимание уделено технологии интенсификации обучения при помощи опорных конспектов. Методику опорных конспектов в профессиональном образовании можно считать наиболее эффективной для педагогов.

Ключевые слова: образование, обучение, опорный конспект, урок, учитель, ученик, процесс преподавания физики, механика, кинематика, движение, система отсчета.

Syrym Zh., Muratova K., Alibekova B.

**METHODOICAL WAYS TO USE REFERENCE NOTES IN THE
CLASSROOM WHEN STUDYING PHYSICS IN HIGH SCHOOL**

This article reflects the importance of using reference signals in the educational process with the aim of developing students in general educational and subject skills, including in physics lessons. Particular attention is paid to the technology of intensification of training with the help of reference notes. The method of supporting lecture notes in vocational education can be considered the most effective for teachers.

Keywords: education, training, reference list, lesson, teacher, student, the process of teaching physics, mechanics, kinematics, movement, reference system.

УДК 37.013:37.091.32

Имжарова З.У. – кандидат педагогических наук, доцент,
Актюбинский региональный государственный
университет им. К.Жубанова

Тогайбаева А.К. – кандидат педагогических наук, доцент,
Актюбинский региональный государственный
университет им. К.Жубанова

Имжарова Ж.Н. – Назарбаев Интеллектуальная школа
физико-математического направления г. Актобе
E-mail: aikat_76@mail.ru

ФОРМАТИВНОЕ ОЦЕНИВАНИЕ В ШКОЛЕ: ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ И ПОИСК ПУТЕЙ РЕШЕНИЯ

***Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы формативного оценивания учебных достижений учащихся в учебном процессе в школе. Каковы проблемы внедрения этого вида оценивания в казахстанских школах? Объективная оценка результатов внедрения возможна только через непосредственное наблюдение за процессом оценивания на уроках и выявления мнений всех участников процесса обучения, поэтому в статье приводятся результаты опроса учителей школ, родителей и учащихся. Выявлены причины и предложены пути решения этих проблем.*

***Ключевые слова:** оценивание, формативное оценивание, внедрение, урок, проблемы, пути решения.*

Формативное оценивание в школе... каковы проблемы внедрения этого вида оценивания в казахстанских школах? Успешно освоено и внедряется ли оно учителями школ? Удовлетворены ли эффективностью формативного оценивания ученики и родители? Необходимость исследования проблем внедрения формативного оценивания и поиска ответов на эти актуальные вопросы вызвана горячими спорами, недовольными отзывами всех участников учебного процесса – учителями, учениками и родителями. Исследование вопросов и проблем формативного оценивания на уроках через анкетирование учителей, учеников и родителей; индивидуальные и коллективные беседы с учителями школ, слушателями курсов повышения квалификации и непосредственное наблюдение за процедурой оценивания учебных достижений в учебном процессе, дало следующие результаты:

- Родители недовольны - не получают информацию о текущей успеваемости детей, а они не только имеют право «знать», но и несут ответственность за обучение своих детей.

- Ученики недовольны - нет поощрения в виде отметок за выполненную работу и надоела однотипная рефлексия в форме смайликов, звездочек и общих вопросов: «Понятно?», «Нравится?» и тому подобных форм и видов формативного оценивания, не дающих конкретной информации об уровне освоения учебного материала. Формирующее оценивание не обеспечивает подготовки к СОРа и СОЧам.

- А учителя?

Они признают, что широко используемые в наших школах способы формативного оценивания (те же смайлики, графики, светофоры) и им не дают полной информации, как о конкретных учебных достижениях учеников по предмету, так и об их качестве.

Необходимость ежедневного формативного оценивания каждого ученика и перенос на их плечи в рамках само- и взаимооценивания большого объема процесса оценивания, в связи с несформированностью оценочной способности детей, приводит к снижению объективности оценки учебных достижений обучающихся.

Письменная обратная связь с указанием плюсов и минусов работ отнимает очень много времени. Нет системности в обратной связи с родителями, сложно унифицировать, стандартизировать формативное оценивание для более конкретного понимания его родителями и упрощения, оптимизации «обратной связи» для эффективного использования в ежедневном процессе оценивания.

Формативная оценка аудирования и говорения одного ребенка занимает в среднем 7 -10 минут, в рамках урока оценить достижения каждого ученика просто невозможно и приходится проводить оценивание во внеурочное время.

Устную обратную связь с ребенком невозможно довести до родителей, а устное взаимодействие с родителями по поводу текущей успеваемости их детей, во-первых отнимает много внеурочного времени у учителя, во-вторых на это нет времени и у самих родителей.

В связи с тем, что формативное оценивание новый, нетрадиционный для казахстанской системы образования вид оценивания, то на плечи учителя ложатся проблемы освоения, выбора и разработки способов оценивания к каждому уроку, что соответственно требует новых временных затрат.

Распечатка Листов обратной связи, раздаточного материала с контрольно-измерительными заданиями для каждого обучающегося требует больших материально-технических затрат (компьютер, принтер, бумага, краска), так как в классах сегодня сидят до 40 учеников.

Наблюдение за учебным процессом на уроках в школах, анализ используемых методов формативного оценивания, Листов обратной связи показали, что учителями используются однотипные способы оценивания, констатирующих об эмоциональном состоянии ученика (нравиться- не нравится), его собственном понимании освоенности учебного материала и способов деятельности («понял- не понял», «смогу сделать- не смогу сделать» и на каком уровне – в процентном отношении или бальном). Однако эти способы оценивания не дают ответа на главные вопросы, которые позволяют откорректировать учебный процесс и улучшить освоение учебного материала учеником: «А что именно хорошо получилось и что конкретно необходимо улучшить?» и «Что необходимо сделать, чтобы улучшить результат обучения?». При этом оценивается только конечный результат в достижении какой - либо цели, промежуточный результат, процесс продвижения обучаемого к цели не отслеживается, не оценивается и соответственно и не корректируется. Хотя «формативное оценивание должно быть неотъемлемой частью обучения, а не рассматриваться как дополнительные упражнения или тесты» [1].

Согласно Государственного общеобязательного стандарта образования 2015 года пункта 2 [2] требования к уровню подготовки обучающихся определены в соответствии с таксономией целей Б.Блума и соответственно процесс обучения и оценивания в классе должен быть направлен на достижение этих целей. Однако контроль учебных достижений учеников акцентируется в основном на знании и понимании учебного материала, не оценивается освоение его на уровнях применения, анализа, синтеза и оценки.

Устная обратная связь на уроках дается только учителем ученику (обратная связь «ученик ученику» отсутствует), причем чаще всего носит характер констатирующий уровень освоения учебного материала, а не помогающий откорректировать процесс его освоения.

Очень редко для формативного оценивания учителя используют систему критериального оценивания. В рамках беседы они объяснили это отсутствием стандартизированных способов критериального оценивания и сложностью ежедневной разработки критериев и дескрипторов оценивания.

В начальных классах наблюдалось недопонимание значения понятия «безотметочное оценивание», так учащимся вместо «5» выдаются звездочки, вместо «4» - квадратики, то есть один знак – балл подменяется другим знаком – фигурой, но оба этих знака-символа отмечают уровень успеваемости ученика и дети об этом прекрасно знают. Так, при опросе учеников 1-ого класса, на вопрос: «А это хорошо, что тебе дали звездочку?», ученик ответил: «Конечно, это же «5»!». При этом они не смогли ответить на вопрос: «А за что ты получил «5»?». Мало того, как пишут сами учителя «В начале учебного года определяется цвет и форма оценки. Оценка «5» кружок, красного цвета, «4» квадрат синего цвета, «3» треугольник желтого цвета (можно изменить и форму и цвет)» Вопрос: «А зачем тогда вообще отменять отметку? Зачем усложнять, запутывать учеников, если в конечном итоге всё равно приводим к традиционной балльной оценке?

Является ли такая оценка обучающей для ученика, поможет ли она перевести его в режим самообучения, саморазвития? Что дает она учителю для формирования оценочных способностей ученика?..

Таким образом, как показало исследование, формативное оценивание в школах не эффективно, так как не реализует диагностическую, обучающую, развивающую, корректирующую, информирующую функции оценки и на сегодняшний день является одной из актуальнейших проблем, как в педагогической практике, так и в педагогической теории.

И решать её необходимо в тесном сотрудничестве учителей-практиков и ученых-педагогов. Над чем в сложившейся ситуации необходимо им работать представлена в таблице 1.

Таблица 1 – Анализ и решение проблем оценивания учебных достижений обучающихся

№	Проблема	Причина	Пути решения проблем
1	Способы оценивания не дают ответа на главные вопросы, которые позволят откорректировать	Формальное отношение учителя к оценке – ради «галочки». Непонимание сути формативного	1. Изучение учителем теоретических основ формативного оценивания, овладение разнообразными методами формативного

	учебный процесс и улучшить освоение учебного материала учеником: «А что именно хорошо получилось и что конкретно необходимо улучшить?» и «Что необходимо сделать, чтобы улучшить результат обучения?».	оценивания, заключающегося в корректировке, улучшения процесса обучения. Не владение учителем способами формативного оценивания, направленных на улучшение процесса обучения. Отсутствие готовых инструментов формативного оценивания, направленных на улучшение процесса обучения для оценки самых разных результатов этого процесса.	оценивания как самостоятельно, так и при поддержке опытных коллег, тренера или преподавателя курса. 2. Овладение учителем различными способами формативного оценивания, направленных на улучшение процесса обучения на тренингах, через посещение занятий коллег, демонстрирующих эти способы оценивания. 3. Разработка инструментов формативного оценивания, направленных на улучшение процесса обучения для оценки самых разных предметных результатов.
2	Используются однотипные способы формативного оценивания.	Учитель не владеет разнообразными методами формативного оценивания Учитель использует наиболее легкие для использования методы формативного оценивания. Отсутствие готовых разнообразных инструментов формативного оценивания.	
3	Контроль учебных достижений учеников акцентируется в основном на знании и понимании учебного материала, не оценивается освоение его на уровнях применения, анализа, синтеза и	Учитель: - не понимает сути каждого уровня мышления таксономии Б.Блума. - не может разработать задания-измерители для оценки учебных достижений по изучаемой теме по каждому уровню таксономии Б.Блума.	

	оценки.		
4	Учителя не доверяют оценивание учебных достижений самим ученикам.	Учитель традиционно привык оценивать сам, не привлекая учеников, считает неэффективным «передачу» оценивания им в силу не сформированности оценочных умений учеников и не может изменить своё отношение к этому. Учитель не может организовать само и взаимооценку учеников, так как не владеет данными навыками.	
5	Учителя путают формативное оценивание с суммативным оцениванием и проводят формативное оценивание не непрерывно, а периодически.	Отношение к оцениванию как оценки только итога работы.	
6	Промежуточный результат, процесс продвижения обучаемого к цели не отслеживается, не оценивается.	Учитель не владеет методами формативного оценивания промежуточного результата. Учитель избегает кропотливой работы, предусматривающей использование методы формативного оценивания промежуточного результата.	Определение учителем этапов достижения планируемых результатов и способов оценки промежуточного результата на каждом этапе.
7	Формативное оценивание зачастую не обеспечивает успешность СОР и СОЧ, так как не	Учитель не планирует и не организует поэтапной работы ученика в течение четверти, обеспечивающей	Планирование учителем в своих среднесрочных и краткосрочных планах достижение и оценку поставленных в учебной программе и учебном

	способствует улучшению учебных достижений, оцениваемых в рамках суммативного оценивания.	целенаправленную подготовку к суммативной оценке.	плане целей, что обеспечит адекватность суммативного и формативного оценивания единым целям обучения и свяжет эти два вида оценивания в единый, последовательный процесс оценивания запланированных результатов обучения.
8	Устная обратная связь на уроках дается только учителем ученику, причем чаще всего носит характер констатирующий уровень освоения учебного материала.	Учитель не осознаёт значимость устной обратной связи для корректировки процесса обучения.	Освоение и апробация учителем способов устной обратной связи, методами организации обратной связи ученика ученику. Разработка вопросов для устной обратной связи по различным видам заданий.
9	Устная обратная связь «ученик ученику» отсутствует.	Учитель не осознаёт значимость устной обратной связи «ученик- ученик». для повышения эффективности обучения Не сформированность оценочных умений учащихся. Учитель не владеет методами организации обратной связи ученика ученику.	
10	Учителя очень редко используют для формативного оценивания систему критериального оценивания.	Отсутствие стандартизированных способов критериального оценивания и сложностью ежедневной разработки критериев и дескрипторов оценивания. Не владение учителем навыками разработки инструментов критериального	1. Овладение учителем навыками разработки инструментов критериального оценивания (критериев оценивания, заданий-измерителей, дескрипторов) на тренингах, через посещение занятий коллег, демонстрирующих эти способы оценивания. 3. Разработка и

		оценивания (критериев оценивания, заданий-измерителей, дескрипторов).	апробация инструментов критериального оценивания (критериев оценивания, заданий-измерителей, дескрипторов) учебных достижений обучаемых по различным предметам школьной программы.
11	В рамках «безотметочного оценивания» отметка подменяется символизирующими её знаками (смайлики, фигуры, цвета и т.д.).	Учитель не видит разницу между отметкой и оцениванием, не владеет навыками разработки способов безотметочного оценивания.	1. Изучение учителем теоретических основ безотметочного оценивания, овладение разнообразными методами безотметочного оценивания как самостоятельно, так и при поддержке опытных коллег, тренера или преподавателя курса. 2. Разработка инструментов безотметочного оценивания, направленных на улучшение процесса обучения для оценки самых разных предметных результатов.

Что делать или какова роль ученых-педагогов в решение выявленных проблем?

Во-первых, на плечи ученых должно лечь теоретическое обоснование актуальности вводимой системы критериального оценивания и доступное для учителей раскрытие сути её.

Во-вторых, совместно с учителями-практиками ученые должны разработать полный комплект краткосрочных планов с инструментами критериального оценивания (критериев оценивания, заданий-измерителей, дескрипторов) для каждого урока по каждому предмету с соответствующим методическим сопровождением –рекомендациями, указаниями, пособиями. Сегодня в помощь учителю предложены только по некоторым предметам учебного плана отдельные краткосрочные планы (процентов 20% от общего количества уроков). Востребован будет и методический конструктор урока с описанием рекомендуемых форм и методов формативного оценивания в зависимости от поставленных целей и типа урока, видов задания.

Данная работа позволит каждому учителю оптимизировать «обратную связь» - останутся только технические проблемы – вывести оценочный материал и организационный: провести грамотно процедуру оценивания. Без ежеурочного учета результатов обучения каждого ученика учитель не может скорректировать процесс обучения, а цель формативного оценивания заключается именно в корректировке и индивидуализации процесса обучения, в соответствии с результатами формативного оценивания каждого конкретного ученика.

Литература:

1. *Руководство по критериальному оцениванию для учителей начальной школы: учебно-методическое пособие / Под ред. О.Можжаевой, А.С. Шилибековой, Д.Б. Зиеденовой. – Астана, 2016 – 48 с.*

2. *Государственный общеобязательный стандарт основного среднего образования / Утвержден постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года № 1080. Постановление дополнено государственным общеобязательным стандартом основного среднего образования в соответствии с постановлением Правительства РК от 13.05.2016 № 292.*

Имжарова З.У., Тогайбаева А.К., Имжарова Ж.Н
МЕКТЕПТЕГІ ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУ: ЗЕРТТЕУ
ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада оқу үдерісінде оқу жетістіктеріндегі қалыптастырушы бағалау мәселесі сөз етілген. Қазақстандық мектептерде бағалаудың бұл түрін енгізудің кәзіргі жағдайы қандай? Ендіру бойынша объективті бағалау оқу үдерісін бағалауды бақылауда және оқу процесіне қатысушылардың пікірін білумен қатар, мектеп мұғалімдері, ата-аналар мен оқушылар арасында жүргізілген сауалнаманы пайдалану арқылы беруге болады. Қалыптастырушы бағалау бойынша мәселенің шығуы мен шешу жолдары анықталған.

Тірек сөздер: бағалау, қалыптастырушы бағалау, ендіру, сабақ, мәселе, шешу жолдары.

Imzharova Z., Togaibayeva A., Imzharova Zh.
FORMATIVE ASSESSMENT AT SCHOOL: RESEARCH OF
PROBLEMS AND SEARCH OF SOLUTIONS

Formative assessment of students' achievements in the learning process is overviewed in the article. What are problems of implementing this kind of assessment in kazakhstani schools? Objective evaluation of implementation results is possible through observation of assessment process at lessons and finding out the opinion of all participants of the learning process, therefore the results of teachers', parents' and students' surveys are presented in the article. Reasons and solutions of these problems are suggested.

Keywords: assessment, formative assessment, implementation, lesson, problems, solutions.

ӘОЖ 378.091.31:004.94

Куанбаева Б.У. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің
қауымдастырылған профессоры
E-mail: bayan_Kuanbaeva@mail.ru

Туркменбаев А.Б. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар и инженеринг
университетінің қауымдастырылған профессоры
E-mail: olimpiada_kguti@mail.ru

MACROMEDIA FLASH БАҒДАРЛАМАСЫ КӨМЕГІМЕН УИТСОН КӨПІРІ АРҚЫЛЫ КЕДЕРГІНІ ӨЛШЕУ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСЫН МОДЕЛДЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада қазіргі кезде программалаушылар арасында кеңінен қолданылатын Macromedia Flash бағдарламасын қолданып, «Уитсон көпірі арқылы кедергіні өлшеу әдістемесі» берілген.

Компьютерлерді пайдалану физикалық білімді дамытудың бірқатар мәселелерін шешеді. Автоматтандырылған оқыту жүйесі дәрістік курстарды толықтыру мен түсіндіруде, практикалық сабақтардағы білімді ағымдық бақылауда, сондай-ақ лабораториялық жұмыстарды автоматтандыру үшін қолданылуы мүмкін.

Тірек сөздер: модель, Macromedia Flash бағдарламасы, физикадан зертханалық жұмыс, электр және магнетизм, Уитсон көпірі арқылы кедергіні өлшеу.

Физика, информатика және есептеу техникасы ғылымдарының мазмұны ғылымның, техниканың ең соңғы түбегейлі жаңалықтарына сай болуы тиіс екені белгілі. Соңғы кездері қарқынды дамып келе жатқан физиканың, жаратылыстану ғылымдарының жалпы өзегі бейсызықтық әрі ықтималдық ұғымдары болып отыр. Осыған сәйкес бейсызық физика, сиэнергетика, өзқауым теориясы сияқты жаңа ғылыми бағыттар қалыптасты. Ақпарат теориясы осы бағыттармен тікелей байланыс тауып, компьютерлік техниканың негізі болып отыр. Сондықтан қазіргі кезде заттардың қасиеттерін, физикалық процесстер мен құбылыстарды зерттеуде қолданылатын математикалық және физикалық модельдермен қатар компьютерлік модельдеу жиі қолданылуда.

Модель – бұл зерттеу процесінде әлгі түпнұсқаның аталмыш зерттеу үшін кейбір маңызды типтік белгілерін сақтай отырып, түпнұсқа - объектіні алмастыратын материалдық немесе ойша көзге елестететін объект.

Құрылу тәсілдеріне және құрылымдарына қарай барлық модель материалдық және идеал модель болып екіге бөлінеді. Материалдық модельге объективті тіршілік ететін, адам қолымен жасалған немесе осы объектілерге тән белгілі қасиеттерге бара-бар іріктеліп алынған модельдер жатады. Олардың міндеті зерттелініп отырған процесстің немесе құбылыстың құрылымын, мән- маңызын, өту сипатын ұқсас бейнедегі қалыпқа келтіру.

Адам ойындағы физикалық заңдылықтарға, математикалық ережелерге және логикалық ақыл - ойға сүйеніп жасалатын модель идеал модель деп аталады. Идеал модельдер өз формасы жағынан субъективті болып келеді, олар тек адам әрекетінде ғана бар болады немесе логикалық заңдылықтары бойынша қызмет атқарады. Олар суреттер, белгілі- бір таңбалар, символдар арқылы берілуі мүмкін. Бірақ элементтердің барлық өзгерісі адам миында логикалық, математикалық, физикалық ережелер мен заңдар арқылы өтеді. Идеал модельді екіге бөлуге болады: түсінік модель және таңбалық модель. Түсінік модель - объективтік шындықтың адам миындағы бейнесі. Адам бейне арқылы ойлайды. Сондықтан студенттерде бейнелер қорын толтыру – физиканы оқытудың басты міндеттерінің бірі. Түсінік модель тікелей сезім мүшелері арқылы қабылдауға болмайтын объектілерді зерттеуде керек. Таңбалық модельдерде объектінің элементтері олардың қатынастары мен қасиеттері белгілі таңбалардың көмегімен беріледі. Таңбалық модельдердің ерекшелігі – модельдің элементтері мен түпнұсқаның элементтерінің арасында ешбір ұқсастықтың болмауында. Таңбалық модельдеуде әртүрлі сұлбалар, сызбалар, формулалар, табиғи және жасанды тілдердің алфавитіндегі сөйлемдер модель ретінде қызмет ете алады. Идеал модельдердің көрнекілігі шығармашылық қиялдың жемісі болып табылатын сезім түрлерінен келіп шығады. Идеал модель “сезім мен ойлау арасындағы, көрнекі қабылдау мен құбылыстарды елестету арасындағы аралық бөлім сияқты болып тұрады.” Тек модель көмегімен ғана құбылыстың сезімдік бейнесін жасап, мәнді көрнекілендіруге болады. Және де мұндай бейне қарапайымдандырылған, абстракцияландырылған әрі екінші дәрежелі аса маңызды емес, кездейсоқ нәрселерден арылған деп қабылданады. Модельдеу объектінің моделін жасап сол арқылы зерттейді. Бұл кезде объектінің зерттеушіні қызықтыратын белгілі – бір жақтары сақталып қалады. Жалпы алағанда модельдеу деп, таным қызметінде бір жүйені онымен ұқсастық қатыста болатын жүйемен ауыстыратын қандай да бір нақты немесе ойша елестететілетін жүйе түсіндіріледі. Модельдің түпнұсқамен сәйкестілігі кеңістіктік, физикалық немесе функционалдық болуы мүмкін. Зерттеулер барысында олар ұқсастықтың критеріі ретінде айқын тұжырымдалуы тиіс. Модельдеу физикалық эксперименттің ерекше түрі деп саналады. Себебі, дәстүрлі тәжірибелерде эксперименттік зерттеу құралдары зерттеу объектісімен тікелей әсерге түседі. Ал модельдеуде объектімен мұндай тікелей әсерлесу жоқ, эксперимент оның моделімен жүргізіледі [1].

Модель - физикалық эксперименттерді ашып көрсетуде қолданылатын бірден - бір құрал. Кейбір физикалық заттың (құбылыстың, процесстің) эксперимент арқылы анықталған қасиеттеріне студенттердің сенімін арттыру үшін материалдық және идеал модельдер жасалады. Физиканы өркендету жолында физикалық құбылыстардың, процесстердің және техникалық объектілердің (заттардың) модельдері жасалады. Ал педагогикалық мақсатта қолданылатын модельдер әдетте, ғылымнан алынады.

Осыған орай, төменде қазіргі кезде программалаушылар арасында кеңінен қолданылатын *Macromedia Flash* [2] бағдарламасында «Электр және магнетизм» курсы бойынша «Уитсон көпірі арқылы кедергіні өлшеу» тақырыбындағы зертханалық жұмыстың моделі ұсынылады. Flash ортасында электрондық оқулық құрастыруға, шағын фильм құрастыруға, физика,

экология, биология, химия саласындағы зертханалық жұмыстарды моделдеуге болады.

Уитсон көпірі арқылы кедергіні өлшеу.

Керекті құралдар: реохорд, кедергілер жиыны, кедергі магазині, гальванометр, тұрақты ток көзі.

Уитсон көпірі кедергілерді өлшеу үшін қолданылады [3]. Ол реохорд АВ-ден, сезімтал гальванометр G-ден және екі кедергі R-ден, белгісіз кедергі R_x -тен тұрады. Кедергіні өлшеу схемасы 1-суретте көрсетілген. Реохорд сызғышы бекітілген біртекті өткізгіш сымынан тұрады. Оның бойымен қозғалатын Д-контакты орналастырылған. ЕД- бөлігін ескермей, 1-суреттегі схеманы құрастырып, К- кілтін қосайық. Онда АВ өткізгіші бойымен ток жүреді және оның бойымен V_A шамадан (А нүктесінде) V_B шамаға (В-нүктесінде) өзгертін потенциалдар айырымы пайда болады. Е-нүктесінде V_E – потенциал, V_A және V_B потенциалдарының аралық мәніне тең. Сондықтан АВ- бөлігінің бойынан V_D –потенциалы V_E –ға тең Д- нүктесін табуға болады.

$$V_D = V_E$$

Егер Е және Д нүктесіне G-гальванометр қоссақ, онда ол арқылы ток жүрмейді.

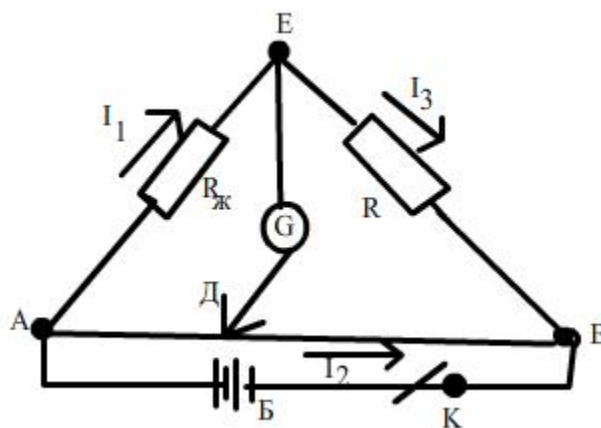
Себебі: $V_E - V_D = 0$

Мұндай жағдайды көпір тепе- теңдігі деп атайды. Егер тепе- теңділік төмендегі шартпен анықталатындығын көрсетейік.

$$\frac{R_x}{R} = \frac{r_{AD}}{r_{DB}} \quad (1)$$

Кирхгофтың екінші ережесі бойынша, кез - келген тұйық контурдағы кернеулер кемуінің қосындысы электр қозғаушы күштердің қосындысына тең.

$$\sum_{i=1}^n I_1 R_1 = \sum_{i=1}^m \varepsilon_i \quad (2)$$

Сурет 1 – Кедергіні өлшеу схемасы

Көпір тепе- теңдігінде, АЕД және ЕВД контурлар үшін осы шарттарды жазайық.

$$I_1 R_x - I_2 r_{AD} = 0(3)$$

$$I_1 R - I_2 r_{AD} = 0(4)$$

(3) және (4) теңдеулерінен (1) шартты аламыз. АД және ДВ бөліктерінің кедергілері олардың ұзындықтарына l_1 және l_2 –ге пропорционал.

$$\text{Бұдан} \quad R_x = \frac{l_1}{l_2} \cdot R$$

Егер реохордтың ұзындығы l болса, онда $l_2 = l - l_1$ және

$$R_x = \frac{l_1}{l - l_1} \cdot R \quad (5)$$

Реохордтың кедергісі үлкен емес, сондықтан Уитсон көпірі аз кедергілерді өлшеу үшін қолданылады. (1-ден 1000 Ом-ға дейін). Реохорд қозғалысының (Д) қай жағдайында өлшеу қатесі аз шама болады. Салыстырмалы қате:

$$\frac{\Delta R_x}{R_x} = \frac{\Delta R}{R} + \frac{\Delta l_1}{l_1} + \frac{\Delta l_2}{l_2} + \frac{\Delta l}{l - l_1} + \frac{\Delta l_1}{l - l_1} = \frac{\Delta R l_1 (l - l_1) + R \Delta l_0 (l - l_1) + R l_1 (\Delta l + \Delta l_1)}{R l_1 (l - l_1)} \quad (6)$$

Егер (6) формуладағы бөлшектің бөлімі үлкен шама (максимум) болса, салыстырмалы қате аз шама (минимум) болады.

$f(l_1) = R l_1 (l - l_1)$ - функциясы үшін, максимум шартын табайық.

$$\frac{df(l_1)}{dl_1} = R l - 2 R l_1 = 0$$

$$\text{Бұдан} \quad l_1 = \frac{l}{2}$$

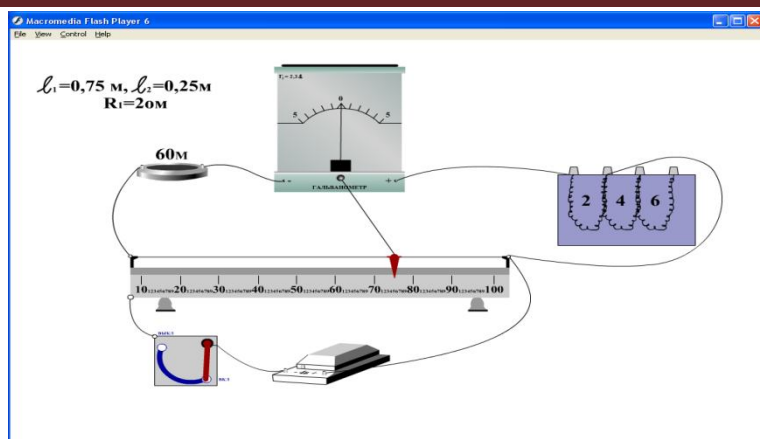
Сонымен, егер қозғалғыш Д- реохордтың ($l_2 = l_1$) тұрғанда, гальванометр арқылы өтетін ток нольге тең болса, онда қате минимум шама болады. Бұл жағдайда (5) формуласын былай жазамыз: $R_x = R$; R-дің орнына кедергі магазинін аламыз. Өлшеуді 3-4 белгісіз кедергілер үшін жүргіземіз. Гальванометр тілшесін нольге келтіріп, l_1 , l_2 және R-ді анықтаймыз. Белгісіз кедергілерді тізбектей және параллель қосып жалпы кедергілерін табамыз және оны формула арқылы есептелген мәнімен салыстырамыз.

Бақылау сұрақтары:

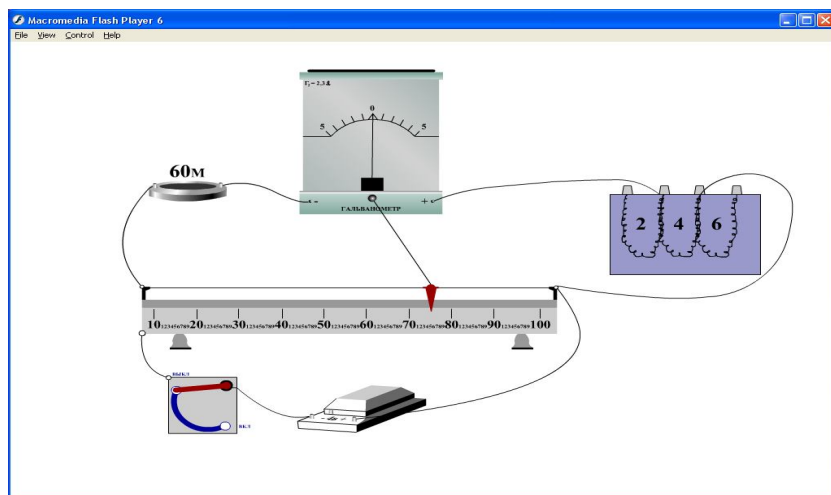
1. Кедергіні амперметр және вольтметр қолданып өлшеу әдісімен Уитсон көпірі әдісінің артықшылығы неде?

2. Ток көзі мен гальванометрдің орнын ауыстырсак, көпірдің тепе-теңдік шарты өзгере ме?

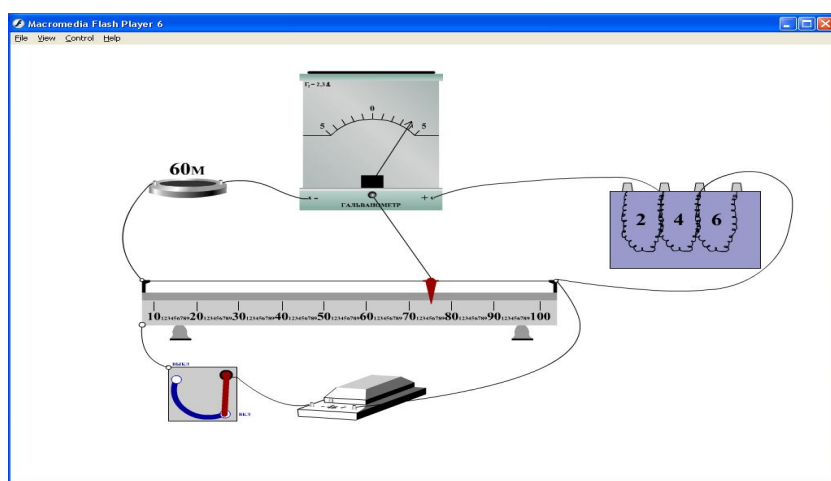
3. Кирхгоф ережелерін қолданып (5) формуланы қорытып шығарыңыз.

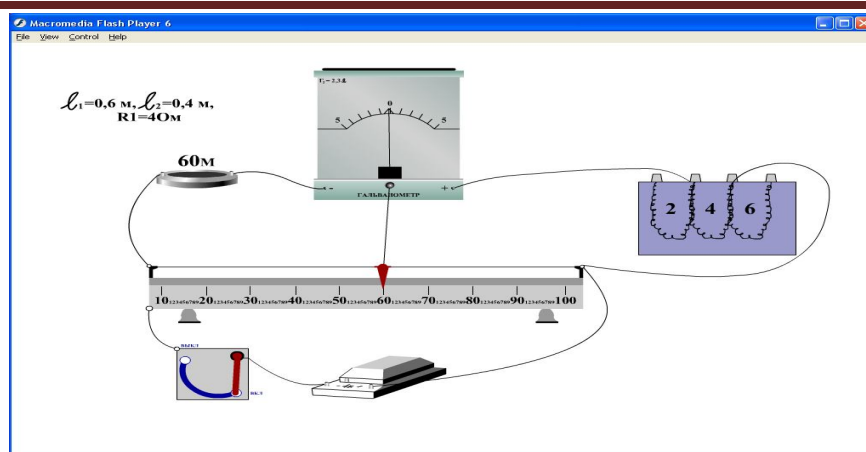
Сурет 5 – Ұзындықты өзгерте отырып, гальванометрді теңестіреміз (Осы кездегі ұзындықты жазып аламыз) (4)

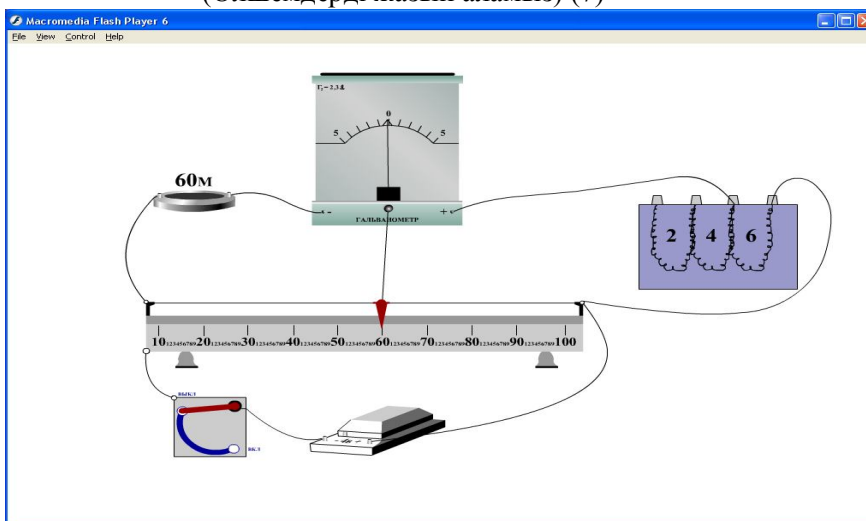
Сурет 6 – Кілтті жауып, кедергіні 4 Ом-ға ауыстырамыз (5)

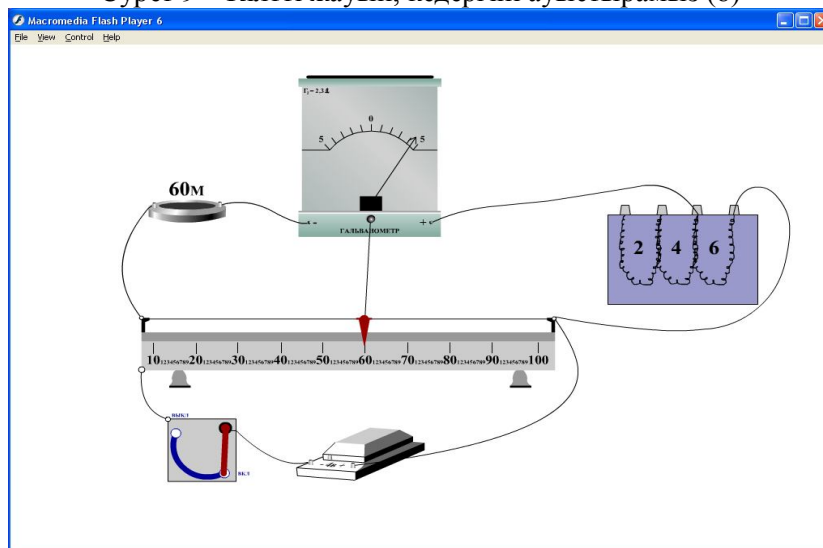
Сурет 7 – Кілтті ашқан кезде гальванометрдің өзгерісі байқалады (6)

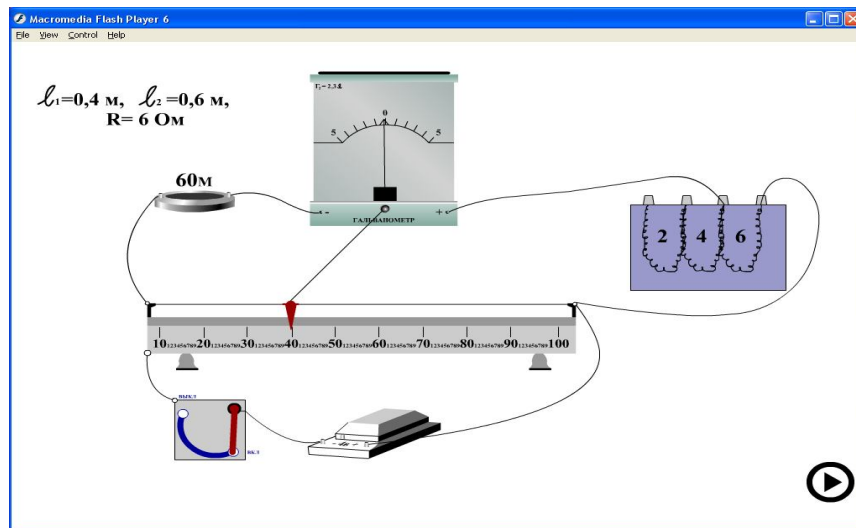
Сурет 8 – Ұзындықтарды өзгерту арқылы гальванометрді теңестіреміз (Өлшемдерді жазып аламыз) (7)

Сурет 9 – Кілтті жауып, кедергіні ауыстырамыз (8)

Сурет 10 – Кілтті ашқан кезде гальванометр өзгеріске келеді (9)

Сурет 11 – Ұзындықтарды өзгерте отырып, гальванометрді теңестіреміз (Өлшемдерді жазып аламыз) (10)

Зерттеу жұмыстарымыздың негізінде келесідей қорытындылар жасаймыз:

1. Физикалық құбылыстарды компьютерде модельдеу монитор экранында көп жағдайда мүмкін болмайтын эксперименттерді қайталап көрсетуге, құбылыстың уақыттық ауқымын өзгертуге, экспериментті өткізудің параметрін және шегін аламастыруға, микроәлем деңгейіндегі құбылыстарды байқауға мүмкіндік жасайды.

2. Лабораториялық жұмыстарды компьютермен моделдеп көрсету студенттердің физикалық экспериментке дайындалуына, оны орындауда алынған нәтижелерді өңдеуіне және физикалық заңдылықтардың мәнін түсінуде көмегі зор.

3. Физикалық құбылыстарды зерделеу мақсатында физикалық экспериментті моделдеудің негізі анықталды.

4. Өлшеу жұмыстарына ерекше зейін қойып, оны жинақы да, саналы жүргізу үшін және зертханалық жұмыстарды орындау үшін керекті құрал - жабдықтар конструкцияланды.

Әдебиеттер:

1. Малюткин В.М., Склярова Е.А. Компьютерное моделирование физических явлений: учебное пособие. – Томск: Издательство ТПУ, 2005. – 156 с.

2. Халықова Г.З. Кеңесбаев С.М., Мафухаева Р.М. Macromedia Flash MX технологиясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогикалық институты, 2006. – 253 б.

3. Физикалық тәжірибелер / Жалпы ред. басқарған Е.Аққошқарұлы. – Алматы, 1993. – 240 б.

Куанбаева Б.У., Туркменбаев А.Б.
МЕТОДИКА МОДЕЛИРОВАНИЯ ЛАБОРАТОРНОЙ РАБОТЫ
НА ИЗМЕРЕНИЕ СОПРОТИВЛЕНИЯ С ПОМОЩЬЮ МОСТИКА
УИТСОНА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРОГРАММЫ
MACROMEDIA FLASH

В статье представлена методика моделирования лабораторных работ «Измерение сопротивления с помощью мостика Уитсона» с использованием программы Macromedia Flash, которая широко используется современными программистами.

Использование компьютеров связано с решением целого ряда задач развития физического образования. Автоматизированные обучения системы могут применяться как дополнение и пояснение к лекционному курсу, для текущего контроля знаний на практических занятиях, а также для автоматизации проведения лабораторных работ.

Ключевые слова: модель, программа Macromedia Flash, лабораторная работа по физике, электричество и магнетизм, измерение сопротивления с помощью мостика Уитсона

Kuanbaeva B., Turkmenbayev A.
METHODOLOGY THE LABORATORY WORK FOR MEASURING
RESISTANCE BY THE WITSON BRIDGE USING THE MACROMEDIA
FLASH PROGRAM

Modeling of laboratory works "Measurement of resistance by means of Whitson's bridge" with use of the Macromedia Flash program which is widely used by modern programmers is presented in article a technique.

Use of computers is connected with the solution of a number problems development of physics education. The systems automated training can be applied as addition and an explanation of a lecture course, to the current control of knowledge on a practical training and also to automation of carrying out laboratory works.

Keywords: Model, Macromedia Flash, Laboratory of Physics, Electric and Magnetism, resistance measurement with the help of the Wheatson bridge.

УДК 331.102.3

Адельбаева Н.А. – доктор исторических наук,
ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: adelnur@mail.ru

Кужбанова С.М. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: s.mazhit@bk.ru

К ХАРАКТЕРИСТИКЕ НЕКОТОРЫХ ПОДХОДОВ В
ИССЛЕДОВАНИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

***Аннотация.** В статье рассматриваются в историческом аспекте основные подходы ученых к пониманию определения «творческие способности», а также рассматривается сущность, структура и показатели развития творческих способностей. Представлен аналитический обзор психолого-педагогической литературы, анализ научных основ проблемы исследования. Охарактеризовано определение «творческие*

способности». Теоретически обоснованы основные идеи и положения исследуемой проблемы.

Ключевые слова: *творчество, способности, творческие способности, структура, компоненты.*

Сегодня в условиях обновления содержания образования в РК развитие творческих способностей учащихся является одной из главных задач школы. Каждый учитель в процессе образования должен опираться на те предпосылки творческого развития школьника, которые в системе обучения позволят развивать школьника в целом. Так, на основе широкого анализа психолого-педагогической литературы нами были условно выделены следующие предпосылки, которые целостно и системно определяют развитие творческих способностей школьника, такие как разнообразные глубокие и устойчивые знания, умения, навыки и познавательные интересы, любознательность, инициативность, целеустремленность и настойчивость в решении поставленных задач. Безусловно, проблема развития творческих способностей школьников в процессе обучения сложна и многогранна.

На сегодняшний день проблеме развития творческих способностей учащихся посвящено значительное число исследований в области педагогики и психологии, как в нашей стране, так и за рубежом. Широкий анализ этих исследований позволяет нам сделать вывод о том, что сегодня с одной стороны, отсутствуют единые точки зрения на содержание определения понятия творческие способности, с другой стороны, разнообразна сущностная составляющая данного процесса.

Следует сказать, что способность творить это одно из фундаментальных свойств человеческой личности, «реализующийся творец начинает определять более или менее частную или глобальную историю мира» [1].

Идея творчества - самая сложная и загадочная в сфере вопросов о природе человека, его самобытности и предназначении. И к изучению этого феномена обращались не только педагоги и психологи, но и философы, культурологи др. общественные науки.

В исторических исследованиях представление о «творческих способностях» имеет глубокие корни не только в обыденном сознании людей, но и в культуре, и в системе образования. На протяжении всего исторического периода развития науки представления о творческих способностях существенно менялись. Начиная с античных времен (возникновение VI в. до нашей эры, расцвет IV в до н.э.), творческий процесс, творчество и творческие способности привлекали внимание философов того времени. Изучение природы творческих способностей уже тогда вызывала жаркие споры среди ученых разных направлений. Можно сказать, что интерес к проблематике творчества у античных мыслителей зародился практически одновременно с появлением систематизированного философского знания. Античный идеал представлял собой созерцательный разум, отсутствие страстей, апатия, презрение к страху. Именно тогда в рамках античной философии (Гераклит Эфесский, Демокрит, Пифагор Самосский, Сократ, Платон, Аристотель и др.) стали развиваться первые научные представления о «творчестве» и «творческих способностях». В дошедших до наших дней исторических документах эпохи Античности, а

главным образом в трудах Платона и Аристотеля, показаны основы для исследования дефиниции «творческие способности». Аристотель, в своих исследованиях, основываясь на платоновских представлениях о способностях, впервые наиболее шире дает характеристику способностям человека, как потенциально данных духовных свойствах его, без которых внешнее воздействие не может произвести должного эффекта. Также, впервые Аристотель пытается классифицировать данное понятие, так он подразделял способности на врожденные и приобретенные, указывал на взаимодействие способностей и неспособности, на связь способностей и деятельности.

Другое осмысление творческих способностей возникает в христианской философии средних веков. Средневековая христианская философия отличается от античной принципиально иной нравственно-мировоззренческой парадигмой. В христианской философии проблема творческих способностей нашла свое отражение в сочинениях таких ярких представителей этого исторического периода, как Августин Блаженный и Фома Аквинский. В их трудах декларировалась божественная природа («божественный выбор») творческих способностей. Носители творческих способностей воспринимались «проводниками» божественного творческого замысла.

Следующим заметным этапом в осмыслении природы творческих способностей является период Возрождения (Ф.Петрарка, Дж.Боккаччо, Б.Телезио, М.Монтень и др.). Одной из важнейших особенностей этого периода является перемещение акцента от Бога в сторону человека, творческие способности перестают рассматриваться лишь как проявление божественного замысла. Сдвиг в сторону антропоцентризма означал понимание творчества как первостепенного достоинства человека. Одной из первых попыток глубокого научного осмысления проблемы творческих способностей были исследования, испанского врача, жившего в эпоху Возрождения, - Х.Уарте. В качестве основных способностей он выделял фантазию (воображение), память и интеллект.

В период Нового времени в качестве одной из основополагающих ценностей, в центре философских изысканий проблем творчества и творческих способностей, начинает рассматриваться свобода человека. В научных концепциях Нового времени, отрицаются какие-либо формы давления со стороны государства, религии, а также социальные ограничения. Основными особенностями философии Нового времени являются гносеологизм, методологизм, наукоцентризм. Основными направлениями философии Нового времени являются эмпиризм, представителями которого были Ф.Бэкон, Т.Гоббс, Дж.Локк, Дж. Беркли, Д.Юм и рационализм, который представляли Р.Декарт, Б.Спиноза, Г.Лейбниц и др.

В свете этих идей меняется представление о творческих способностях и о различных аспектах их изучения. Так, в работах И.Канта творчество трактовалось как высшая форма деятельности человека, которое заложено в самой природе познания [2], во многих трудах В.Соловьева творчество рассматривалось, как космический принцип мира, имманентный человеку [3]. В трудах же Н.Бердяева творчество показано как самораскрытие смысла бытия человека [1, с. 38]. В понимании Н.Рериха можно встретить глубокое осознание творчества – творчество, как выражение законов вселенной [4].

Особый подход и актуальность проблема творчества приобрела на рубеже XX и XXI веков, в условиях реформирования системы образования в РК, формирования нового социокультурного пространства, когда человек оказывается перед необходимостью найти свое место, смысл жизни в постоянно меняющемся мире.

В своих работах Н.П.Бехтерева утверждала, что на сегодняшний день творчество необходимо все больше и больше, что творчество должно быть переориентировано на сохранение всего живого на планете и самого человечества [5].

Особое значение также в своих исследованиях уделял данной проблеме К.Роджерс, так исследователь убежден, что, «когда научные открытия и изобретения увеличиваются, как нам сообщают, в геометрической прогрессии, пассивный и культурно ограниченный человек не может справиться со все возрастающим потоком вопросов и проблем. Если отдельные индивиды, группы людей и целые нации не смогут вообразить, придумать и творчески пересмотреть, как по-новому подойти к этим сложным изменениям, то мы погибнем» [6].

Серьезный вклад в изучение проблемы способностей внесли ученые В.Н. Дружинин, С.Л. Рубинштейн, Б.М. Теплов, Н.С. Лейтес, В.Д. Шадриков и др. Особую теоретико-методологическую значимость для исследуемой проблемы имеют концептуальные положения и идеи, изложенные в исследованиях отечественных ученых, таких как Ш.А. Абдраман, Б.А. Абдыкаримов, С.А. Абдыманапов, К.Ж. Аганина, Г.З. Адильгазинов, Б.А. Альмухамбетов, К.М. Арынгазин, Е.З. Батталханов, А.А. Бейсенбаева, Е.И. Бурдина, В.В. Егоров, К.К. Жампеисова, Е.У. Жуматаева, С.Т. Каргин, Г.М. Кертаева, К.Ж. Кожаметова, С.З. Коканбаев, Н.А. Минжанов, Ш.М. Мухтарова, Ж.Ж. Наурызбай, А.К. Нургалиева, Н.Э. Пфейфер, А.К. Рысбаева, Т.С. Сабыров, А.П. Сейтешев, Ш.Т. Таубаева, С.А. Узакбаева, К.С. Успанов, Г.Т. Хайруллин, Н.Д. Хмель, В.В. Шахгулари, Л.А. Шкутина и многие другие.

В отечественной педагогике накоплен богатый опыт исследования развития творческих способностей учащихся. Неоценимый вклад в исследование психологических основ развития творческих способностей, творческого процесса, внесли видные ученые нашей Республики К.Б. Жарыкбаев, М.А. Кудайкулов, М.М. Муканов, Т.Т. Тажибаев и многие другие. Необходимо также выделить ряд диссертационных исследований, посвященных проблемам способностей и творчества, которые были предметом исследования казахстанских ученых таких, как Б.Ш. Байжуманова, С.Н. Данилушкина, Л.Г. Дирксен, Б.А. Жетписбаева, А.Т. Кенжебаева, Т.У. Оспанова, Т.П. Смолькина, Р.Ш. Сыдыкова, Б.А. Тургунбаева.

Так, широкий анализ исследований позволяет нам сделать вывод о том, что понятие «способность» имеет очень широкое применение в самых различных областях, одни авторы делают акцент на классификационном подходе, выделяя многообразие форм способностей, другие же останавливаются на более широком общепсихологическом анализе способностей, одни авторы рассматривают в качестве способности какое-либо отдельное свойство, другие – их совокупность. Такое разнообразие подходов свидетельствует как о сложности и многоплановости самого

феномена «способность», так и об отсутствии единого общепринятого определения.

Особый интерес представляет для нашей работы и исследования в области общественных наук, так в философии способности определены как индивидуальные особенности личности, являющиеся субъективными условиями успешного осуществления определенного рода деятельности. В психологии способности понимаются как – индивидуально-психические особенности личности, являющиеся условием успешного выполнения той или иной продуктивной деятельности. Педагогика способности трактует как индивидуально-психологические особенности личности, являющиеся условиями успешного выполнения определенной деятельности. В настоящее время, наибольшее распространение получило такое представление о способностях, в основу которого положены следующие три признака, выделенные Б.М. Тепловым: 1) способности, это индивидуально-психологические особенности, отличающие одного человека от другого; 2) только те особенности, которые имеют отношение к успешности выполнения деятельности или нескольких деятельностей; 3) способности несводимы к знаниям, умениям и навыкам, которые уже выработаны у человека, хотя и обуславливают легкость и быстроту их приобретения [7].

Если проанализировать сущность феномена «способности», раскрытую в разнообразных определениях, то можно дать этому понятию обобщенное определение, которое наиболее четко раскрывает деятельностную структуру личности, так способности - это сочетание свойств личности, отвечающее требованиям деятельности и обеспечивающее высокий уровень достижений и обеспечивающее успешность, эффективность выполнения деятельности. Безусловно, способности не являются застывшей раз и навсегда качеством личности, а явление, развивающееся в процессе жизни и деятельности человека.

В своих исследованиях многие ученые (М.А. Блох, Г.Я. Буш, Н.А. Венгеренко, Р.Вудвортс, Г.Гельмгольц, А.Гордон, В.Н. Дружинин, Н.Н. Кириллова, Б.А. Лезин, Н.Ливсон, А.Матейко, А.М. Матюшкин, А.И. Половинкин, Я.А. Пономарев, А.А. Потебня, О.К. Тихомиров, Г.Уоллес, В.Н. Харькин и др.) отмечают, что творчество связано со способностями человека, особенно со способностью нестандартно мыслить, порождать необычные идеи, отклоняясь в мышлении от привычных схем, разрешать проблемные ситуации необычным способом, критически мыслить и в многообразии идей вычленять самое главное.

Сегодня в условиях изменения системы образования и задач школы в РК для психолого-педагогической науки, а также для практиков особый интерес представляет определение сущности, механизм формирования и развития творческих способностей личности. Творческий человек самостоятельно ставит проблемы и автономно их решает. Несомненно, внутренняя мотивация является одним из мощнейших двигателей творчества. Мотивация может компенсировать отсутствие творческой среды. Для того, чтобы человек стремился к творчеству, необходимо, чтобы окружающая среда подпитывала его внутреннюю мотивацию.

Известно, что творческий процесс это не стихийный или бессознательный акт, а он в большинстве случаев зависит от способностей, характера и творческого темперамента человека, его направленности,

культуры, опыта и уровня знаний. Однако творчество, не особый дар избранных, этим даром наделено все человечество. Многие исследователи видят в творчестве «духовную деятельность, результатом которой является создание оригинальных ценностей, установление новых, ранее неизвестных фактов, свойств и закономерностей материального мира и духовной культуры».

Феномен «творческие способности», с одной стороны, как и многие другие явления, возникающие в человеческом социуме, настолько сложны, что научное понятие о них не может быть ясным и простым. С другой стороны, термин «творческие способности» появился в обиходе задолго до возникновения научных представлений о природе творческих способностях личности. В повседневной жизни творческие способности, зачастую, понимаются как смекалка – нетривиальное и остроумное решение проблемы, способность к смелым, нестандартным решениям проблем. Так, описывая разные ситуации, в которых тот или иной человек проявляет себя как творческая личность, и, выражая разное отношение к этому человеку, мы можем использовать, например, следующие слова: способность к генерированию идей, способность применить приобретенные ранее навыки в новых условиях и др. [8].

Анализ психолого-педагогических исследований, разъясняющих феномен «творческие способности» показывает, что существует несколько основных методологических подходов к пониманию природы «творческие способности».

Первый подход – системный, который получил значительное распространение в современных научных исследованиях проблемы «творческих способностей». Сущность системного подхода заключается в том, что он является методологической ориентацией в деятельности, при которой объект познания развивается как система.

Второй, аксиологический (ценностный). Основы ценностного подхода к пониманию творческих способностей заложили еще Конфуций, Платон, Аристотель.

Третий подход - синергетический, который предусматривает применение совокупности идей, понятий и методов в исследовании и управлении открытыми нелинейными самоорганизованными системами.

Четвертый подход – трансцендентальный, который объясняет происхождение творческих способностей даром Божиим.

Пятый, социогенный, сторонники которого отдают приоритет, социуму и окружающей среде в формировании творческих способностей.

Шестой – наследственно-эволюционный (биогенный), сущность которого заключается в признании прямого наследования детьми творческих способностей своих предков.

Седьмой подход психо-генетический, который связывает проявления творческих способностей с генетическими изменениями и заболеваниями психики творческой личности.

Восьмой, физиологический, представители которого пытаются найти причины творческих способностей в специфике строения и функционирования центральной нервной системы, в частности в функциональной специализации полушарий головного мозга. Каждый из этих подходов находит свое подтверждение достаточным количеством

фактов при анализе творческих способностей и позволяет углубить синтез представлений о творческих способностях .

Своеобразное понимание данного явления у советского ученого-философа, врача невропатолога А.Н. Лука, он отмечал, что «творческие способности» сами по себе не превращаются в творческие свершения, для того чтобы получить результат, добиться творческих достижений, необходим «двигатель» или «природный ремень», который запустил бы в работу механизм мышления» [9].

Творческие способности характерны для каждого человека, они развиваются и формируются в деятельности. Для понятия возможностей их развития, необходимо понимать структуру таких способностей. Структурой творческих способностей является сумма компонентов, которые будут составлять единство личностных, а также психологических элементов, которые в свою очередь ведут к успешной реализации деятельности на инновационном уровне или рождению объективно или субъективно нового для каждой отдельной личности. Сложность структуры данных способностей наталкивает исследователей на мысль о том, что необходима множественность критериев. Если основываться на анализ творческих способностей, как совокупность многих качеств, приходим к выводу о том, что эти способности являются сложным психическим образованием, которые складываются из сочетания комплекса качеств и свойств, определяющих эти навыки. Структурно творческие способности индивида определяются основными видами проявления психики, а конкретно свойствами, эмоционально-волевыми и познавательными процессами, психическими состояниями и т.д., в свою очередь это означает, что творческие способности личности имеют природу общечеловеческую. Во многих работах строение этих способностей рассматриваются как сложное психологическое образование, которое объединяет в себе три компонента: функциональный, операционный и мотивационный.

Несмотря на сложность структуры творческих способностей человека, некоторые ученые все-таки стремятся выделить в нем качества, которые невзирая на свое минимальное количество, были способны характеризовать такие способности личности как сумму многих качеств.

В работах многих ученых и исследователей (В.Н. Дружинина, Я.А. Пономарев, Ю.Д. Бабаева, Д.Б. Богоявленская, О.К. Тихомиров, Дж.Гилфорд, Д.В. Ушаков, Е.Н. Задорина, Е.Торренс, В.Д. Шадриков и др.) следует выделить наиболее значительные творческие способности: гибкость мышления; склонность к сотрудничеству; чувствительность к изменениям и креативность; творческое воображение; способность видеть целое раньше частного; способность перегруппирования идей и связей; способность к генерированию идей, перспективное видение и стратегическое целеполагание; способность самостоятельного выбора альтернативы; непринятие суждений и оценок под воздействием чужого мнения, восприимчивость к новому, необычному; способность применить приобретенные ранее навыки в новых условиях; способность образного видения общей тенденции или закономерности развития объекта, до того, как человек имеет о ней четкое понятие и может вписать ее в систему строгих логических категорий; способность включать вновь воспринятые сведения в

уже имеющиеся системы знаний; целеустремленность и способность к обучению «через всю жизнь».

Таким образом, творческие способности человека представляют собой сложное комплексное образование, которое включает в себя множество аспектов, которые были получены на основе большого количества концепций, теорий. В контексте реализации проблемы развития и происхождения творческих способностей в методологическом значении появляются следующие принципы: принцип единства общего и особенного, принцип историзма, принцип единства исторического и индивидуального развития, принцип единства природного и социального.

Следовательно, в условиях стремительных изменений мира неспособность к творческой деятельности является серьезной проблемой, как для отдельной личности, так и общества в целом.

Литература:

1. Бердяев Н.А. *Философия творчества культуры и искусства. В 2-х томах. Т. 1.* – М.: Искусство, 1994. – 542 с.
2. Кант И. *Критика чистого разума.* – СПб.: Тайм-Аут, 1993. – 476 с.
3. Соловьев В.С. *Философские начала цельного знания. В 2-х томах. Т. 2.* – М.: Мысль, 1990. – 239 с.
4. Рерих Н.К. *Творчество. Листы дневника. Т. 2.* – М.: МЦР, 1995. – 512 с.
5. Бехтерева Н.П. *Магия мозга и лабиринты жизни.* – М., 2008. – 383 с.
6. Роджерс К. *Взгляд на психотерапию. Становление человека.* – М.: Прогресс, 1994. – 480 с.
7. Теплов Б.М. *Проблемы индивидуальных различий.* – М., 1961. – 536 с.
8. Таюпова Э. К. *Развитие творческих способностей учащихся как одно из приоритетных направлений современного образования / Автореферат диссертации на соиск. уч. стпени к.п.н.* – Караганда, 2010. – 25 с.
9. Лук А.Н. *Психология творчества.* – М.: Академия, 2008. – 336 с.

Адельбаева Н.А., Кужбанова С.М.

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІН
ЗЕРТТЕУДЕГІ КЕЙБІР ТӘСІЛДЕРГЕ СИПАТТАМА**

Мақалада ғалымдардың «шығармашылық мүмкіндіктер» түсінігін тарихи тұрғыдан қарау, сонымен қатар оның мазмұны, құрылымы, шығармашылық мүмкіндіктер дамуының көрсеткіштері қарастырылады. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге талдау, ғылыми негіздерді зерттеу талдамасы ұсынылады. «Шығармашылық мүмкіндіктер» түсінігіне сипаттама берілген. Зерттелетін мәселенің негізгі идеясы мен ережесі теориялық дәлелденген.

Тірек сөздер: шығармашылық, шығармашылық мүмкіндіктер, құрылым, компоненттер.

Adelbaeva N.A., Kuzhbanova S.M.

**TO THE CHARACTERISTIC OF SOME APPROACHES IN
EVALUATING CREATIVE ABILITIES**

In the given article approaches of science officers to comprehension of concept «creative abilities» in historical aspect are tracked, and also their nature, frame and parameters of perfection of creative abilities is analysed. The scientific fundamentals of the researched problem are determined. In the article is presented

an analytical review of psychological and pedagogical abilities. Implemented the concept of «creative abilities». The main ideas and conceptual issues of this problem are theoretically substantiated. The essence, content and structure of the appointed phenomenon are also revealed. It was analyzed the essences of the main definitions and scientifically based their theoretical ambushes. The methodological fundamentals, strategic aim, basic idea of formation of the researched quality were determined.

Keywords: creativity, abilities, creative abilities, frame, ingredients.

ӘОЖ 511-33

Жумагалиева А.Е. – физика-математика ғылымдарының кандидаты,
доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Есетов Е.Н. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: Elzhan_9311@mail.ru

САЛУ ЕСЕПТЕРІН ДЕҢГЕЙЛЕП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ШЕШУ ӘДІСТЕМЕСІ

***Аңдатпа.** Мақалада есеп, есеп түрлері, шешу әдістемесі, есептерді шешімдерінде кездесетін қателіктер, есептің сұрақ бөлігінде оның шартының белгілі бір элементтері, не берілгені немесе берілгендердің арасындағы функционалдық байланыс жөніндегі мағұлматтар күрделі есептерде оны шешудің мүмкін болатын жағдайларын, барлық шешімдерін, шығару тәсілін және т.б анықтау үшін қалай талдау жасау керектігі айтылады. Теориялық тұрғыда алған білімді практикада жүзеге асыру дағдыларын қалыптастыруға, ойлау мәдениеті дәрежесін жетілдіруге қажетті материалдар қамтылған. Дұрыс көпбұрыштарды салу дағдысын қалыптастыруға бағытталған.*

***Тірек сөздер:** есеп, шешу әдістері, талдау, салу дәлелдеу, зерттеу.*

Ертеңгі күннің бүгінгі күннен асып түсуіне ықпал етіп, адамзат қоғамын алға қарай жетелеуші күдіретті күш тек білімге ғана тіреледі. Білім беруге заман талабы тұрғысынан жеке тұлғаны дамытудағы қоғамның рухани және адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда білім беру саласы – баса назар аударарлық мәселе.

XXI ғасырда еліміздің болашағын алға қарай жетелеуші ұрпаққа білім беруді қамтамасыз ететін жалпы және орта білім беру саласына түбегейлі өзгеріс, яғни 12 жылдық жалпы және орта білім беру жүйесін енгізу – баса назар аударылған мәселе. Осы мектептің негізінде білім беру мерзімін 12 жылға ұзартса, онда қазіргі кезде оқытылып жатырған геометрия пәніндегі стандарт өзгереді. Өзгерген жағдайда қазіргі геометрия пәнінде берілген салу есептері күрделендірілетін болады. Сондықтан салу есептерін неғұрлым негізгі жалпы білім беретін мектептерде мағұлмат көп беріліп, есептер молынан шығарылса, онда бізде білім беру үрдісінде 12 жылдыққа алға жылжу қиынға соқпасы анық.

Мектеп геометриясының негізгі материалдарының бірі – геометриялық салулар. Бастауыш сыныптан бастап, кеңістіктің әр түрлі қасиетін сипаттайтын геометриялық абстрактілі тарауларына дейін фигураларды салу жиі кездеседі. «Салу есептері» тақырыбы бойынша оқулықтарда әдетте

қарапайым салу есептерін және олардың шешулерін берумен шектеледі. Мақсат 7-11 – сыныптар аралығындағы салу есептерін неғұрлым терең меңгерту, геометриялық салуларды көрсету.

«Есеп» ұғымын анықтауда бірнеше көзқарастар болған. Мысалы: А.Н. Леонтьева есепті – «Субъектіден қандай да бір іс әрекетті талап ететін ситуация» деп анықтайды [1].

Ал Г.С. Костюк есеп деп «Субъектіден белгісізді, оның белгілі берілгендермен байланысты пайдалану негізінде табуға бағытталған қандай да бір іс әрекетті талап ететін ситуацияны» айтады.

«Есеп» дегеніміз не? деген сұраққа В.Н. Бродис былай дейді: Есеп деп өтілген курстан қандай да бір анықтаманы, текстіні немесе теоремалардың дәлелдеуін, аксиомалар ережелерінің тұжырымдалуын жай ғана қайталап келтіру оған жауап беруге жеткіліксіз болатын кез-келген математикалық сұрақты айтамыз [1].

Математикалық есеп дегеніміз – математикадағы заңдылықтар ережелер мен әдіс тәсілдер негізінде оқушылардан ой мен практикалық іс-әрекетті талап ететін және математикалық білімдерді меңгеруге оларды практикада қолдана білуге дағдыландыруға, ойлау қабілетін дамытуға бағытталған ситуация.

Есептің шешуі деп – қажетті логикалық ой тұжырымдауды математикалық түрлендірулерді, есептеулерді және салуларды толықтай жүргізу қортындысында оның сұрағына жауап беруді айтады.

Есептің шешімі болмауы мүмкін, бірақ оның жауабы болады. Әрбір есептің шешімі

- 1) дұрыс
- 2) дәлелденген
- 3) толық болуы қажет

Есептің шешімінде ешбір қателіктер болмас, онда ол дұрыс болып саналады. Есептерді шешімдерінде кездесетін қателіктер әр түрлі болады.

Олар шешу процесінде берілетін түсініктемелерде, логикалық ой қорытуда, есептеулерде, түрлендірулерде және тағы басқа болуы мүмкін.

Есептің төмендегі схема бойынша қарастыруға болады.

Есептің сұрақ бөлігінде оның шартының белгілі бір элементтері, не берілгені немесе берілгендердің арасындағы функционалдық байланыс жөніндегі мағұлматтар енуі мүмкін. Кейде есептің мазмұны сұраулы сөйлем ретінде тұжырымдалуы да мүмкін [1].

Сурет 1 – Есептің шарты

Шешу әдістемесі. Егер фигура әрбір нүктесінің қасиетін көрсету арқылы берілсе, онда оны көрсетілген қасиетті қанағаттандыратын НГО деп, ал берілген қасиетті НГО-н характеристикалық қасиеті деп аталады. Жоғарғыда мысалда AB кесіндісі p түзуіне параллель ω шеңберінің хордаларының орталарының геометриялық орны болып табылады [2].

Конструктивті есептерді шешудің схемасын таңдау әдістемелік сұрақ болып табылады. Геометриялық салу есептерін шешу төмендегі схема бойынша жүргізілгенде ғана дұрыс деп саналады:

1. Берілгендерді таңдауда барлық мүмкіндіктерді қамтитын жағдайлардың ақырлы саны белгіленеді;

2. Әрбір жағдай үшін есептің шешуі болу – болмауы және шешімі болса, олардың саны анықталады;

3. Әрбір жағдай үшін есептің шешімі болса, көрсетілген геометриялық құралдардың көмегімен оларды салу тәсілдері беріледі немесе оның берілген құралдармен салынбайтындығы көрсетіледі [3].

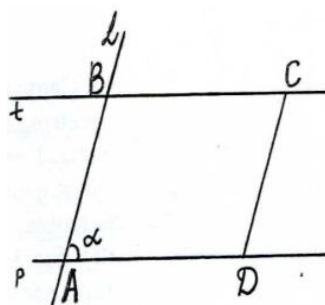
Күрделі есептерде оны шешудің мүмкін болатын жағдайларын, барлық шешімдерін, шығару тәсілін және т.б анықтау үшін қалай талдау жасау керектігі жөнінде сұрақ туады. Сондықтан үрделі есептер мына схема бойынша есептеледі:

1. Талдау;
2. Салу;
3. Дәлелдеу;
4. Зерттеу.

Әрине, бұл схема міндетті және өзгеріссіз емес, оның кейбір сатыларын қатаң түрде ажыратып, көрсетілген қалыпта ғана орындау мүмкін бола бермейді. Алайда конструктивті есептерді шешуде бұл схеманың көмегі мол. Енді схеманың әр этаптарына жеке тоқталып өтейік:

1. *Талдау.* Бұл – салу есебін шешудің ең негізгі және «әзірлеуші» бөлімі, себебі есепті шешудің кілті осында. Талдаудың мақсаты – есептің ізделінді элементтері және берілгендері арасындағы байланысты тағайындау арқылы оның шешу тәсілдерін іздестіру. Оған берілген мен ізделінді фигураларды есеп шартында көрсетінгендей қалыпта орналастыратын көмекші сызба арқылы қол жеткіземіз. Бұл сызбаны «қолдан» сызуға болады. Әдетте, талдау жасау «есеп шешілді делік» деген сөздермен басталады. Көмекші сызбаны, негізінен, берілгендерден емес, ізделінді фигуралардан бастап салған дұрыс. Мысалы, бір төбесінен жүргізілген медиана, биссектриса және биіктігі бойынша үшбұрыш салу керек болса, алдымен кез келген үшбұрыш сызып, содан соң оның есеп шартында көрсетілген сызықтарын жүргізген ыңғайлы. Егер көмекші сызбадан ізделінді фигураны салудың тәсілдері анық көрінбесе, онда ізделіндінің бөлігін немесе оны туғызу кезіндегі қолданылатын қандай да бір фигураны табамыз.

2. *Салу.* Бұл бөлімде ізделінді фигура шығатындай негізгі салулар (немесе бұрын шешілген, шығарылған есептер) тізімі беріледі. Салудың әрбір қадамы көрсетілген құралдың көмегімен графикалық көркемделіп отырылады. Мысалы, көршілес екі қабырғасы және олардың арасындағы бұрышы бойынша параллелограмм сызу есебінің салу жоспары (сурет 2).

Сурет 2 – Параллелограмм салу есебінің салу жоспары

1. кез – келген p түзуі
 2. $AD \in p$
 3. $\angle DAL = \alpha$ бұрышы (α - беріген)
 4. $AB \in AL$ кесіндісі (берілге қабырға)
 5. B нүктесі арқылы $t \parallel p$ түзуі
 6. $BC = AD$, $BC \in t$ кесіндісі
 7. C , D нүктелерін қосамыз
- $ABCD$ - ізделінді параллелограмм.

3. *Дәлелдеу.* Дәлелдеудің мақсаты – салынған фигура шынымен де есеп шартын қанағаттандыратынын көрсету. Салудың әр қадамының орындалатындығын дәлелдеу, көбіне, сөйлем түрінде беріледі. Дәлелдеуде мынаны ескеру керек: талдаудан шығатын салдар дәлелдеудің салдары болып табылады және, керісінше, талдаудың шарты дәлелдеудің салдары болады [4].

4. *Зерттеу.* Салу, әдетте, қандайда бір жалғыз шешімін туғызумен шектеледі және ондағы барлық қадамдар орындалады деп есептеледі. Ал есептің толық шешімін табу үшін мына сұрақтарға жауап беру керек:

1. берілген фигуралардың кез – келген орналасуында салу жоспары орындала ма?

2. егер тандалған салу әдісін басқа жағдайлар үшін қолдануға болмаса, ізделінді фигура қалай тұрғызылады?

3. берілген фигуралардың әртүрлі орналасуында есептің мүмкін болатын шешулерінң саны қанша?

Осы сұрақтардың әрқайсысына жауап беру есепті зерттеу болып саналады. Демек зерттеудің мақсаты – есептің шешілу шартын анықтап, оның шешімдерінің санын табу.

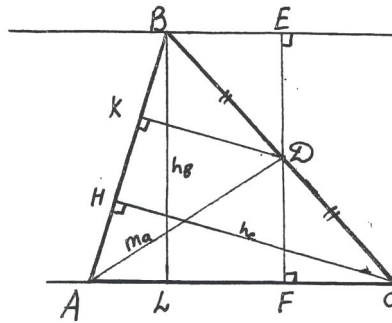
Зерттеу, негізінен, «салу бойынша», «салу барысында» сөздерімен басталады. Бұлай қабылдаудың негізгі мақсаты – салудағы әр қадамға тоқталып, ондағы іс-әрекеттердің әрдайым орындалу – орындалмауын тексеру, егер орындалса, неше әдіспен екендігін анықтау.

Есепті осылайша талқылаудың нәтижесінде берілген тәсілмен ізделінді фигураны салу мүмкіндігі белгілі болады. Бұл жерде «егер салудың қандай да бір тәсілін өзгертсе, есептің жаңа шешулері пайда болмай ма?» деген сұрақ туады. Кейде есептің әрбір шешуі оның бұрын анықталмаған шешуімен сәйкес келетінін дәлелдеуге болады. Онда зерттеуді ары қарай жүргізіп қажет емес. Ал егер сәйкес келмейтіндігі дәлелденсе, онда басқа әдіспен анықталатын шешулер болуы мүмкін болғандықтан, талдауға қайта оралып, берілген немесе ізделінді фигуралардың орналасуының басқа жағдайлары

қарастырылады. Ал есеп айтарлықтай жеңіл болғанда, кейбір сатылар, мысалы талдау немесе зерттеу қарастырылмайды [5].

DH түзуі ω (A, AP) шеңберімен екі нүктеде қиылысады, себебі ол шеңбердің ішіндегі D нүктесі арқылы өтеді. Сонда көрсетілген салу жоспары бойынша шешілген есептің міндетті түрде шешімі болады.

Есеп: h_c , h_g биіктіктері және m_a медианасы бойынша үшбұрыш салыңыз.

Сурет 3 – Биіктіктері мен медианалары арқылы үшбұрыш салу

Шешуі: Талдау: Айталық, ABC – ізделінді үшбұрыш (3 - сурет), $AD = m_a$, $CH = h_c$, $BL = h_g$, AC табанына DF перпендикулярын жүргізсек, $DF = \frac{h_g}{2}$ (DF – медиананың табаны болғандықтан). Олай болса,

AFD тікбұрышты үшбұрышын $AD = m_a$ гипотенузасы, $DF = \frac{h_g}{2}$ катеті бойынша сала аламыз. Дәл осылайша $DK = \frac{h_c}{2}$ катеті мен AD гипотенузасы арқылы ADK тікбұрышты үшбұрышы тұрғызуға болады. Олай болса, ізделінді үшбұрыштың BAC бұрышы анықталады.

Салу: 1) AFD тікбұрышты үшбұрышы ($AD = m_a$, $DF = \frac{h_g}{2}$, $\angle DFA = 90^\circ$)

2) ADK тікбұрышты үшбұрышы ($AD = m_a$, $DK = \frac{h_c}{2}$, $\angle DFA = 90^\circ$)

3) $[FD]$ сәулесіне $FE = h_g$ кесіндісі

4) E нүктесі арқылы $l \parallel AF$ түзуі

5) $l \cap [AK) = B$ нүктесі

6) BD түзуі

7) $BD \cap [AF) = C$ нүктесі

$\triangle ABC$ – ізделінді.

Дәлелдеу: Салу бойынша $DF = \frac{h_g}{2}$, онда $EF = h_g$. Бұдан

$DE = DF = \frac{h_g}{2}$. Онда $\angle BED = \angle DFC = 90^\circ$ екенін ескерсек,

$\triangle BED = \triangle DFC$. Олай болса, $BD = DC$, яғни AD – медиана және салу бойынша $AD = m_a$. B нүктесінен AC табанына BL перпендикулярын түсірсек, $BL = EF = h_g$. Айталық $CH \perp AB$, онда CHB үшбұрышында

DK кесіндісі ($K \in AB$) орта сызық болады. Ал салу бойынша $DK = \frac{h_c}{2}$.

Бұдан $CH = DK = h_c$.

Зерттеу: Салу жоспарының 1) және 2) қадамдарындағы ADF , ADK үшбұрыштарын салу

$$m_a > \frac{1}{2} h_g, m_a > \frac{1}{2} h_c$$

теңсіздіктері орындалғанда ғана мүмкін болады. Ал, 3) – 7) салу қадамдары әрқашан орындалады. Олай болса, бір уақытта $h_g > 2m_a$ және $h_c > 2m_a$ теңсіздіктері орындалғанда есептің жалғыз шешуі бар. Басқа тәсілмен шешкенде өзге шешім шығуы мүмкін емес, себебі $m_a' = m_a$, $h_c' = h_c$, $h_b' = h_b$ теңдіктерімен $\triangle ABC = \triangle A'B'C'$.

Нәтижеге бағдарланған жалпы орта білім берудің жаңа жүйесіне көшу мамандарды даярлауды ұйымдастырудың мазмұны мен технологияларын, мақсаттар проблемаларын өзектендіреді. Болашақ мұғалімдер математиканың жалпы заңдылықтары, әдіс-тәсілдерімен қатар есеп шығарудың жолдарын білуі керек, ойлаудың еркіндігін, сананың салауаттылығын, тапқырлықты керек ететін есептерді шығару қажет.

Геометрия пәнінде осы тақырыпқа берілген сағат санының аз берілуі және тапсырма түрлерінің аз берілуіне байланысты оқушылар өз беттерімен салу есептерін орындауда қиыншылықтарға кездеседі [6].

Геометрия пәнін деңгейлік оқыту технологиясының негізгі ерекшелігін, ұтымдылығын, тиімділігін төмендегідей жетістіктермен көрсетуге болады:

- жаңа материалды оқып – үйренуге және оқып игеруге деген оқушылардың пәнге қызығушылығын тудыру;
- жаңа білімнің мазмұнын жоспарлағанда оқушыға берілетін тапсырма оқушының қабілетін ұштайтындай, ойын, қиялын дамытатындай етіп дайындауды үйренеді;
- оқушы өзін жеңімпаз ретінде сезіне алатындай тапсырмаларды әртүрлі күрделілік дәрежеде орындату арқылы оқушылардың білімін саралауды ұйымдастыруды;
- білімді дайын күйінде бермей, оқушының өзі білімді қарқынды ой еңбегін қажет ететін тапсырмаларды орындауы арқылы жетуін ұйымдастыру;
- оқушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін тудыратын, қабілеттерін жан-жақты дамытатын әр түрлі белсенді оқыту әдіс-тәсілдерді кеңінен қолдану;
- оқушылардың білім алу нәтижелерін жүйелі талдап, бағалап қорытынды жасап отыру.

Бүгінгі күннің ұстаздарына қоғамымыздың экономикалық, саяси, мәдени дамуына үлес қосатын әлемдік талапқа сай келетін білімді, мәдениетті азамат дайындап, тәрбиелеп шығару міндеті жүктеледі. Оқыту мен тәрбиелеудің жаңа технологияларын ізденіп әзірлену – ғалымдар мен тәжірибелі ұстаздардың бірлесе отырып атқарар ісі.

Мақаланы бір данышпанның «Рухтың ең жоғарғы көрінісі – ақыл-ой, ақыл-ойдың жоғарғы көрінісі – геометрия» деген сөзімен қорытындылаймын.

Әдебиеттер:

1. Атанасян Л.С. Аналитическая геометрия. Т. 1. – М.: Просвещение, 1967. – 341 с.
2. Атанасян Л.С. Геометрия. Ч. 1. – М.: Просвещение, 1973. – 312 с.
3. Баймуханов. Математика есептерін шығаруға үйрету. – Алмат-Ата: Мектеп, 1983. – 259 б.
4. Базылев В.Т. Геометрия. Ч. 1. – Алма-Ата: Мектеп, 1979. – 278 с.
5. Бегеева А.И. Планиметрияның дәлелдеу есептері: оқу-әдістемелік құрал. – Орал, 2009. – 145 с.
6. Василевский А.Б. Методы решения геометрических задач. – М.: Высшая школа, 1969. – 258 с.
7. Громов А.И., Савчин В.М. Пособие-репетитор по математике. – М.: Феникс, 2001. – 311 с.
8. Гусев В.А. Практикум по решению математических задач. Геометрия. – М., 1985. – 28 с.
9. Дидактические материалы по геометрии для 7 кл. – Алма-Ата: Мектеп, 1974. – 28 с.
10. Шыныбеков Ә.Н. Геометрия. – Алматы: Атамұра, 2007. – 147 б.

Жумағалиева А.Е., Есетов Е.Н.

МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ НА ПОСТРОЕНИЕ С ПОМОЩЬЮ ТЕХНОЛОГИИ МНОГОУРОВНЕВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье говорится о том, как проанализировать ошибки, встречающиеся в задаче, о видах задач, методиках решения, решениях задач, один из определённых элементов условий в вопросительной части задачи, сведения о том, что дано или функциональные связи среди данных, для определения условий возможных решений сложных задач, всех решений, методов решения и т.д. Также представлены теоретические знания, необходимые для формирования полученных навыков на практике и повышения уровня культуры мышления. Направлен на построение правильной многоугольной конструкции.

Ключевые слова: задачи, методы решений, анализ, исследование, аргументировать.

Zhumagalieva A.E., Yesetov E.N.

METHODS FOR SOLVING PROBLEMS OF BUILDING WITH THE HELP OF TECHNOLOGY OF MULTILEVEL EDUCATION

This article contents math problems, some kinds of problems and the methods of solving them, mistakes that might be in the decisions, the elements of task in the content of the math problem, information about functional connection between the contents of math problems, difficult math problems and the ways of solving them and so on. The article includes resources for using theoretical knowledge in practice and developing thinking skills, methods for drawing right angle polygons.

Keywords: problems, problems of building, analysis, proving, studying.

ӘОЖ 81⁺ 246.2

Қайсағалиева Г.С. – биология ғылымдарының кандидаты,

М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті

E-mail: gusm_@mail.ru

Имакаева А.Н. – М.Өтемісов атындағы

БҚМУ магистранты

E-mail: albina.imakaeva@yandex.kz

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БИЛИНГВАЛДЫ ОҚЫТУДЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада жоғарғы оқу орындарында қостілде білім беру жүйесінің педагогикалық әдістері мен оқыту құрылымы қарастырылған. Билингвалды оқытудың педагогикалық жүйесін құрудың негіздері мен дидактикалық принциптері талқыланды. Педагогикалық әдістеме мен билингвалды оқытудағы мәселелері сипатталған.

Тірек сөздер: билингвалды оқыту, оқыту әдістемесі, көптілде білім беру, билингвалды студент, билингвалды оқыту әдісі.

Еліміздегі саяси әлеуметтік экономикалық мәдени өзгерістер білім жүйесіне үлкен әсерін тигізді. Білім сапасын көтере отырып, білім жүйесін халықаралық деңгейге көтерудің қажеттілігі туындады. Білімді, мәдениетті, жан - жакты дамыған жаңа тұлғаны тәрбиелеу - заман талабына айналды. Бәсекеге қабілеттілікті арттыруда шет тілінің маңыздылығы күшейді.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2006 жылдың қазанында өткен Қазақстан халқы ассамблеясының XII құрылтайында «Үш тұғырлы тіл» туралы жобаны жария еткен болатын. Яғни, бұл бағдарламаның басты идеясы Қазақстанды бүкіл әлем халықтарына үш тілді бірдей пайдаланатын жоғары білімді мемлекет ретінде таныту керек. Осы мақсатта бүгінгі күні қаншама бағдарламалар қабылданып, қаншасы жүзеге асырылып үлгерді.

Қазақстан әлемдік қауымдастыққа екпіндеп басып келеді және өзінің алдына жоғары даму мақсатын қояды. Әлем барынша әртүрлі және көптілді болып келеді, және көптеген балалар бір тілден артық тіл қолданатын ортаға түседі. Уақыт талабына сай, саяси тар мақсаттағы сапалы білім емес, шет тілдерді үйренуге дәл осындай қырынан қарау керек. Жоғарғы оқу орындарында ана тілімен тең және басқа шетелдік тілдерде білім үлкен рөл атқарады. Еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаев айтқандай: «Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі - мемлекеттік тіл, орыс тілі - ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі - жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі». Қазіргі қоғам мәселелерінің бірі тек қана экономикалық жағдайға бейімделген тұлғаны тәрбиелеу емес, сонымен бірге нақты заманға лайық белсенді жеке тұлғаны қалыптастыру. Қазақстан Республикасы заңнамасына сәйкес елдегі беделді тілдің бірі – халықаралық қатынастағы ағылшын тілі болып саналады. Ағылшын тілі – ХХІ ғасырдың тілі. Ағылшын тілі біздің мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін тұлғааралық және мәдени аралық қарым - қатынастардың аса маңызды

құралы болып табылады. Қазақстан Республикасының тәуелсіз елге айналып, әлемдік өркениеттің даму жолына түсуі, ағылшын тілін жетік меңгертуді талап етеді.

Елімізде үздіксіз жүргізілетін маңызды іс – тіл саясатын жүзеге асыру, тілді меңгеруге деген қызығушылықты ынталандыру, жан – жақты дамыған, бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеу, үш тілді – қазақ, орыс және ағылшын тілдерін жетік меңгерген қабілетті жастарды анықтау және қолдау.

Түрлі пәндерді кіріктіру материалдық дүние мен оны кешенді танып білу мүмкіндіктерінің жалпы әдіснамалық бірлігі принциптеріне негізделеді. Сондықтан да жаратылыстану пәндерін, соның ішінде, биология, мен химия пәндерін үш тұғырлы тіл саясатын қолдана отырып кіріктіре оқыту табиғат, қоғам, болмысты, олардың өзара диалектикалық байланысын тұтас қабылдап, оқушылардың жүйелі ойлау қабілетін дамытуға септігін тигізеді [1].

Еліміздің «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы» жарлық, «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени саясаты және Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында нақты пәндер қатарына жататын биология, химия, физика информатика пәндері ағылшын тілінде жүргізілуі мақсатқа айналды.

Сондықтан, еліміздің саяси - экономикалық, тарихи әрі мәдени жағдайын ескере отырып, отандық көптілді білім беру жүйесі өзінің үлгісін қалыптастырып үлгерді. Көптілді білім беру жүйесінің механизімін жасап шығару тілдерді оқыту әдістемесін жаңашаландыру үрдісіне жол ашты. Мәселен, коммуникативтік әдіс-тәсілдер, тұлғааралық қарым-қатынас, жалпыеуропалық бағалау әдісі, мәдениетаралық қарым-қатынас диалогы, функционалдық сауаттылық, құзыреттіліктер топтамасы, ақпараттық-коммуникативтік құралдар арқылы тілді оқыту, нәтижеге бағытталған білім, пассивтіден интерактивті білім беру әдісі және т.б. инновациялық түсініктер мен концептілер қазіргі уақытта шетел тілін білетін пән мамандарына жат болмас.

Нақты пәндерді шетел тілінде қалай оқыту әдістемелік мәселелері бойынша шетелдік зерттеушілер билингвальды оқыту әдісін ұсынып, қазіргі уақытта пән мұғалімдері талқылап, сабақтарында қолдануда.

XX ғасырдың 90 жылдары Еуропада көптілді дамыту саясатының аясында билингвалды оқыту әдісі әзірленген. Айта кетсек, Венгрияда әр түрлі пәндерді шетел тілінде үйрететін билингвиалық мектептер бар. Ал Болгарияда билингвалды оқыту әдісін 50 жылға жуық оқу жүйесінде тиімді қолданып келеді. Билингвиалық мектептерде осы әдіс арқылы математика, география, биология, тарих, философия, химия сияқты пәндерді ағылшын, неміс, француз тілінде оқытады. Сонымен қатар бұл әдісті тек қана мектептерде емес, сондай-ақ жоғары оқу орындарында да кеңінен жүргізіледі. Себебі, белгілі бір кәсіби мамандар мен қатар жан-жақты шетел тілдерді меңгерген мамандарды дайындап шығаруға пәнді кіріктіріп оқыту әдісі көп мүмкіндік береді. Аталмыш әдіс үздіксіз өзгеріс үстіндегі жаһандану заманында оқушыларды және студенттерді бәсекеге қабілеттерінің бір белгісі болып табылатын тілдерді және басқа тілдерде пәндерді игеруді жүзеге асыру үшін әзерленген [1].

Ал еліміздегі білім беруді дамытудың қазіргі кездегі негізгі бағыттарының бірі болып табылатын кіріктіре оқыту туралы

республикамызда А.А. Бейсенбаева, Қ.А. Аймағамбетова, Ә.Мұханбетжанова, Ә.Түркменбаевтің зерттеулерінен және өзге де ғаламдардың еңбектерінен көруге болады. Ал биология пәнін кіріктіре оқытуда үш тұғырлы тіл саясатын қолдана оқытудың әдістемелік мүмкіндіктерін пайдалану қазіргі білім жүйесінің басты мақсаттарының бірі десек болады [2].

Билингвизм (лат *bi* – *lingua* – тіл) - қостілділік, қоғамда (мемлекетте) белгілі әлеуметтік топтардың екі тілде сөйлеуі.

Көпшілік әдебиеттерде қостілділік (билингвизм – лат. *bi* – екі, *lingua* – тіл) деп айтылса, Б.Хасановтың зерттеуінде оны қостілділік емес *двуречье* деп қарастырады. Адам келесі бір тілді екі түрлі жолмен үйренеді, бірі тілдік орта арқылы, екіншісі мақсатты түрде үйрену арқылы.

Жалпы адам баласында тумысынан тілді үйрену қабілеті болады. Алайда бұл тілдік қабілет әр адамда әр түрлі, түрлі жағдайлардың әсерінен тума қабілетті қолданбауы да мүмкін [3].

Елбасымыздың өз Жолдауында «Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуы тиіс» деген болатын. Шын мәнінде, бүгінгі заман – білімдінің, біліктінің заманы. Өйткені, уақыт сынына төтеп бере алатын қасиеттің бірі де осы білімділікте болып отыр. Ал білімділік деңгейін анықтайтын басты фактордың бірі – тіл білу.

Шет тілін заман талабына сай оқығып, заман талабына сай дамыту ең бірінші орында - оқытудың негізгі әдістемелік категориялары, яғни шет тілін оқытудың мақсаты, ұстанымы, мазмұны, әдіс-тәсілдері мен оқу құралдары тұрады. Шет тілін оқытуда мақсат қоя білу әдістемелік категориялардың ең маңыздысы екенін шешімді түрде айтуға болады.

Қостілділікті қалыптастыру-өмір талабынан туған мәселе. Өйткені егемен еліміздің әрбір маманының құзіреттілігі, бәсекеге қабілеттілігі тілді меңгеруінен анық аңғарылытындығы шындық. Қостілділік – тілдің қызметі, құрылымымен байланысты көп аспектілі құбылыс лингвистика, әлеуметтану, психология, этнолингвистика, этнопсихологиясымен байланысты. Тілдер қатынасы теориясының негізін салушы У.Вайнрайх анықтамасы бойынша бірнеше тілді алма кезек қолдану практикасы - қостілділік. Тілдерді меңгеру деңгейін әр зерттеуші әр түрлі анықтайды. Кей ғалымдар қостілділікті екі немесе бірнеше тілдерді әр түрлі деңгейде білу, ғалымдардың бір тобы екі немесе бірнеше тілді ана тілін білу деңгейінде меңгеруі деп қарастырып жүр. Қостілділік Л.В. Щерба, У.Вайнрайх, А.Розенцвейг еңбектерінен бастау алады. Отандық тіл білімінде көптілділік мәселесі М.М. Копыленко, З.К. Ахметжанова, С.Е. Байбульсинова, М.К. Исаев, А.Е. Карлинский, М.К. Мургазалиева, Ж.Ж. Нуртаева, А.И. Рабинович, М.Р. Сабитова, Э.Д. Сулейменова, Т.Я. Зенкова, Г.А. Габдуллина, Н.С. Мұстафа еңбектерінде қарастырылған. Қазіргі таңда қостілділік құбылысын дәстүрлі үш аспектіде: лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік тұрғыдан қарастырылып жүр. Лингвистикалық аспектіде негізінен қатынастағы тілдердің құрылысының өзара әсерінен қаншалықты өзгеруі, бір-біріне қаншалықты деңгейде әсері таза тілдік құбылыс ретінде қарастырылады. Қостілділікті лингвистикалық аспектіде қарастырған У.Вайнрайх қостілділік мәселесі лингвистикалық тұрғыдан бірнеше қатынастағы тілдік жүйелерді сипаттау, бір тілді меңгеру барысында туатын қиындықтар, интерференция құбылысы, сонымен қатар қатынастағы әр тілдегі ауытқулармен байланыстырады. Қостілділік мәселесі

лингвистикалық аспектіде тілдің әр түрлі деңгейінде көрінетін интерференция болып табылады. Интерференция оқып-үйреніп отырған тілдегі ауытқудың бірінші тіл әсерінен туындайды. Тілдік қатынас мәселесін кезкелген аспектіде зерттеу кезінде тіл мен сөйлеу қатынасы, тіл мен ойлау, тіл мен қоғам арақатынасы ескерілуі тиіс. Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған жаңа мемлекеттік бағдарламасын іске асыру қамтамасыз етілді. Бірінші кезеңінде тілдік біліктіліктің стандарттарын жетілдіру басталды, екі жүзден астам аталым бойынша баспа өнімдері әзірленді және шығарылды. Олардың ішінде 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» түсіндірме сөздігі бірегей басылымы бар. Мұндай басылымның түрі соңғы рет 25 жыл бұрын, яғни 1986 жылы шыққан болатын. Бүгінгі таңда бұл барлық қазіргі заманғы ғылыми – теориялық талаптарға сәйкес келетін, аса құнды лексикографиялық еңбек болып табылады [3].

Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің жылдағы дәстүрлі Жолдауында «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын іске асыруды жеделдету тиістігіне ерекше мән береді. Сонымен қатар бүкіл қоғамымызды топтастырып отырған мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқытудың сапасын арттыру қажеттілігіне ерекше назар аударады. Сондықтан қазақ тілін тереңдетіп оқыту, сонымен қатар қостілділікті меңгеруді жолға қою - бүгінгі таңдағы жоғарғы білім жүйесінде педагогикалық үрдістің негізгі бағыттарының бірі

Әлемдік білім беру іс- тәжірибесінде көптілді және билингвалды білім беру жаңалық емес, атап айтқанда, АҚШ пен көптеген Еуропа елдерінде, әсіресе соңғы жылдарда бұл бағытта жетістікке қол жеткен.

Бірақ, қазақстандық білім беру жүйесінде көптілді және билингвалды білім берудің халықаралық іс-тәжірибесінде қолданыс тапқан моделдерін енгізу- жаңа педагогикалық проблема, өйткені ол жаңа жағдайларда шығармашылық тұрғыдан іске асырылуы тиіс. Біздің тәжірибемізге сәйкес келетін нұсқалар төмендегіше болады:

- қостілді білім беру – бұл жоғарғы оқу орындарында оқу пәндерін екі тілде аудармасыз оқыту;

- қостілде білім беру – оқу және оқудан тыс жұмыстардың негізгі бағыттарын екі тілде іске асыру, педагогикалық үрдісте екі тілді оқыту құралы ретінде пайдалану.

Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерде үш тілді білім беру моделін енгізудің өзектілігі мынада:

- бүгінгі қазақстандық қоғамда көптілді, көп мәдениетті тұлғаға деген сұраныстың артуы;

- жалпы қазақстандық және әлемдік білім және ақпарат кеңістігіне кіріктірудегі мәселелерді шешу қажеттілігі;

- болашақ ұрпақты қазақстандық патриотизмге, ұлтаралық қатынас мәдениетіне тәрбиелеудің өзекті мәселеге айналуы;

Қазіргі таңда өз білімін жоғары оқу орындарында тыңғылықты жетілдіру үшін мектепті бітірген кез келген оқушының жылдап бойына дарыған дағдысы мен ептілігі қалыптасқаны абзал. Яғни жоғары оқу орнына келген студенттің:

- үлкен көлемде берілген ақпаратпен жұмыс жүргізу қабілеті;

- мәтінді оқу және дәріс тыңдау немесе басқа да ауызша естіген ақпаратты қағазға түртіп алу ептілігі;

- таңдап алған тақырыбына баяндама жасай білу дағдысы;
- түрлі тапсырмаларды орындау барысында тиісті стратегияларды қолдана білу әрекеттері қалыптасқан болу керек.

Жоғары оқу орындарында шет тілін оқытуды оңтайландыру үшін оқытудың қандайда түріне көп көңіл бөлу керек екенін, қандай ретте, қай тәсілді қолдану тиімді екенін ескерген дұрыс. Көптеген зерттеу жұмыстарына сай шет тілін – негізгі мамандықтарына бейімделген лексиканы қолдана отырып оқыту, студенттердің келешектегі мамандықтарына байланысты пәндердің маңыздылығын анықтай білулеріне үлкен үлесін қосады. Сонымен қатар негізгі мамандықтарын меңгеру барысында назардан тыс қалған кейбір қажетті ақпараттар мен толыққанды оқытылмаған жайттар шет тілі сабағын билингвалды оқыту кезінде толықтырылуы мүмкін.

Қазақ және ағылшын тілдерінің байланысы ерекше орын алады. Бұл тілдердің басты мақсаты – студенттердің бойына қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру және қарымқатынасты дамыту. Осыған орай оқушылардың бойына бағдарлама талаптарына сай іскерліктерді қалыптастыру. Студенттердің қызығушылықтарын арттыру мақсатында уақытты үнемдейтін қызықты әдістерді пайдаланған жөн.

Ағылшын тілі төмендегі талаптарға сай өтуі тиіс:

- Студенттердің қызығушылығын арттыру үшін тілді қарым-қатынас әрекетіде қолданылу қажеттілігін тудыратын қолайлы атмосфера жасау;
- Сабаққа алуан түрлі жұмыс түрлерін яғни жеке, жұп, топ, ұжым жұмыстарын ұйымдастыру;
- Сабаққа түрлі көрнекіліктерді пайдалану оның ішінде техникалық (ұнтаспа, компьютер, бейнефильмдер); техникалық емес құралдар (суреттер, альбомдар, сызбалар, кестелер, кроссвордтар);

Тілді үйренудің басты мақсаты оқушының іштей талпынысына, ұмтылысына тікелей әсерет еді [4].

Екі тілді қатар меңгеру бәсекеге қабілетті ел азаматының міндеті. Сондықтан оқу барысында студенттердің ойлау қабілетін дамытуға арналған арнайы тәсілдері қолдану қажет. Шығармашылық тапсырмалардың түрлері өте көп. Оларды жүйелі түрде қолданып, мазмұнын тереңдету және орындау әдістемесін қиындату арқылы студенттердің ойлау қабілетін дамытып нақты бейнелі ойлаудан біртіндеп сөздік логикалық түріне қарай жетелеуге мүмкіндік туады. Сондықтан ойлау процессін дамытуға әсерін тигізетін дидактикалық материалдары жүйеге келтіріліп, оқитын пәндердің мазмұнына байланысты топтастырып жинаса оны келесі қолданғанда біраз жаңалықтар енгізіп, жаңа нұсқада қолдануға болады. Осы мүмкіндікті тиімді пайдалану қажет.

Биология пәнінің сабағын қостілде жүргізу арқылы үш тілді оқыту бағдарламасы іске асырылады. Жұмыс барысындағы басты мәселе - оқу материалын қазақстандық стандартқа сай сәйкестендіру. Сабақ көп тілде берілетіндіктен уақытты үнемдеу жолдарын қарастыру керек. Негізінен биология пәнін қостілде оқыту кезінде сабақта қолданылатын жаңа ұғымдарды ана тілі және қарастырып отырған тілдерде таныстыру қажет. Сабақ барысында қосымша берілетін биологиялық терминдер сөздігі студенттің сөз қорын қалыптастырады. Практикалық жұмыстарға баса көңіл бөлінеді. Әр тақырыптің соңында міндетті түрде практикалық, лабораториялық жұмыстары жүргізіледі. Биология пәнін қостілде оқыту

студенттердің сөздік қорын кеңейте отырып ойын толық жеткізе білуге, әртүрлі бақылаулар мен тәжірибелер жүргізуге, биологиялық құбылыстарды емін-еркін сипаттай білуге құлшындырады.

Қарапайым көрсетулер студенттердің өздігінен ізденуге, танымдық және шығармашылық икемділіктерін дамытуға бағыттайды. Сонымен қатар, алған білімі өмірге деген қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында меңгерілуі қажет екендігі оқушы санасына сіңіріледі. Ең бастысы студенттің көсілді меңгерудегі сөздік қоры толығыады, сөйлеу дағдысы қалыптасады. Сондықтан әр студенттің бойына жаңа, тың серпеліс туғызатындай әдістерін тауып, әрқилы әрекеттер арқылы олардың ақыл-ойын ұштау, жетілдіру көзқарасын, сенімділігін, жауапкершілігін дамыту жолдарын іздестіру - әр оқытушының міндеті. Әрбір мұғалім, әсіресе биология пәнінің мұғалімі, көсілде сабақ жүргізу барысында жаңа технологияларға сүйене отырып тың идеялар мен проблемалық ой тудырып отырса, студенттің пәнге деген қызығушылығы артып білімдері мен біліктерін адами іс-әрекеттердің әртүрлі салаларында, сондай-ақ тұлғааралық қарым-қатынас пен әлеуметтік қатынастарда өмірлік міндеттерді шешу үшін пайдалануды қамтамасыз етеді [5].

Жылдар бойы жинақталған тәжірибе бойынша, студент бірінші курсқа түскеннен бастап биологиялық терминдерді жаттап, өз мамандығына байланысты мәтіндермен жұмыс жасағанда ғана тиісті жетістікке қол жеткізе алады. Студенттің айтарлықтай нәтиже көрсете білуі – оның шет тілін жетік меңгеруге қызығушылығын арттырып, табандылықпен шығармашылық тұрғыда жұмыс жүргізе білуге ынта – жігерін арттырумен анықталады. Биологияны шет тілінде жетік меңгерген маман биология саласында одан әрі профессионалдык жетістіктерге қол жеткізе алады.

Студенттің біліктілігін арттыруда курстық жұмыстарын, баяндама, реферат шет тілінде жазып, шет тілінде қорғау барысында да студенттер қомақты тәжірибе жинақтай алады. Осындай жұмыстарды шет тілінде қорғау барысында студентте шет тілін іс жүзінде қолдануға жан – жақты мүмкіншілік туындайды. Курстық жұмыстарын шет тілінде қорғауда студент шет тілінде арнайы әдебиеттер мен мақалаларды зерттей отырып оқиды. Осы оқып – зерттеу барысында болашақ маманның профессионалдык білімі өркендей түседі. Сонымен қатар, студенттің зерттеу жұмысын зерттеу дағдысы жан-жақты дамып, тереңдей түседі.

Өйткені студент жұмысын қорғауға дайындалу кезінде шет тілінде қосымша әдебиеттер мен мақала, мәтіндер тауып, библиография жасап, жинақталған әдебиеттерді түсіне оқып, оған талдау жасап, қысқаша мазмұндап беріп, аңдатпа жазу керек. Әрине бұл жұмыстардың барлығы мұғалімнің жетекшілігімен жүзеге асады.

Бәсекелестікке қабілетті биология саласының маманын дайындауда студенттердің көпшілік алдына шығып сөйлеуге, пікір таласқа белсене қатысуға, өз ойын түбегейлі жеткізіп, нақты сын айта білуге үйретудің күнделікті сабақта жүзеге асырылуы болашақта сұранысқа ие құзыретті маманды дайындау заман талабы. Заман талабына сай оқу бағдарламаларына енгізілген түпнұсқада берілген мәтіндер, мамандыққа байланысты қосымша материалдар, диалог құруда өз ықпалын тигізеді. Сабақ уақытында орындалатын тапсырмалар оқу бағдарламасының мазмұнына негізделген және алға қойылған мақсатты жүзеге асыру үшін тыңғылықты жұмыс жүргізіледі. Нақты тақырыпқа байланысты берілген

сөздік қорларды жаттау, мәтін мазмұнына тұжырымдама жасаумен алмастырылып отыруы да негізгі мақсатқа жетуге ықпалын тигізеді [6].

Қорыта айтқанда, тіл – елдіктің тірегі, тәуелсіздіктің – тірегі. Біздің алдымыздағы тұрған міндет - халқымыздың дербестігін сақтай отырып, елімізді өркениетті елдердің қатарына қосу, болашақ жастарымыз өз тілін ардақтай отырып, заман талабы тудырып отырған үш тілде еркін сөйлеп, әлемнің кез-келген жерімен еркін байланысқа түсіп жатса еліміздің ертеңінің көркейте түсері сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 жылғы 11 қазандағы № 1459 Жарлығы.

2. Назарбаевтың Н. «Қазақстан – 2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жолдауы (14. 12. 2012 ж.). – Астана, 2012.

3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 жарлығымен бекітілген.

4. Абуова Б.Ж Педагогикалық оқу орындарында биология мен химия пәндерін ақпараттандыру негізінде кіріктіре оқытудың әдістемелік ерекшеліктері // Оқыту және тәрбиелеу теориясы мен әдістемесі. – 2009. – Б. 29.

5. Рахымбердиев А. Үш өлшемді әдістемелік жүйе // Қазақстан мектебі. – 2010. – №2. – Б. 39-41.

6. Инновациялық білім беру үрдістерін жүйелі басқару үлгісінің қызметтері, құрылымы және технологиялары // Ұлт тағылымы. – 2016. – №4. – Б.35-38.

Кайсағалиева Г. С., Имакаева А.Н.

АСПЕКТЫ ДВУЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В статье рассматриваются основы построения педагогической системы и обучения студентов на двуязычной основе в педагогическом вузе. Обсуждаются основы дидактических принципов и основы педагогической системы двуязычного образования. Описаны педагогические подходы и проблемы билингвального обучения.

Ключевые слова: Билингвальное обучение, методика обучения, полиязычное образование, методика и методы билингвального обучения, билингвальный студент, двуязычное обучение.

Kaisagalieva G.S., Imakaeva A.N.

ASPECTS OF BILINGUAL EDUCATION IN HIGHER EDUCATION

The article deals with the basics of building a pedagogical system and teaching students on a bilingual basis in a pedagogical university. The basics of the didactic principles and the foundations of the pedagogical system of bilingual education were discussed. Pedagogical approaches and problems of bilingual education are described.

Keywords: Bilingual education, method teaching, multilingual education, methods and methods of bilingual education, bilingual student, bilingual education.

УДК 373.1.02

Гурбанова А.А. – кандидат педагогических наук,
Южно-Казахстанский гуманитарный институт им. М.Сапарбаева
E-mail: arzu_gur@mail.ru

ВЫЯВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ УПРАВЛЕНИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

Аннотация. В этой статье рассматриваются нерешенные вопросы по проблеме управления самостоятельной учебной деятельностью. Изучены пути и средства формирования необходимого психического состояния старшеклассников и создание адекватных внешних условий обучения, стимулирующих формирование такого состояния. Управление самостоятельной работой старшеклассника является целостным динамическим саморазвивающимся процессом овладения иноязычной речевой деятельности. Это осуществляется на основе управляемой внеклассной самостоятельной работы и аудиторной самостоятельной деятельности.

Ключевые слова: управление, самостоятельная учебная деятельность, самостоятельная работа, педагогическое руководство самостоятельной деятельностью, самопроверка.

При обучении языкам управление самостоятельной работой должно пониматься как синтез внешних и внутренних воздействии. Под управлением самостоятельной работой подразумевается использование системы внешних и внутренних воздействий организующего, регулирующего стимулирующего и саморегулирующего характера, формирующих и поддерживающих на необходимом уровне физическую и психическую (особенно интеллектуальную и эмоциональную) готовность старшеклассника к достижению заданного результата учебной деятельности возможно кратчайшим путем и способствующих его продвижению от умений низшего порядка к высшему и к самосовершенствованию.

В свою очередь, управление самостоятельной работой старшеклассника является целостным динамическим саморазвивающимся процессом овладения иноязычной речевой деятельности. Это осуществляется на основе управляемой внеклассной самостоятельной работы и аудиторной самостоятельной деятельности. Комплекс внутренних и внешних воздействий на старшеклассника приводит к формированию его как личности.

Важную роль в управленческом цикле играет также информация, полученная после окончания работы. Она значима, прежде всего, для объективного анализа и оценки всего хода самостоятельной работы, так как позволяет выяснить, в какой мере полученные результаты соответствуют цели, поставленной перед старшеклассником, насколько правильной и целесообразной является последовательность этапов деятельности. Таким образом, выясняется общий результат всей работы, ее логика, оформление.

Выделим наиболее существенные показатели конечной информации, влияющие на последующий цикл управления:

- достигнутый уровень знаний (полнота, обобщенность, оперативность, действенность);
- достигнутый уровень умений и навыков;
- индивидуальные и типичные пробелы в знаниях и умениях;
- самостоятельность, обнаруженная при выполнении всех заданий (логика ответов, критичность, оригинальность, самоконтроль, творчество) [1].

На основе анализа качества выполнения каждого задания учитель, имеет возможность зафиксировать, отметить достижения, успехи старшеклассника. Это оказывает заметное влияние на мотивационную сторону личности старшеклассника. В то же время выявленные ошибки сигнализируют учителю о том, с кем из старшеклассников должна проводиться дополнительная коррективная работа, направленная на устранение пробелов в изученной теме.

Понятие «педагогическое руководство самостоятельной деятельностью», бытующее в педагогической литературе, у разных авторов характеризуется разными признаками. Так, Б.П.Есипов указывает, что учителю необходимо вводить в учебный процесс обучение школьников разнообразным приемам и методам самостоятельной работы, составлять задания с постепенным нарастанием степени самостоятельности, инструктировать и консультировать учащихся, приучать их к самоконтролю, изучать их развитие с учетом индивидуальности каждого и при этом воспитывать у них активность, самостоятельность, инициативу как черты личности [2, с. 34].

По мнению Н.Г.Дайри, педагогическое руководство в самостоятельной работе выражается в подготовке учащихся к решению заданий. Его важнейшими звеньями являются: развивающее изложение учителя, показывающее, как следует рассуждать в поисках решения, объяснение приемов работы, систематическое требование применять имеющиеся знания, постепенное усложнение заданий, проверка ответов на самостоятельное задание [3].

С точки зрения Г.Э. Рудзитиса, педагогическое руководство должно включать: вооружение учащихся знаниями, умениями и навыками, необходимыми для выполнения учебного задания и активизации умственной деятельности [4].

Однако на практике мы нередко убеждаемся в том, что знание возможностей ученика и тщательная подготовка самостоятельной работы отнюдь не гарантируют высокие ее результаты, равно как и отдельные приемы руководства. Знание индивидуальных особенностей ученика ничего не дает, если учитель не предложит ему адекватное задание. Приготовленные в кабинете пособия «не сработают», если к их использованию не будут даны специальные инструкции, а текущая информация «повиснет в воздухе», если учитель и ученик отнесутся к ней безразлично. Иначе говоря, все условия педагогические для продуктивной самостоятельной деятельности могут существовать, но, тем не менее, ожидаемые результаты будут не достигнуты. Объясняется это часто тем, что все используемые приемы педагогического руководства оказываются бессистемны, разобщены, изолированы друг от друга. Поэтому конечный результат самостоятельной работы зависит от того, как используются организационные условия, информированность учителя и готовность учащихся для управления познавательным процессом. Не

случайно появилась необходимость обратиться к идеям общей теории управления, в свете которых может быть уточнена и конкретизирована деятельность учителя в процессе выполнения школьниками самостоятельных заданий. Кроме того, подчиняя педагогическое руководство самостоятельной деятельностью требованиям общей теории управления. Мы имеем возможность рассматривать его как целостный непрерывный процесс, которому свойственна определенная структура и специфика.

При выявлении педагогических условий управление обеспечивает реализацию обучающей, воспитательной и развивающей функции самостоятельной работы старшеклассников на уроках и дома.

Такой подход дает возможность рассматривать управление самостоятельной деятельностью старшеклассников как двусторонний процесс, в котором и сами учащиеся выполняют управленческие функции, выраженные в большей или меньшей мере на протяжении всей работы.

Все этапы процесса поиска педагогических условий и управления взаимосвязаны и взаимообусловлены. Четкая формулировка задания и инструктаж уменьшают вероятность появления ошибок, неясных вопросов на коррективном этапе, а текущий контроль облегчает учителю констатирующую проверку и оценку работы.

Для самостоятельной работы свойственны также активность и самостоятельность старшеклассников, что выражается, в частности, в стремлений к самоуправлению. Элементы самоуправления могут иметь место уже на первом этапе, когда учитель выдвигает познавательную задачу, а ученик ее «присваивает», когда формируется ориентировочная основа действий.

На завершающем этапе работы самоуправление может быть реализовано в самопроверке, которую старшеклассник проводит, сверяя свой ответ с эталоном, образцом правильного ответа. Поэтому управленческие действия учителя должны быть направлены и на то, чтобы ориентировать старшеклассников на самоконтроль, самокоррекцию и анализ результатов своей деятельности, следовательно, оптимальность управления может оцениваться не только по результатам выполненного задания, но и по степени самоуправления старшеклассников в работе.

Если речь идет о самостоятельной деятельности учащихся, правомерно возникает вопрос: нуждаются ли учащиеся, особенно старшеклассники, в последовательном и непрерывном педагогическом руководстве их деятельностью. Какова их потребность в управленческих действиях педагога?

Чтобы выяснить эти вопросы, мы провели специальное исследование на базе нескольких общеобразовательных школ. Учащимся 10-х классов было предложено ответить на вопросы: «нужна ли вам помощь учителя при выполнении самостоятельной работы?», «Какая помощь вам нужна?».

Результаты анализа ответов показали, что почти все опрошенные нуждаются в педагогическом руководстве. Фактически в классе не было ни одного ученика или же был только один, который не нуждался в помощи учителя. Даже хорошо подготовленным ученикам нужна была помощь или консультация учителя. Хотя и не так часто, как остальным.

Ответы для выбора на второй вопрос соответствовали тем элементам управления, которые отражали его процессуальную сторону: разъяснение

учителем задания, наблюдение учителя за работой, ответы учителя на вопросы учащихся, возникающие по ходу выполнения задания, корректирование работы, ее проверка и анализ.

На каком же этапе учащиеся больше всего нуждаются в педагогическом руководстве? Самым значимым для старшеклассников оказался тот этап управления, на котором процесс познавательной деятельности протекает наиболее интенсивно.

Умственное и волевое напряжение, которые появляются при самостоятельных действиях, проявляются не только в сосредоточенности, углубленности в работу, но и в потребности общения, направленного на обсуждение возникающих вопросов. Общение необходимо ученику для того, чтобы утвердиться в своих собственных поисках, своевременно получить подкрепление или же поделиться с товарищами своими находками. Поэтому потребность в нем испытывают не только слабые ученики, но и те, кто без особого труда справляется с заданием.

На этом же этапе часто обнаруживается необходимость коррекции задания для некоторых учащихся. Всем хорошо известны ситуации, когда при выполнении задания часть сильных учеников справляется с ним быстро и учитель вынужден или отпускать их с урока, или же предлагать им дополнительные задания. В то же время для другой категории учеников задания оказываются явно непосильными и, следовательно, тоже появляется необходимость вносить в них коррективы, чтобы не обрекать этих учеников на безрезультатные действия, списывание и неудовлетворенность.

Поэтому психологическая ситуация, возникающая при попытке выполнить задание, исключительно сложна. Одни ученики испытывают радость удачи. Осознают свои потенциальные возможности, стремятся выполнить более интересные для них и сложные задания. Другие же, наоборот, теряют интерес к работе, веру в свои силы, но, не желая отставать от товарищей, готовы принять их помощь или помощь учителя. Если же они не получают ее, то нередко прибегают к механическому списыванию.

К сожалению, сложность и ценность этих ситуаций не всегда осознаются учителями и не всегда получают адекватную педагогическую инструментальную поддержку. Часто ученику, быстро справившемуся с заданием, учитель предлагает еще несколько заданий такого же типа, хотя ценность такой коррекции невелика, так как сильный ученик не получает удовлетворения от однотипных заданий, поскольку не получает умственную нагрузку, соответствующую его возможностям. Слабый же ученик нередко остается один на один со своими трудностями до конца работы, не в состоянии справиться с заданием.

В меньшей мере выражена потребность старшеклассников в контроле учителя, как в процессе работы, так и после завершения ее. Это объясняется, скорее всего, тем, что сами учащиеся недостаточно осознают значение обратной связи, не могут правильно оценить ее роль.

Таким образом, наблюдения и опрос показали, что в ходе самостоятельного выполнения задания учащиеся испытывают потребность в управленческих действиях учителя частично. Возрастание их самостоятельности не уменьшает потребность в педагогическом руководстве.

В практике руководства самостоятельной деятельностью представлен первый этап, хотя и в нем нередко обнаруживаются серьезные недостатки:

нечеткая формулировка задания; отсутствие инструктажа, установки на самоконтроль, мотивации.

Наименее управляемой частью самостоятельной работы оказался ее коррективный характер, когда учащиеся испытывают наибольшую потребность в педагогическом руководстве.

Очень редко ориентируют учителя школьников на самоконтроль в процессе выполнения задания.

Все проведенные нами работы со старшеклассниками свидетельствуют о том, что в практике обучения возможности управления самостоятельной деятельностью школьников в полной мере не реализуются, не формирует у учащихся навыков самоуправления, следовательно, и развитие самостоятельной деятельности.

Оптимальные результаты самостоятельной работы могут быть достигнуты на основе творческой реализации педагогических условий и совершенствования каждого этапа управления деятельностью учащихся как непрерывно развивающегося целостного процесса.

Определяя содержание коррективного контроля, необходимо иметь в виду то, что центральным элементом самостоятельной деятельности являются самостоятельные действия учащихся. Поэтому контроль должен быть направлен на выявление способов выполнения этих действий. Особое внимание должно быть обращено на самостоятельность ученика в работе, а также на те затруднения, которые у него возникают при выполнении задания. Таким образом, выявляются те промежуточные результаты, которые характеризуют сам процесс самостоятельной познавательной деятельности, что важно и необходимо для управления этой деятельностью.

Сведения, полученные учителем о степени самостоятельности учащихся, мотивах деятельности, могут быть учтены при организации последующих занятий.

Особенностью коррективного контроля является также то, что он в большей степени, чем проверка в каких-либо других ситуациях, стимулирует самоконтроль и самокоррекцию, что обеспечивает возможность осуществления внутренней и внешней обратной связи в общем процессе управления самостоятельной деятельностью.

Наиболее значимым и приемлемым для всех учебных предметов методом контроля является непосредственное наблюдение за выполнением заданий. Наблюдение необходимо осуществлять прежде всего по отношению ко всем учащимся класса, чтобы видеть общую картину деятельности старшеклассников: как воспринимается ими задача, как проявляется интерес, сосредоточенность; у кого возникают затруднения, неуверенность. Как правило, общее настроение, а точнее, рабочий настрой класса видны весьма отчетливо. Если учитель внимательно наблюдает за работой класса, он может использовать приемы, направленные на корректирование деятельности всех учащихся: уточняет суть задания; предотвращает ошибку, допускаемую обычно большинством учащихся; учащиеся должны контролировать сами свои действия.

Поэтому педагогу целесообразно вести наблюдение за последовательностью действий учащихся, в том числе и сильных учеников, просматривать их рабочие тетради, пометки и записи, рекомендовать другие приемы. Он наблюдает за степенью самостоятельности, уверенностью

действию учащихся, беседует с некоторыми учащимися, выясняет осознанность их действия.

Проверка результатов самостоятельной деятельности должна проводиться и после завершения работы, для объективного анализа педагогических условий и оценки всего хода работы.

Анализируя общий результат работы, необходимо сравнить его с результатами предыдущих работ, чтобы определить изменение уровня знания каждого в классе, а также установить, какие характерные пробелы и ошибки сохранились у ученика.

Проверяя работу, важно обратить внимание на педагогические условия, при которых реализуется самостоятельность учащихся, их творческий подход, оригинальность решения; односторонний подход к проверке выполняет только контрольную функцию, оказывает отрицательное влияние на мотивационную сферу личности, когда старшеклассники о результатах узнают лишь через некоторое время или им вовсе не сообщают. Все это снижает в глазах учащихся ценность самостоятельной работы, а нередко и интерес к предмету.

Поэтому важно, чтобы проверка и оценка таких работ была стимулом для последующей деятельности ученика, вселяла уверенность, интерес и не только к содержанию материала, но и к способам работы. Весьма актуальной является задача усиления воспитательной функции как важного педагогического условия по проверке самостоятельной работы старшеклассников.

При этом итоги работы целесообразно проводиться так, чтобы старшеклассники принимали активное участие в анализе ошибок, интересных находок, взаимно рецензировали выполненные задания. В этом случае выявление знания, умения и навыков одновременно обеспечивает и развитие навыков самоуправления. Поэтому итоговая проверка самостоятельной работы должна отвечать следующим требованиям:

- проверку необходимо направить на обстоятельный анализ результатов учебно-познавательной деятельности старшеклассников и персонально определить степень усвоения учебного материала, ошибки, успехи и недостатки в знаниях и умениях;
- большой воспитательный эффект достигается тогда, когда проверка проводится непосредственно после выполнения работы;
- проверку необходимо сочетать с взаимопроверкой и самопроверкой старшеклассников;
- проверка самостоятельной работы должна стимулировать процесс творческого познания старшеклассников и предупреждать у них появление отрицательных мотивов учебно-познавательной деятельности;
- важно также учитывать не только объем и правильность выполненного учебного задания, но и уверенность в умениях и навыках ученика, а также творческий подход к работе и инициативу.

Важную роль играет самоконтроль, который обычно может проводиться на разных этапах самостоятельной работы: как по ходу выполнения задания, так и после ее окончания.

Не менее важным условием стимулирования самоконтроля является контроль учителя, осуществляемый в процессе самостоятельной работы. Сначала действия самоконтроля выступают как самостоятельный элемент

работы, а затем коррекция частично или полностью сливается с действиями, направленными на решение основной задачи.

При выполнении самостоятельных письменных работ старшекласникам мы предлагали им разделить лист на две части. В большей левой части учащиеся записывали свой ответ, а в правой-делали затем необходимые исправления, дополнения. Это давало возможность учителю видеть, какие ошибки были допущены учеником, и каковы недостатки в его знаниях. Старшекласники вносили сюда забытые даты, названия и выводы.

По английскому языку старшекласники могут проверить самостоятельную работу при помощи словаря, изменяя слово.

Наше исследование показало, что в старших классах учащиеся используют самопроверку по своей инициативе, пересказывают прочитанное, проверяют словарный запас.

Овладение способами самопроверки происходит быстрее, если учащиеся побуждаются к взаимопроверке и обучаются навыкам самоконтроля. Ошибки, недостатки, скорее обнаруживаются в работе товарища, а это создает основу для более критичного и глубокого осознания собственных успехов и недостатков.

Следует отметить и воспитательное воздействие взаимоконтроля: чтобы проверить работу товарища, необходимо самому правильно ее выполнить, знать, какие результаты и как они должны быть получены. Таким образом, стимулируется чувство ответственности, стремление более качественно выполнить собственную учебную работу.

Литература:

1. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся в процессе обучения // Известия АПН СССР. – 1961. – Вып.115. – С. 5-37.
2. Рувинский Л.И. Самовоспитание чувств, интеллекта, воли. – М.: Знание, 1983. – 182 с.
3. Дайри Н.Г. Обучение истории в старших классах средней школы. Познавательная активность учащихся и эффективность обучения.–М.: Просвещение, 1996. – 437 с.
4. Рудзитис Г.Э. Пути повышения эффективности самостоятельной работы учащихся вечерних школ / Дис. на соис. уч. ст. к.п.н. – Минск, 1998. – 152 с.

Гурбанова А.А.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗІНДІК ІС ӘРЕКЕТІН БАСҚАРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН АНЫҚТАУ

Бұл мақалада өзіндік және танымдық оқыту жұмысын басқару бойынша шешілмеген мәселелер қарастырылады. Жоғарғы сынып оқушыларының қажетті психикалық жай-күйін қалыптастырудың жолдары мен құралдары қарастырылған. Жоғарғы сынып оқушыларының өзіндік жұмысын басқару - бұл шет тілінде сөйлеу белсенділігін меңгерудің тұтас, динамикалық, өздігінен дамитын үдерісі. Бұл сабақтан тыс жұмыс және сыныптағы өзіндік жұмыс негізінде жүзеге асырылады.

Тірек сөздер:менеджмент, өзіндік оқу іс-әрекет, өзіндік жұмыс, өзіндік қызметтің педагогикалық менеджменті, өзін-өзі тексеру.

Gurbanova A.A.

**DETECTION OF PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE
MANAGEMENT OF THE INDEPENDENT ACTIVITY OF SENIOR
SCHOOLCHILDREN**

This article investigates unsolved issues on the management of independent and cognitive learning activities. The ways and means of forming the necessary mental state of high school students and the creation of adequate external learning conditions that stimulate the formation of such a state are studied. Management of the independent work of a high school student is a holistic, dynamic, self-developing process of mastering foreign language speech activity. This is carried out on the basis of managed extracurricular independent work and classroom independent activity.

Keywords: Management, independent educational activity, independent work, pedagogical management of independent activity, self-examination.

ӘОЖ 372.853

Мендалиева Д.К. – химия ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Жақан М.Қ. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: moldir.zhakanova@mail.ru

**ХИМИЯ ПӘНІНІҢ АЛҒАШҚЫ ҰҒЫМДАРЫН ОҚЫТУДА
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Аңдатпа. Мақалада 8-9 сыныптардағы химия пәні бойынша бастапқы ұғымдарды қалыптастырудың дидактикалық принциптері негізделген. Әр түрлі оқу формаларында оқушылардың жалпы оқу біліктіліктерін қалыптастыру әдістемесі көрсетілген. Арнайы құрастырылған тапсырмалар білім алушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін арттыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: оқу-танымдық іс-әрекет, зертханалық жұмыс, эксперимент, үдеріс, әдіс, технология, білім, білік, дағды.

Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастардың басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында болуы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді [1].

Оқыту және дамыту – бұл бір-бірімен байланысқан үдеріс. Дамыта оқытудың мақсатын іске асыру оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін дамытуды талап етеді. Химияда оқу-танымдық іс-әрекет химиялық әрекетті игеруді қамтиды. Мысалы, эксперимент жүргізу, талдау жасау, есептер шығару [2, 19 б.].

Оқушылардың оқу-танымдық іс әрекетін қалыптастыру және дамыту үдерісі оқу-танымдық әрекетпен анықталады. Оқу-танымдық іс-әрекеті – бұл оқушының жаңа білімді, білік-дағдыны қабылдауға (игеруге) бағытталған ерекше іс-әрекет түрі. Авторлар [3, 116 б.] танымдық әрекетті жеке таным үдерісі кезінде тәжірибе жинақтау деп анықтама береді. [4, 16 б.] пікірі

бойынша, танымдық іс-әрекет білім алушылардың білім меңгеру үдерісінде ойлау әрекетін қамтитын үдеріс. Оқу-танымдық іс-әрекет – бұл қабылдауға, есте сақтауға, ақпаратты практикада қолдануға мұғалімнің басқаруымен іске асырылатын әрекет немесе өзіндік жұмыстану үдерісі деп анықтама беріледі [3, 36 б.].

Оқушылардың танымдық іс-әрекеті ақыл-ой ережесімен сәйкестенген күрделі іс-әрекет. Бұл үдерістер химиялық құбылыстардың негізгі заңдылығын үйренуге, түрлі кондырғылармен, заттармен практикалық жұмытануына және химия тілінде ойлауды меңгеруге мүмкіндік беретін әр түрлі іс-әрекеттердің күрделі жиынтығы [5, 53 б.]. Танымдық әрекетті сәтті іске асыру үшін оның ішінде оқу-танымдық әрекетті қалыптастыруда оқушылар белгілі дағдыға ие болу керек. Танымдық дағды – бұл білім алушылардың жалпы оқу дағдыларының жиынтығы, бұл дағды оқушыларға өзіндік білім алып қалыптастыруға мүмкіндік беріп, оны ары қарай оқу есептерін, т.б. тапсырмаларды орындауға мүмкіндік туғызады.

Танымдық дағды:

- 1) оқу-танымдық тапсырмаларды шешуде танымдық әрекеттерді ұйымдастыру және жоспарлау;
- 2) қойылған мақсатқа жету жолдарының оңтайлы әдісін таңдап алу;
- 3) салыстыру, таңдау жасау;
- 4) логикалық ойлау әрекетін, есте сақтау қабілетін, назарын нақты үдеріске аудартып, дамыту;
- 5) шектелген уақытта жұмыс орындауды үйрену;
- 6) алған білімдерін практикада қолдана білу;
- 7) жоспарлай білу, эксперимент жасау, мүмкін болатын нәтижелерді болжау;

Химияны оқытудың алғашқы сатысында (8-9 сынып) оқу-танымдық іс-әрекетті қалыптастыруда және дамытуда жүйелік әдістерді жоспарлау келесі принциптерге негізделеді:

- 1) оқушының оқу іс-әрекетін жүйелі түрде қарастыруға;
- 2) химияны оқытуда жалпы біліктерін қалыптастырып дамытуда әдістемелік жүйені құрастыруға;
- 3) жасақталған әдістемелік жүйе оқушының оқу-танымдық іс-әрекетін дамытып, қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Негізгі оқулықта және қосымша мағұлматтарда мазмұндалған оқу бағдарламасына сәйкес теориялық материалдар мазмұны құрастырылады. Мазмұнын таңдау келесі принциптерге негізделеді: жүйелілік, қолжетімділік, ғылымилық, практикалық бағыттылығы.

Жүйелілік принципі – оқу үдерісін ұйымдастыруда дәйектілік пен үздіксіздікке негізделеді [6; 7].

Ғылымилық принципі – оқытылатын материал ғылымның заманауи көрінісімен байланысты [8, 28 б.].

Қолжетімділік принципі – оқушылардың жасына, дайындық деңгейіне, жеке қабілеттеріне қарай оқу материалдарының сәйкес болуы.

Оқудағы көрнекілік принципі – оқушылардың білім, білік, дағдыларын меңгеру және қалыптастыру үдерісінде әртүрлі көрнекілік құралдарды пайдалану.

Практикалық бағыттаушы принципі – білім берудегі мотивацияны қамтамасыз ететін маңызды дидактикалық принцип болып табылады [7; 9].

Оқытылатын материалдың мазмұны химияны оқытуда мотивациясын, оқу іс-әрекетін, өзіндік іс-әрекетін көтеруді қамтамасыз етуі тиіс.

Оқушының танымдылық іс-әрекетін қалыптастырып, дамыту мақсатында оқыту формалары, әдістері дұрыс тандалып, пайдаланылуы қажет. Бұл жағдайдың дидактикалық маңызы зор екендігін ескерген жөн. Оқу құралдарын дұрыс пайдалануды, ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалануды үйретуді айтып кеткен жөн. Оқушының оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастыруда оқу үдерісінде түрлі жаңа технологияларды қолданудың зертханалық, практикалық жұмыстарды ұйымдастырудың маңызы зор.

Түрлі әдістемелер, дидактикалық материалдар және әр тақырыпты оқытуда түрлі технологиялар қолдану оқушының оқу-танымдылық іс-әрекетін жоғарылатып, біліктіліктерін арттырады. Мысалы 8 – сыныпта [10, 73 б.] «Химиялық байланыстардың түрлері. Коваленттік байланыс» тақырыбы оқытылады. Бұл тақырыпты оқытуда оқушылардың алдыңғы параграфтарды оқу барысында алған білімдеріне сүйеніп жаңа ұғымдар туралы білім қалыптастырылады.

Білім алуда оқушылардың танымдық іс-әрекетін жоғарылату мақсатында оларға алдын – ала сұрақтар дайындалады:

- 1) металдардың сыртқы қабатындағы электрон саны;
- 2) бейметалдардың сыртқы қабатындағы электрон саны;
- 3) металдардың электронды беру қабілеті;
- 4) бейметалдардың электронға ынтықтығы;
- 5) электртерістілік немі сипаттайды;

6) металдар мен бейметалдардың электртерістіліктерінде айырмашылық болады ма деген сұрақтар қойылады.

Берілген жауаптарына негізделіп, оқушыларға элементтерден молекулалар қалай пайда болатынына өзіндік көз жеткізуге мүмкіндік береді. Осыдан кейін химиялық байланыс ұғымы қалыптастырылады. Ол түрлі элемент атомдары өзара бір-біріне жақындағанда химиялық байланысатындығы түсіндіріледі. Егер молекула элементтің бір түрінен түзілетін болса, онда олардың электртерістіліктері бірдей болады, яғни электрон тартқыш қасиеті бірдей, сондықтан жұптасқан дара электрондар екі атомға да ортақ болатындығына оқушылар өзіндік көз жеткізеді. Мысалы: H_2 , Cl_2 , O_2 т.б. Бұл жағдайда электрондық бұлттың тығыздығы екі атомда да бірдей болады – екі атом арасындағы байланыс *коваленттік полюссіз* болады.

Егер молекула екі түрлі элементтер атомдарынан түзілетін болса, мысалы: HCl , HF т.б. олардың электртерістіліктері (кестеден салыстырады) әртүрлі болады, бұл жағдайда электрон жұбы электртерістілігі жоғары Cl , F атомына қарай ығысып, бұл атомдардың электрондық бұлттарының тығыздығын жоғарлататындығына көз жеткізеді. Нәтижесінде *коваленттік полюсті* байланыс деген ұғыммен танысады. Осылайша жаңа ұғымдарды қалыптастыру оқушылардың ой-өрісін, оқу танымдылық іс-әрекетін жоғарлатып білім, біліктілігі қалыптастырылады.

Зертханалық жұмыстар оқушылардың оқу-танымдылық іс-әрекетін қалыптастырудағы маңыздылығын көптеген ғалымдар жоғары бағалайды.

Оқу-тәрбие үдерісінде зертханалық жұмыстардың дидактикалық мүмкіндіктері кең. Зайковтың дидактикалық принциптері бойынша

зертханалық жұмыстар білім алушылардың белсенділігін арттырып, оқу үдерісін интенсификациялау мүмкіндік туғызады. Зертханалық жұмыстардың оқу үдерісін идентификациялау мүмкіндіктерін іске асыру жолдарына оқытудың мына түрлерін жатқызуға болады:

1) оқу-танымдылық іс-әрекетін топтық оқыту әдісін қолданып іске асыру;

2) топтық оқытудың әдістерін қалыптастырып, оқытушымен ұйымдастыруын бақылау;

3) кәсіби іс-әрекеттерге баулу;

4) білім алушының шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға ықпал жасау;

5) түрлі сұрақтар құрастыру арқылы жеке тұлғаның дамуына мүмкіндік туғызу;

6) барлық білім алушыларға бірдей жоғары деңгейге ауысуға мүмкіндік туғызу.

Топтық жұмыстарды орындау барысында білім алушының оқу танымдылық іс-әрекеті топтағы басқа оқушылардың әсерінен жоғарылайды. Себебі, ол кері байланыс алады және жұмысты орындау барысында басқа оқушылармен қатынаста болып, пікір алмасып, өзін дамытуға мүмкіндік алады.

Топтық жұмысты ұйымдастыру кезіндегі оқытушының рөлі мынадай мақсатта жүзеге асырылады:

- жалпы топтық тапсырмаларды әзірлеу;

- соның ішіндегі мәселені тұжырымдау және бірнеше жеке тапсырмалар әзірлеу;

- білім алушыларды топ мүшелерімен талқылауға көздеу.

Мысал ретінде, 9- сынып бағдарламасына сәйкес «Сілтілік металдар және кальций» тақырыбын қарастыруға болады.

Мақсаты:

1) тәжірибе жүзінде натрий және кальцийдің құрамындағы катион мен аниондарды сапалық реакциялар арқылы анықтау;

2) электролиттік диссоциацияланудың иондық теңдеулерін жазуды жаттықтыру, практикалық жұмыс барысында іске асатын практикалық іс-әрекет дағдыларын дамыту;

3) оқушыларды топпен жұмыс істеуге, салыстырып, қорытынды жасай білуге баулу. Ойлау қабілетін дамыту және шығармашылықпен жұмыс істеуге дағдыландыру.

Тапсырмалар әр топқа жеке құрастырылады.

I топ:

1. № 1 және № 2 пробиркада натрий сульфаты және кальций хлориді ерітінділері берілген. Оларды танып, ажыратыңыздар. Сапалық реакция көмегімен катиондарды және анионды анықтаңыз.

2. Кальций хлориді → кальций гидроксиді → кальций хлориді → кальций карбонаты айналымды жүзеге асыратын реакция теңдеулерін жазыңыз.

II топ:

1. №1 және №2 пробиркада калий иодиді және кальций гидроксиді ерітінділері берілген. Оларды танып, ажыратыңыздар. Сапалық реакция көмегімен катиондар мен аниондарды анықтаңыздар.

2. Әк суы → кальций карбонаты → кальций гидрокарбонаты → кальций карбонаты айналымды жүзеге асыратын реакция теңдеулерін жазыңыздар.

III топ:

1. №1 және №2 пробиркада кальций хлориді және натрий карбонаты берілген. Оларды танып, ажыратыңыздар. Сапалық реакция көмегімен катиондар мен аниондарды анықтаңыздар.

2. Кальций оксиді → кальций гидроксиді → кальций хлориді айналымды жүзеге асыратын реакция теңдеуін жазыңыздар.

Осы тақырып бойынша эксперименттік мәселелерді шешу топ бойынша жүргізілді. Оқушылар тәжірибені орындап шыққан нәтижені бақылап кестеге жазып отырады.

Зертханалық жұмыстар оқушылардың ақыл-ой әрекеттерін қалыптастыруда, жаңа білім алуда өзіндік жұмыстардың маңызды формасы болып табылады.

Зертханалық жұмыстар:

- 1) танымдық әрекеттің ұжымдық түрін кеңінен қолдануға;
- 2) оқушының шығармашылық қабілетінің дамуына;
- 3) кәсіби дағдының қалыптасуына;
- 4) жеке оқытуды іске асыруға мүмкіндік беріді.

Сонымен қатар мұғалімдердің ұжымдық оқыту кезінде шығармашылық және басқарушылық қабілеттері қалыптасады. Алдын ала дайындалу әдісі оқушылардың іс-әрекетіне ықпал етеуі мүмкін. Зертханалық тәжірибелер мен сарамандық жұмыстарды жүргізе отырып, оқушылар химиялық құбылыстар мен заңдылықтарды зерттеп, олардың нақтылығына көз жеткізеді, осылайша олардың біліктіліктері артады.

Есептер шығару оқушының оқу – танымдық іс- әрекетін қалыптастыруда ерекше орын алады. Оқушының оқу – танымдық іс-әрекетін қалыптастыруда мына танымдылық біліктерді игеруді талап етеді:

- 1) есепте қойылған тапсырысты оқып түсіну;
- 2) оның шешу жолын таба білу;
- 3) не болады, қалай шешуге болады деген сұраққа жауап бере білу;
- 4) алған білімін еске сақтай білу, логикалық ой –өрісін дамытуды қалыптастыру;
- 5) берілген уақытта тапсырманы шешуге үйрену;
- 6) берілген алгоритммен жұмыс жасай білу;
- 7) теориялық білімін түрлі тапсырмаларды шығаруға қолдана білу;

Оқытушы білім алушының оқу – танымдылық іс –әрекетін қалыптастыруда мына жағдайларды іске асыру қажет:

1) тақырыпқа байланысты есептер мен жаттығуларды жүйелеп құрастыру;

- 2) оқушының оқу – танымдылық іс-әрекетін ұйымдастыру;
- 3) тиімді әдістер табу;

4) оқу жоспарларын мазмұнын және көлемін уақтылы өзгерте білу тиісті;

- 5) нәтижелерді талдап, қорытындылау.

Осы қойылған мақсаттарға байланысты 8-сыныпта [10, 100 б.] «Газдардың қасиеттері» тақырыбын оқытуда оқушыларға нені білу қажет екенін айқындап беру керек:

- 1) тұрмыста қандай газ ауыр, қандай газ жеңіл;

2) осыған байланысты олар атмосферада, ауада қалай жинақталады;
3) зертханалық жұмыстарды орындағанда қандай газды қалай жинақтау қажет;

4) осы тақырыпқа байланысты ҰБТ есептерін шығару дағдысын қалыптастыру.

Осы мақсаттарды іске асыру барысында «Газдардың салыстырмалы тығыздығы» тақырыбына түрлі есептер құрастырылып, шешу арқылы оқушының оқу – танымдылық іс-әрекеті қалыптастырып, дамытылады.

Алдымен кіріс мағлұмат беріліп, теориялық мазмұн қайталанып, негізгі теңдікке назар аударылады:

$$Mr(A) = D \times Mr(B)$$

Мұнда, $Mr(A)$, $Mr(B)$ – А мен В газдардың салыстырмалы молекулярлық массалары; D – А – газдың В – газына қатысты салыстырмалы тығыздығы екендігі ескеріледі.

Оқушылар осы теңдікті түрлі жаттығуларды шешуде қолдану арқылы біліктіліктері қалыптастырылады.

Мысал 1. Азоттың сутекке қатысты салыстырмалы тығыздығын есептеңіз.

Мысал 2. Көмір қышкыл газы сутектен неше есе ауыр.

Мысал 3. Көміртек (IV) оксидінің сутек бойынша салыстырмалы тығыздығы 22 тең. Көміртек (IV) оксидінің салыстырмалы молекулалық массасын есептеңіз.

Мысал 4. Көміртек (II) оксидінің ауа бойынша салыстырмалы тығыздығын есептеңіз. Осы газды ауаны ығыстырып шығарып жинауға болады ма? Есептеулер орындау арқылы дәлелдеңіз.

Мысал 5. 1) күкірт сутек; 2) көміртек (IV) оксиді; 3) аммиак неше есе ауадан ауыр? Осы газдарды ыдысқа жинау әдістерін ұсыныңыз.

Мысал 6. Фосфиннің сутек бойынша салыстырмалы тығыздығы 17-ге тең. Фосфиннің салыстырмалы молекулалық массасын анықтаңыз.

Мысал 7. Белгісіз газ құрамы 27,27% С және 72,73% оттектен тұрады, оның ауа бойынша салыстырмалы тығыздығы 1,52 тең. Газдың формуласын анықтаңыз.

Осы бағытта құрастырылған есептер шығару арқылы оқушының оқу- танымдық іс-әрекетін арттырып, оның химия пәнін оқуға қызығушылығын арттыруға мүмкіндік туады. Газдар туралы түрлі мағлұматтар алу арқылы білім, біліктіктерін арттырады.

Оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастырып, дамыту өзіндік жұмыстарынсыз мүмкін емес.

Автор [3] пікірі бойынша, өзіндік оқу іс-әрекеті оқушының оқу тапсырмаларын орындауға бағытталған, бақылауға және түзетуге, өзін-өзі бақылауға, проблема тудыруда оқушының өзіндік нақты деңгейіндегі оқу іс-әрекетінің түрі. Өзіндік жұмыстар оқытуда білімділік, тәрбиелілік және дамытушылық функцияларының қалыптасуына ықпал етеді. Бұл білім беруде өз бетімен білім, білікті меңгеру, оларды тереңдету, бекіту және қайталау үшін, әсіресе, мұның оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастыруда маңызы зор.

Оқушының оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастырып, білім-біліктілігін жоғарылатуда жаттығулар орындаудың оқу үдерісіндегі маңызының зор екендігі мәлім. Оның екі түрін қарастыруға болады.

Мысалы, 9-сыныпта [11] «Азот» тақырыбына байланысты мына айналымдарды химиялық реакция теңдеулері арқылы тапсырма беріледі:

1. Оны формула арқылы беруге болады. Бұл жағдайда формуланы оқып, оның қандай зат екендігін, қандай өзгеріске ұшырай алатындығын айтып, іске асырады.

2. Сөздермен беру арқылы, әрбір қосылыстың атауын біліп, оның формулаларын жазып тізбекті орындайды:

Аммоний нитриті $\longrightarrow$ азот $\longrightarrow$ аммиак $\longrightarrow$ азот (II) оксиді
азот (IV) оксиді $\longrightarrow$ азот қышқылы $\longrightarrow$ натрий нитраты.

Бұл әдіс оқушының:

- 1) шығармашылық ойлау әрекетін қалыптастырады;
- 2) сөйлеу мәдениетін дамытады;
- 3) химиялық тілін қалыптастырады;
- 4) теориялық білімдерін практикада пысықтайды.

Химия пәні теориялық және эксперименттік ғылымдарға жатады. Осылайша оқу үдерісінде теориялық білім беруде, зертханалық жұмыстарды орындауда жаңа технологияларды қолдану, есептерді, жаттығуларды түрлендіру арқылы оқушылардың оқу-танымдылық іс-әрекетін қалыптастырға ықпал етеді.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру (13 сәуір 2017 ж.). – <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhan-i-zhanhgyru> Пайдаланған уақыты: 08.08.2018 ж.
2. Кузнецова Н.Е. Методика преподавания химии: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по хим. по биол. спец. – М.: Просвещение, 1984. – 415 с.
3. Машарова Т.В. Педагогические теории, системы и технологии обучения: учебное пособие. – Киров: ВГПУ, 1997. – 160 с.
4. Менчинская Н.А. Проблемы учения и умственного развития школьника: Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – 224 с.
5. Общая методика обучения химии в школе / Под. ред. Л.А. Цветкова. – М.: Просвещение, 1981. – 224 с.
6. Зак А.З. Учимся мыслить, стараясь рассуждать: Как проверять и развивать логическое мышление детей 6-15 лет. – М.: Фолиум, 1996. – 109 с.
7. Чернобельская Г.М. Методика обучения химии в средней школе. – М.: Гуманит. изд. центр Владос, 2000. – 336 с.
8. Зайцев О.С. Методика обучения химии: Теоретический и прикладной аспекты: учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1999. – 384 с.
9. Пичугина Г.В. Прикладная направленность преподавания химии: от теории к практике // Химия в школе. – 1997. – №2. – С. 50-54.
10. Усманова М.Б., Сақариянова Қ.Н. Химия: жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2016. – 256 б.
11. Усманова М.Б., Сақариянова Қ.Н. Химия: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2013. – 320 б.

Мендалиева Д.К., Жакан М.К.

**ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ
ПЕРВОНАЧАЛЬНЫХ ПОНЯТИЙ ПО ХИМИИ**

В статье обоснованы дидактические принципы формирования первоначальных понятий по химии в 8-9 классах. Показаны методики формирования общеучебных умений учащихся в различных формах обучения. Специально сконструированные задания способствуют повышению учебно-познавательной деятельности обучающихся.

Ключевые слова: учебно-познавательная деятельность, эксперимент, задачи, принцип, процесс, теоретические знания, метод, технология, знания, навык, умение.

Mendaliyeva D.K., Zhakan M.K.

**FORMATION OF EDUCATIONAL AND COGNITIVE ACTIVITY
OF STUDENTS IN THE STUDY OF THE ORIGINAL CONCEPT OF
CHEMISTRY**

The article substantiates the didactic principles of formation of the initial concepts of chemistry in grades 8-9. Methods of formation of General educational abilities of pupils in various forms of training are shown. Specially designed tasks contribute to the increase of educational and cognitive activity of students.

Keywords: Educational and cognitive activity, experiment, tasks, principle, process, theoretical knowledge, method, technology, knowledge, skill, ability.

ӨОЖ 373.1.013

Кулмагамбетова С.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

Куанбаева Б.У. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
E-mail: Bayan_Kuanbaeva@mail.ru

Шамбилова Г.К. – химия ғылымдарының докторы, профессор,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
E-mail: shambilova_gulba@mail.ru

**ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ЗАМАНАУИ САБАҚТЫ
ҰЙЫМДАСТЫРУДЫ ЖОСПАРЛАУ**

Аңдатпа. Мақалада оқу процесінде студенттердің білімді өз бетімен алу іскерліктерін қалыптастыратын, қажетті ақпаратты жинап, болжамдар жасай отырып, қорытындылар мен тұжырымдар жасайтын әдістер мен тәсілдерді пайдалану мәселесі қарастырылған. Студенттің өз бетімен оқыту іс-шараларын ұйымдастыруға мүмкіндік беретін амбебап білім беру қызметін қалыптастыру керек екендігі туралы ой қозғалады. Оқыту әдісі жүйелік іс-әрекет арқылы танылатын, яғни оқытуды ұйымдастырудың жобалық түрінің міндеттерін шешетін оқуға бағыттау ұсынылады.

Тірек сөздер: жоғары оқу орны, заманауи сабақ, сабақтардың моделі, критерийлер, сабақ жоспары.

Бүгінгі күнде жоғары білімді дамытудың басты мақсаты - мамандар даярлаудың сапасын көтеруді, жеделдетілген ғылыми-зерттеу жұмыстарымен ықпалдастырылған инновациялық білім сапасын арттыруды, ЖОО зерттеулерінің әлеуметтік сала мен экономиканың қажеттіліктерімен өзара байланысын, білім беру және ақпараттық технологияларды жетілдіруді қамтамасыз ету болып табылады. Сонымен қатар қоғам мен мемлекетке пайдалы болу үшін жеке тұлғаның сапалы жоғары білім алуға деген мүдделерін қанағаттандыру, әрбір адамға оқытудың мазмұнын, нысанын және мерзімдерін таңдауға мүмкіндіктер туғызу.

Студенттердің еңбек етуге дайындығын, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру үшін оқытушылардың жұмысына қойылатын талаптар өзгеріп, білім мен тәрбиенің дәстүрлі нысандарын жетілдіру қажет етіледі. Соған байланысты оқыту әдістемесі студенттерді жаңа білімді меңгеру мен оны практика жүзінде қолдануда өз бетімен шығармашылдықпен әрекет ететіндей құрылуы тиіс. Бұл міндеттер оқыту процесінде, оның негізгі болып табылатын сабақта жүзеге асады. Сонда, қазіргі сабақ қандай болуға тиісті

Оқытушылардың көбінің пікірінше, «Қазіргі күнгі сабақ – демократиялық, студенттер өз пікірін еркін білдіреді, инновациялардан қорықпайды, оқытушы мен студент үшін ыңғайлы сабақ».

«Қазіргі сабақ ең алдымен маңызды және қызықты болуы керек. Оқытушы жаңа технологияларды қолдана білуге, компьютерлік дағдысы да болуға тиісті. Сабақтың табысты өтуі көбінесе оқытушының кәсіби және жеке қасиеттеріне байланысты. Оқытушы мен студент біртұтас, студенттер бірге үйреніп, бір-біріне көмектесіп, ал оқытушының рөлі - басшылық пен бақылау жасау болып табылады.

«Сабақ шығармашылық болуы керек, студенттерге өзбетімен жүзеге асыруға, шығармашылық әлеуетін дамытуға көмектесетіндей ұйымдастырылуға тиісті. Сабақта студенттер таңдау жағдайында мағыналы түрде әрекет етіп, ерекше жағдайларда шешім қабылдай алуға дағдылануы тиіс. Міне, сонда ғана заманауи сабақ болып табылады».

Заманауи сабақ студенттердің белгілі бір білім көлемін қабылдауымен ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның толықтай дамуымен, оның танымдық және шығармашылық қабілеттерімен байланысты болуы керек. Заманауи сабақ қазіргі қоғамның талаптарына жауап беретін білім беру, ғылым, индустрия және бизнесті тығыз біріктіруге негізделген экологиялық менеджмент және инновациялық дамыту қағидаттарын жүзеге асыру арқылы жоғары білікті мамандарды сапалы дайындауды қамтамасыз етуі керек.

Жаңа білім парадигмасы, білімнің жаңа мазмұны, инновациялық педагогикалық және ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қолданылуы бүгінгі сабаққа елеулі әсерін тигізеді.

Бүгінгі ЖОО-да оқыту процесінде қолданылатын сабақтарды үш түрлі моделге бөлуге болады [1]:

1) Дәстүрлі сабақ – бірнеше онжылдықтар бойы беріліп келеді. Бұл моделдің өзіндік ұғымдық аппараты, педагогтардың қарым-қатынас мәдениеті, «сабақтың біртұтас үш мақсаты», «дәріс конспектсі», «оқыту түрі», «оқыту әдістері мен тәсілдері», «сабақтың түрлері» және т.б. терминдер қалыптасқан. Сонымен қатар, дәстүрлі білім берудің үлгісі қазіргі заманғы сабақты ұйымдастыру мен өткізудегі іргелі басымдылыққа ие. Бұл

түбегейлі өзгереді, бірақ оның негізіндегі классикалық педагогика мен әдістемесі қалады.

Дәстүрлі сабақ кейінгі сабақ түрлерінің негізі болып табылады, өйткені дәстүрлі оқыту мен тәрбиелеу ұрпақтан – ұрпаққа жалғасқан тұтас тарихты береді. Дәстүрлі сабақ алғандар бүгінде атақты ғалымдар мен тәжірибелі мұғалімдер. Сондықтан оқытушылардың көбісі бұрынғыдай дәстүрлі сабақты қалайды, педагогикалық қызметке өзгерістер енгізгісі келмейді, жаңа нәрсені үйренуге уақыт пен күштің жоқтығына сілтейді. Дәстүрлі сабақ үйреншікті болғандықтан, мейлі шаршағандарына қарамастан, студенттердің бәрін қанағаттандырмаса да, онда бәрі таныс, түсінікті, яғни дәстүрлі болып табылады.

2) Қазіргі заманғы сабақтың екінші моделі білім беруді технологияландырумен байланысты. Педагогикалық технологиялар білім беру процесіне жаңалық болып 20 ғасырдың 90-шы жылдарының басында келді және тұжырымдамалық аппараттар құрылды: «тақырыптық және сабақ бойынша жоспарлаудың технологиялық картасы», «технологиялық тәсілдер», «технологиялар кезеңдері», «тапсырмалар кезеңдері және олардың тиімділігін диагностикалау». Бұл модель негізінен орта мектептерде пайдаланылды.

1999 жылғы Болон декларациясының қабылдану себепті барлық Еуропа елдерінде білім беру процесін нарық қатынастарына үйлесімді етіп, бір жүйеге келтіру жүргізіле бастады.

Еліміздің осы декларация принциптерін қабылдауына байланысты Қазақстандағы білім беру процесі де осы жүйеге бет бұрды.

Сондықтан, мемлекеттік деңгейде біршама құжаттарға өзгерістер енгізілді, соның ішінде, ҚР білім берудің 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын, білім берудің көп сатылы концепциясын, білім беруде кредиттік жүйенің қолданылуын және білім сапасын ISO-9000 талаптарына келтіру т.б. көрсетуге болады.

Оқытудың кредиттік жүйесі – студентке өздігінен білім алуға, шығармашылық іс-әрекет етуге мүмкіндік беретін білім берудің сызықты емес жаңа технологиясы. Мұнда жүргізілетін сабақтардың дәстүрлі сабақтардан айырмашылығы студент білімді өз белсенділігі нәтижесінде игереді.

Бұл технологияға қатысты аудиториялық сабақ көлемі аз, соған байланысты оқыту процесінде дәстүрлі сабақтардың түрлерімен бірге инновациялық әдістер мен тәсілдер: презентация, күрделі және дискуссиялық сұрақтар мен проблемаларды талдау, кейс-стадий, шеберлік сыныбы, дөңгелек үстел, тренинг, жобалау әдісі, вебинар, онлайн-форум, онлайн кеңес беру, жеке портфолио қорғау, дәріс-сабақтардың түрлері проблемалық дәріс, жұптық дәріс, дәріс баян, пресс-конференциялық - дәріс, ақпараттық дәріс, авторлық дәріс т.б. енгізілді. Сабақта қамтылмаған мәселелерге байланысты СӨЖ (студенттің өздік жұмысы), ОСӨЖ (оқытушының басшылығымен студенттің өзіндік жұмысы) тапсырмалары, глоссарий әзірлеу, силлабус, пәннің оқу-әдістемелік кешендерін дайындау т.б оқу материалдары, қолданылды. Сонымен қатар:

- сабақтың сатыларын ескере отырып, оны жобалау мәдениеті, осы сатылардың міндеттері белгіленіп, аралық нәтижелерді бақылау;

- студенттердің оқу жетістіктерін бағалау жүйесі өзгерді, өлшеудің жаңа әдісі әзірленді (әріптік, балдық және пайыздық жүйеде есептеу әдісі);

- педагогтар әртүрлі жаңа педагогикалық технологияларды оқу процесіне қолдану жұмыстары жүргізілді.

Бұл модельдің қалыптасуының нәтижесінде студенттерді оқытудың түрлері мен әдістері өзгерді, олардың белсенділіктері артты, ең бастысы өзара байланысты болды.

3) Білім беруді жаңғырту тұрғысынан маңызды, бүгінгі күні құзыреттілік көзқарасқа негізделген заманауи сабақтың үшінші моделін жүзеге асыру үшін жобалаудың өзіндік мәдениеті және оның тұжырымдамалық аппараттары бар:

- жалпы және кәсіби құзыреттілік;
- студенттің тәжірибесі;
- өмірлік жағдайларды шешу қабілеті;
- психологиялық-педагогикалық жағдай;
- оқыту нәтижелерінің құзіреттіліктер арқылы көрсетілуі және оқытудың 1-деңгейі (бакалавриат) Дублин дескрипторлары негізінде жобалануы және басқалар.

Қазіргі заманғы сабақтың тиімділік критерийлері [2]:

- жаңалық ашу арқылы оқыту;
- жеке тұлғаны дамыту;
- студенттің алдағы іс-әрекеттің субъектісі болып, жобалауға қабілеттілігі;
- демократиялық, ашықтық;
- студенттің өзінің іс-әрекетін түсінуі: қалай, қандай нәтижеге қол жеткізгені, қандай қиындықтар туындағаны, оларды қалай жойғандығы және мұны жасаған кездегі студенттің сезімі туралы;
- ұжымдық, топтық іздестірулердегі, зерттеулердегі студенттің ашқан жаңалықтары;
- оқу қиындықтарын мысалы: тапсырма, есеп, ереже, заң, теорема немесе түсініктерді өзбетімен тұжырымдауды орындағаннан кейінгі қуанышы;
- оқытушы іс-әрекетіндегі өзгерістер, яғни ақпарат көзінен студенттің ғылыми-зерттеу қызметін, проблемалық - ізденісін басқаруға, ұйымдастыруға ауысуы.

Осылайша, заманауи сабақ - таным, жаңалық ашу, іс- әрекет, қарама-қайшылық, даму, өсу, білімге деген қадам, өзін-өзі тану, өзін-өзі жүзеге асыру, ынталандыру, қызығушылық, кәсібилік, таңдау, бастамашылық, сенім, қажеттілік болып табылады.

Қазіргі заманғы сабаққа тән ерекшелік - студенттердің белсенді (өзметімен) оқу қызметі болып табылады. Студенттердің танымдық белсенділігін арттырудың бір жолы оларды ойлау іс –әрекет тәсілдеріне үйрету болып табылады: талдау, синтез, салыстыру, негізгіні бөліп алу және жалпылау.

Қазіргі сабаққа қойылатын негізгі талаптар. Сабақты жоспарлауға арналған дидактикалық, психологиялық, ұйымдастырушылық және басқа талаптарды айқындау үшін ең алдымен дәстүрлі және заманауи сабақтардың салыстырмалы сипаттамаларын, сондай-ақ сабақты жетілдірудің негізгі бағыттарын келтіреміз [3].

Дәстүрлі сабақтың типтік кемшіліктері:

1. Оқудың орташа ғылыми және теориялық деңгейі, оқытылатын пәннің әдіснамасының, ғылыми танымдық әдістердің жеткіліксіз меңгерілуі.

2. Сабақтың басталуына ынталандырудың жоқтығы (мотивация, мақсаттар туралы хабарлау, жоспарланған нәтижелер, сабақтың маңыздылығын көрсете отырып, проблемаларды көтеру қажет).

3. Сабақтың міндеттері (дағдыларды білу, білім беру, даму, өмірде, таңдаған мамандық саласында білім мен дағдыларды қолдану және т.б.) нақты тұжырымдалмай және жүзеге аспайды.

4. Студенттердің жеке, топтық және жалпы топтық қызмет түрлерінің пайдаланылуы мен біріктірулері аз және тиімсіз.

5. Репродуктивтік әдістердің басымдылығы (проблемалық жағдайларды туғызуды, ішінара іздеу әдісі, эвристикалық әңгімелер, жобалар, зерттеулер және т.б. әдістерінің қолданылуы аз).

6. Оқытушының объективті емес бағалау қызметі, яғни рейтингілік бағалауға сәйкесті білімді есепке алу және бағалау жүйесі.

Қазіргі кезеңде жоғары білім беру жүйесі біртіндеп өзгеруде. Бұл өзгерістер, негізінен, «нұсқаулық (инструктивной)» модельден «конструктивті» оқыту моделіне көшу арқылы сипатталады және оған келесі жалпы талаптар қойылады:

- студенттердің кәсіби маман дайындығына ықпал ететін саналы, терең және мықты білімін, дағдылары мен қабілеттерін қалыптастыру;

- сабақта оқытудың тәрбиелік тиімділігін арттыру, студенттердің тұлғалық адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру;

- студенттерді жан-жақты дамытуды жүзеге асыру;

- студенттердің өзіндік іс-әрекеттің, шығармашылық белсенділіктерін, бастама көтеруін (инициативы), өмірлік мәселелерді шығармашылық түрде шеше білуін қалыптастыру.

- өз бетінше білім алу, білімді игеру және тереңдету, әдебиеттермен және басқа да ақпарат көздерімен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, оларды іс- жүзінде шығармашылық қолданудың дағдылары мен іскелігін меңгеру;

- студенттерде білім беру қызметінің жағымды мотивациясын, танымдық қызығушылығын және білімді алу мен кеңейту қажеттілігін қалыптастыру.

Оқу процесін ұйымдастырудың негізгі нысаны болып табылатын сабақ жоғарыда көрсетілген талаптарды ескеруі керек. Оқытушы (бұрыннан да, қазір де) сабақты алдын-ала жоспарлап, ұйымдастырып және жүргізіп, талдау (өзін-өзі талдау) және бақылау (өзін-өзі бақылау) негізінде өзінің және студенттердің іс-әрекетін түзетуі керек.

Мысал ретінде практикалық сабақты негізгі дидактикалық талаптар тұрғысынан қарастырайық, сондай-ақ заманауи үлгідегі сабақтың өткізілуімен байланысты өзгерістердің мәнін ашып көрсетуге болады (кесте 1):

Қазіргі уақытта педагогикалық ғылымдар мен жоғары білім тәжірибесі сабақты жетілдіру жолдарын іздестіруге күш салуды. Оның негізгі бағыттары [4]:

1. Сабақта тьютор (оқытушы) мен студенттердің қызметіне назар аудару. Тьютордың маңызды міндеттерінің бірі - студенттерді қойылған міндеттерді орындауға жұмылдыру, сабақта тікелей мақсатқа қол жеткізу. Ол үшін әр сабақтың мақсатына ең қысқа жолдармен жететіндей және ең

алдымен, сабақтың құрылымы, әдістемесі және оқыту құралдары мақсатқа сәйкес қатаң жоспарланған болуы тиіс.

2. Әр сабақтың ұйымдастырылуын нақтылығы біріншіден соңғы минутқа дейін іске асыру. Сабақты жүргізуге арналған қажетті көрнекі құралдар, техникалық құралдар, студенттерге арналған материалдар, анықтамалық және қосымша әдебиеттер, әрбір жұмыс орнында алдын-ала дайындалуы керек. Сонымен қатар студенттердің алдында, соның ішінде сабақтың бірінші минутынан бастап, қызықты тапсырма қоюға болады. Үй тапсырмасының орнына фронталды жеделдетілген тексерудің әртүрлі әдістері пайдаланылады - жазбаша жұмыстар, тестілеу, жазылған карталар және т.б.

3. Студенттердің өзбетімен танымдық және шығармашылық белсенділіктерін арттыру. Ең қызықты бағыт студенттерді танымдық белсенділігін арттыру құралы ретінде сабақта проблемалық жағдайларды жасаумен байланысты. Бұл білім сапасын жақсартады және қажетті дағдылар мен іскерліктерді қалыптастырады. Сондай-ақ, студенттердің әдебиеттермен, сөздіктермен, анықтамалық және энциклопедиялармен, кестелермен, диаграммалармен, графиктермен, карталармен өздігінен жұмысын қамтамасыз етеді.

4. Оқу процесін оңтайландыру. Сабақтың мақсаттарына жетудің ең қысқа жолын айқындайтын әр түрлі әдістердің, әдістер мен оқыту құралдарын біріктірудің оңтайлы нұсқалары таңдалуы керек.

5. Сабақ барысында оқу-тәрбие процесін күшейту. Студенттер үшін сабақ барысында орындайтын операциялар мен танымдық іс-әрекеттер көп болған сайын, оқу жұмысының қарқындылығы соншалықты жоғары болады. Оқу жұмысының қарқындылығы сабақтың әрбір минутының өнімділігіне, оқытушының біліктілігіне, студенттердің даярлығына, аудиторияны ұйымдастыруға, қажетті жабдықтардың қолжетімділігіне және оның ұтымды орналастырылуына, жұмыс пен бос уақытты дұрыс пайдаланылуына байланысты. Білім беруді жандандыру жағдайында студенттер негізінен аудиторияда білім алады, үйде материалды қайта оқуының қажеті жоқ. Үйде қайталаудың орнына, студенттер өткен материалдарды талдауға, бекітуге, өздерінің қызығушылығын тудыратын шығармашылық тапсырмаларды орындауға, табысты жұмысынан интеллектуалды қанағаттану сезіміне ие болуға мүмкіндіктер алады.

6. Білімнің кең ауқымын жинақтау және жүйелендіруге қол жеткізу мақсатында пәнаралық және пәнішілік байланыстарды жүзеге асыру. Пәнаралық байланыстар әртүрлі пәндер бойынша жекелеген элементтермен зерттелетін объектілер туралы білімдер жүйесін меңгеруге, әмбебап (мета-пәндік) дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді.

Кесте 1 – Дәстүрлі және қазіргі заманғы сабақтарды салыстырмалы талдау

Сабақ кезеңдері	Дәстүрлі сабақ	Қазіргі сабақ түрі
Сабақтың тақырыбын хабарлау	Оқытушы студенттерге хабарлайды	Студенттер өздері анықтайды
Мақсатын және міндеттерін	Оқытушы өзі тұжырымдап, студенттерге	Студенттердің өздері тұжырымдап, білім мен

таныстыру	нені үйрену керектігін хабарлайды	шексіздік шекараларын анықтайды
Жоспарлау	Оқытушы студенттерге мақсатқа жету үшін қандай жұмысты орындау керектігін хабарлайды	Студенттер өз мақсаттарына қалай жетуді жоспарлайды
Студенттердің іс-әрекеті	Оқытушының басшылығымен студенттер біркатар практикалық тапсырмаларды (көбінесе іс-әрекетті ұйымдастырудың фронтальды әдісі) орындайды	Студенттер белгіленген жоспар бойынша білім беру қызметін жүзеге асырады (топ, жеке әдістері қолданылады)
Тексеруді (бақылауды) жүзеге асыру	Оқытушы студенттердің орындаған практикалық жұмыстарын тексереді	Студенттер тексеруді өздері жүзеге асырады (өзін-өзі бақылау, өзара бақылау)
Түзетуді жүзеге асыру	Оқытушы студенттердің жасаған жұмысының қорытындысы бойынша түзету жүргізеді	Студенттер қиындықтарды тұжырымдап, өздерін түзейді
Студенттерді бағалау	Оқытушы студенттерді аудиторияда жұмыс істегені үшін бағалайды	Студенттер алынған нәтижелеріне негізделген іс-әрекеттерінің бағасын береді (өзін-өзі бағалау, жолдастарының жұмысын бағалау)
Сабақты қорытындылау	Оқытушы студенттерден есте қалған мәліметтерді анықтайды	Рефлексия жүргізіледі
Үй жұмысы (СӨЖ, ОСӨЖ)	Оқытушы үй тапсырмасын хабарлайды және түсіндіреді (көп жағдайда - бәріне бір тапсырма беріледі)	Студенттер жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, оқытушының ұсыныстарынан тапсырманы таңдай алады

Сабақты жетілдірудің осы бағыттарының негізінде төмендегідей түрлері бар [5]:

1. Жаңа материалды зерттеу сабағы - дәстүрлі (біріктірілген): проблемалық-эвристикалық әңгіме, ғылыми-зерттеу жұмысы, оқыту және жұмыс практикумы. Мақсаты - жаңа білімді зерттеуге және бекітуге бағытталған.

2. Білімді бекіту сабағы – семинар, практикалық, зертханалық жұмыс, сұхбат, кеңес беру. Білімді қолдану дағдыларын дамыту мақсатында жүргізіледі.

3. Білімді кешенді қолдану сабағы – практикалық, зертханалық жұмыс, семинар және т.б. Жаңа жағдайларда кешенді білімді өзбетімен қолдану дағдыларын дамытуға бағытталған.

4. Білімді жалпылау және жүйелеу сабағы - семинар, конференция, дөңгелек үстел, презентация, жоба қорғау және т.б. Мақсаты – жүйелеп, жеке білімді жинақтау.

5. Білімді бақылау, бағалау және түзету сабағы – бақылау жұмысы, сынақ, білімді тексеру және т.б. Білімді, дағдыларды және іскерлікті меңгеру деңгейін анықтауға және қажет болған жағдайда оларды реттеуге мақсатталған.

6. Дәріс сабағы, киносбабағы, түсіндіру сабағы.

7. Проблемалық сабақ, шығармашылық қызмет сабағы.

Осылайша, заманауи сабақ келесідей ерекшеліктерімен сипатталатын сабақ:

1. Сабақтың негізгі мақсаты студенттің жеке басын дамыту болып табылады.

2. Сабақта оқыту жеке адамға бағытталып құрылады.

3. Сабақ барысында адамгершілік білім беру идеялары жүзеге асырылады.

4. Сабақта оқыту іс-әрекеттік ыңғайға негізделіп жүзеге асырылады.

5. Сабақты ұйымдастыру динамикалық және айнымалы болып табылады.

6. Сабақта жаңа педагогикалық технологиялардың қолданылуы.

7. Материалдық-техникалық базамен жабдықталуы.

Соған байланысты қазіргі заманғы сабаққа арналған дидактикалық талаптарды көрсетеміз [6]:

- тұтастай алғанда білім беру міндеттерін және олардың құрамдас элементтерін нақты тұжырымдау, олардың даму және тәрбие міндеттерімен байланыстырылуы;

- студенттердің дайындық деңгейін ескере отырып, оқу жоспарының талаптарына және сабақтың мақсаттарына сәйкес сабақтың оңтайлы мазмұнын анықтау;

- тьютор өзінің және студенттердің іс-әрекеттерін жоспарлауы және сабақтың тақырыбын, мақсатын, міндеттерін нақты анықтауы қажет;

- сабақ проблемалық және дамытуға бағытталған болуы керек: тьютордың өзі студенттермен ынтымақтастықта және тьютор топ студенттерін бір-бірімен ынтымақтастықта жұмыс істеуге бағыттауы тиіс;

- тьютор проблемалық және іздену жағдайларын ұйымдастыруы, студенттердің қызметін жандандыруы; қорытындыларды студенттердің өздері жасаулары қажет;

- репродуктивтік аз, шығармашылыққа және өзбетімен өндіруге бағыттау.

- уақыт үнемдеу және денсаулықты сақтау;

- сабақтың негізгі назар ортасы - студенттер;

- кәсіби бағытын, студенттердің қалауын, олардың көңіл-күйі сияқты аспектілерді ескеретін студенттердің деңгейін, мүмкіндіктерін мен қабілеттерін есептеу;

- тьютордың әдістемелік, кәсіби шеберлігін көрсете білуі;

- кері байланысты жоспарлау;

- сабақ ризашылықпен өтілуі тиіс;
- оқытудың ең ұтымды әдістерін, тәсілдерін және құралдарын таңдау, ынталандыру мен бақылаудың сабақтың әр кезеңінде оңтайлы әсер етуін, таңдау, танымдық қызметті қамтамасыз ету, сабақта ұжымдық және жеке жұмыстың әртүрлі формаларының үйлесімділігі және оқытудағы студенттердің өздік жұмыстарының басымдылығы;
- сабақта барлық дидактикалық принциптердің жүзеге асуы;
- студенттерді табысты оқыту үшін жағдай жасау.

Қазіргі сабақты жоспарлаудың құрылымы. Сабақ жоспары - тьютордың сабаққа дайындық жұмыстарының қорытынды нәтижесі болып табылады. Сабақ жоспары тақырыпты зерттеудегі нақты жаңалықтарды ескере отырып, тақырыптық жоспар негізінде жасалады. Сабақ жоспарында көрсетіледі:

Сабақтың тақырыбы.

2. Негізгі әдебиеттер.

3. Мақсаты. (Мақсат - бұл адамның мінез-құлқы мен саналы әрекетінің элементтерінің бірі, ол ойлаудың қызмет нәтижесін алдын ала болжайды және белгілі бір құралдардың көмегімен оны жүзеге асыру жолдарын сипаттайды).

4. Сабақтың міндеттері (оқыту, дамыту, тәрбиелеу); міндет - белгілі бір жағдайлардағы (мысалы, проблемалы жағдайда) іс-әрекет белгілі бір тәртіпке (процедура) сәйкес осы шарттардың түрленуі арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Міндеттердің тұжырымдары етістіктерден басталуы тиіс - «қайталау», «тексеру», «түсіндіру», «үйрету», «тұжырымдау», «тәрбиелеу» және т.б.

5. Сабақтың түрі.

6. Студенттердің жұмыс түрлері (топ, жеке және т.б.).

7. Оқыту демонстрацияларының тізімі мен орны.

8. Сабақтың әрбір кезеңі үшін уақыт.

9. Сабақ үшін қажетті жабдықтар мен оқу құралдары.

10. Сабақтың құрылымы - оқу материалдарын беру кезіндегі оқу жағдайының тізбекті реті және студенттердің өзіндік жұмысы.

Сонымен қатар, сабақты жоспарлау кезінде келесі шарттарды ескеруді қажет деп, есептейміз:

1. Сабақ материалдарының оңтайлы мазмұнын таңдау, оны бірнеше аяқталған блоктарға, бөліктерге бөлу, базалық білімді бөлу, дидактикалық өңдеу.

2. Сабақ материалынан түсінуге және есте сақтауға болатын негізгіні бөліп алу.

3. Сабақтың құрылымын жетілдіру, оның типін және оқытудың мақсатқа лайықты әдістері мен тәсілдерін анықтау.

4. Берілген материалдың басқа пәндермен байланысын табу және осы байланыстарды жаңа материалды зерделеу және студенттердің жаңа білімі мен дағдыларын қалыптастыру кезінде пайдалану.

5. Сабақтың барлық кезеңдеріндегі тьютор мен студенттердің барлық іс-әрекеттерін жоспарлау, бірінші кезекте жаңа білімдер мен дағдыларды игеру, сондай-ақ оларды стандартты жағдайларда қолдану.

6. Сабақтың дидактикалық құралдарын таңдау (видео және кинофильмдер, суреттер, плакаттар, карталар, диаграммалар, сұлбалар, көмекші әдебиеттер және т.б.).

7. Оқыту жабдықтары мен техникалық құралдарды тексеру.

8. Студенттердің СӨЖ және СӨОЖ тапсырмаларының көлемін және бақылау түрлерін, кестесін жоспарлау.

9. Студенттердің алған білімдерін және дағдыларын қалыптастыру әдістері мен тәсілдерін анықтау, білімді жинақтау және жүйелеу әдістері.

10. Студенттердің іскерліктерін тексеруді жоспарлау.

11. Сабақты қорытындылаудың формаларын ойластыру.

12. Осы тақырып бойынша практикалық, семинар сабақтарын жоспарлау.

13. Сабақтың жоспарын және орындалуын талапқа сай жасақтау.

Барлық білім беру қызметі іс-әрекетке негізделуі тиіс. Студент оқу процесінде тікелей жанды қатысушы болуы керек. Бүгінгі күні сабақ кезінде кейбір студенттер назардан тыс қалады. Студент оқу материалын пассивті қабылдаумен дами алмайды. Сондықтан, өзіндік іс-әрекет болашақ маманның өзбетімен қалыптасуына негіз бола алады. Демек, білім берудің міндеті - студенттің өзіндік әрекетін тудыратын жағдайларды ұйымдастыру болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Подласый И.П. Педагогика, 100 вопросов – 100 ответов: учебное пособие для вузов. – М.: ВЛАДОС–пресс, 2004. – 365 с.

2. Хуторский А.В. Дидактическая эвристика: Теория и технология креативного обучения. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 416 с.

3. Конаржевский Ю.А. Анализ урока. – М.: Центр «Педагогический поиск», 2003. – 336 с.

4. Кирьянова Е.А. Новые подходы к планированию уроков в рамках введения ФГОС второго поколения. – <http://www.profistart.ru/ps/blog/35203.html>. Дата обращения: 29.01.2018 г.

5. Гришова Е.А. Современный урок в условиях введения ФГОС нового поколения. – http://wiki.iprk.ru/images/1/1f/Гришова_Е.А.,_Горобец_М.А. Дата обращения: 14.03.2018 г.

6. Современные образовательные технологии в учебном процессе вуза: методическое пособие / Отв. ред. Н.Э. Касаткина. – Кемерово: ГОУ «КРИПО», 2011. – 237 с.

Кулмагамбетова С.С., Куанбаева Б.У., Шамбилова Г.К.

МЕТОДЫ ПЛАНИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В статье рассмотрены методы планирования современного образовательного процесса в высших учебных заведениях с использованием в учебном процессе приемов, формирующих у студентов умения самостоятельно добывать знания: собирать необходимую информацию, выдвигать гипотезы, делать выводы и умозаключения. Авторами рекомендованы различные методы организации обучения в контексте системно-деятельностного подхода в образовании. Особое внимание уделено развитию студенческой проектно-исследовательской деятельности.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, современный урок, модель уроков, критерии, план урока.

Kulmagambetova S.S., Kuanbaeva B.U., Shambilova G.K.
METHODS OF PLANNING OF MODERN EDUCATIONAL
PROCESS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article concerns the methods of planning of modern educational process in higher educational institutions based on the use of the techniques that form students' ability to take knowledge individually: to get the necessary information, to put forward hypotheses, to draw conclusions. The authors of the article recommend the various methods of organizing education in the context of a system-activity approach in education. The focus of the authors is on student development project and research activities.

Keywords: higher educational institution, modern lesson, lesson model, criteria, lesson plan.

ӘОЖ 372.854

Жұмағалиева Б.М. – химия ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті
Тауакелов Ч.А. – педагогика ғылымдарының магистрі,
Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті
E-mail: chingiz_kspi@bk.ru

«САНДЫҚ АНАЛИЗ» ПӘНІН ОҚЫТУДА ҮШ ТІЛДІ ҚАТАР
ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Мақалада көп тілді топта білім алатын студенттерге сандық анализ пәнінің «Комплексонометрия. Судың жалпы кермектігін анықтау» тақырыбында өткізілген сабақтың үлгісі ұсынылып отыр.

Үлгіде студенттердің өздік жұмыстарының тапсырмалары, тестілік сұрақтары үш тілде берілген. Сонымен қатар, студенттердің білімділіктерін бағалау үшін Блум таксономиясының танымдық саласының білу, түсіну, қолдану, талдау, бағалау деңгейлерінің тақырыпқа сәйкесті қолданғаны қарастырылған.

Тірек сөздер: комплексонометрия, титр, Блум таксономиясы, QuizMaker бағдарламасы, математикалық-статистикалық өңдеу.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекет бағдарламасының институционалдық іске асыруының құзыреттілігінің негізі – үштілділік болып табылады [1]. Осыған орай, үштілділікті дамыту – бүгінгі күнгі оқу процесінің өзекті, кезек күттірмейтін мәселелерінің бірі.

Оқу процесінің сапасын көрсететін бірден-бір көрсеткіш – олимпиада нәтижелері. Қазіргі уақытта мемлекеттік, әлемдік химия пәні бойынша эксперименттік олимпиадаларға көпшілік жағдайда сандық анализ пәнінен «Комплексонометрия» тақырыбы таңдалынады.

Оқу жоспары бойынша 5B011200 - «Химия» мамандығының көптілді тобына «Сандық анализ» пәні қазақ тілінде жүргізіледі. Ал студенттерге жеке сөздердің аталуын, мысалы, қышқыл – кислота – acid, негіз – основание – basic, т.с.с. сөздіктен жаттағаны болмаса, сөйлемдегі сөздердің байланысын

өз деңгейінде түсініп жауап беру қиындыққа соқтырады. Тапсырма, сұрақтар, тестілік тапсырмаларды үш тілде қатар берсе, салыстырмалы түрде түсінуге мүмкіншілік толығырақ болатыны сөзсіз. Сонымен қатар, көптілді топқа қабылданған студенттердің бәрі қазақ тілін бірдей деңгейде түсіне бермейді, яғни бірі қазақ тілін жақсы білсе, екіншісі орыс тілін жақсы меңгерген, ал енді біреулері ағылшын тіліне баса назар аударатын болуы мүмкін. Сондықтан «Комплексонометрия» тақырыбына өткізілген сабақтың тапсырмаларының бір вариантының үлгісін үш тілде ұсынып отырмыз. Ұсынылып отырған әдістеме студенттердің бір-бірімен пікір алысуын, бірігіп жұмыс істей білуін, бір сөзбен айтқанда, коммуникативтілігін арттырады. Қолданылған Блум таксономиясының танымдық саласының элементтері болашақ мұғалімдерді сабақ кезеңдерін айқын бөлуге бағыттаса, тестілік тапсырмада QuizMaker программасы тез, жинақы жауап беруге машықтандырады [2, 123 б.].

Қазіргі кезде тілдерді дамытудың мемлекеттік бағдарламасының үшінші кезеңі басталды. Көптілді білім берудің негізгі мақсаты:

- болашақ маманның үш тілді қатар меңгерудің артықшылығын түсінуі;

- өз пәнін осы үш тілде қатар білуі;

- өзі қызмет ететін салада осы тілдердің бірінде сөйлейтін мамандармен пікір ала білісуі, бір тілді мамандармен салыстырғанда күзиреттілігінің жоғарылығы.

Тақырыбы: *Комплексонометрия. Судың жалпы кермектігін анықтау.*

Мақсаты:

- *Білімділік:* Титриметрлік анализдің негіздерін зерделеу. Комплексонометрия тақырыбы бойынша білімдерін тереңдету. Судың жалпы кермектігін анықтау;

- *Дамытушылық:* Тақырыптың теориялық негіздерінің ерекшеліктерін ескеріп, өзіндік жұмыстарды орындатуды дамыту;

- *Тәрбиелік:* Топтық тапсырмаларды орындау арқылы бір-бірінің пікірімен санасу, өзара көмек көрсету;

- *Қолданылған әдіс:* Блум таксономиясының танымдық саласының элементтері және QuizMaker программасы бойынша жасалған тестілік тапсырмалар презентация түрінде бірнеше вариантпен беріледі, бір варианты кесте түрінде ұсынылды.

Жоспар:

1. Титриметрлік анализдің негізгі ұғымдарын еске түсіру;

2. Комплексонометрия әдісінің ерекшеліктеріне мән бере отырып негізін түсіну;

3. а) Жеке берілген тапсырмаларды орындау; б) Топқа бөлініп тестілік тапсырмаларға жауап беру және бағалау;

- в) Судың жалпы кермектігін анықтаудың әдістемесі;

4. Судың жалпы кермектігін анықтау;

5. Нәтижелерді математикалық статистикамен өңдеу;

6. Бағалау.

Қолданылатын құрал-жабдықтар: Презентациялар, үлестірмелі материалдар, тестілік тапсырмалар, әдістемелік нұсқаулар, бюреткалар,

пипеткалар, өлшеу колбалары – 100 мл, конустық колбалар – 250 мл, стакандар.

Ерітінділер: Комплексон III, аммиактық – буферлік ерітінді, зерттелетін су, хромоген қара.

Кесте 1 – Сабақтың қысқаша мазмұнының үлгісі

№	Сабақ кезеңдері	Тапсырма (сұрақтар, тестілік тапсырмалар)
1	Білу Негізгі ұғымдар, өткен тақырыптарды есте сақтау 1.1 Студенттердің іс-әрекеттері 1.2 Оқытушының іс-әрекеттері	1. Сандық анализ пәні – Предмет количественного анализа – The subject of quantitative analysis 2. Сандық анализдің міндеті – Задача количественного анализа – The problem of quantitative analysis 3. Титриметрлік анализ – Титриметрический анализ - Titrimetric analysis 4. Титр – Титр – Titre 5. Анықталатын зат бойынша титр – Титр по определяемому веществу – Titre for the substance being determined Осы ұғымдардың анықтамасын береді. Сұрақ-диалог түрінде студенттердің жауабын толықтырады.
2	Түсіну Комплексонометрияның теориялық негізі	1. Магний ионын комплексон III пен титрлеуді аммиакты – буферлік ортада (pH 10) жүргізілетінін түсіндіріңіз. – Объясните почему титрование ионов магния комплексоном III нужно проводить в аммиачно-буферной среде с pH 10. – Explain why the titration of magnesium ions with complexon III should be carried out in an ammonia-buffer medium with a pH of 10. 2. Металл иондарының комплексон III пен берік комплексті қосылыс түзетінін түсіндіріңіздер. – Объясните на чем основано образование высоко прочных комплексов ионов металлов с комплексоном III. – Explain on what basis the formation of high-strength complexes of metal ions with complexon III is based. 3. Комплексонометрияда тура титрлеу қандай жағдайларда қолданылады? – В каких случаях используются прямое титрование в комплексонометрии? – In what cases is direct titration used in the complexometry? 4. Комплексонометриядағы кері титрлеу. – Обратное титрование в комплексонометрии. – Reverse titration in complexometry. 5. Зерттелетін суға хромоген қара индикаторын тамызғанда қызыл шарап тәрізді түс пайда болады.

2.1 2.2	Студенттердің іс-әрекеттері Оқытушының іс-әрекеттері	Буфер қосып $pH=10$, осы ерітіндіні трилон Б мен титрлегенде эквиваленттік нүктеде түсі көкке ауысатынын түсіндіріңіз. – Analyzed water with additions of the indicator will acquire a wine-red color after alkalization with a buffer solution at $pH = 10$, titrate with a solution of Trilon B and at the equivalent point the solution will turn blue. Explain the change in color of the solution. Студенттер сұрақтарға жауап береді. Сұрақ-жауап түрінде диалог жүргізіп, толықтырып отырады.
3	Қолдану Тестілік сұрақтар Есептер додасы	Тест тапсырмалары 1. Органикалық қосылыстар полиамино поликарбон қышқылдарының туындылары: комплексондар. – Органические соединения, производные полиамино поликарбоновых кислот: комплексоны. – Organic compounds, derivatives of polyamino polycarboxylic acids: complexones. 2. Металл иондарының комплексондармен түзетін қосылыстары: a) Ерімтал b) Аз диссоциацияланатын c) Құрамы тұрақты d) Тұнба түрінде 2. Ионы металлов с комплексонами образуют соединения: a) Растворимые b) Малодиссоциирующие c) Постоянного состава d) В виде осадка 2. Ions of metals with complexons form compounds: a) Soluble b) Malodissiting c) Permanent staff d) As a precipitate 3. Титрант (комплексон III) пен тотығу дәрежелері анықталатын катиондардың эквивалентінің молярлық массасы олардың молярлық массасына тең a) Иә b) Жоқ 3. Молярные массы эквивалента титранта (комплексона III) и определяемого катиона

		различной степени окисления равны их молярным массам. a) Да b) Нет 3. The molar masses of the equivalent of titrant (complexon III) and the cation being determined of different oxidation states are equal to their molar masses. a) Yes b) No 4. Сілтілік ортада металдардың екі валентті катиондары хромоген қараның анионымен түзетін комплексінің түсі: a) Көк b) Қызылшарап тәрізді c) Жасыл 4. Цвет комплекса который образует анион хромогена черный в щелочной среде с катионами двухвалентных металлов a) Синий b) Винно-красный c) Зеленый 4. The color of the complex that forms the black chromogen anion in an alkaline medium with divalent metal cations a) Blue b) Wine red c) Green 5. Комплекс түзуші - металл ионымен басты валенттілікпен комплексонның –COOH тобы, ал қосымша валенттілікпен үшіншілік аминотоп байланысады. a) Дұрыс b) Дұрыс емес 5. В комплексах группами, взаимодействующими с ионами металла – комплексообразователя за счет главной валентности, является -COOH группы, а побочной валентности – третичные аминогруппы. a) Верно b) Не верно 5. In the complexes in groups interacting with the ions of the metal-complexing agent due to the main valence, is the -COOH group, and the secondary valence is the tertiary amino groups. a) True b) Not true 6. Судың кермектігі трилон Б мен анықталатын орта: a) pH 1

3.1 3.2	Студенттердің іс-әрекеттері Оқытушының іс-әрекеттері	b) pH 3 c) pH 10 6. Жесткость воды определяется трилоном Б в среде: a) pH 1 b) pH 3 c) pH 10 6. Water hardness is determined by Trilon B in the medium: a) pH 1 b) pH 3 c) pH 10 7. Судың жалпы кермектігінің өлшеу бірлігі: a) М * моль/л (мг-экв/л) b) Градус c) г/мл 7. Единица измерения общей жесткости воды: a) М * моль/л (мг-экв/л) b) Градус c) г/мл 7. Unit of measurement of total water hardness: a) M * mol / L (mg-eq / L) b) Degree c) g / ml Есеп: Кальций және магнийді анықтау үшін 2,0850 г минерал көлемі 250 миллилитрлік өлшеу колбасында ерітілді. Осы ерітіндіден алынған (аликвот) 25,00 мл ерітіндіні титрлеуге 11,20 мл 0,05240 н. трилон Б жұмсалды. Кальций ионын Ca^{2+} бөлгеннен кейін осы ерітіндінің 100,00 миллилитрін титрлеуге 21,65 мл трилон Б жұмсалды. Берілген үлгідегі кальций мен магнийдің массалық үлесін ω (%) есептеңіздер. Жауабы: 3,31 % ; 5,83 % Задача: Для определения кальция и магния взято 2,0850 г минерала и растворено в мерной колбе на 250 мл. На титрование 25,00 мл этого раствора израсходовано 11,20 мл 0,05240 н. рабочего раствора трилона Б, а на титрование 100,0 мл (после отделения Ca^{2+}) пошло 21,65 мл. Вычислить массовые доли (в %) кальция и магния в образце. Ответ: 3,31 % ; 5,83 % Task: For the determination of calcium and magnesium 2.0850 g of mineral was taken and dissolved in a 250 ml volumetric flask. For the titration of 25.00 ml of this solution, 11.20 ml of a 0.05240 n working solution of Trilon B was used, and 21.65 ml was used for titration with 100.0 ml (after separation of Ca^{2+}). Calculate the mass fractions (in%) of calcium

		and magnesium in the sample. Answer: 3.31%; 5.83% Екі топ бір-біріне балл қояды. Есептер шығарады. Оқытушы есептердің шығарылуын тексереді.
3.3	Зертханалық жұмыс Судың жалпы кермектігін анықтау	Әдістемелік нұсқау бойынша [3, 354 б., 4, 381 б.].
3.3.1	Студенттердің іс-әрекеттері	Судың кермектігін анықтау.
3.3.2	Оқытушының іс-әрекеттері	Жұмыстың орындалу технологиясын қадағалау.
4	Талдау	Нәтижелерді математикалық- статистикалық өңдеу [5, 33 б.].
4.1	Студенттердің іс-әрекеттері	Судың кермектігін анықтаған нәтижесін тапсыру.
4.2	Оқытушының іс-әрекеттері	Нәтижені қабылдау.
5	Бағалау	Тестілік тапсырманың жауабы, зертханалық жұмыстың нәтижесі ескеріледі.

Үлгіде Блум таксономиясының танымдық элементтерінің деңгейлік тізбек түрінде берілуі – болашақ мұғалімдердің оқу үрдісі барысында

- тиімді басқаруына;
- назарын басты мәселеге аударуына;
- нәтижені объективті бағалауына қол жеткізетіндігін көрсетеді.

Сонымен қатар, тестілік сұрақтардың QuizMaker бағдарламасы бойынша берілуі студенттердің өз білім деңгейлерін өздері бағалауына және оқытушымен кері байланыс орнатуына мүмкіндік береді. Ал тапсырмалардың үш тілде қатар берілуі студенттердің, яғни болашақ жас мамандардың үш тілді бірдей меңгеру дағдыларын қалыптастырады.

Ұсынылған сабақтың үлгісі болашақ мұғалімдердің үштілділік және кәсіби құзіреттілігін кеңейтуіне мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы / Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарлығы. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001118> Пайдаланған уақыты: 11.02.2018 ж.

2. Бұзаубақова Қ.Ж. Білім берудегі инновациялық технологиялар. – Тараз: ТарМПИ, 2014. – 324 б.

3. Крешков А.П. Основы аналитической химии. Т. 2. – М., 1976. – 472 с.

4. Логинов Н.Я., Воскресенский А.Г., Солодкин М.С. Аналитическая химия. – М., 1975. – 478 с.

5. Пономарев В.Д. Аналитическая химия. Часть 2. Количественный анализ. – М., 1982. – 288 с.

Жумагалиева Б.М., Тауакелов Ч.А.

**МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРЕХЪЯЗЫЧИЯ В
ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА «КОЛИЧЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ»**

В статье предложена разработка занятия по количественному анализу на тему «Комплексонометрия. Определение общей жесткости воды» для студентов, обучающихся в полиязычной группе.

В разработке даны задания и тестовые вопросы на трех языках для самостоятельной работы студентов. Также для оценивания знаний студентов использованы уровни познавательных элементов таксономии Блума – знать, понимать, использовать, обсуждать, оценивать – по данной теме.

Ключевые слова: комплексонометрия, титр, таксономия Блума, программа QuizMaker, математическая-статистическая обработка.

Zhumagalieva B.M., Tauakelov Ch.A.

**THE METHODOLOGY OF USING TRILINGUALISM IN
TEACHING THE SUBJECT OF "QUANTITATIVE ANALYSIS"**

The article proposes the development of a lesson on quantitative analysis on the topic «Complexonometry. Determination of total water' hardness» for students studying in a multilingual group.

In the development are given tasks and test questions in three languages for independent work of students. Also, to assess students' knowledge, the levels of the cognitive elements of the Bloom taxonomy were used - to know, understand, use, discuss, and evaluate - on this topic.

Keywords: complexometry, titre, Bloom's taxonomy, QuizMaker program, mathematical-statistical treatment.

ӘОЖ 510.26

Кульжумиева А.А. – физика-математика ғылымдарының кандидаты,
доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Наурызбаева А.А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: aizada.nauryzbayeva@mail.ru

**ТЕҢДЕУ ҚҰРУ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУДЕ БАЙЫРҒЫ ЕСЕПТЕРДІ
ҚОЛДАНУ**

Аңдатпа. Мақалада теңдеу құру және оны шешуде шетелдік байырғы есептер қолданылған. Математика пәнінен сыныптан тыс сабақта теңдеулерді қолдану әдістемелері көрсетілген. Математикадан сыныптан тыс сабақтарда көбірек кездесетін Диофант теңдеулері қарастырылған.

Тірек сөздер: теңдеу, теңдеулер жүйесі, байырғы есептер.

Математиканы оқытудың сапасын арттырудың маңызды жолдарының бірі оның практикалық компонентін жетілдіру болып табылады. Бұл бағытты іске асыру үшін мәтіндік есептер мен теңдеу шешу әдістерін қамтуға болады.

Шындығында да, мәтіндік есептерді теңдеулер арқылы шешу нақты шын құбылыстарын зерттеуде математиканы қолданып бейнелейді, математика курсының қолданбалы бағытының жалпы принциптерін жүзеге асыруды қамтиды. Сондықтан мәтіндік алгебралық есептерді шешуге назар аудару қажет.

Теңдеу ұғымының классикалық мағынасы – бұл кейбір нақты есептерді жазу мәселесі. Теңдеудегі әріптер – бұл белгісіздер (айнымалы емес). Теңдеуді шешудегі ең бастысы – шешу әдісін табу болып табылады. Көбіне математика оқулықтарында теңдеу екі жолмен енгізіледі:

- 1) белгісіз саннан тұратын теңдеу;
- 2) айнымалы теңдік ретіндегі теңдеу.

Сондықтан да, математика пәнінің мұғалімі мәтін есептерді шешу кезінде теңдеудің өзіне және оны шешу жолдарына да көп көңіл бөлгені жөн.

Математиканы оқыту – бұл ең алдымен қиындықтарды шешуге үйрету. Мәтін есептерді шешу көптеген оқушылар үшін дәстүрлі қиын тақырыптардың бірі болып табылады. Бұл қиындықтар көбінесе тапсырма мәтініндегі объектілер арасындағы түрлі қатынастарды нақты, дұрыс түсіне білу қажеттілігіне байланысты туындайды. Мәтіндік мәселелерді шешуде оқушылардың қателіктерін болдырмау жұмысының тиімділігі мұғалімнің қиындықтарды алдын – ала білуіне және олардың жеңу жолдарын белгілеуге байланысты. Көбіне, оқушылардың алдында мәтіндік есептерді шешу кезінде келесі қиындықтар туындайды:

- Есептің шартын түсінбеу;
- Тапсырманы талдай алмауы;
- Тапсырмаға қатысы бар тәуелділіктер арасындағы байланыстарды түсінбеу;
- Бірнеше мәнді сандарды қамтитын ұқсас есептерді шешу;
- Есепті шешу кезінде әрекеттің қате тандалуы.

Сонымен, математика сабақтарында неліктен мәтін есептерді теңдеу арқылы шешуге көп – көңіл бөлуіміз керек. Себебі, мәтін есептерді теңдеу құру арқылы шешу кезінде оқушылардың білім, тәрбие беру және даму мақсаттары жүзеге асырылады. Мәтін есептерді шешу кезінде оқушылар бағдарламада анықталған толық білімдерін қалыптастырады. Есептер теорияны практикамен, өмірлік тәжірибемен байланыстыруға мүмкіндік береді. Мәтін есептерді шешу оқушылардың математикалық сауаттылықтарын, өмір туралы ойларын кеңейтуге және тереңдетуге көмектеседі және практикалық дағдыларын қалыптастырады [1].

Мәтін есептерді шешу қабілетсіздігі, оларды шешудің әдістерін білмейтіндігі қазіргі кезде оқушылардың математика пәніне деген қызығушылықтарын төмендетеді, ал қызығушылықтың төмендеуі оқушының өзіне деген сенімсіздігін тудырады. Өкінішке орай, көбінесе оқушы мәтін есептің шартын дұрыс оқымай, бірден тапсырмада берілген сандарға амалдар орындап бастайды және өз уақытын көп жұмсайды. Кей кезде оқушылар теорияны, анықтамаларды жақсы білгенімен, есептер шығару кезінде оларды қолдана алмай жатады. Сондықтан, оқушыға көп тапсырма бермей, есепті шешудің әдісіне, білімін қолдана білуіне, талдауға үйрету керек.

Математиканы оқыту әдістемесінің сұрақтарының бірі оқушылардың математикада мәтін есептерді шешу дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Өйткені математиканы оқыту жылдар бойы бірінші сыныптағы

сурет – мәселе есептерден бастап, жоғарғы сыныпта арнайы әдістерді талап ететін күрделі есептерді шешумен қатар жүреді. Сондықтанда оқушыға математика пәнін түсіну қиынға түседі. Мәтін есептерді шешу кезінде келесі әдісті қолдану арқылы оқушылардың дағдыларын қалыптастыруға болады.

1 – кезең: Есептің шартын талдау және жазу. Қажет болған жағдайда, сызбаны көрсету. Бұл кезеңнің мазмұны келесілерді қамтиды:

- байқау объектісін құру;
- қарастырылатын үрдістерді таңдау;
- әр үрдіске қатысатын мөлшерлерді анықтау;
- бұл тәуелділіктегі формулалар мен мөлшерлер арасындағы функционалдық қатынасты түсіну;

- белгісіз мөлшерді белгілеу арқылы есептің схемасын құру.

2 – кезең: Есепті шешудің жоспарын құру:

- теңдеу немесе теңдеулер жүйесін құру үшін негізді анықтау;
- теңдеу немесе теңдеулер жүйесін құру.

3 – кезең: Есепті шешу жоспарын іске асыру:

- теңдеуді немесе теңдеулер жүйесін шешу;
- есептің шешімін анықтау үшін теңдеудің немесе теңдеулер жүйесінің түбірлерін тексеру;
- есептің жауабын жазу.

4 – кезең: Есептің шешімін талдау:

- есептің шешіміне түсініктеме беру.

Оқушы математика пәнін түсініп, шешу үшін мұғалімге көп жұмыс жасау қажет. Бұл істі іске асыру үшін сабақта берілетін уақыт аздық етеді, сондықтанда оқушыны қызықтыру бағытында ұйымдастырылатын сыныптан тыс сабақтардың маңызы өте зор.

«Математиканың қорғанын тек күштілер мен батылдар ғана бұза алады» деген А.П. Конфоровичтің нақыл сөзін толық жүзеге асыру үшін бала математикадан тек мықты ғана емес, аса мықты болуы керек. Ол үшін, әрине, математикадан сыныптан тыс жұмыстар жасалып, қосымша тапсырмалар орындалып, көптеген жұмыстар жүзеге асырылуы тиісті екені түсінікті. Бұл шаралар оқушының математикалық сауаттылығын арттырады, математикалық ойлау қабілеттері мен есептеу дағдыларын дамытады, дұрыс шешімдер табу үшін зерттеушілік әрекетпен айналысуға үйретеді, оқушылардың шығармашылық – эвристикалық қабілеттерін жетілдіреді және де есептердің шешімін табуда табандылыққа, шапшаңдыққа, өздігінен жұмыс жасауға және белсенділікке тәрбиелейді.

Математика пәнінде сыныптан тыс сабақтар келесі екі негізгі міндеттерді шешуге арналған:

1. Математикалық ойлау қабілетін жоғарылату, теориялық білімді тереңдету және математикалық қабілеттерін көрсеткен оқушылардың практикалық дағдыларын дамыту;

2. Оқушылардың көпшілігіне математикаға деген қызығушылықтарының пайда болуына ықпал ету.

Біріншісінде, тапсырманы шешу математикаға үлкен қызығушылық танытатын оқушылардың қажеттіліктері мен талаптарын қанағаттандыруға бағытталған, екіншісінде, қалған оқушылардың математика пәніне деген қызығушылықтың пайда болуы мен дамуы үшін қосымша жағдайлар жасауды қамтамасыз етеді. Дұрыс құрылған және жүйелі түрде өткізілетін

сыныптан тыс сабақтар оқушылардың білімін нығайтады, математикалық көкжиектерін кеңейтеді және математиканың тарихымен терең танысуға мүмкіндік береді.

Математикадан сыныптан тыс жұмыстарды жүргізудің негізгі мақсаты оқушының пәнге тұрақты қызығушылығын қалыптастырумен қатар математикалық талантын ояту және ары қарай дамыту, қазіргі заман дамуына қажет қабілеттерін қалыптастыру, өзін-өзі дамыту идеясына негізделген бұл бағдарлама мемлекеттік қалыптан тыс математика курсының мазмұнын ауқымды, кеңейте оқытуға бағытталады. Оқушылардың математикаға қызығушылығын ояту мақсатында математиканың бір саласы болып есептелетін – математика тарихынан бастаған жөн.

Әр дәуірдегі тарихи мағлұматтарды пайдалана отырып, математиканың тууына, дамып қалыптасуына үлкен үлес қосқан Греция, Үнді, Орта Азия және Батыс елдері математиктері Диофант, Брамагупта, Бхаскара, Анания, Әл – Хорезми, Магницкий, Эйлердің математика саласындағы әрбір жаңа табысқа жету үшін, көптеген жылдар бойы ізденген, сол іздену жолында талай қымбат уақытын сап еткен, сөйтіп кейінгі ұрпаққа мол мұра етіп қалдырып кеткен тарихи есептері баяндауға болады [2].

Американ математигі (ұлты венгр) Дьерд Пойа (1887-1985) «Әрбір талантты адам сияқты, болашақ математик те іс жүзіндегі қолданыс пен еліктеу арқылы оқып білім алады... Оған есептер шығара беру керек, есептердің өзіне қызықтыларын сұрыптап алып, шешу тәсілдерін ой талқысынан өткізу керек...» деп кеңес берген [3].

Алайда, сабақ үстінде математиканың дамуын, оның тарихын қамту мүмкін емес. Математика тарихынан тек кейбір мәліметтер туралы ғана хабарлауға болады. Осындай жұмыстарды жүргізудің тиімді әдістерінің бірі сыныптан тыс сабақтарда байырғы есептерді қолдану болып табылады. Сондықтанда бұл мақалада математика пәнінің байырғы есептері және сол есептер арқылы құралған сыныптан тыс сабақтың жоспары көрсетілген.

Сыныптан тыс сабақтарда байырғы мәтін есептерді қолдану арқылы оқушы есептің шешу жолын білуімен қатар, басқа пәндерде және тұтастай алғанда өмірде кездесетін тапсырмалармен өзара әрекеттесуге көмектеседі.

Байырғы есептерді пайдаланып, теңдеу және теңдеулер жүйесін құру тақырыбына арналған сыныптан тыс сабақ Ғ.Молдашев атындағы ОЖББ мектебінің 9 сыныбына өткізілді. Сабаққа сыныптың барлық 15 оқушысының 13-і қатысты. Күнтізбелік – тақырыптық жоспарға сәйкес бұл тақырыпқа 1 сағат бөлінген.

Бұл тақырып оқушыларға математика әлемімен танысуға, сабақтың мәнін түсінуге көмектесті. Сыныптан тыс сабақта ең алдымен математика тарихына қысқаша шолу жасалып, математиканың дамуына үлес қосқан ғалымдармен танысудан басталды. Содан кейін, 9 сынып оқушыларына теңдеу құру және оны шешуде математикадан сыныптан тыс жаттығуға топталған байырғы, қызғылықты, мазмұнды есептер ұсынылды.

Байырғы есептерді сыныптан тыс сабақта қолдану оқушылардың математика пәніне деген қызығушылықтарын тудырды. Тарихи материалдардың көмегі арқылы сауаттылық деңгейлері көтеріліп, білім деңгейлері ұлғайды. Есептерді шешу кезінде оқушылардың математикалық білімдерімен қатар шығармашылық және логикалық ойлау қабілеттері мен есептерді дәстүрлі емес жолдармен шешу дағдылары қаланды. Сонымен

қатар, мұғалімге математика тарихына кішкене болса да, шолу жасауға мүмкіндік берілді.

Сонымен қатар, байырғы есептерді бастапқыда шешу кезінде қиыншылықтар туындады. Мәтін есептерді оқып, теңдеу және теңдеулер жүйесін құру оқушыларға қиындау болды. Төменде сыныптан тыс сабақта пайдаланылған есептер шығару жолдарымен көрсетілген:

1-есеп. Ежелгі Мысырлық есеп. Егер санға оның $\frac{2}{3}$ -ін қосып, қосындыдан оның $\frac{1}{3}$ -ін шегергенде 10 саны пайда болатын санды анықтау керек.

Шешуі. Анықталушы санды x арқылы белгілесек, есептің шарты бойынша мынадай теңдеу құрылады: $\left(x + \frac{2}{3}x\right) - \frac{1}{3}\left(x + \frac{2}{3}x\right) = 10$. Осы теңдеуді ықшамдасақ, $10x = 90$; бұдан $x = 9$. 9 саны есептің шартына сәйкес келеді.

Ежелгі Мысырлық есепті ұсыну арқылы оқушыға ең алғашқы бағыт бағдар беріп, оқушының пәнге қызығушылығы және пәнді меңгеру мүмкіндігін бағалауға болады.

2-есеп. Диофант неше жасында дүниеден өткен? Ежелгі гректің біздің заманымыздың III ғасырында ғұмыр кешкен Александриялық математик Диофанттың құлпытасында мынадай өмірбаяндық мағлұмат жазылыпты:

О, кезбе жан! Диофант осы жерде тыныштық тапқан. Марқұмның ғұмырынан мыналар дерек бермек.

Ғұмырының алтыдан бірін балдырған шақта өткізген,

Бозбала шағы 12 жыл алаңсыз өткен.

Отау тігіп, перзент сүюді армандаумен арада тағы да 7 жыл кеткен,

Сарғая күтумен тағы да 5 жылды артқа қалдырған,

Армандаған перзентін сүйіп, бақытқа бөленген.

Әкенің жарты ғұмырын кешкен перзент,

Жарық дүниемен ерте қоштасып кете барған.

Уайым, қайғырумен тағы да 4 жылы өткенде

Қарт бұл дүниемен біржолата қоштасқан.

Айтыңызшы, Диофант мәңгілікке неше жасында кеткен?

Шешуі. Марқұмның ұзақ ғұмырын x -пен белгілейік. Сонда есептің шартына сәйкес мынадай теңдеу құруға болады:

$$\frac{x}{6} + 12 + 7 + 5 + \frac{x}{2} + 4 = x$$

мұндағы $\frac{x}{6}$ өрнегі Диофанттың ғұмырының алтыдан бір бөлігі, 12 –

бозбала шағы, 7 – армандаумен кеткен жыл, 5 – сарғая күткен жыл, $\frac{x}{2}$ –

Диофанттың жарты жасы, 4 – қайғырумен өткен жыл. Теңдеуді ықшамдасақ $2x = 168$ теңдігі пайда болады. Осыдан $x = 168 : 2 = 84$. Яғни Диофант 84 жасында дүние салған екен.

Александриялық математик Диофанттың ғұмырынан құрастырылған байырғы, қызғылықты есеп оқушылардың назарын Диофанттың өмір жолына, математика тарихына аударды. Ақпараттық құралды пайдалана отырып, оқушылар Александриялық математиктің өмір жолымен өз қызығушылықтары арқылы танысты. Және Диофант теңдеулері туралы мәлімет алып, келесі есепті оқушылардың өздері ұсынады:

3-есеп. Диофанттың есебі. Екі санның квадраттарының қосындысына тең санды басқа екі санның квадраттарының қосындысына тең болатындай жаз. Диофант теңдеулердің оң бүтін және бөлшек шешулерін табуға баса назар аударады. Шешуі теріс сан болатындай теңдеуді ол мағынасыз теңдеу деп санап, бүтіндей қарастырмайды. Тек бір оң түбір табумен қанағаттанады. Алдыңғы есепке оралайық. Бұл проблеманы шешуі мынадай есеппен түсіндіреді: Берілген сан 13 болсын, ол 2 мен 3-тің квадраттарының қосындысына тең. Бір квадраттың қабырғасының ұзындығы $x + 2$ болсын, ал екінші квадрат қабырғасының ұзындығы $2x$ -тен 3-і кем, яғни $2x - 3$. Сонда бірінші квадраттың ауданы $(x + 2)^2 = x^2 + 4x + 4$, екіншісінікі $(2x - 3)^2 = 4x^2 - 12x + 9$. Екеуінің ауданын қоссақ $(x^2 + 4x + 4) + (4x^2 - 12x + 9) = 5x^2 - 8x + 13$. Есептің шарты бойынша бұл 13-ке тең болуы керек:

$$5x^2 - 8x + 13 = 13$$

$$5x^2 - 8x = 0$$

$$x(5x - 8) = 0$$

$$5x - 8 = 0$$

$$5x = 8$$

$$x = \frac{8}{5}$$

$$\text{Сонымен бірінші квадраттың қабырғасы } x + 2 = \frac{8}{5} + 2 = \frac{18}{5},$$

$$\text{екіншісінікі } 2x - 3 = 2 \cdot \frac{8}{5} - 3 = \frac{16}{5} - 3 = \frac{1}{5}. \quad \text{Квадраттың аудандары:}$$

$$\left(\frac{18}{5}\right)^2 = \frac{324}{25}; \quad \left(\frac{1}{5}\right)^2 = \frac{1}{25}. \quad \text{Бұл сандардың қосындысы } \frac{324}{25} + \frac{1}{25} = \frac{325}{25} = 13$$

болады, яғни есепті қанағаттандырады.

Оқушылар Диофант теңдеулері – бүтін немесе рационал шешімдері ізделетін коэффициенттері бүтін сандар болатын алгебралық теңдеулер немесе алгебралық теңдеулер жүйесі екендігін біліп қана қоймай, бұл теңдеулердегі белгісіздердің саны теңдеулердің санынан артық, сондықтан оларды кейде анықталмаған теңдеулер деп те атайтынынан хабардар болды. Қарапайым Диофант теңдеуімен қатар, 2-дәрежелі теңдеуімен де танысты.

4-есеп. Анықталмаған теңдеулер әдісі арқылы шешілетін Диофант теңдеулері. $ax + by = c$ екі белгісізі бар теңдеу. Бұл теңдеулерді анықталмаған теңдеу деп атаймыз, оның сансыз көп шешімі бар. Көбінесе белгісіздердің теңдеуді қанағаттандыратын шектеулі шешімдерін ғана іздейміз.

Бір тауар 23 сом тұрады. Сатып алушыда тек 3 сомдықтар, ал кассирде 5 сомдықтар бар. Ешбір сомды ұсақтамай-ақ сатушы мен сатып алушы қалай есептеседі?

Шешуі. x, y – керекті 3 және 5 сомдықтар саны болсын:

$$3x - 5y = 23$$

$$x = \frac{23 + 5y}{3} \text{ немесе } y = \frac{3x - 23}{5}$$

Бірінші теңдеудегі y -ке 0;1;2 мәндерін берсек, y -тің кейбір мәндері үшін x шамасының мәндері бүтін болады. $y = 2$ десек $x = 11$. Сатып алушы 11 үш сом бергенде, екі 5 сомдық қайтарып берген.

Теңдеудің сансыз көп шешімі бар.

1) $y = 5, x = 16$

2) $y = 8, x = 21$

3) $y = 11, x = 26$

Қосындысы олардың көбейтіндісіне тең болатын 2 бүтін санды табыңыздар.

Ш е ш у і. $x + y = x \cdot y$

$$x = xy - y = y(x - 1)$$

$$y = \frac{x}{x + 1} \text{ мұнда, } x - 1 \text{ мен } x \text{ тетелес бүтін сандар болғандықтан, } y -$$

бүтін болу үшін

$$x - 1 = \pm 1 \text{ болуы керек, яғни } x_1 = 2, y_1 = 2$$

$$x_2 = 0, y_2 = 0$$

Жауабы ізделінген сандар (2,2) және (0,0) екені шығады.

Тарихи материалдарды өтілетін математикалық ұғымдар мен есептердің шешу жолдарын іздеуде ұштастыра білу арқылы оқушыларға келесі Кардано есебі ұсынылды:

5-есеп. Кардано есебі. 3 дәрежелі толымсыз теңдеуді радикалдар арқылы шешу формуласына байланысты XVI ғасырда есімі әлемге әйгілі болған итальян математигі Джероламо Кардано (1501-1576) мынадай бір есеп ұсынған: «қосындысы 10-ға тең, ал көбейтіндісі 40-қа тең болатын екі санды анықтау керек».

Бір қарағанда оңай есеп секілді. Себебі, екі санның қосындысы 10-ға тең мынадай сандар бар: 1 және 9, 2 және 8, 3 және 7, 4 және 6, 5 және 5. Бұлардың көбейтінділері $1 \cdot 9 = 9$; $2 \cdot 8 = 16$; $3 \cdot 7 = 21$; $4 \cdot 6 = 24$; $5 \cdot 5 = 25$. Ең үлкен екі сан 5 пе 5-тің көбейтіндісі 25; 40 қайдан, қалай пайда болған деген сауал тууы мүмкін. Осы секілді басқа да сауалдарға жол бермеу үшін, әдеттегі теңдеу құру арқылы есепті шешіп көрейік.

Шешуі. Екі санның біреуін x , ал екіншісін y арқылы белгілейік. Есептің шарты бойынша осы екі санның қосындысы 10-ға тең, сол себепті $x + y = 10$ теңдеуін жазамыз. Осы екі санның көбейтіндісі $x \cdot y = 40$ -қа тең. Сонымен есептің шартына сәйкес екі теңдеу құрылды: $x + y = 10$ және $x \cdot y = 40$.

Алғашқы теңдеуден $x = 10 - y$ деп жаза аламыз, x -тың осы мәнін екінші теңдеудегі x -тың орнына ауыстырып қоятын болсақ, $y \cdot (10 - y) = 40$. Осыдан $y^2 - 10y + 40 = 0$ теңдеуі пайда болады. теңдеуді шешсек: $y_{1,2} = 5 \pm \sqrt{25 - 40} = 5 \pm \sqrt{-15}$ анықталады. Теңдеудің шешімімен анықталған $y_1 = 5 + \sqrt{-15}$ және $y_2 = 5 - \sqrt{-15}$ сандарының көбейтіндісін жазайық: $(5 + \sqrt{-15})(5 - \sqrt{-15})$. Осы көбейтіндіден

$$25 + 5(\sqrt{-15}) - 5(\sqrt{-15}) - (-15) = 25 + 15 = 40$$

саны пайда болатынын анықтаймыз.

Карданоның есебі шешімінің ізімен 6 санының $6 = 3 \cdot 2$ екі көбейткішке жіктелуінен өзгедей жіктелуін анықтай аламыз. Ол үшін мынадай есептің шартын құрастыру жеткілікті: «қосындысы 2-ге тең, көбейтіндісі 6-ға тең екі санды анықтау керек». Теңдеу құрайық: $x + y = 2$, $x \cdot y = 6$. Алғашқы теңдеуден $x = 2 - y$ -ке тең екенін анықтап, осы мәнді екінші теңдеудегі x -тың орнына ауыстырып қоятын болсақ $y \cdot (2 - y) = 6$, осыдан $y^2 - 2y + 6 = 0$ 2-дәрежелі теңдеу пайда болады. Теңдеудің шешімімен екі түбір анықталады: $y_1 = 1 + \sqrt{-5}$ және $y_2 = 1 - \sqrt{-5}$. Осы екі түбірді өзара көбейтсек

$$(1 + \sqrt{-5})(1 - \sqrt{-5}) = 1 + \sqrt{-5} - \sqrt{-5} - (-5) = 1 + 5 = 6.$$

Олай болса, 6 саны екі түрлі әдіспен көбейткіштерге жіктеледі: $6 = 3 \cdot 2 = (1 + \sqrt{-5})(1 - \sqrt{-5})$. Осы секілді 5 саны $(2 + \sqrt{-1})(2 - \sqrt{-1})$ көбейткіштеріне жіктеледі: «қосындысы 4-ке, көбейтіндісі 5-ке тең екі санды табу керек» деген есепті теңдеу құру арқылы шешсеңдер 5-тің қандай көбейткіштерге жіктелетінін анықтайсыңдар.

Тарихи материалдар оқушылар меңгеретін материалдың маңыздылығын арттырып, өздері оқып біліп отырған материалдан математика ғылымын дамытуға белгілі бір нақты проблеманы шешуге көмектесті. Мысалы, келесі ұсынылған 2-дәрежелі түбір табудың вавилондық әдісі, оқушылардың есептегіш құралдардың көмегінен есептей алуға үйретіп, оқушыға қуаныш сыйлады.

6-есеп. 2-дәрежелі түбір табудың вавилондық әдісі. Біздің заманымыздан бұрынғы 2000-жылдар шамасында Вавилонда дәл 2-дәрежелі (квадраты) болмайтын сандардан 2-дәрежелі түбірлерін жуық шамамен табудың мынадай әдісі қолданылған. Берілген D санына жуықтау дәл 2-дәрежесі болатын a^2 санын (бұл санның D -дан кіші немесе үлкен сан болуы да мүмкін) тандап аламыз да, одан 2-дәрежелі түбір табамыз, ол a -ға тең болмақ. Осыдан кейін D санын a -ға бөлеміз де мынадай теңдік жазамыз:

$$\sqrt{D} \approx \frac{1}{2} \left(a + \frac{D}{a} \right).$$

Бұл формуланың пайдасы көп. Мысалы үшін дәл 2-

дәрежелі түбірі болмайтын 43 санынан 2-дәрежелі түбір табу керек болса, 43 санына жуықтау келетін әрі дәл 2-дәрежелі түбірі табылатын 6 санын таңдаймыз, себебі, $6^2 = 6 \cdot 6 = 36$, 43-ке жақын әрі дәл түбірі табылатын сан.

Жоғарыдағы формула бойынша: $\sqrt{43} \approx \frac{1}{2} \left(6 + \frac{43}{6} \right) \approx \frac{1}{2} \cdot \frac{79}{6} = \frac{79}{12} \approx 6,5833$.

Сондықтан $\sqrt{43} \approx 6,5833$ мәні біздің іздеген жуық мәніміз болады. $\sqrt{43}$ -тің дәл түбірінің кестесі бойынша $\sqrt{43} = 6,55744$ -ке тең екенін анықтаймыз. Айырмашылығы жүздік үлес бойынша 3-ке артық болып анықталған [4].

Математикалық есептердің астарлары түрліше болып келеді. Олар біресе жұмбақ, біресе өлең, біресе қарасөз, біресе ертегі, біресе ілмек, біресе дұзақ, біресе сиқырлы ой айту тағы басқа түрде кездеседі. Халық есептерінің өзімен туыстас, жалғас, көршілес елдердің салт-санасымен астарласып, үндесіп, қабысып жататындығы бар.

Төменде қолданбалы курстың күнтізбелік – тақырыптық жоспарына сай математика пәнінен өткізілген сыныптан тыс сабақтың жоспары көрсетілген [5].

Кесте 1 – Байырғы есептер арқылы теңдеулерді шешу тақырыбына өткізілген сыныптан тыс сабақтың сабақ жоспары

Сыныбы: 9 а	Күні: 26.09.2018 ж	Пәні: алгебра	
Сабақтың тақырыбы:	Байырғы есептерді қолданып, теңдеулерді шешу.		
Сабақтың мақсаты:	Ескілікті тарихи есептерді қазіргі математикада қолдану, математикалық білімдерін жетілдіру, оқу процесінде әр елдің байырғы математикасын, есептер жүйесін қолдану арқылы математиканы оқып, білуге үйрету, математика пәніне қызығушылығын арттыру.		
Күтілетін нәтиже:	Осы сабақта жинақталған байырғы есептер математика пәнінен 8 – 9 сыныптарда әр түрлі деңгейдегі теңдеу құрып шығарылатын есептерді шешуде, қосымша математика сабақтарында кеңінен қолданылса: - оқушылардың логикалық ой-өрістері кеңінен дамыған; - шыдамдылыққа төзімді; - функционалды сауатты; - жан-жақты, іскер, заман талабына сай бәсекеге қабілетті; - есептердің барлығы өмірден алынғандықтан келешекте PISA тапсырмаларына сәйкес есептерді шешуге дайын, жан-жақты тәрбиеленген тұлға қалыптасады.		
Құрал - жабдықтар:	Интер белсенді тақта, презентация, таратпа қағаздар, тақта.		
Қолданылатын әдіс – тәсілдер:	Деңгейлеп оқыту, сұрақ – жауап әдісі, жұптық жұмыс.		
Сабақ барысы			
Сабақ кезеңдері	Уақыты	Мұғалім әрекеті	Оқушы әрекеті
Кіріспе	5 мин	- Оқушылармен амандасады. - Сабаққа қатыстарын тексереді. - Үй тапсырмасын тексереді. <i>Миға шабуыл:</i> Жаңа тақырыпқа дайындық ретінде сұрақтар қояды.	- Амандасады. - Кезекші оқушылардың сабаққа қатыстары туралы хабарлама жасайды. - Жұптарымен

		1. Теңдеу дегеніміз не? 2. Есептерді теңдеулер жүйесі арқылы шығару алгоритмі? 3. Теңдеулер жүйесінің шешімі дегеніміз не?	дәптерлерін алмастыру арқылы тексереді. - Оқушылар қойылған сұрақтарды тыңдап, жауап береді.
Тұсаукесер	1 мин	Тақырыпты хабарлайды.	Табыс критерийлерін құрады.
Негізгі бөлім	10 мин	Тақырыпты түсіндіріп, мысал көрсетуден бұрын математика тарихына шолу жасайды. Математика грек тілінен қазақшаға аударғанда «білім, ғылым» деген мағынаны білдіреді. Ғылым тарауларын гректер «математ» деп атаған, осыдан математика деген термин қалыптасқан. «Математика – ақиқат дүниесінің сандық қатынастары мен кеңістік формалары жайлы ғылым» деген анықтаманы Ф.Энгельс XIX ғасырдың екінші жартысында берген. 1564-1642 жылы өмір сүрген Г.Галилей «Әлем математика тілімен бейнеленген» деген тұжырымды ойын айтқан. Грек ғалымы математикаға негізделетін құпия ілімнің негізін қалаушы б.з.д. 569-475 ж. өмір сүрген Пифагор «Сандар дегеніміз – барлығы» деген екен, «Сан-математика ғылымының іргетасы» деп Орынбек Жәутіков айтқан, яғни математиканың тілі ол сандар. <i>Математика тарихын бірнеше кезеңдерге бөлуге болады:</i> 1. Ежелгі Мысыр математикасы; 2. Ежелгі Бабыл математикасы; 3. Ежелгі Урарту математикасы; 4. Араб математикасы; 5. Орта ғасырлар математикасы; 6. Үндістан математикасы; 7. Қытай математикасы (слайд 1, 2, 3).	Тыңдайды, қойылған сұрақтарға жауап береді. Түсінбеген жерлерін мұғалімнен сұрайды.
	15 мин	Байырғы есептерді шешу үшін мысал көрсетеді. <i>Ежелгі Мысырлық есеп.</i> <i>(слайд 4)</i>	Мұғаліммен бірге есепті тақтада орындайды, дәптерлеріне жазады.

	5 мин	Сабақты бекіту мақсатында есептер шығартады. 1. Диофанттың есебі. 2. Анықталмаған теңдеулер әдісі арқылы шешілетін Диофант теңдеулері. 3. Кардано есебі. 4. 2-дәрежелі түбір табудың вавилондық әдісі. (слайд 5, 6, 7, 8, 9) Оқушыларға жеке жұмыстануға есеп береді. Диофант неше жасында дүниеден өткен? (слайд 10)	Байырғы есептерді оқушылар топ болып орындайды, тақта алдына шығып есептің шығару жолын көрсетеді, бір-біріне түсіндіреді. Түсінбеген есептерінде мұғалімнен көмек сұрайды. Әр оқушы жеке жұмыстану арқылы есепті шығарады.
Қорытынды	2 мин	Жеке жұмыстануға берілген есептерді тексереді.	Есептерін мұғалімге тексертеді. Қателері болса, дұрыс шығарған оқушылардан көмек сұрау арқылы дұрыстайды.
Үй тапсырмасы	1 мин	Математиканың дамуына үлес қосқан ғалымдар туралы реферат дайындау.	Күнделіктеріне, дәптерлеріне жазады.
Рефлексия	1 мин	«Бас бармақ» рефлексиясы.	Тақырыпты түсінгендері бойынша бас бармақтарын көрсетеді. Жоғары – барлығын түсіндім. Ортада – орташа түсіндім Төмен – түсінбедім.

Математикадан сыныптан тыс жұмыста байырғы есептерді қолдану оқушылардың ауызша және жазбаша тіл байлығын дамытып, білім біліктілігін арттырады. Оқушының логикалық ойлау дәрежесін дамытып, математикалық ой-өрісін кеңейтіп, пайымдау, негіздеу, дәлелдеу икемділіктер мен машықтарын жетілдіреді.

Әдебиеттер:

1. Көбесов А. Математика тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 240 б.
2. Собалақов А. Математика тарихынан. – Алматы: Мектеп баспасы, 1966. – 90 б.
3. Лиман М.М. Оқушыларға математика және математиктер жайлы. – Алматы: Мектеп, 1984. – 80 б.
4. Перельман Я.И. Занимательная алгебра. – М.: Наука 1978. – 200 с.

5. Бектаев К.Б., Мостовой А.И., Тлеуқабылов С.Е. Орта мектепте математика кеңістігін ұйымдастыру және оны өткізу. – Алматы: Мектеп баспасы, 1967. – 104 б.

Кульжумиева А.А., Наурызбаева А.А.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СТАРИННЫХ ЗАДАЧ В ПОСТРОЕНИИ
УРАВНЕНИИ И ЕГО РЕШЕНИИ

В статье используются иностранные старинные задачи для создания и решения уравнений. Показаны методы применения уравнений во внеклассных уроках математики. Рассмотрены уравнения Диофанта, которые в основном встречаются во внеклассных занятиях по математике.

Ключевые слова: уравнение, система уравнение, старинных задач.

Kulzhumieva A.A., Nauryzbaeva A.A.
THE USING OF OLD PROBLEMS IN THE CONSTRUCTION OF AN
EQUATION AND ITS SOLUTION

The article uses foreign old problems to construction of an equation and its solution. The methods of applying equations in extracurricular mathematics lessons are shown. Diophantus equations are considered which are mainly found in non-classical classes in mathematics.

Keywords: equation, equation system, old problems.

ӨОЖ 374.3

Ергалиева Г.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: E77ASK@yandex.ru

Жұмағали Н.Д. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: naz.dauren95@mail.ru

Маденова Л.М. – магистр, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: lim103@bk.ru

БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕ ҰЛТТЫҚ РУХАНИ
ТӘРБИЕНІ ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа. Мақалада рухани құндылық ілімінің ғылыми даму тарихын зерделеу, бастауыш білім беруде ұлттық тәрбие негіздерін жетілдіру арқылы жалпыадамзаттық құндылықтарға қол жеткізу мәселелері қарастырылған. Халықтық педагогика құралдары арқылы бастауыш сынып оқушыларына ұлттық тәрбие берудің қажеттілігі мен бұл мәселенің педагогикалық теория мен практикада жеткіліксіз зерттелуі арасындағы қарама-қайшылықтар анықталады. Бастауыш сынып оқушыларына ұлттық тәрбие берудің ерекшеліктерін анықтау.

Тірек сөздер: ұлттық рухани тәрбие, бастауыш білім беру, адамгершілік, жалпы адамзаттық құндылықтар.

Тәуелсіздігін алған егеменді еліміздің өркендеу идеясының тұғыры республиканың тұтастығы мен қауіпсіздігін сақтау, Қазақстандағы ұлттық

ынтымақты және қоғамдық бірлікті жетілдіру, рухани-құндылық бағдарымызды нақтылау мақсаты көзделуде [1]. Елдегі азаматтық және рухани, этникалық және ұлттық бірегейлікті нығайту, халықтың әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-психологиялық белсенділігін арттыру, әрбір тұлға бойында рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру басты мәселені құрайды.

Адам баласы қоғамда өзінің адамгершілік қасиеттерімен, қайырымдылығымен, адалдығымен, әділеттілігімен ардақталады.

Моральдық қасиеттер адамның қимыл – әрекеттерінен, қарым – қатынасынан шығады. Жақсылық пен жамандық, зұлымдық пен махаббат, әділеттілік пен әділетсіздік, борыш пен намыс, ар мен ождан адамның іс – әрекеті арқылы өлшенеді. Осыны ұстаған қазақ халқы жастарды қоғамдық ортада, мектепте, отбасында кішіпейілділікке, ізеттілікке, имандылыққа, инабаттылыққа тәрбиелеуді бірінші орынға қойған.

Философиялық ілімінің даму тарихы адамға өмірінің мәнін іздеу, адамның шынайы жаратылысы, жалпыадамзаттық құндылықтарға қол жеткізу мәселелерін қарастыру тән екендігіне тұтастай айғақ бола алады.

Өзін-өзі тану үдерісі адам бойындағы шынайы адамдық құндылықтарды: даналықты, адамгершілікті, сұлулықты, өзімен және қоршаған әлеммен үйлесімділікті пайымдауға бағытталған.

Руханилық және адамгершілік мәселелері ежелгі философтардың аңғарғыш ақыл – ойын билеп алған еді [2]. «Адамгершіліктің алтын ережесі» туралы алғаш рет «өзектік заман» деп аталған б.э.д. I мыңжылдық ортасында айтылған болатын. Ол «Махабхаратта», Будданың, Гомердің және Геродоттың нақыл сөздерінде де кездеседі.

Ежелгі Шығыс философиясы әлеуметтік әлеммен қатар табиғи әлемді де өте қадірлейтін және оған адамгершілікпен қарайтын тұлғасы баса назар аударатындығымен ерекшеленеді. Сонымен бірге ежелгі шығыс дәстүрлі адамның ішкі жан – дүниесін жетілдіруге бағытталған. Мәселен, Ежелгі Үнді әдебиетінің ескерткіші – Ведаларда адамгершілік мәселелері, оны нысандар мен құмарлықтар әлемінен босатудың жолдары мен тәсілдері жан – жақты айқындалады.

Ежелгі Үнді философиясында адам әлемдік жанның бір бөлігі ретінде қарастырылады. Жан алмасуы туралы ілімде тіршілік иелері (өсімдік, жан – жануар, адам) мен тәңір арасындағы шекара өтпелі және жылжымалы болып есептеледі. Алайда еркіндікке, құштарлықтан құтылуға ұмтылу және өзінің қарма – сансара заңдары бар эмпирикалық тіршілік бұғаулары тек адамға ғана тән.

Үнді философиясында антропологиялық мәселелер айқын көрініс берген жоқ, алайда индуизм мен буддизм басынан бастап рақымдылық, адамдарға деген сүйіспеншілік қасиеттерінен рух алды, ол рухани азат болу және адамгершілік ізгілік идеясын қамтыды. Нирванаға – яғни тылсым тыныштық күйіне қол жеткізген адам Құдай дәрежесіне теңестірілді немесе Құдайдың өзінен де жоғары дәріптеді. Абсолют ырғақтарын дәл байқаған киелі кісілер өздеріне жоғары адами жаратылыс идеясын нақты түрде көрсетіп берді. Атап айтқанда, адамның психологиялық және адамгершілік ресурстарына баса назар аударып, ахисма – яғни бүкіл тіршілік иесіне қастандық жасамау, зиян келтірмеу қағидатына сәйкес оларға ыждағаттылықпен қарау дәл осы ежелгі үнділік санада пайда болды.

Қытай философиясында адам жарық дүниеге Инь мен Янға, Жарық пен Түнекке, әйел мен еркек, белсенді және енжар болып бөлінген әлемді игеру үшін келген. Аспан – Адам – Жер деген ұлы Триада адам орталық орын алады. Ежелгі Қытай «Аспан мен Жер арасында барлығынан да адам қымбат» екендігіне сенімді болды. Сонымен қатар, Лао –Цзы бойынша, «әрекеттенбеу» және әлеммен үйлесімділік ретінде түсіндірілетін «табиғилық» адам мінез – құлқының ең жақсы стратегиясы болып есептелді. Адам өзін табиғаттан бөле – жарып қарамай, микрокосм ретінде көзге көрінбейтін мындаған байланыстар арқылы өзінің Ғарышпен біртұтастығын және өзара салыстырмалылығын сезінді. Осыдан барып өзінің «ғарыштық деңгейдегі» іс – әрекетінде бұлжымас жауапкершілік сезімі туындады.

Антиктік дәуірде Пифагор, Протагор, Сократ, Платон және т.б. ойшылдар адам туралы, оның мәні мен танымдық қабілеттері жайындағы ойларға көп көңіл бөлді [3]. Пифагор мен оның ізбасарлары болмыс мәселелерін пайымдай отырып, от, ауа, су және жер стихияларының заңды түрде алмасуы туралы, қосу амалында сандардың араласуы (тақ және жұп, шекті және шексіз) туралы, дыбыстардың синтезі (аккорд, интервал) туралы аса маңызды тұжырымдама жасады. Олардың алмасуы үйлесімділік құрайды. Осы теорияға сәйкес руханияттық пен руханиятсыздық, махаббат пен өшпенділік, жақсылық пен жамандық, еркіндік пен үстемдік жиынтықтарының өзара әрекеттері руханилықтың мәнін білдіреді. Маралдық руханилықпен, жақсы жаманмен алмасып отырады, әр адам өзіне жайлысын еркін тандап алады. Алмасу теориясы жақсылық пен жамандықтың, өтірік пен әділдіктің ажырамайтындығына Пифагордың көзін жеткізді. Бұл теорияның негізінде екі полярлық категориялардың тығыз байланысы нәтижесінде оның аралығынан адамның шынайы рухани өмірін құрайтын үшінші категория туындайды. Алмасу ілімі ғарыш диалектикасын шектеусіздік (заңсыздық), жұп пен тақ, жақсылық пен жамандықтардың әлемдік үндесуге араласуының қарама – қайшылығы туралы ілім ретіндегі негізін қалады.

Сократ философиясының міндеттерін адамның өмірі мен іс – әрекеттерінің этикалық – танымдық жақтарын зерттеуде деп біледі. Ол адам ең алдымен, өзін – өзі және өз істерін, өз іс – әрекеттерінің бағдарламасы мен мақсаттарын тануға, сонымен қатар әлемде жақсылық пен жамандық, әсемдік пен ұсқынсыздық, ақиқат пен адасушылық бар екендігін анық сезінуге мұқтаж. Ежелгі Грекия философы адам тек өзінің «Меніне», ішкі жан дүниесіне үңілу жолына ғана жоғары сатыға көтеріліп, құндылықтарды, сол сияқты оған сәйкес ойлау және әрекет ету жолдарын дұрыс тындай алады. Бірінші рет Сократ көтерген адамның өзін – өзі тануы тақырыбын философиядағы антропологиялық төңкеріс деп бағалауға болады.

Сократтың Платон жазып алған сөзінде: «Рухани жағынан жүкті адамдар табиғи жүктілерге қарағанда, өзінің ойын, идеясын жүрегінің тереңінде, жан – дүниесінде көтеріп жүруі тиіс.... Ақыл – ой және басқа да ізгілік, адамгершілік тәрізді рухани қасиеттерін жастайынан бойына сіңіріп, есейген кезінде де осы тазалық пен пәктікті сақтай алған адам, ол қаншама қиналып, толғанып тұрса да, меніңше, ол босанып, өз жүгінен арылу үшін де әдемі, таза, сұлу жерді тандайды, себебі ол сиықсыз, ұсқынсыз, лас жерде ешқашан да тумайды, өз ойын сыртқа шығармайды» [4] – деп атап көрсетілген

Философиялық бағытқа шығыс перипатетизмі (аристотелизм) деп аталатын көзқарас та жатады. Араб тілді философтар адамның жаратылысы, оның мәні, әлемге алатын орны мен атқаратын рөлін пайымдаумен, адамның танымдық қабілеттерін, жақсылық пен жамандық және т.б. таңдау мүмкіндіктерін айқындаумен айналысты. Оларды жоғары мұратты адам және оның кемелдену жолдары қандай болу керек деген мәселелер толғандырды. Адамды философиялық тұрғыдан пайымдау оның зияткерлік кемелденуіне бағытталған. Бұл бағыт өкілдерінің (әл – Фараби, ибн – Сина, ибн – Рушд және басқалардың) пікірі бойынша ой жүзінде және іс жүзінде көрініс беретін ақыл – парасат – адамның басты ерекшелігі болып табылады. Олар діни догмалардың шексіз беделіне күмән келтірді. Олар «қасиетті мәтіндердің мағынасын тура түсіндірудің қауқарсыздығын дәлелдеуді мақсат еткен» адамдарды зияткер элитаға жатқызды.

Әл–Фараби тағылымындағы адамның өмірлік мақсаты ретінде қарастырылған бақыт туралы ілім оның ақыл – парасат туралы іліммен тығыз байланысты. Ақыл – парасат және ізгілікпен қатар қарастырылатын бақыт – әл-Фарабидің ізгілік көзқарасының негізгі категориясы және шығармаларының басты тақырыбы. Әл-Фарабидің айтуынша, адам өз түйсігі арқылы ұмтылатын әлдебір кемелдік бар. Ол адам ұмтылатын ең игі және нағыз кемелденген мақсат болып табылады. «Бұл – адамның өзі үшін ізделіп отырған жақсылық, оған ешкім де, ешқашан да әлденеге қол жеткізу үшін ұмтылмайды және де бақыттың ар жағында адам қол жеткізе алмайтын ешнәрсе жоқ» [5]. Бақыт адамның өз - өзімен үйлесімді, жарасымды өмір сүруі үшін қажет. Қоғамдық құндылық болып табылатын адам өмірінің тіршіліктің басқа болмыстарынан айырмашылығы – бірегейлігінде, адамның кемелдігі де – біреу екендігін әл –Фараби өз еңбектерінде атап көрсетті. Екінші ұстаз бұл дүниеде бақытқа қол жеткізу мүмкіндігін пайымдай отыра, бақытты тек шынайы адамзатпен, оның барлық дәрменсіздіктері, қадір – қасиеттері және кемшіліктерімен байланыстыра қарастырады. Әл –Фараби: «Адам өзінің мақтаулар мен мадақтауларға ие болған күйі үйлесімде болған кезде бақытқа қол жеткізеді», - дейді, өйткені, оның таңдау мүмкіншілігі бар, яғни ол өз бақытының жасампазы болып табылады.

Ж.Баласағұнидың: «егер адам артына өз ұрпағына пайда келтіретіндей іс қалдырса, бала тәрбиесінде ата – аналарға насихат боларлық өте құнды педагогикалық мұра қалдырса, оның жаны өлмейді. Егер бала жаман мінезді болса, онда жақсы адамдарға қауіп төндіргені. Адам өмірінде өз ойындағы мақсаттарға жеткісі келсе, ол дұрыс тәрбие алуы керек».

Ж.Баласағұни адамның шыққан тегіне, шыншылдыққа, қайырымдылыққа, қайырымдылық пен кішіпейілділікке аса көңіл бөлді. Ол «әділдік» пен «бақыт» ұғымдарын теңдестіре қарайды. Данышпан әділеттіліктің мәні адамгершілікте деп санайды. Ж.Баласағұни шығармаларының адамгершілік бағыттары қаумалаған мәселелермен, атап айтсақ, өскелең буындарға (батыл, қайырымды, ата – анасын құрметтейтін) қамқорлығы және ата – ананың бала тәрбиелеудегі жауапкершілігімен тығыз байланысты.

Ж.Баласағұнидың кіші замандасы Махмұт Қашқари толық мағынасында түркі әлемінің энциклопедиясы болып табылатын атақты «Диуани лұғат – ат - түрік» («Түркі тілдерінің сөздігі») сөздігін жазды. «Сөздіктің» фольклорлық материалдарында (мақалдарда, мәтелдерде, аңыз

әңгімелерде және т.б.) этикалық, психологиялық, педагогикалық мазмұнға толы құнды идеялар көп. Онда адамның адамгершілік пәктігі және оның тәрбиелілігі насихатталады.

«Диуани хикмет» және «Рисала» атты еңбектерінде Йассауи өз ілімдерінің негізгі әдіснамалық ұстанымдарын айқындайды. Негізгі ұстанымға Хақты, Руханилықты, Тазалықты тануға апаратын ізденіс жолын жатқызады [6].

Йассауи – сана мен ақыл – ойды тазарту идеясының жақтаушысы. Оның ілімі шыдамдылық және төзімділік, саналы сабырлылық, ұстамдылық, қанағатшылдық, тәубешіл (қанағатсыздық пен тойымсыздыққа қарама-қарсы) сияқты қасиеттер тән кемелденген адамды тәрбиелеу жолын көрсетеді. Бір жағынан «Тәуба» ұғымы нақты адамның шынайы мүмкіндіктеріне сәйкестігін, екінші жағынан, өзін – өзі жетілдірудің көптеген кезеңдерінен адамның жүйелі түрде өтуі арқасында кемелдену жолында қандай да бір шектеудің болмайтындығын білдіреді.

Философ – материалистер Ламетри, Дидро, Гельвецийлер тұлғаның мүддесі мен қоғам мүддесінің парасатты түрде үйлесуін білдіретін «дұрыс түсінілген жеке мүддені» ескере отырып, адамдардың әрекетіндегі жеке мүдденің рөлін, адамның сезімдік – эмоционалдық табиғатын атап көрсетті.

Жаңа дәуірдің философтары ішінде Руссо да жақсылықты бастапқы қағидат ретінде тұжырымдағандардың қатарына жатады. «Адам табиғатынан мейірімді, - деп жазды Руссо. – Осы қағидатты адамдар – жауыздар дейтін анықтығы аз болмайтын шындықпен келісу үшін адам жүрегінің тарихын бақылау, барлық ақаулардың шығу тегін көрсету керек болады» (1764 ж. 13 қазандағы Ф.Крамерге хат).

Руссо адамды табиғат заңларымен басқарылатын нысан ретінде қарастырды және тек осы жолда ғана құдыреттілікке жете алады деп есептейді. Ол жаман, бұрыс тәрбие баланың ішкі дүниесін бұзады, ондағы табиғат берген жақсы қасиеттерін құртады деп есептеген. Адамгершілікке тәрбиелеу «жүрек, пікір және ақыл» тек осы айтылған тәртіпте қалыптастыру» ең басты және кезек күттірмейтін педагогтік міндет деп есептеген [7]. Руссо балаға тәрбиенің үш факторы әсер етеді: табиғат қабілет пен сенімді дамытады; адамдар оларды қалай пайдалануға үйретеді; заттар мен құбылыстар тәжірибені байытады. Осылардың бәрі біріге отырып баланың табиғи дамуын қамтамасыз етеді, ал тәрбиешінің міндеті – осы факторлардың әсерін үйлестіру. Ұлы гуманист тәрбиені баланың өз бетімен қоршаған әлемді сезіне, тыңдай, бақылай біліп, рухани дамып, білімге қаныға отырып, оны (тәрбиені) бала қуанышта өмір сүретін, белсенді, оптимизмге толы үдеріске айналдыруын жақтады.

Кант махаббат пен сыйластыққа көп көңіл бөлген. Ол: «жаратылысымыздан бізге екі қасиет тән, оған сәйкес бізді жақсы көргенді және құрметтегенді қалаймыз... Адамды ішкі құндылығы болғаны үшін сыйлайды, бірақ оны пайда көру немесе әр түрлі рақат алу деңгейіне байланысты жақсы көреді. Біз пайда әкелетінді жақсы көреміз және өзінен өзі құндылыққа ие болатынды сыйламыз. Сыйлы болуды тілеудің тағы бір себебі – махаббаттан гөрі бізге басқалардың алдында үлкен сенімге ие болатындығымызда. Махаббат жек көрушілікте де бола береді.

Кант адамшылдық – бұл басқа адамдардың тағдырына қатысу қабілеті деп есептейді. Адамшылдықтың болмауы басқаның тағдырына араласпау

дегенді білдіреді. Біз басқаны жақсы көрудің жақсы нәрсе екендігін жақсы көруіміз керек және де басқаны жақсы көргеннен біз мейірімді бола бастаймыз [8].

Адам мәселесіне, оның мәні мен тіршілік етуіне көңіл аудару, көптеген философиялық мектептер мен бағыттар пайда болған XIX – XX ғасырлардағы батыс философиясына тән. Батыс философиясының персонизм, «өмір философиясы», экзистенциализм, философиялық антропология сияқты бағыттары әрқашан да адамды философиялық зерттеуге тұрарлық бірегей мәселе ретінде қарастырды. В.Дильтей былай деп жазған: «Философия өз танымының ішкі байланысын әлемнен емес, адамнан іздеуі керек». Адамға өкілдері қайталанбайтын «тірі дүниелер» диалогінің мүмкін екендігін, адамды адам түсінуінің негізін анықтауды мақсат етіп қоятын герменевтика бағыты баса назар аударып отыр.

Ф.М. Достоевский мен Л.Н. Толстойдың рухани шыңға «шығуы» туралы ілім Ақиқатқа, Жақсылыққа және Сұлулыққа ұмтылуға құрылған. Олар Ақиқат деп айналадағы тіршілікті ұғынуға мүмкіндік беретін білімді түсінген. Ол өзімен өзі келген «көпбілімділік» емес, жүректен өткізілген таным, бастан кешірген, өз болмысымен ойланған және тіршілік түріне айналған әрекеті. Жақсылық – бұл адамның жоғары өнегелігі (ар - ождан), дүниедегі тіршілігінің мәні, оның қасиеті. Шындық – бұл әділдікті, адалдықты тану сезімі, өмірдің шындығына сәйкес келетін, идея үшін табандылық қабілеті. Сұлулық – адамның әлеммен үйлесімділігі, адамның нәзік және көпқырлы, эстетикалық дамуы.

Рухани мәдениетті игеру, руханилықтың көрінуіне мүмкіндік жасайтын тұлғалық қасиеттердің қалыптасуымен тікелей байланысты. Оларға ар, ождан адамға деген сенім жатады. Діни түсінікте ар – ұждан адамзат табиғатының Құдаймен тұтасатын тереңінде пайда болатын сезімі. Н.А. Бердяев, Құдайға қатты сенетін адам бола отырып, «ар – ұждан, сусыны қанбаған рухани махаббаттың ұшқыны, адамгершіліктік жетілуге ерік, оған тұрарлық және соған ұқсастық арқылы оған көтерілетін әрекетке мораль ретінде тіршілікке енеді» - деп есептеген.

Н.А. Бердяев «руханилық» және «адамгершілік» категорияларының философиялық – діни түсіндірмесі «адамның жаны мен денесінің құрамымен, рухының жұмысынсыз (әрекетінсіз) болмайтын «тұлғалық» түсінігімен тағыз байланысқан. Адамның ашық даралығы болуы мүмкін де, тұлғалығы болмауы мүмкіндігіне» сенімді болды [9].

Қазақтың мақал – мәтелдері – ойдың асыл маржандары – адамгершілік – этикалық идеяларға толы. Олар моральдық нормалардың өзіндік кодексі рөлін атқарады. Халықтық мақал – мәтелдердің тақырыбы кең, өмірдің барлық қырларын қамтиды. Онда шынайы адамның тіршілік ету мәселелері маңызды орын алады. Қазақы дүниетанымға ұғымның іргелі және құрылмалы, мәңгілік және ауыспалы диалектіліктері тән.

Қазақтың ділінде өмір сүрудің мәнділігі мен іпгелілігі табиғатпен, оның құдіретімен, қуатымен, мәңгілілігімен теңестіріледі. Адамның тіршілік етудегі тұрақтылығы табиғатпен сіңісуі, жақындасуы, үндесуімен тікелей байланысты қарастырылады. Табиғаттың құдыреттілігі мен мәнділігі «ағын суға тас лақтырып, лақтамауға» ұмтылысынан көрінеді.

Қазақтың ағартушысы, ғалым – энциклопедист, шығыстанушы, қоғам қайраткері Шоқан Уәлиханов адамға, адамның өмірге келуі және өмірден

кегу мәселелеріне баса назар аударды. Ол адамның бойында бауырмалдық сезімін және дүниенің құпияларын танып – білуге құштарлығын оятатын табиғатқа деген терең махаббатына ерекше көңіл бөлді. Адамның табиғатқа деген махаббаты – шамагизмнің туындауындағы басты себептердің бірі. Қазақ ділінің терең тамыры – түркі мифологиялары, ежелгі сенім – нанымдар шаманизмдердің табиғатын зерттеуде Шокан уәлихановқа ешкім тең келмейді. Оның ойынша, жаппай сауатсыздықты жойып, халыққа білім беру қоғамдық прогрестің және реформалар жетістіктерінің негізі болып табылады [10].

Ұлы ағартушы, жаңашыл педагог, жазушы Ыбырай Алтынсарин да халық ағарту идеясын ұстанды. Дейизмдік көзқарас жағынан ол қоршаған әлемді Алла тағала жаратқанын мойындайды. Ағартушы білімсіздікке, наным – сенімдерге, ескі тұрмыс шеңберінде тұйықтап қалу және исламды пайдакүнемдік мақсатта пайдаланып жүрген діни қызметкерлерге қарсы тұрды. Ол білімнің үстемдік етуі және білім, ағарту, ғылым қоғамды алға бастырады және әрбір жеке адамды дамытады деп санайды. Педагог Ы.Алтынсарин өскелең ұрпақтың эстетикалық және этикалық тәрбиесіне аса көңіл бөлді. Ол адам бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру, оның бойында, ең алдымен, еңбексүйгіштікті дамыту керек деп ой тұжырымдайды. Адамның өмір туралы дұрыс түсінігін, өзін – өзі және өзгелерді сыни тұрғыдан бағалай білуді дағдыландыруды ол парасатты түрде тәрбиелеу үдерісінде жақсы нышандар мен мінездердің дамуымен тығыз байланыста қарастырды. Еңбек – борыш сезімін күшейте түседі, еңбекшіл адамға өзімшілдік белгілері жат, сондықтан да мектепті «саудагер рухтан», ауқымы тар шектеулерден қорғау керек деп есептеді Ы.Алтынсарин. Ол балалар бойында адамгершілік тұрғысынан терең әсер ететін білім үшін күресті [11].

XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген ойшыл, қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаев адамгершілік бастауы - махаббат пен әділдік деген тұжырым жасады. Абай: «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та бар қалан!» - деп, әрбір адам өмірдегі, қоғамдағы өз орнын таба білуі керек, ал ол үшін білімге, кәсіпке және өмірге ұмтылуға шақырды. Ол тек қажымай еңбек етудің нәтижесінде ғана тұрмысты жақсартып, туған – туысқандарына игілікті іс жасап, сыйлы болатындығына көз жеткізді. Абайдың ойынша, адам – жан дүниесі қайталанбас, әлемдегі жоғарғы құндылықтарға қол жеткізген, өз тағдырының иесі және жасампазы бола алатын бірегей тіршілік иесі. Ұлы ағартушы адамгершіліктің жоғарғы көрсеткіші – жақсылық жасау, сұлулыққа ұмтылу деген ойды үнемі қайталап отырды. Абайдың негізгі эстетикалық ұстанымы – «Адам бол!». Адам өзін – өзі тану және өздігінен кемелдену үдерісі кезінде өз мүмкіндіктері мен шығармашылық әлеуетін жүзеге асыра алады және оны жүзеге асыруға міндетті де. Абай өз пайымдауымен адамның жақсы және жаман қасиеттеріне қатысты нақты бағдар беретін адамгершілік мінез – құлық кодексін жасады [12].

Қазақ халқының өте әрідегі ата-бабаларының өмір сүрген кезінен бастау алып, күні бүгінге дейін кәдесіне жарап келе жатқан рухани мұралардың бірі – халықтық педагогика. Халықтық педагогика, - делінген Қазақ кеңес энциклопедиясында, - тәрбие жөніндегі халықтың педагогикалық білім тәжірибесі. Халық педагогикасын зерттеу негізіне педагогикалық мазмұн мен бағыттағы халық ауыз әдебиетінің шығармалары, этнографиялық материалдар, халықтық тәрбие дәстүрлері, халықтық ойындар, отбасы

тәрбиесінің тәжірибелері т.б. жатады. Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық тәлім-тәрбиенің белгілі жүйесінде жас буын жадына біртіндеп сіңіріп отыратын арнаулы жолдар, тиісті тәсілдер де болған. Мәселен, мақал-мәтелдерде адамгершілік, имандылық тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптар насихатталса, жұмбақтар мен айтыстарда – ақыл-ой тәрбиесі, өлең, жыр-дастандарда-әсемдік тәрбиесінің негізгі принциптері, ол ертегілер халықтық тәрбиенің сан алуан мәселелерін қозғайтын тәлімдік материал ретінде пайдаланылған. Демек, халықтық педагогика - тәлім-тәрбиелік ой-пікірдің ілкі бастауы, халықтың рухани мұрасы.

Қазақ халқының тәлімдік мәні зор ой-толғаныстары бесік жыры мен батырлық эпостарда, ертегілер мен аңыздарда, шешендік сөздер мен айтыс термелерде, мақал-мәтелдерде көптеп кездеседі. Мұндағы ұрпақ тәрбиесінің негізгі түйіні-адамгершілік, имандылық, ақыл-ой, еңбек, эстетика, дене, отбасы тәрбиесіне байланысты мәселелерге келіп тіреледі.

Қазақ халқы арнайы бала тәрбиесімен айналысатын қоғамдық орындары болмаса да, өз ұрпағын бесікте жатқан кезінен бастап-ақ өлең-жыр мен әңгіме, ертегі, тақпақ, санамақ арқылы тәрбиелеп отырған. Бала аяғын жерге нық басқаннан-ақ қоршаған ортаның құпиясын ғылыми тұрғыдан сезініп білмесе де, жапан түзде жолсыз жерлермен жұлдыздарға, түрлі белгілерге қарап жол тауып, қаршадайынан-ақ есіту, көру сезімдері шынығып, алыстағаны болжайтын, жоғалғанды табатын ізшіл де, құралайды көзге атып түсіретін мерген де болған. Кәсібі, тіршілігі мол шаруашылығына байланысты болғандықтан, бала 5-6 жасынан-ақ ат құлағында ойнай бастайды. Оқусыз-ақ бір есіткенін қалтқысыз есте сақтайтын қабілеті күшті, әңгімеге үйір көшпелі халықтың баласы небір қызықты ертегілерді, жыр-дастандарды жаттап алады. Сөз өнерінің әдемі кестелері олардың сөйлеу қорын байытып, мағыналы да мәнді сөйлеуге жаттықтыра беретін.

Қазақ отбасында тәрбие ісін зерттеген ғалымдар еңбектерінде негізінен басты сегіз түрлі мәселені қамтығандығын көруге болады. Біріншіден, тәрбие басы алдымен әдептілікке үйретуді көздеген, әке-шеше баласына “әдепті бол” дегенді басты міндет етіп қойған. Екіншіден, олар баланы қайырымды, иманды, мейірімді болуға тәрбиелеген. Үшіншіден, тіл алғыш, елгезек болуға баулыған. Төртіншіден, адал, шыншыл болуға үйреткен. Бесіншіден, өнегелі ұстаз бен көпті көрген қарияның сөзін тыңдап, “ақпа құлақ болмай, құйма құлақ бол” дегенді, бойларына біртіндеп сіңіре берген. Алтыншыдан, үлкенді, ата-ананы сыйлап құрметтеуге үйретуді ең басты міндет етіп қойған. Жетіншіден, кісі айыбын бетіне баспай, біреуге орынсыз тіл тигізбейтін әдепті азамат бол, әсіресе, қарып-қастерлердің табиғи кемдігін бетіне баспа деп үйреткен. Сегізіншіден, ел қорғаған батыр бол, халық алдында қызмет ет, бар өнерінді соған жұмса дегенді ерінбей-жалықпай айтып қана қоймай, жеке өнегелер арқылы көрсетіп отырған.

Адам баласы қоғамда өзінің адамгершілік қасиеттерімен, қайырымдылығымен, адалдығымен, әділеттілігімен ардақталады. Моральдық қасиеттер адамдардың қимыл-әрекеттерімен, қарым-қатынасынан шығады. Жақсылық пен жамандық, әділеттік пен әділетсіздік, борыш пен намыс, ар мен ождан адамның іс-әрекеті арқылы өлшенеді. Бұларды адам бойына жастайынан мінез-құлық ережесімен қалыптастыру тәрбиеге байланысты. Осыны ұстанған қазақ халқы балаларды от басында кішіпейілділікке, ізеттілікке, имандылыққа, инабаттылыққа тәрбилеуді бірінші міндет етіп

қойған. Ер балаларға ауылдың үлкендеріне қос қолдап сәлем беруді, қыз балаларға ибалық жасап, үлкендерге жол беруді, олардың алдын кесіп өтпеуді уағыздаған. Балалардың жадына “сіз” деген сыпайылық, “сен” деген анайылық, “Адамдықтың белгісі, иіліп сәлем бергені”, “Кішіпейілділіктен кішіреймейсіз”, “Жұпыны жұтамайды, сыпайы сүйкімді”, “Құдай деген құр қалмайды” деген қағидаларды үнемі уағыздаған. Халқымыз “Әкеге қарап ұл өсер, шешеге қарап қыз өсер” деп бала тәрбиелеуші ата-аналардың да өнегелі болуын талап еткен. Отбасының, қоғам тәрбиесі аналарға байланысты екеніне ерекше мән берген, қыздың көркіне ақыл-ойы мен мінез-құлқының сай болуын қадағалаған. “Қыз қылығымен сүйкімді”, “Қызым үйде, қылығы түзде” деген мақал-мәтелдер үлкен жауапкершілікті жүктейді. “Қыз өссе – елдің көркі” деу арқылы арлы, инабатты, сымбатты қызды бүкіл ауыл-аймақ болып тәрбиелеуді меңзейді.

Адамгершілік қасиеттің өзекті мәселесі-қайырымдылық, достық. Халық ұғымында жақсылық пен жамандық, достық пен қастық адамгершілік қасиеттің екі түрлі белгісі ретінде егіздің сыңарындай қатар салыстыра суреттеген.

Бала ұғымына лайықты пайдалы кеңестерде айналадағы дүние мен адамның өзара қарым-қатынасын әр қырынан қамтыған сан алуан ақпараттар аз болмайтын. Мұнда оқу мен еңбек, ойын мен өнер, сондай-ақ адамның жақсы-жаман қасиеттері, елін сүю, ата-ананы құрметтеу, үлкенді сыйлау т.б. үлгі-өнегелер бала санасына біртіндеп құйыла беретін. Сондықтан да мақал-мәтелдер қай халықтың болмасын ілкі психологиялық түсінігі болар, оларда қазіргі жалпы, педагогикалық, жас ерекшелік, медицина, музыка, спорт, қоғамдық психология деректермен астарлас нақты іс-тәжірибеге негізделген қызықты топтасқаны хақ. Қазақ мақалдары адамның ішкі жан дүниесіне терең бойлап, кісінің адамаралық қарым-қатынасын аша түсуде алдына кара салмайды. Мәселен, халық ұғымында ақылдылық – баға жетпес қазына. Бұл туралы халық: “Түйедей бойың болғанша, оймақтай ойың болсын”, “Ақыл азбайды, білім тозбайды” дейді. Ақыл-білім, тәжірибе, тәлім-тәрбиенің нәр алатын бастауы. Демек, әрбір адам тіпті күнделікті күйбең тіршілігінде де істі ақылға салып отырмаса болмайды, онсыз мақсатқа жету қиын. Алдағы іс-әрекеттің нәтижелілігін болжау да ақылға байланысты.

Жас ұрпақты жағымды мінез-құлыққа тәрбиелеудің түрлі әдіс-тәсілдерімен қатар ұстаз тәлімгерлерге бағышталған мақал-мәтелдер бір төбе. Баланың алғашқы тәрбиешісі – ата-анасы. Олар өз ақыл, білім, мінез-құлық, бар болмыс-бейнесімен баласына үлгі болуға тиіс. “Адам туа жаман емес, жүре жаман” дейтін мақалдан мінез сыпаттары туа бітпей, өмірдің нақты жағдайында ортаның ықпалымен бірте-бірте пайда болады деген идея туындайды. Егер адам жақсы жағдайда дұрыс тәрбиелесе, оның жақсы қасиеттерге ие болатыны даусыз. Керісінше, жаман тәрбие жағымсыз қасиетті бойға дарытады. Мәселен, “Баланың тентек болмағы үйінен” деу осыған меңзейді. Жақсы, жаман болу тәрбиенің, оқу-білімнің нәтижесі. Әрине, адамның нақты іс-әрекетінің, тыныс-тіршілігінің әсері ерекше маңызды. Қабілет, қызығу жұрттың бәріне де тән қасиет. Әркім түйсік, есімен ойлау, сөйлеу, зейін, елес, қиялын жетілдіре алады, мүлде қабілетсіз, икемсіз адам болмайды. Жан қуатымен сананың қалыптасуына білім, шеберлік, икем, дағды зор роль атқарады. Үнемі өзін-өзі тәрбиелеумен шұғылданатын адам ғана өз қабілетін жетілдіре алмақ.

С.Қ. Қалиев [13] халқымыз әр жастағы адамдардың көңіл-күйі, сезімдері, мінез ерекшеліктері, түсінік толғандары, сенім, қызығулары, әдет-дағдылары бірдей болып келмейтіндігі жөнінде де қызықты пікірлер айтқан. Сөз маржандарында адамның жас өзгешеліктері негізінен балалық, жастық, кемелдік және кәрілік шақ секілді басты-басты төрт кезеңнің тұрғысынан қаралатындығын байқауға болады. Адамның моральдық бейнесі, психикасы оның іс-әрекеті үстінде дамиды, ол іс-қимылдың алғашқы іргетасы балалық кезде қалыптасады. Халқымыз өз ұрпағын жақсы қасиетке еңбексүйгіштік, тілалғыштық, имандылық, адамгершілік т.б. баулуды үнемі негізгі мәселе деп ойлап келген. Халқымыз тәрбиесі кем балаға жаны ашып: “Әдепсіз бала – сорлы бала”, “Жаман бала - күйік”, “Талабы жоқ жас ұлын, жалыны жоқ шокпен тең”, “Балаң жаман болса, көрінгеннің мазағы” – деп әдепсіз, өзінің де, өзгенің де мазасын кетіретін, талапсыз, ынжық, жалқау, салдыр-салақ, қорқақ, күйгелек, өздігінен еш нәрсе істей алмайтын, “түйе үстіне сирақ үйтетін, ебедейсіз балалардың келешегінен күдіктенеді де, ата-анасының айтқанын екі етпейтін, тіл алғыш, зерек, әр нәрсені танып, білуге құмар, елгезек, ықыласты, тәртіпті балаларды басқаларға үлгі етеді. Бала біткеннің бәрі де ес білгеннен бастап білсем, көрсем, естісем, ұстасам, алсам деп әрекет етуге ұмтылады. Ол өзін қоршаған ортамен, басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсуді қалайды. Бұл баланың өзін қоршаған өмірді терең де толық білуге табиғи құштарлығы. Олар үшін жай нәрсенің өзі жаңалық. Бұлар әуесқой, тынымсыз зерттеуші. Көптеген мақал-мәтелдердің мән-мазмұны осы айтылған идеяны да бейнелейді.

Ата-ана өз баласын өнегелі сөзбен, жеке басының үлгісімен тәрбиелейді. Ойын баласында үлкендердің сөзіне, қылығына, іс-әрекетіне еліктеушілік басым. Мақал-мәтелдер бұл жөнінде төмендегіше тұжырымдаған: “Бала ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі”, “Баланың тентек болмағы үйінен”, “Балаға байқатпай сөйлесең көрсетер бір өнер”, “Қызды асырай алмаған күң етеді, ұлды асырай алмаған құл етеді”, “ұлын өссе, ұлы үлгілілермен ауылдас бол”, “Анаға баланың алалығы жоқ”, деп халық бала тәрбиесін тек құрғақ, сылдыр сөзбен жеткізгеннен гөрі іс-әрекет, үлгі-өнеге арқылы жүргізудің пәрмендірек келетіндігін, сондай-ақ бала тәрбиесіне оның құрбы-құрдастарының, жора-жолдастарының да ықпалы болатындығын еске алып отырған. Сондай-ақ, балаға жасалатын ерекше мейірімділіктің де, керемет қаталдықтың да, баланы бір-бірінен алалап қараудың да теріс нәрсе екенін, ал баланың жеке басын құрметтеп, елеу, оның психологиясының дұрыс қалыптасуына жағдай жасайтынын нақыл сөздермен дұрыс көрсеткен.

Қоғамдық талаптардың өзгеруі баланың жеке басындағы адамгершілік, жауапкершілік, әділдік, қайырымдылық, еңбекқорлық сияқты қасиеттерді ашады.

Бастауыш мектеп оқушысының ерік сапаларының дамуы: біріншіден, жетістіктерге жету мақсаттарының мазмұны мен көлемінің ұлғаюына және өзгеруіне, екіншіден, ішкі және сыртқы қиыншылықтарды жеңе алуына, үшіншіден, ұзақ уақыт күш жұмсай алуына, төртіншіден, өзін ерікті тежеу барысында өзін-өзі меңгеру, тоқтамға келуінде қалыптасады.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың жеке басының дамуы-оқуы мен танымдық әрекеттерінің қалыптасуында оқу іс-әрекетіндегі белсенділігі мен адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуындағы қарқынды кезең. Олардың өзгелермен қарым-қатынас жасау белсенділігінің күшті кезеңі деп аталады.

Мұғалім мен тәрбиешілердің үнемі бақылауында болатын балалардың психикалық даму кезеңдері айтарлықтай сапалы өзгерістерге ұшырайды.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына мақаласы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан. – 2017. – 12 сәуір.
2. Большая книга афоризмов / Құрастырған: А.П. Кондрашев, И.И. Комарова. – М., 2000. – Б. 44-46.
3. Платон. Пир // Платон. Сочинения. В 3-х томах. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1970. – 122 с.
4. Ксенофонт. Воспоминание о Сократе. – Кн. 3. Афинский. Сократические сочинения / Пер. С.И. Соболевского – М.: АCADEMIA, 1935. – 417 с.
5. Әл –Фараби Философиялық трактаттар. Психология. Адамзат ақыл – ойының қазынасы. 10 томдық: Қазақтың психологиялық ой – пікірлері. 10-том / Жетекшісі акад. Ә.Н. Нысанбаев. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2006. – 480 б.
6. Ж. Баласағұн «Құтты білік». Орта ғасырдағы түрік ойшылдары. Жиырма томдық. 5-том. – Астана: Аударма, 2005. – 528 б.
7. Махмұд Қашқари. «Диуани лұғат ат-түрік». Орта ғасырдағы түрік ойшылдары. Жиырма томдық. 5-том. – Астана: Аударма, 2005. – 528 б.
8. Кант И. Соч. В 6-ти томах. Т. 4(1). – М., 1965. – 311 с.
9. Бердяев Н.А. Царство Духа и царство кесаря. – М., 1995. – 49 с.
10. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-басылым. – Алматы: Жазушы, 1985. 316 б.
11. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Рауан, 1994. – 215 б.
12. Құнанбаев А. Шығармалардың 2 томдық толық жинағы. – Алматы, 1986. – 196 б.
13. Қалиев С.Қ. Қазақ этнопедагогикалық теориялық негіздері. – Алматы: Фонд “XXI век”. – 121 б.

Ергалиева Г.А., Жұмағали Н.Д., Маденова Л.М.

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ НА
ОСНОВЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ
ПРОЦЕССЕ НАЧАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ**

В статье рассматривается история становления теоретической основы духовных ценностей, совершенствование этнокультурного воспитания в начальной школе, а также проблема формирования общечеловеческих ценностей. Существует противоречие между необходимостью национального воспитания учеников начальной школы и недостаточным изучением этой проблемы в педагогической теории и практике. Дано определение особенностей национального образования для учащихся начальной школы.

Ключевые слово: этнокультурное воспитание, начальное образование, нравственность, общечеловеческие ценности.

Ergalieva G.A., Zhumagali N.D., Madenova L.M.
SUPERVISION OF SPIRITUAL EDUCATION ON THE BASIS OF
THE ETHNOCULTURAL HERITAGE IN THE EDUCATIONAL
PROCESS OF PRIMARY EDUCATION

The article describes the history of the formation of the theoretical basis of spiritual values, the improvement of ethnocultural education in the primary school, and the problem of the formation of universal human values. Through national pedagogy, there is a contradiction between the need for national education of elementary school students and insufficient study of this problem in educational theory and practice. Identification of features of national education for primary school students.

Keywords: ethnocultural education, primary school, morality, universal human values.

ӨОЖ 371.385.5:373.31:004

Сартаева Н.Т. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты
E-mail: nazgul_88s@mail.ru

ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТКЕ БАУЛУДАҒЫ «АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР» ПӘНІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада жаңартылған білім мазмұнына сай бастауыш оқу үдерісіне оқу пәні ретінде енгізілген «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәнінің оқушыны танымдық қызығушылығын дамыту мүмкіндіктері анықталған. Сондай-ақ оқушыларды зерттеушілік іс-әрекетке бейімдей отырып оқытуды ұйымдастыру жолдары ұсынылған. Бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекет мотивациясын арттырудың бірнеше әдіс-тәсілдері көрсетілген. «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәні оқушыға өз білімі мен білігін жаңа, ерекше жағдайларда қолдануға, шығармашылықпен жүзеге асырып, ізденушілікпен белсене араласуға мүмкіндік жасайтыны жөнінде қорытынды жасалған.

Тірек сөздер: зерттеушілік іс-әрекет, мотив, ақпараттық-коммуникациялық технология, информатика, компьютер, сабақ.

Отандық мектептердегі реформа жаңа белеске шықты. Бүгінде белгіленген өзгерістердің мектептерде шынайы көрінуі көп жағдайда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен қолданылуына байланысты. Алайда ақпараттандыру үдерісі – бұл тек қана мектепті есептеу техникалық құрал-жабдықтарымен қамтамасыз ету емес, сондай-ақ білім мазмұнының мәселелерін шешу, жаңа педагогикалық технологияларды ендіру, жаңа әдіс-тәсілдерді, оқу үдерісін ұйымдастыру формаларын қолдануға көшу.

Білім беруді модернизациялауды ескере отырып жасалған мемлекеттік стандарт бойынша білім беру үдерісі тек қана білім берушілік емес ең бірінші кезекте білім берудің іс-әрекеттік компонентіне бағдарланған. Ол арқылы

оқушының мотивациясы артып, қабілеттерін, мүмкіндіктерін, қажеттіліктері мен қызығушылықтарын жүзеге асыруға мүмкіндік туады. Сондықтан да бастауыш сатыдағы «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәнінің мақсаты да оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту болып белгіленген.

Өз кәсіби педагогикалық әрекетінде мұғалімдер оқушылардың ақпараттық-коммуникациялық технологияларды игеруі арқылы жалпы мотивациясын тудыруға баса назар аударады. Мотивтер оқушылардың танымдық қызығушылықтары мен өзбетінділігін, белсенділігін қалыптастырады. Осы пікірге сүйене отырып, жаңа буын «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәнінің оқу-әдістемелік кешенінің (байқау нұсқасы) авторлар құрамында болуыма байланысты осы пәнді оқытуда оқушыға ақпаратпен жұмыс жасауды, компьютерді меңгеруді үйрете отырып, коммуникацияға дағдыландыру міндеттерін оқушының қызығушылықтарын тудыратын формаларда ұйымдастыру жолдарын ұсынамын.

Дайын бағдарламалық өнім ұсыну оқушының теориялық мәліметті игеруіне ұмтылысын төмендетеді. Бұл жағдай «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәнін оқып-білуде де кездеседі. Оқушылар компьютерде кей ойындарды ойнай алып, оқулықта ұсынылған кей әрекеттерді шапшаң орындай алуынан «бәрін білемін, мұны оқудың маған қажеті жоқ» деген түсінігін қалыптастыруы мүмкін. Алайда егер оқушы бұл сатыда қалыптасқан білім негізі орта және жоғары сатыларда қажет болатынын түсінсе, онда пәнді игеруге ішкі мотив пайда болды деп айтуға болады.

Оқушылардың мотивтері олардың қажеттіліктері мен қызығушылықтары арқылы қалыптасатынын (қажеттілік - қызығушылық - мотив) ескере отырып, мұғалім барлық күшті оқушылардың танымдық қызығушылықтарын дамытуға аударуы тиіс. Қызығушылық күнділікті жұмысты қалыпты жағдайда ұстайтын жалғыз ғана мотив болып табылады [1]. Ол шығармашылық үшін аса қажет, себебі ешқандай дағды тұрақты танымдық қызығушылықсыз қалыптаспайды. Тұрақты танымдық қызығушылықты тудыру – ұзақ әрі күрделі үдеріс. Бәрін білуге ұмтылушылықтан қызығушылыққа, тұрақты емес қызығушылықтан тұрақты қызығушылыққа жетелейтін қатаң ойластырылған жүйе қажет, ол танымдық міндеттерді шешуге бағытталған ойлаудың қарқындылығы, ерік-жігер, сезімнің көрінуі, белсенді ізденіс, т.б. сипатталады және тұлғалық қасиет-сапаларға айналады [2].

«Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәнінде төмендегі міндеттерді орындау арқылы танымдық қызығушылықты дамытуға болады деп есептейміз:

- оқу материалының мазмұны;
- сабақты жүргізу, білімді бақылау түрлері мен формалары (дайын өнімді алуға үйретпеу);
- оқушылардың өзбетінше орындайтын жұмыс формаларын, өзін-өзі бақылау, өзара бақылау формаларын белсенді қолдану;
- мұғалімнің шеберлігі;
- мұғалімнің оқушылармен қарым-қатынас жасау шеберлігі (түрлі стиль, тұғыр, рөлде болу);
- жағымды психологиялық орта жасау.

Оқу мен тәрбиенің тиімді жүруі көп жағдайда оқушылардың оқу әрекетіне қатынасына байланысты.

Жаңа білім алу қажеттілігі баланың бойына табиғаттан беріледі. Психологтардың пікірінше, мектептің орта сатысына қарай қажеттілік күрт төмендеп кетеді, себебі бала ол кезге дейін ақпаратқа қанық болады. Бұл жерде баланың жасына сай табиғи өзге де қажеттіліктерін қолдануға болады: коммуникацияға қажеттілік, өзін-өзі жүзеге асыру қажеттілігі, іс-әрекеттің жаңа түрлерінің қажеттілігі.

Жаңа зерттеу мәселесін қоймас бұрын біз оқушыларға «Қазіргі қоғамда адам зерттеушілік іс-әрекетсіз табысты бола алмайды» деп айтып жатамыз. Ал шындығында балалар орта білімді адамдардың өздері мектеп мұғалімдерінен әлдеқайда жақсы тұратынын біледі. Сондықтан бұлай мотивация тудыру қазіргі уақытта мүмкін емес.

Оқушылардың техникаға қызығушылығының артуына қарамастан, ақпараттық-коммуникациялық технологияларға қызықтыру күрделене түсуде. Кейде оқушылардан «Маған бұл пәннің керегі не? Мен компьютерде үнемі жұмыс жасамаймын ғой» деген пікірді естіп қаламыз. Әдетте бұл жағдай ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың күрделі ұғымдарымен танысу кезінде (анимация жасау, презентацияға дыбыс қосу, пернетақтада жоқ символдарды жазу т.с.с.) орын алып жатады. Көп жылдар бойы ақпараттық-коммуникациялық технологияның негізі - информатиканы оқып-білу мотиві, бірінші кезекте, компьютерге деген қызығушылық болып танылды. Ол балаларды түрлі мүмкіндіктерді жүзеге асырушы құпия күшімен баурап алды. Ол баланың досындай немесе көмекшісіндей жақын қабылданып, бүкіл әлеммен жақындастырды, көңіл аудару құралы болып есептелді. Алайда күннен күнге балалардың көпшілігі үшін компьютер тұрмыстық құрал ғана болып, өз құпия күшін жоғалтуда, сол арқылы мотивациялық күшінен де айрылуда.

Тәжірибе жүзінде көбіне оқушылардан «Мен мұны оқымаймын, себебі бұл қызық емес» дегеннен гөрі «Мен мұны жасамаймын, себебі бұл маған қажет болмайды» дегенді жиі естуге болады. Бұдан мынадай қорытынды жасауға болады: мотивация жасауда қызығушылық қашан да алғашқы орынға шығады, әсіресе, бастауыш сынып оқушылары үшін. Ендеше, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетке мотивациясын арттырудың бірнеше әдіс-тәсілдеріне тоқталған жөн болар.

Бірінші тәсіл: зерттеушілік іс-әрекетті балалардың өмірлік тәжірибесіне жақындату.

Тәсілдің мағынасы мынада: мұғалім оқушыларға жақсы таныс, ұсынылып отырған ақпаратты оқып-білгенде ғана мәнін түсінуге болатындай жағдаяттарды талқылайды. Ең маңыздысы, жағдаят шын мәнінде өмірден алынған және қызықты болуы, яғни ойдан шығарылмауы керек. Мысал келтірер болсақ, дыбысты өңдеуге байланысты тақырыпты өтер болса, дыбыс жазу құрылғылары туралы таныстырылатыны сөзсіз. Әуелі дыбыс жазу құрылғыларына сипаттама беріледі. Мысалы ол колонка болсын. Содан соң ол құрылғының техникалық сипаттамасы сөз болады. Сонда оқушылар алдыңғы өтілген компьютердің құрылғылары тақырыбын естеріне түсіруіне тура келеді. Ары қарай оқушылардан дыбыс жазу құрылғыларын қайдан көргенін сұрай отырып, ол қайда сатылуы мүмкін екендігін талқылауға

болады. Осы тұста шағын зерттеу жұмысын жүргізуге мүмкіндік беруге болады. Оқушы өмірлік жағдайда аталған құрылғыны кездестіру орындарын есіне түсіріп, ата-аналарынан, туыстарынан құрылғының сапасы жөнінде, оның маңызы туралы шағын сауалнама сұрағын дайындап, зерттеу жүргізуіне болады. Зерттеуінің нәтижесін жазбаша немесе ауызша баяндау арқылы жеткізе алады. Осы тұста ауызша баяндалған жағдайда «Ашық микрофон» әдісі арқылы қызықтыра түсуге мүмкіндік туады. Жазбаша жеткізген жағдайда үздік зерттеу жұмысын баспасөз құралдарына немесе сынып, мектеп көлеміндегі «Үздік жас зерттеушілер» жинағына жарияласа, оқушының мотивациясы арта түсері анық. Осылайша, тақырыптың өзектілігі болып табылатын аталған құрылғымен жұмыс жасауды үйренуге мотивация туғызу жолы – зерттеушілік іс-әрекет жүргізуге жол ашып беру болып табылады.

Аталған тақырыпта шағын жоба жұмысын жаздыруға да болады. Ол үшін бұл құрылғыны тағы қандай мақсатта қолдануға болады деген сұраққа жауап іздеуге ұмтылдыру қажет. Сонда оқушы аталған құрылғыны тек компьютердің дыбыс шығаратын құрылғысы ретінде ғана емес, басқа да мақсатта пайдаланылу жолдарын іздеуге тырысады, оны тәжірибе жүзінде тексеріп көруге қызығушылығы туындайды. Демек, ақпараттық-коммуникациялық технология арқылы зерттеушілік іс-әрекетке мотивациясы қалыптасады.

Осылайша, оқушылардың орындайтын іс-әрекетінің оның өмірлік тәжірибесіне бағытталуы – бұл тек зерттеушілік іс-әрекетке мотивация тудыру жолы ғана емес, олардың алған білімдерін тәжірибелік іс-әрекетте қолданылуына көзін жеткізу, еңбегінің нәтижесін көрсету. Бұл үшін «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәніндегі тәжірибелік дағдылары олардың өмірлік тәжірибе жинауына үлкен ықпал етеді, себебі өзге пәндерде алған білімдерін оқушы қалай қолдануға болатынын білмеуі мүмкін, алайда бұл пәнді оқып-білуде ол мәселе туындай қоймайды. Ал бұл оқушылардың тұтастай пәнді игеруге деген қызығушылығын да арттыра түседі.

Екінші тәсіл: проблемалық жағдаят тудыру.

Көпшілігіміз үшін аталған тәсіл әмбебап тәсіл ретінде қабылдануы мүмкін. Оның мәні оқушылар алдына проблема қойылып, оқушы оны білім, білік және дағдысы арқылы шешуге ұмтылуында.

Мысалы: «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» оқулығындағы «Мәтінді теру және өңдеу» тақырыбын өту барысында «Мәтіндік редакторда файлдарды қалай ашуға және сақтауға болады деп ойлайсың?» деген проблемалық сұрақ қоюға болады. Яғни мәтін теру жолы түсіндірілместен бұрын мәтіндік редакторда теріп жазу жолы сұралады. Содан соң оқушы мұны жүзеге асыру жолын іздей бастайды. Осы тұста «Болжамдар ағашы» стратегиясын қолданған жөн. Оқушылардың жауаптары дәл келмегенімен, оқушының ойлау қабілеті дамиды, оқу үдерісіне белсенділігі артады.

«Дыбысты өңдеу» тақырыбын түсіндірген соң «Дыбысты өңдеу» ұғымын өз сөзіңмен түсіндір. Дыбысты өңдеу не үшін қажет?» деген сұрақ-тапсырмалар ұсынуға болады.

Үшінші тәсіл: рөлдік және іскерлік ойын.

Бұл жағдайда оқушыға (немесе оқушылар тобына) қандай да біркейіпкердің ролінде болу ұсынылады. Бұл рөлді ойнап, алып шығу үшін оқушы ұсынылған оқу ақпаратын белгіленген оқу мақсатына сай мұқият оқып-білуі қажет.

Мысалы: «Дыбысты жазу және ойнату» тақырыбында төмендегідей тапсырма беруге болады:

Жағдаятты рөлдерге бөлініп оқындар. Дыбыс жазу программасы арқылы дауыстарыңды жазып алындар. Жағдаятты жалғастырындар. Топта талқылаңдар.

Рөлдерде: Әкесі, анасы, атасы, әжесі, баласы, кішкентай қызы.

Әкесі: Туған күніңмен ұлым! Бүгін сен үшін ең қуанышты күн.

Анасы: Жарығым, туған күнің құтты болсын. Ауылдан атаң мен әжең де келді. Сені қуантайық деп сыйлығыңды да алып келді. Ал қане, қара. Бұл Бердібек Соқпақбаевтың кітабы «Менің атым – Қожа».

Атасы: Шырағым, бақытты бол!

Әжесі: Сабағыңды жақсы оқы, жақсы адам болуға талпын!

Баласы: (кітапты ала беріп, дауысы жай ғана) Жарайды, рахмет.

Кішкентай қызы (таңырқап): Неге көңілісің? Өне, қара қандай әдемі кітап, өзінің ішінде толған суреттер. Берші, көрейін.

Баласы: (көңілсіз дауыспен): Иә, бірақ, бірақ...басқа сыйлық күтіп едім...сыныптастарымда түрлі ұялы телефондары бар, менде болса....

Сұрақ: Қалай ойлайсың бала неліктен көңілсіз болды? Анасы мен әкесі қандай жауап берді деп ойлайсың? Жағдаяттың шешімін тауып, өз ойыңды әңгімеле [3].

Жағдаяттық тапсырманы шешудің бірнеше жолын табу үшін топқа бөліп орындатуға болады, сонда бірнеше шешімдер нұсқасын табуға болады. Шешімдерді «Идеялар қоржынына» салу тапсырылады. Осылайша, оқушылар жағдаяттың шешімін табу, оны рөлге бөліп оқу әрекеттерін орындаумен қатар, өз дауыстарын дыбыс жазу құрылғылары арқылы жазумен де айналысады. Мұнда да ойлануға, зерттеушілік әрекетке мотивациясы ақпараттық технология арқылы жүзеге асады.

Рөлдік ойын қашан да сабақты жандандыра түседі, ең ауыр ақпараттың өзін оқушыға түсінікті дәрежеде ұсынуға мүмкіндік береді. Оның үстіне бастауыш сынып оқушылары өз рөлдерін асқан қызығушылықпен орындап шығады.

Кез келген өтілетін материалды терең түсіну білімде алға жылжуды қамтамасыз ететіні сөзсіз.

Сабақта іскерлік ойынын қолдану рөлдік қатысым ретінде қарастырылады. Іскерлік ойында әр оқушыға белгілі бір анықталған рөл беріледі. Іскерлік ойынды ұйымдастыру, мұғалімдер тарапынан да, оқушылардың өздері тарапынан да мұқият дайындықты талап етеді, себебі оның қаншалықты дұрыс жүргізілуі сабақтың нәтижелі боларын көрсетеді. «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» сабағында көбіне сауалнама алушы, сыншы, баға беруші роліндегі тапсырмалар беруге болады.

Мысалы: «Дыбысты өңдеу» тақырыбын бекіту мақсатында «Өзіңді таныс дыбыс енгізе не шығару құрылғысы атынан таныстырып көр» тапсырмасын беруге болсады. Мысалы оқушы «Мен – микрофонмын. Егере мені қолданса, дыбыстар жақсы естілетін болады. Әсіресе, әншілер мен журналистер мені көп қолданады...» деген сөйлемдермен жауап бере алады.

Сонымен бірге, ауызша орындайтын тапсырмаларды мұғалім мен оқушы арасындағы жай сұрақ-жауап түрінде жүргізбей, оқушылардың бірін тілші, екіншісін мұғалім, енді бірін мектеп басшысы атынан сөйлетіп, «Интервью» ойыны арқылы ұйымдастырса, оқушы үшін әлдеқайда қызықты болуы мүмкін. Ол үшін оқушыға алдын ала қажетті сұрақтар тізбегін құруды тапсырса, оқушы өз бетінше ізденеді, сұрақтарды іріктеп, қысқа да нұсқа етіп жеткізу жолын қарастырады. Оқу үдерісінде көп қолданылатын «Автор орындығы» әдісі де бұл тұста ұтымды болары сөзсіз.

Төртінші тәсіл: стандартты емес тапсырмаларды шешу.

Мұндай сипаттағы тапсырмалар оқушыларға не сабақтың басында қызығушылық тудыру мақсатында, не сабақ барысындағы жұмыс түрін түрлендіру мақсатында ұйымдастырылады. Ал кей жағдайда қосымша үй тапсырмасы ретінде де ұсынылады.

Мысалы: «Дыбыстық әсерлер» тақырыбын шығарып алу үшін төмендегідей тапсырма беруге болады: екі жасырын сөзді табу тапсырылады, оның бірінші сөзін табу үшін сағат бетіндегі әріптерді 12-ден бастап сағат тілі бағытымен қосып оқу керек, ал екінші жасырын сөздің әріптерін апта күндерінің ретімен қосып оқу қажет.

«Цезарь шифры» тәсілі мәтіннің әрбір әрпінің қандай да бір сәйкестікке байланысты өзге символға ауысуына негізделген. Мысалы пернетақтамен жұмыс жасауға машықтандыру үшін криптографиялық жолмен тапсырма беруге болады. Ол бойынша пернетақтадағы ағылшын әріптерін жазып, оның тұсындағы орыс не қазақ тіліндегі әріптерді сәйкесінше дұрыс табуы арқылы қандай да бір сөз не сөйлем, тіпті жаңа тақырыптың атауын шығарып алуға да болады. Мысалы GTHYTNF0NF сөзінің ағылшын тіліндегі әріптерінің тұстарындағы қазақ тіліндегі әріптерді сәйкесінше дұрыс анықтағанда ПЕРНЕТАҚТА сөзін оқуға болады. Бұл, бір жағынан, еліміздің білім беру жүйесіндегі үштілділік саясатын да жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Мысалы: «Мақал-мәтелді тап»

Сабақта оқушылардың зейінін тұрақтандыру мақсатында олардың ойлауға жетелейтін тапсырмалар берген дұрыс. Соның бірі қазақтың белгілі мақал-мәтелдерінің кей сөздерін ақпараттық технология терминдерімен алмастырып, негізгі нұсқаны табуға және толықтыруға тапсырма беруге болады:

1. Оқу - компьютер бұлағы,

...

(Оқу – білім бұлағы,
Білім өмір шырағы.)

2. Ақпарат бірді жығар,

...

(Білімсіз бірді жығар,
Білімді мыңды жығар.)

3. Графика оттан да ыстық.

(Отан оттан да ыстық)

Бесінші тәсіл: зерттеушілікке және практикалық әрекетке бағдарланған жобалар.

Жоба жасау – күрделі үдеріс, бірақ ол оқушыларды зерттеушілік және іздену әрекеттеріне қызығушылығын тудырады. Аталған жұмысқа

оқушылардың барлығы дерлік қатысуға ұмтылады. Бұл жұмыс түрі оқушылардың логикалық ойлауын, жалпы оқу және зерттеу біліктері мен дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Бұрын қызықсыз ақпараттың өзі түрлі-түсті болып безендірілгенінің өзі оқушыны қызықтыра түседі әрі есте сақтауын дамытады. Еңбегінің нәтижесін демонстрациялау арқылы оқушы көпшілік алдында сөйлеуге, өз ойын ортада айтуға үйретеді. оқушылардың шығармашылық жұмыстарға қатысуы өз бетінше ақпарат жинауға, шығармашылықпен оны өңдеуге, дизайнер ретінде безендіруге, ал ең бастысы – өз еңбегінен ләззат алуға, өз-өзін бағалауға үйретеді. бұл кейінгі жоғары сатыда ең негізгі мотив болып табылатынын ескерер болсақ, мұны бастауыш сатыда қалыптастырудың маңызы тіпті ерекше екендігін дәлелдейді.

Зерттеушілік және жобалау әрекеттері білімді бақылаудың да маңызды құралы болып табылады, белгілі бір уақыт ішінде меңгерген білімін қорыту есебінде де қызмет атқарады, сонымен бірге жаңа ақпаратпен танысу жолы болып табылады. Бір жоба жұмысын жасай отырып, ең кемінде екі түрлі мәселені қарастыруға болады. Мысалы: «Компьютердің құрылғылары» тақырыбындағы сабақ соңында «Болашақтағы компьютер» тақырыбында зерттеу жұмысын жүргізуге, сондай-ақ «Өзіңнің жұмыс жасап жүрген компьютеріңді мұқият қара, онда қандай құрылғылар қосылған, ол құрылғыларды анықта» тапсырмасын «Менің компьютерім» атты зерттеу жұмысына ұластыруға мүмкіндік зор. «Microsoft Power Point программасының терезесін өз шығармашылығыңмен құрастыр» тапсырмасын жоба түрінде жүргізуге болады.

Жоба жұмысымен айналысу арқылы оқушы өзін шынайы зерттеуші ретінде сезінеді, ақпарат жинап, іріктейді, талдайды, өңдейді, қорытынды шығарады.

Оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетпен айналысуының маңызды мотиві орта сатыда жиі қолданылатын сабақтарға, түрлі байқаулар мен көріністерге, ойындарға демонстрациялық корнекіліктер жасау жобасы болуы мүмкін. Біз бұл жұмыс түрін бастауыш сатыда да ұйымдастыруға болады деп есептейміз. Тек ұсынылатын жұмыс көлемін оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін ескеріп, дұрыс іріктей алу маңызды. Себебі жұмыс оқушының жас және жеке ерекшелігіне сай келмей, тапсырма орындалмай қалса, ол оқушының еңсесін басып, кейінгі жұмыстарды орындауға құлықсыздық танытуға, ең бастысы, өз шамасын төмен бағалауына алып келуі мүмкін. Ең үздік деп танылып, жоғары ұпай алған жобалар авторлық құқыпен сақталып, сыныптың дидактикалық материалына айналады. Сыншы ретінде сынып оқушылар мен мұғалімдерден құралған қазылар алқасы белгіленуі мүмкін.

Бұл жұмыс түрі оқушыны жеке тұлға ретінде қалыптасуына, өз көзқарасын байқатуына және өзін-өзі жүзеге асырып, өзін-өзі бағалауға зор ықпал етеді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетіне мотивациясын қалыптастырудың тағы бір маңызды жолы – жағымды орта жағдайын ұйымдастыру. Қандай жұмыс түрі болмасын, барлығы да жағымды ортада жүруі қажет, әрбір оқушыға ерекше көңіл бөлініп, әр ісін назардан тыс қалдырмай, оқушының алған әрбір нәтижесі марапатталып отырылуы керек.

Бұл тек сол сәттегі жұмыстың табысты болуына ғана емес, болашақта да белсенді тұлға қалыптастырудың мүмкіндігі болып саналады.

Эйнштейн жұмбағы — Альберт Эйнштейннің авторлығымен қолданысқа енген белгілі логикалық тапсырма. Аңыз бойынша бұл басқатырғыш Эйнштейннің балылық шағында құрылған екен. Бұл логикалық ойлау деңгейін анықтау үшін маңызды ойын болып табылады.

Негізінен, ғалымдардың пікірінше, 5 белгімен өзара байланысқан ұғымдар ішінен белгісізді белгілі бір заңдылықтарға сүйене отырып анықтау Жер шарындағы бүкіл халықтың тек 2 пайызына ғана тән қасиет екен. Бұл тапсырманы қағазға жазбай есептей алатындардың сандық көрсеткіші осындай болса керек.

Біз өз зерттеу жұмысымызда бастауыш сынып оқушылары үшін 3 белгі бойынша өзара байланысқан тапсырма беруге болады деген қорытындыға келдік. Сәйкесінше, 3 белгі оқушының жас және жеке ерекшелігіне сай, қабылдауына, түсінуіне лайық ұғымдар болатыны анық.

Мысалы: оқушыларға компьютермен жұмыс жасап отырған 3 баланың суреті ұсынылады да төмендегідей тапсырма беріледі: «Айман суретті қиюы, Қасым суретті бұруы, ал Динара суреттің көлемін оқулықтағы суретпен салыстыра отырып, өзгертуі тиіс. Олар дұрыс жасап жатыр ма? Ойыңды дәлелде». Мұнда оқушылар мұқият ойлануы тиіс. Себебі сурет көлемін өзгертумен айналысып отырған балалар саны екеу, алайда оның бірі оқулықпен, екіншісі өз бетінше жұмыс жасап отыр. Сондай-ақ суретті бұрумен айналысып отырған баланың саны да екеу, тек оның бірі - ұл бала, екіншісі - қыз бала. Берілген тапсыра бойынша Айманды бірден анықтауы мүмкін, суретті бұрумен айналысып отырған ұл баланы белгілеуі тиіс, себебі тапсырмада ол Қасым деп көрсетілген және сурет көлемін өзгертіп жатқан екі баланың оқулықпен жұмыс жасап отырғанын белгілейді. Осылайша тапсырманың жауабы анықталады.

Төртінші тәсіл: байқау. «Берілген мәтіннен жауапты тап»

Оқушыларға мәтін беріледі. Онда кейбір сөздердің қатар тұрған әріптері компьютерге не ақпараттық-коммуникациялық технологияларға қатысты бір ұғымды білдіреді. Оқушылар сол сөздерді дұрыс табуы және оған түсінік беруі тиіс.

Мысалы:

Бұл **процесс** орындалып жатыр.

Домбырадағы екі **перне** тақтадағы суретте бейнеленген.

Мұнда «процессор» және «пернетақта» сөздері алынады.

«Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәнінде оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетке мотивациясын тудырудың бір жолы мәтіндік редактормен жұмыс жасауды үйрену сабақтарында компьютерлік құрылғыларды басты кейіпкер ретінде ала отырып, ертегі, фантастикалық оқиға не әңгіме жазуды тапсыруға болады.

Сабақтың түрі мен формалары да маңызды рөлге ие. Аз ғана уақыттың ішінде оқушыларда қызығушылық тудырып, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалауға да қол жеткізуге болады. Файлдар мен бумалар тақырыбы мұғалімдер мен оқушылар үшін күрделі тақырып емес. Алайда кейінгі тәжірибе бойынша оқушылар файлдарды іздеу әрекетін дұрыс жүргізе алмайтындығын байқатады. Осы тұста теориялық мәліметті «Файлды жоғалтып алдың ба?» деген проблемалық нұсқада ұсынып, «Құпия» ойлап

табу ойынын ұйымдастыруға болады. Әрбір оқушы компьютерде отырып, мәтіндік редакторда өз жолдауын жазып, оны кез келген бумаға сақтап қояды. Файлды табу жолын дәптерге жазып қояды. Бөлек паракқа ізделінді файл жайында мәліметті хат түрінде жазып қояды. Содан соң оқушылар орындарын алмастырып, шеңбер бойынша қозғалады. Қалдырылған хаттарды оқып, іздеу жүйесі арқылы жоғалған файлды іздеу әрекетін жүзеге асырады. Оны тапқан оқушылар файлды табу жолын жазып, жолдауды оқиды. Бұл жағдайда ізделінді файлды табу әрбір оқушы үшін беделді болу жолы болып қана саналады. Файлды тапқан кездегі оқушының өз жетістігіне қуануы және оқылған кездегі шаттануы да ерекше. Алайда «дұрыс емес» хаттар да болды. Сонда оқушы файлды таба алмай, жолдасына өз ойын айтып, артық кеткен кездер де орын алады. Бірақ бұл ойынның қызықты болғаны соншалық, айтылған сөздерге реніш туындамайды. Нәтижесінде файл табылып, мәселе шешіледі.

Жобалау жұмысы оқушыларға білімдер мен біліктерді жобаның біртіндеп күрделенетін практикалық тапсырмаларын жоспарлау мен орындау үдерісінде алуына мүмкіндік береді. Жоба жұмысын ұйымдастырудағы маңызды мәселе – оқушыға ауыр жүк артпай, оқу мақсатына оңтайлы жолмен қол жеткізуге үйрету.

Қорытындылар болсақ, оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетіне мотивациясын қалыптастыру үшін оқытудың белсенді әдіс-тәсілдерін қолдануға болады және ол үшін «Ақпараттық-коммуникациялық технология» пәнінің маңызы зор. Бұл жағдайда оқушыға өз білімі мен білігін жаңа, ерекше жағдайларда қолдануға, шығармашылықпен жүзеге асырып, ізденушілікпен белсене араласуға мүмкіндік туады.

Әдебиеттер:

1. Поддьяков А.Н. Исследовательское поведение: стратегии познания, помощь, конфликт. - Москва, 2006. – 204 с.
2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / Под ред. Д. И. Фельдштейна. — Москва; Воронеж: Ин-т практической психологии, 1995.
3. Кеңесбаев С.М., Оралбекова Ә.Қ., Сартаева Н.Т., Данабаева М. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар. Оқулық (байқау нұсқасы). – Алматы: Атамұра, 2017. – 110 б.

Сартаева Н.Т.

РОЛЬ ПРЕДМЕТА «ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ» В ПРИУЧЕНИИ К ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье определяется возможность в развитии познавательных интересов младших школьников предмета «Информационно-коммуникационные технологии», который был внедрен в перечень предметов начальной школы в соответствии с обновленным содержанием образования. А также предложены способы организации преподавания предмета, приспособляющие учеников к исследовательской деятельности. Даны методы и приемы развития мотивации исследовательской деятельности. Было сделано вывод о том, что предмет «Информационно-коммуникационные технологии» дает множество возможностей для того,

чтобы ученик использовал и творчески реализовал свои знания и умения в новых, особенных ситуациях, показал поисковую активность.

Ключевые слова: исследовательская деятельность, мотив, информационно-коммуникационная технология, информатика, компьютер, урок.

Sartayeva N.T.

THE ROLE OF THE SUBJECT "INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES" IN TRAINING TO RESEARCH

The article identifies the possibility of developing the cognitive interests of younger schoolchildren of the subject "Information and Communication Technologies", which was introduced into the list of primary school subjects in accordance with the updated content of education. And also proposed ways of organizing the teaching of the subject, adapting students to research activities. Given the methods and techniques for the development of research motivation. It was concluded that the subject "Information and Communication Technologies" provides many opportunities for the student to use and creatively implement their knowledge and skills in new, special situations, showed search activity.

Keywords: research activity, motive, information and communication technology, computer science, computer, lesson.

ӘОЖ 371.78

Исмагулова Ж.С. – магистр, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Хайруллина А.Б. – магистр, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: ismagulova_zs@mail.ru

ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қосымша білім беру жүйесіндегі балалардың психологиялық саулығын сақтаудағы туындайтын мәселелер қарастырылды. Психологиялық білім беру қызметінің негізгі мақсаты балалардың психологиялық денсаулығын қамтамасыз ету. Педагог-психологтардың кәсіби біліктілігін қалыптастырудағы мәселелер талданды.

Тірек сөздер: қосымша білім беру жүйесі, педагог-психолог, психикалық денсаулық, әлеуметтік бейімделу, практикалық психология.

«Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады»- деп Н.Назарбаев жазғандай, бүгінгі қосымша білім берудің негізгі мақсаты – балалардың тұрақты өзгеріп отыратын әлеуметтік-мәдени және білімдік жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру [1]. Қосымша білім беру бүгінде үздіксіз білім беру жүйесінің өзекті әрі толыққанды және қажетті құрамы болып табылады. Үздіксіз білім беру жүйесінде балаларға қосымша білім беру балалардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға және оларды дамытуға, балалардың зияткерлік, адамгершілік, тәндік жетілудегі жеке

қажеттіліктерін қанағаттандыруға, сондай-ақ олардың бос уақытын ұйымдастыруға бағытталған.

Психологиялық қызмет тұжырымдамасын тарихи тұрғыда қарастырсақ мектепке дейінгі мекемелердің, жалпы білім беретін мектептердің және интернаттардағы психологтардың жұмысына үлкен көңіл бөлініп отырды. Ал балаларға қосымша білім берудің ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне арналған модельдері жоқ. Қазіргі кезде қосымша білім беру білім беру жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады, бірақ оның функционалдық маңызы мен ерекшелігі енді қарастырылуда. Қосымша білім беру - дәстүрлі мектептің жалғыз өзі қамтамасыз ете алмайтын білімнің толықтығы туралы мәселені және өсіп келе жатқан тұлғаның негізгі қабілеттерін толыққанды дамытуды қамтамасыз етеді. Бұл міндет қазіргі замандағы параллельді білім деп аталатын, кейде авантюралық, бүліну әсері күшті бөліктерге байланысты (баспа БАҚ, «ғаламтор желісі» Интернет) өзектілігі өсуде.

Жалпы білім беруге қарағанда, қосымша білім ерікті болып табылады. Ол баланың жеке ерекшеліктерінің дамуы, субъективтілігі мен семантикалық саласынан келіп шығады. Бұған қоса, ол нақты жағдайдың сұранысына жауап береді. Қосымша білім беру мекемелерінің жүйесі бүгінгі таңда фашистік, экстремистік, бандиттік топтарда, табынушылық қозғалыстарда тәжірибесіз жастарды тартқан «мәдениетке қарсы» (қылмыс, сектанттық, радикалды саяси ұйымдар және т.б.) порно-өнеркәсіп пен жезөкшелікке, есірткі құралдарын пайдалануға және сатуға арналған қоршаған ортаға, олардың физикалық, ақыл-ойы мен рухани денсаулығына зиянды әсер ететін кез-келген нәрсеге қарсы тұратын нақты әлеуметтік күшті біріктіреді. Қосымша білім беру саласы ерекше әлеуетке ие, ол бізге адамзат қоғамдастығының толықтығын жоғалтуды ішінара өтей отырып, айырбас бағамдары мен биржалық іс-әрекеттерге тәуелді емес құндылықтарға бұрылып, өзіндік мәдени дәстүрлерін сақтап, оларды жас ұрпаққа қолжетімді етуге мүмкіндік береді. Қосымша білім беру мекемелері әртүрлі жастағы ұрпақтың (әр түрлі ұрпақтардың) кездесетін орындары болып табылады, онда мәдени және рухани жағынан бай үлкендер кішілерге өз білігін сыйлайды. Балалардың білім беру және шығармашылық үдерістеріне, бос уақытын ұйымдастыруына олардың отбасыларын тарту оның ерекше сипаты болып табылады. Мұнда кәсіби міндеттерді анықтау және жүзеге асыру үшін психологтар үшін кең өріс ашылады [2]. Қосымша білім беру жүйесінде балаларға қабілетті және тиімді психологиялық қызметті қалыптастырудың зор мүмкіндігі бар. Дегенмен, жағдайды сыни бағалауға мәжбүрмін: қосымша білім беруді «психологияландыру» оған байланысты үміттерді толығымен ақтамайды. Психологтар әлі де өз мамандығының әлеуетін сенімді түрде жеткізе алмайды және педагогпен тең дәрежеде білім беру субъектісі ретінде тең жауапты ала алмай отыр.

Педагогтар мен психологтарда өзара түсіністік пен кәсіби өзара толықтыру қиын дамуда. Өзара қанағаттанбау тәжірибесінің жиі болуының негізде ұйымдастырылған ынтымақтастықтың келешегі кейінге кетуде. Бұл, әрине, көп кезесетін жағдай. Әрине тиімді жұмыс және тұрақты ынтымақтастықтың мысалдарын жоққа шығармаймыз, қазірдің өзінде жасалып жатқан істердің маңыздылығынан бас тартпастан, мұндай тәжірибе әлі де үрдіс болмай отырғанын мойындауымыз керек.

Қазіргі уақытта балаларға қосымша білім беру жүйесі көптеген қиындықтарға қарамастан, даму сатысында. Сонымен қатар қоғамда да өмірдің рухани негіздерін қалыпқа келтіру, өз халқының мәдениетін сақтау және оны молайту қажеттігін түсіну артып келеді. Өмірдегі және кәсіптік қызметтегі психологиялық, жеке тұлғалық фактордың рөлі артып, тұрақты түрде өз білімі мен шығармашылығын жетілдірудің маңыздылығын сезіну орнығып келеді. Бұл міндеттерді шешу көбіне бүкіл білім беру жүйесін ізгілендірудің маңызды факторы болып табылатын қосымша білім берудің мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға байланысты. Қазіргі кездегі жағдай заңды екенін мойындаймыз, өйткені ұлттық білім берудің психологиялық қызметі қалыптасу кезеңін жалғастыруда. Практикалық-психолог қызмет саласында кәсіби дәстүрлердің негіздері және психологтардың практикалық қызметінің аймағының сабақтастығының негізі қалануда.

Қазіргі жағдай қосымша білім беру аймағындағы психологтарды өзінің кәсіби тұрғылары, психологиялық қызметті дамыту перспективалары мен мүмкіндіктері және кәсіби ерекшеліктеріне байланысты сұраныстар мен жеке жұмыс этикасының кодексі, жеке жұмыстың белгілі бір құндылықтар мен мақсаттарға сәйкестігі туралы ойлануға; мамандықтың бүгіні мен болашағы үшін жауапкершілікті бөлісуге; психологиялық қызметті дамытуға әсер етуі мүмкін мәселелерді қарастырудағы сараптама шешімдерге қатысуға міндеттейді.

Психологиялық қызметтің жобасын жасау білім берудің мазмұны, мақсаттары мен сезімдеріне сәйкес келетін теорияға негізделуі керек және баламен нақты жұмыс істеу үшін пайдалану үшін жеткілікті мүмкіндіктерге ие болуы керек. Бұл талаптарға, біздің ойымызша, адам туралы психологиялық білім жүйесі психологиялық антропология ең жақсы жауап береді. Психологиялық антропологиядағы зерттеудің теориялық мәні ерекше. Оның ерекшелігі психологиялық ғылыммен объектісінің сәйкес келмеуінен тұрады, оның табиғи-ғылыми нұсқасында - психикамен. Сонымен қатар, ол психологияда бұрыннан белгілі «жан»; «психикалық өмір», «адамның ішкі әлемі», «жеке рухы» ретінде психологиялық антропологияның зерттейтін шындық бейнелерін қарастырады. Бұл шындық- субъективтілік. Субъектілік ішкі әлемнің мәнін және адамның ерекше табиғатын білдіреді, оның өмір салтын өзгеден ерекшелендіреді. Субъектілік туралы ілім немесе психологиялық антропологияның теориялық мазмұнын білім беру аймағындағы мамандықтардың кәсіби қызметінің теориялық және психологиялық негізін құрайды.

Балаларға қосымша білім беру барлық типтегі білім беру ұйымдарының тәрбие беру мүмкіндіктерін кеңейтеді. Балаларға қосымша білім беру жүйесі баланың, отбасының, қоғамның, мемлекеттің мүдделері үшін «уақыт талабына» тез арада және дәл ден қоя алады.

Бүгінде балаларға қосымша білім беру – балалардың әлеуметтік институттарының бірі, ол балаларға, оларды оқытуға, тәрбиелеуге және дамытуға арналып құрылды және сол үшін жұмыс істейді. Бұл әлеуметтік талап етіліп отырған сала, онда балалардың өздері мен олардың ата- аналары, сондай-ақ қоғам мен мемлекет білім беру қызметтерінің тапсырыс берушілері мен тұтынушылары болып табылады. Балаларға қосымша білім беру елдің түйінді әлеуметтік-экономикалық даму міндеттерін шешуге ықпал етеді. Ол өмір сүру сапасына ықпал ете алады, өйткені балалар мен жасөспірімдерді

салуатты өмір салтын ұстануға баулиды, жеке шығармашылық әлеуетін ашады, қоғамдық маңызы бар нәтижеге қол жеткізуге ынталандырады. Білім берудің бұл түрі өскелең ұрпақтың бейімділіктерін, қабілеттері мен қызығушылықтарын, азаматтық және адамгершілік қасиеттерін дамытуға, өмірлік және кәсіптік өзін-өзі айқындауға ықпал етеді. Балаларға қосымша білім берудің мазмұны баланы рекреативтік сауықтыру тұрғысынан дамытуды; жаңа әлеуметтік тәжірибені ұйымдастыру мен қалыптастыруды; жеке дара дамуда балаларға психологиялық-педагогикалық көмек пен қолдау жасалатынын көрсетеді. Қосымша білім беру ұйымдарында білім берудің қатаң стандарттарының болмауы және баланың академиялық үлгеріміне қарамай, сабаққа келуіне педагогтің мүдделі болуы сияқты объективтік фактор қосымша білім беруді ұйымдастырудың мынадай ерекшеліктерін көрсетеді: балалар бірлестіктері жұмысының креативтілігі; тәрбие процесінің саралануы (түрлі деңгейлілік, мамандану, балаларды ортақ қызығушылықтарына қарай біріктіру мүмкіндігі); білім беру мазмұнын меңгерту кезінде дараландыру (кеңістіктің уақытын, қарқынын және ұйымдастырылуын реттеу); баланың өзін-өзі тану, өзін-өзі көрсету және өзін-өзі таныту процестеріне жүгінушілік; педагог пен тәрбиеленушілер арасындағы жеке тұлғалық қатынастардың шынайы сұхбаттық сипаты. Мысалы, мектеп жасына дейінгі оқушыларға қосымша білім беру ұйымдарының пайда болуы жаңа мазмұнды талап етеді. Балалар мен жоғары сынып оқушылары үшін білім берудің жаңартылған мазмұны қажет. Бұл көшбасшылық қасиеттерді дамыту, белсенді өмірлік ұстаным жөніндегі қызмет, әлеуметтік сынақтар мен әлеуметтік шынығуға мүмкіндік беру, кәсіптік және өмірлік өзін-өзі айқындау болуы мүмкін. Денсаулықтары нашар балалар және бір жағынан мүмкіндігі шектеулі балалар мен екінші жағынан дарынды балалар балаларға қосымша білім беру жүйесінің көңіл бөлуін талап етеді. Білім берудің жаңа мазмұны балаларды оқыту, тәрбиелеу және дамыту сияқты барлық үш құрамдас бөлігінде балалардың аталған санаттары үшін қосымша білім беру бағдарламаларын жасауды талап етіп отыр. Балаларға қосымша білім беру ұйымдарының мазмұнын жаңарту олардың қызметіне ата-аналардың да қатысуын талап етеді. Балаларға арналған қосымша білім беру бағдарламаларының мазмұндық негізі бұл проблемалар қосымша білім берудің нақты бағыты бойынша қызмет негіздерін мектеп оқушыларының меңгерулерін талап ететін жағдайда жасөспірімдердің жеке тұлғалық маңызы бар проблемаларын айқындаулары тиіс. Қосымша білім берудегі қазір қалыптасып отырған жағдай білім беру бағдарламаларының алуан түрлі болуын талап етеді. Бағдарламалар – бұл білім алушылардың белгілі бір білім деңгейіне қол жеткізу жолы, педагогтің өз кәсіби мәдениетін жетілдіруге дайындығының көрсеткіші, және сонымен қатар балаларға қосымша білім берудің мазмұнын жаңарту шарты болып табылады. Жеке білімдік траекторияларды, өмірлік және кәсіптік өзін-өзі айқындауды, басты құзыреттіліктерді қалыптастыруды, түрлі санаттағы балалардың, оның ішінде дарынды балалардың, денсаулығының мүмкіндігі шектеулі балалардың жан-жақтылық қабілеттерін дамытуды іске асыру үшін жағдайды қамтамасыз ететін қазіргі заманғы білім берудің маңызды құрамдас бөлігі балаларға қосымша білім беру жүйесі болып табылады. Балаларға қосымша (мектептен тыс) білім берудің негізгі міндеті – әрбір баланың әлеуетін барынша іске асыру, оның лайықты өмірлік перспективасын қалыптастыру, тәрбиеленуі

мен әлеуметтік бейімделуі үшін жағдай жасау. Бұл міндетті іске асыру үшін елімізде барлық жағдай жасалған. Қазақстан Республикасының жалпы орта және қосымша білім беру ұйымдарында оқушының, педагогтер мен ата-аналардың қажеттіліктеріне бағдарланған, нақты әлеуметтік-педагогикалық жағдайды ескеретін тәрбие беру жүйелері құрылып, ойдағыдай жұмыс істеп жатыр, бұл жеке тұлғаға тәрбиелік әсер ету мүмкіндіктерінің ауқымын кеңейтуге мүмкіндік береді. Бүгінгі күнгі басым мәселе – қосымша білім беру жүйесін дамыту, оның қызметін жетілдіру мәселесі. Балаларға қосымша білім беру жүйесінде білім беру, тәрбиелеу, әлеуметтік функциялар орындалады, балалардың өмір сүру салтының әлеуметтік-педагогикалық модельдері әзірленіп, енгізіледі, балаларды дамыту, бейімдеу және әлеуметтендіру бағдарламалары іске асырылады.

Біздің жұмысымызда білім берудегі психологиялық қызмет мәселелерін зерттеуде анықталған жағдайлардан бастадық [3]:

1. Психологиялық білім беру қызметі - бұл төрт компоненттің бірлігі болып табылатын интегралды құбылыс. Олар ғылыми (теориялық), қолданбалы, практикалық және ұйымдастырушылық.

2. Психологиялық білім беру қызметінің негізгі мақсаты мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалардың психологиялық денсаулығын қамтамасыз ету болып табылады.

Психологиялық білім беру қызметінің теориялық аспектісі: балалардың психологиялық денсаулығы мәселесін шешуге антропологиялық көзқарас. Психологиялық қызмет бірте-бірте білім беру жүйесінің құрылымына бағытталған ғылыми және әдістемелік қызметтің тар шекараларын еңсеріп, барған сайын нақты баланың мәселелеріне ауысуда. Жаңа кәсіби білім қалыптасты - білім берудегі практикалық психологтар.

Практикалық психолог өзінің кәсібилік деңгейінде «не істеймін?» (кәсіби міндеттер ерекшелігі), «қандай жолмен?» (маманның әдіснамалық рефлексиясы мен технологияны меңгеру деңгейі, жұмысты ұйымдастыру формасының масштабы), «қандай негізде?» (базалық түсініктер жүйесі) және «не үшін?» (негізгі кәсіби құндылықтар мен мақсаттар жүйесі) сұрақтарына жауап береді.

Балалардың денсаулығы заманауи білімнің іргелі құндылықтарының бірі. Психологиялық білім беру қызметінің басты функциясы мектепке дейінгі және мектеп оқушыларының психологиялық денсаулығына кәсіби қызмет көрсету болып табылады [4]. Мұндай көзқарас біліктіліктегі түсініксіздікке анықтықтың қажетті нотасын енгізеді және практикалық психологты психологиялық денсаулық мәселелерінің маманы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл өте маңызды және міндетті қадам, себебі білім беру мекемелеріне субъективті жағдайы «психикалық науқас емес, бірақ психологиялық тұрғыдан сау да емес» сипатты балалар саны бар. Психологиялық қызметті «Денсаулық қызметі» ретінде анықтау оның психологиялық сипатын зерттеуге міндеттейді. Балалардың психологиялық денсаулығын қамтамасыз етудің шарттары мен заңдылықтарын анықтау білім беру психологтарының кәсібилігін сәйкестендіруге мүмкіндік береді: кәсіби құзыреттілік және функционалдық міндеттердің көлемін дұрыс анықтау, оның кәсіби қызметінің негіздерін және ұйымдастырушылық әдістерін әзірлеу.

Тақырыпқа психотехникалық көзқарастың логикасы үш негізгі сұраққа жауап беруді қарастырады:

1. Адамның психологиялық денсаулығының мәселесі туралы не айтуға болады?

2. Бала кездегі психологиялық денсаулық пен оның бұзылу ерекшелігі қандай?

3. Біздер - психологтар мен білім беру саласындағы басқа да жауапты тұлғалар - балалардың психологиялық денсаулығын сақтау және қалпына келтіру тұрғысынан не істей аламыз?

Психологиялық антропологияның негізгі категориясы - субъективті шындық және жағдайлық жалпылық - психологиялық денсаулықтың негізін дұрыс қалау қажет екенін және адамның психикалық денсаулығының өте жеке ерекше екенін баса көрсетеді. Зертеуіміздің нәтижесінде төмендегідей қорытынды жасауға болады.

1. «Психикалық денсаулық» терминін дәрігерлер жиі пайдаланылады. Психикалық денсаулық қалыпты жұмыс істеу үшін қажетті психикалық күштердің бар екендігін дәлелдейді. Ол адам өз ой-ниеті мен ерік-жігерінің дұрыс, өзінің мінез-құлқын бақылап, мақсаттар қоятын, өзінің қызметін жоспарлап және ұйымдастыруға қабілетілігін көрсетеді.

Психикалық денсаулық дәстүрлі түрде жеке тұлғаның тіршілік әрекеті, психикалық аппараттардың толық дамуы мен жұмыс істеуі арқылы қамтамасыз етілген өмір күші ретінде түсіндіріледі. Өмір сүру қабілеті, өмір сүру мүмкіндігі, бейімделу және өзгеру қабілеті әрдайым қолайлы емес, бірақ көптеген жағдайлар үшін әдеттегі жағдай психологиялық денсаулық үшін алғышарт болып табылады. Психологиялық денсаулық адамға өмірдің субъектісі ретінде, психикалық күшті және қабілетті менеджерді сипаттайды. Адамның психологиялық денсаулығының негізі жеке өмірдің шегінде субъективті шындықтың қалыпты дамуы болып табылады. Бұл жағдайда «норма» ұғымы әр жастағы жоғары жетістіктердің мүмкіндігін көрсетеді. Нақтырақ айтқанда, норма орташа емес, бірақ белгілі бір кезеңде белгілі бір адамға тиісті шарттарда қол жеткізуге болатын ең жақсысы.

2. Білім алу өзін-өзі дамытудың құндылық нормасы, адамның өз өмірінің субъектісі ретінде қалыптасуы, адамның моральдық позициясының қалыптасуы ол балалардың психологиялық денсаулығын сақтаудың оңтайлы (табиғи) және ең жалпы формасы.

3. Баланың психикалық денсаулығы айқын интерсубъективтік сипатқа ие. Баланың ересектермен қауымдасуы баланың субъективті дамуының кеңістігі ретінде оның психологиялық қорғанышының шарты болып табылады.

4. Баланың ересек адаммен даму үрдісі қалыпты және қалыпсыз болуы мүмкін, балалардың жалпы қауымдастығының дисфункционалды жай-күйіне алып келуі мүмкін, ересек адамның балаға деген көзқарасы сөзсіз психотравматикалық сипатқа ие болмаса да, дегенмен бұл баланың қалыпты дамуына кедергі жасайды және оның психикалық денсаулығына зиян тигізеді. Балалар мен ересек қауымдастығының психологиялық бұзылуы - балалардың психологиялық денсаулығының интерсубъективті формасының бұзылуының көзі. Балалар мен ересек қауымдастығының дисфункционалды жай-күйінің типологиясы, негізінен, жағдайлық депривация, жағдайлық оккупация, жағдайлық лабильділік ішкі және сыртқы оппозицияны қамтиды.

5. Антропогенія - бала кездегі психологиялық бұзылудың ең абстрактілі белгісі. Антропогендіктің психологиялық мәні баланың субъективтілігінің дисквалификациясы және патологиясы болып табылады, ол бала мен маңызды ересек адамның бірігуіндегі дисфункционалды күйі болып табылады. Антропогендік синдромдардың типологиясы өмірбаяндық дағдарыстарды қамтиды: жеке өмір тәжірибесінде тексіздікті, жүзеге асырылмағандықты, үмітсіз және қуыс кеуделігін ойлау - бала реакциясы мен өзін-өзі анықтаудың шекті формалары - психогендік нейропсихиатриялық бұзылыстары, отбасылық экстремизм, сектанттық.

6. Балалар мен ересек қоғамдастықты оңалту баланың психологиялық денсаулығының бұзылуының алдын алудың және оны жеңудің жалпы әдісі.

Балалардың психологиялық денсаулығының бұзылуына сипаттайтын теориялық моделі (кеңістіктегі нақты өмірлік мәселелердің барлық шегінде) мәселелік жағдайларды құрылымында бағдарлануға мүмкіндік береді, баланың ойының табиғатын түсінуге және практикалық психологтарда өздерінің кәсіби қызметі жобалау құралы ретінде және оның тиімділігін бағалау үшін пайдаланылуы мүмкін [5, 30 б.].

Психологиялық білім беру қызметі практикалық мәселелерді шешу мүддесінде ұйымдастырылды. Балаларға қосымша білім беру жүйесінде психологиялық қызметті жобалау кезінде біз бір маңызды жағдайды ескеруіміз керек: практикалық психологияның өз тарихы мен кәсіптік мәдениеті, оның тақырыбы мен жанр ерекшелігі бар. Біздің алдымызда практикалық психологияны қосымша білімге интеграциялаудың деликатты проблемасымен бетпе-бет келдік, әртүрлі мамандықтардың өкілдерінің өзара дұрыс қарым-қатынасы, пәнаралық байланыстарды орнату мен дамытуға бағдарлану, яғни, мәселені шешуде бетпе-бет қадам жасау қажет. Әйтпесе психологиялық қызмет абсурд театрына айналады, мұнда психологтар өнімді кәсіптік жұмыс істеу мүмкіндігінен шектеп, содан кейін олардан керемет күтеді. Практикалық психологияда бірмәнді түсінік жоқ. Оның міндеттерінің мәнін және оларды шешу жолдарын көрсететін екі жалпы анықтамалар бөлінеді: біріншіден, практикалық психология - әртүрлі әлеуметтік салаларды психологиялық қамтыйды - денсаулық, білім, өндіріс және т.б., екіншіден, психологиялық қызметтің ерекше саласын жасайды. Психологиялық қызметтің құрылымында қолданбалы және практикалық аспектілер түрінде міндеттердің екі түрі ұсынылған. Қолданбалы тәсілдің ерекшелігі - педагогикалық қызметтің мүддесі үшін психологиялық шындықты зерттеу; Қызметтің практикалық аспектісі осы шындықпен тікелей жұмыс ұйымдастыруды, білім беру жүйесінде психологиялық практиканы қалыптастыруды қамтиды. Кеңестік психология академиялық пән ретінде дамыды және өзінің психологиялық практикасын жасамады. Әрине, психологиялық қызметтің басынан бастап, ең алдымен, қолданылатын аспектінің призмасы арқылы қаралды. И.Дубровина мектеп психологиялық қызметіне педагогикалық және жас ерекшелік психологияның теориялық және қолданбалы бағыты ретінде анықталды. Осыған сәйкес, қызметтің негізгі функциясы - білім беру секторын ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету және қолдау. Оны жүзеге асырудың қажетті шарты психологтың іс-әрекеттері мен позициялардың барлық жауапты білім субъектілерімен, ең алдымен педагогтармен үйлесімділігі. Тәжірибе көрсеткендей, практикалық қызметтен шеттетілген психолог "педагогтан жоғары" тұрғысында педагогикалық

қызметтің сапасы бойынша куратор немесе сарапшы ретінде немесе "педагогтан төмен" «медбике» немесе «алғашқы көмек» ретінде жүйесіз түрде қактығыстарды тоқтатып, төтенше жағдайларды шешуге шақырды, бірақ жиі педагогтармен бірге емес.

Мұндай мақсаттар мен құндылықтар, әрине, балалардың денсаулығы мен білім беру мүдделері болып табылады. Халыққа білім беру саласында жұмыс істейтін мамандардың өзара іс-қимылы психологтардың, мұғалімдер мен дәрігерлердің кәсіби ынтымақтастығының негізін, мазмұнын және тәртібін түзетуді талап етеді.

Психолог пен білім берудің басқа да субъектілерінің өзара әрекеттесуінің проблемалық-жобалық формасы ең тиімді болып отыр. Бұл өзара байланысты мәселелерді шешуге бағытталған педагогтардың, психологтардың және басқа да мамандардың бірлескен іс-әрекеттерін құру. Мұндай жағдайда әр маман біртұтас құндылық-мағыналық кеңістікте өз орнын таба біледі, шешіlmек мәселенің күрделілігіне сәйкес өз кәсіби шеңберінде мәселені тек бір қырынан қамтый алатынын, оған басқа да мамандардың қатысуы қажет екенін түсінеді; әріптестік байланысты орната және дамыта отырып жауапкершілікті бөледі [6].

Олардың бірлігінің шарты ретінде әртүрлі мамандардың күзіреттілігі, қызметі, пәні мен кәсіби қызмет тәсілдерінің анықтығы. Біз бұл бағытта алғашқы қадамды практикалық психологтың қосымша білім беру мекемелеріндегі жұмысының ерекшелігін анықтау бағытында жасап отырмыз, оның кәсіби күзіреттілігі аймағы балалардың психологиялық денсаулығы мәселесі.

Педагогикалық және клиникалық қызмет ерте заманнан адам өміріне өз әсерін беуде. Ол ғылыми тұрғыдан түсіндіріліп қана қоймаған, сонымен қатар өмірде: ұстаз-үйретеді, дәрігер-емдейді деген ұғымдар бар. Ал психолог қызметін осылай анықтауға бола ма? Біз респонденттерге экспресс-талдау сауалнамасын жүргіздік, онда практикалық психологтың жұмыс мәнін жай ғана түсіндіру ұсынылды. Респонденттердің арасында кәсіби психологтар, студенттер, психологияға қатысы жоқ адамдар да алынды. Сауалнама нәтижесінде сұралғандардың көбі «практикалық психолог көмектеседі...» деген анықтама берді. Осы сауалнама нәтижесіне сүйенсек практикалық психологтың қызметі білікті көмек болса, қолданбалы аймағына басқа мамандар қызығушылық танытуы қажет. Мұндай көмектің арқасында олардың бұл қызметі мәнді, адамдардың рухани өмірінің заңдылықтарына қайшы келмейтін, керісінше оған сүйенген түрде болады, өйткені бұл тиімді болып келеді. Әсіресе бұл гуманитария аймағында қажет, алдымен білім беру мен денсаулық сақтау. Бұл психологтардың педагогтарға оқуға, жаттықтыруға, тәрбиелеуге көмектессе; ал дәрігерлерге адамдарды аурудан кейін емдеуге және қалпына келтіруге көмектеседі деп айтуға болады. Практикалық аспектіде психолог маманға оқыту мен емдеуге көмектессе, өзге адамға – оқуға, емделуге, жеке бас мәселелерін жеңіл шешуге, өткен тәжірибеден сабақ алуға, бүгінгіні талдауға, болашақты болжауға көмектеседі. Әрине білім беру саласындағы психолог балалардың қызығушылығын көздей отырып, бұл жолда мақсатқа жалғыз жете алмайды. Ол ата-аналар, педагогтар мен дәрігерлердің өзараәрекетінің негізіндегі көмегіне мұқтаж. Қолданбалы аймақта психолог жауапты білім беру субъектілерінің координатор рөлінде баланың психологиялық денсаулығына

жағдай жасап отырады. Практикалық психолог психологиялық көмекті көрсетеді. «Екі жақты қозғалыс» қалыптастыру арқылы педагогтар мен психологтар және дәрігерлер қосымша білім беру мекемесіндегі психологиялық денсаулық қызметін тиімді қалыптастыруға жағдай жасайды. Психологиялық-медициналық-педагогикалық консилиум әдісінің бұл жерде үлкен болашағы бар деп айтуға болады. Өз мамандығының шеңберінен шыға алмау, көзінің астындағыны көрмеу, кәсіби бірлесу мәдениетінің дамымауы үлкен мәселелерге көз жұмумен тең. Оның бастысы баланың психологиялық денсаулығының бұзылуы. К.Д. Ушинский педагогиканы өнер деп атаған және адаммен жұмыстануда педагогтардан дүниетаным мен сауаттылықты талап етті.

Педагог үнемі тәрбиленуші өміріне араласады. Педагогикалық тұрғыдан бұл білім беру мақсатына сәйкес бір жағынан тұлғалық, екінші жағынан кәсіби мәдени-әрекеттік тұрғы. Практикалық психолог тұрғысынан тұлғалық деңгейде өзге адаммен кездесу, кәсіби тұрғыдан мәселелік жағдайға байланысты даулы қарама-қары жағдайды толық анықтау, оған байланысты көңіл-күйге адекватты жауап беру. Әрине бұл жерде педагогикалық та, психологиялық та араласу кәсіби жауапкершілікті және баланың адамша өмір сүруіне қолайлы болуы қажет.

Психологиялық қызметтің басты мақсатына сәйкес білім берудегі психологиялық практиканың ерекшелігін анықтадық. Ол баланың денсаулығына қауіп төндіретін мәселелік жағдайды шешуді ұйымдастыру және осыған байланысты көңіл-күйге кәсіби көмектесу. Психологиялық практика адамның ішкі әлемінің даму механизмдерін әрекетке әкелудің тәсілдерін бере отырып сауықтырушы және білім беруші әсерді қамтыйды.

Қосымша білім берудегі психологиялық қызметтің практикалық аспектісі білім беру ұжымындағы психологиялық кабинеттердің формасында, балалардың қызығушылығы бойынша психологиялық білікті көмек түрінде практикада жүзеге асады. Психологиялық көмекті схемалы түрде екі кезеңен тұрады деп түсіндіруге болады. Олар: кеңес беруші және психотерапиялық. Психологиялық диагноз арқылы психологиялық кеңес беру мәселелік жағдайды жіктеуге және оны оны жеңудің мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік береді. Психологпен мәселелік жағдайды талқылау клиентке оның табиғатын түсінуге, одан кейінгі қадамдарды жоспарлауға және жеңуге, күтілетін нәтижені болжауға, қажетті жұмыстарды орындауға өзін ұмтылдыруға мүмкіндік берді. Кеңес беру кезеңінде психолог психотерапиялық қолдау көрсетуге мүмкіндіктерді қолдануға тырысады. Егер жағдай қиын және психологтың ұзақ мерзімді қатысуы қажет етсе психологиялық көмектің артынан психотерапиялық кезең үрдісі келеді. Психотерапиялық кезең клиентпен келісілген түзету-реабилитациялық курсын жүзеге асыруды қарастырады. Курстың міндеті кешенді сипат алып оған педагогтар мен дәрігерлердің де қатысу сипаты арқылы жүзеге асуы мүмкін. Психологиялық практиканы дәрежесін өсіру қосымша білім беру мекемесіндегі психологиялық денсаулықты дамытудың басым бағыты. Өзбетті практика құқын беру психологтар алдынан осы саланың теңдей маманы ретінде мүмкіндіктерін ашады. Күрделі, әрі көпқырлы қызмет практикалық психологтан үлкен талаптар мен жеке тұлғалық қасиеттер талап етеді.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 2017. – № 70 (29051) – Б. 1-2
2. Қазақстан Республикасында балаларға қосымша білім беру: жағдайы және даму болашағы – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Республикалық қосымша білім беру оқу-әдістемелік орталығы» РМҚК. – Астана, 2015. – 226 б.
3. Каган В.Е. Психология и психотерапия: гуманизация и интеграция // Сб. статей «Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии» / Под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 111-113.
4. Практическая психология образования / Под ред. И.В. Дубровиной. 4-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2004. – 592 с.
5. Примерное положение о Центре содействия укреплению здоровья обучающихся, воспитанников образовательного учреждения // Вестник образования. – 2000. – № 12. – С. 45-49.
6. Слободчиков В.И. Что развивается в образовании, что образуется в развитии // Развитие и образование особенных детей: проблемы, поиски / Под ред. В.И. Слободчикова. – М., 1999. – С. 16-22.

Исмагулова Ж.С., Хайруллина А.Б.

ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ В СИСТЕМЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются вопросы психологического благополучия детей в системе дополнительного образования. Основная цель психологического образования - обеспечить психологическое здоровье детей. Проанализированы вопросы формирования профессиональных навыков педагогов-психологов.

Ключевые слова: дополнительная система образования, педагог-психолог, психическое здоровье, социальная адаптация, практическая психология.

Ismagulova Z.S., Khairullina A.B

PROBLEMS OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF CHILDREN IN THE SYSTEM OF ADDITIONAL EDUCATION

The article deals with the psychological well-being of children in the system of additional education. The main goal of psychological education is to ensure the psychological health of children. The questions of formation of professional skills of teachers-psychologists are analyzed.

Keywords: additional system of education, teacher-psychologist, mental health, social adaptation, practical psychology.

ӘОЖ 82 /574/

Хасанов Ғ.Қ. – филология ғылымдарының докторы,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры
E-mail: Hasan.Gabit@mail.ru

**Т.АХМЕТЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДА МЕТАФОРЛАРДЫҢ
ҚОЛДАНЫЛУЫ**

Аңдатпа. Мақалада Т.Ахметжан шығармаларындағы метафоралардың тілдік қызметі талданған. Мақалада метафоралар екі түрге жіктеледі: тілдік метафора және поэтикалық метафора. Метафоралар ерекшеліктері жазушы Т.Ахметжанның прозасынан алынған мысалдар бойынша талданады.

Тірек сөздер: жазушы, метафора, әңгіме, пьеса, эпитет, образ, теңеу, тілдік метафора, поэтикалық метафора.

Қайта құру мен жариялылық кезеңі басталғанда қазақ әдебиетіне алаш рухты жазушылар легі келіп қосылды. Бұл жазушылардың ішінде қазақ әдебиетінде өзіндік із қалдырған дарынды қаламгер – Талаптан Ахметжан. Жазушы Талаптан Ахметжан Зейнолдаұлы – қазақ әдебиетінде өз қолтаңбасын қалдырған қаламгерлердің бірі.

Талаптан Ахметжан 1961 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Күршім ауданы, Теректібұлақ ауылында туған. 1979 жылы Өскемен құрылыс-жол институтына оқуға түседі. 1985 жылы оқу орнын бітіріп, құрылыста мастер, облыстық телерадиокомитетте редактор, республикалық «Қазақ әдебиеті» газетінде тілші, бөлім меңгерушісі, ҚР баспасөз және БАҚ министрлігінде бас маман, «Егемен Қазақстан» газетінде бөлім редакторы, «Парасат» журналында бас редактордың орынбасары, республикалық «Әдебиет айдыны» газетінің бас редакторы, Қазақстан Жазушылар одағы басқарма төрағасының орынбасары, «Ан Арыс» баспасының бас редакторы қызметтерін атқарған. Ол Қазақстан шығармашылық жастарының Республикалық «Жігер» фестивалінің (баспасөзде жарияланған әңгімелері үшін, 1988), Қазақстан жазушылар одағының Оралхан Бөкей атындағы сыйлығының (жазушы жайлы жазған естеліктері мен сын мақалалары үшін, 1995), Қазақстан Жастар одағы сыйлығының («Тұма» атты тырнақалды кітабы үшін, 1996), Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының («О дүниенің қонағы» атты кітабы үшін, 2002), Халықаралық Валентин Пикуль атындағы сыйлықтың (шығармашылықтағы жетістіктері мен халықаралық әдеби байланысқа сіңірген еңбегі үшін, 2008) лауреаты. Дарынды жазушы Т.Ахметжан ауруханада екі күн ғана науқастанып жатып, 2009 жылдың 27 маусымында қайтыс болды.

Жазушы қаламынан «Нобель сыйлығы», «Сынық қанат көбелек», «Сұлу мен суретші», «Айсәуле», «Тозақ оты», «Қылбұрау» сынды повестер,

«Мұң», «О дүниенің қонағы», «Күнаһар», «Айқасқа», «Тұма», «Шәрбат», «Қара күз», «Қала мен қария», «Махаббат әуені» сынды әңгімелер мен пьесалар туды. Суреткер өз шығармашылығына бүгінгі дәуір шындығын, қоғамның ең келелі, өзекті мәселелерін арқау етеді.

2012 жылдың «Жұлдыз» журналының №7 санында жарық көрген мақаласында Гүлжаһан Орда жазушы туралы мынадай пікір білдіреді: «Тәуелсіздік жылдардағы қазақ әдебиетіне өз үлесін қосқан қаламгерлердің бірі – Талаптан Ахметжан. Алайда, ердің жасы елуге де толмастан, арамыздан кеткен, Талаптанның артында бай мұра қалды деп ойлаймын. Тоқсаныншы жылдардан бастап таныла бастаған ол қазақ әдебиетін «Тұма» (1995), «Сұлу мен суретші» (1997), «О дүниенің қонағы» (2001), «Ақиқат жолы» (2003), «Мұң» (2003), Шығармалар жыйнағы (2006) сынды кітаптарымен байытты. XX ғасыр басындағы алаш қайраткерлері тәуелсіздік, бостандық үшін күрессе, Талаптан – ХХІ ғасыр басында ар мен ұят, ынсап пен иман үшін күрескен қаламгер.

Талаптанның қай шығармасын алып оқысаңыз да оның негізгі кейіпкері «ар-ұят періштесі». 2006 жылы жарық көрген таңдамалы шығармаларына жазушының «Нобель сыйлығы», «Сынық қанат көбелек», «Сұлу мен суретші», «Айсәуле», «Тозақ оты», «Қылбұрау» сынды хикаяттары мен «Екі жүрек» атты пьесасы енген.

Оның қаламынан туған прозалық шығармалар әр жылдары жүлделі орындарға ие болды. Олардың қатарында «Жігер» фестивалінің, Оралхан Бөкей сыйлығының, Қазақстан Жастар одағы сыйлығының («Тұма» атты әңгімелер мен хикаяттар жинағы үшін, 1996), «Алаш» әдеби сыйлығының («О дүниенің қонағы» атты прозалық жинағы үшін 2002) лауреаты болғанын ерекше атауға болады. Осындай прозалық шығармалармен бірге, ол драмалық туындылардың да авторы. Оның қаламынан туған «Қараторғай» трагедиясы Орал облыстық театрында, «Екі жүрек» пьесасы Ғ. Мүсірепов атындағы академиялық Жастар мен балалар театрында, «Сұлу мен суретші» М. Әуезов атындағы драма театрында қойылып, көпшілік көрерменнің ыстық ықыласына бөленді» [1, 55 б.].

С.Ш. Айтуғанованың «Қазақ лирикалық прозасының даму арналары» зерттеуінің бірінші бөлімі «Талаптан Ахметжан прозасындағы лиризмнің көрінісі» деп аталады. Әрине, бұл зерттеу әдеби тұрғыдан болса да, бұнда жазушының стилистикалық ерекшелігі сияқты тілдік ерекшеліктер сөз болады.

Жазушы, драматург Т. Ахметжанды тілдік тұрғыдан қарастырған Қ.Т. Жанұзақова және А. Әбдібаеваның «Т.Ахметжан туындыларындағы көркемдік-тілдік ерекшеліктер» атты мақаласында «Т.Ахметжан – қазақ прозасында өзіндік қолтаңбасымен, ой тұғырымен ерекшеленетін жазушы. Оның шығармаларында рухани құндылықтарды жоқтаған мұң, трагизм жатыр.

Бүгінгі қоғамның рухани жұтандығын терең сезіне білген жазушы шығармалары осы олқылықтың орнын толтыруды мақсат еткен өзекті ойларымен құнды. Жаһандану дәуірінде қоғамда бел ала бастаған еуроцентристік көзқарас аясында адамдардың дінсізденіп, иманнан айырылуы, рухани идеалдарды, құндылықтарды аяқ асты етуі жазушыны толғандырады. «Сұлу мен суретші» шығармасында адам тағдырының рухани драмасы жан-жақты талданады» деп жазған болатын [2, 67 б.].

Кез келген көркем туынды – қандай да бір тілдік құралдар арқылы жүзеге асып, оқырман сезіміне әсер ететіні белгілі жағдай. Т. Ахметжан – жалпыхалықтық тілдің қат-қабатын терең меңгеріп, оларды батыл да үйлесімді қолдана білетін дарын.

Метафораның тілдік қызметі туралы М. Балақаев «Метафора деп заттардың, құбылыстардың ішкі-сыртқы ұқсастығына қарай ауыс мағынада жұмсалуды айтамыз» - деген анықтама беріп, ақ алтын (мақта), қара алтын (көмір), дала кемесі (түйе) сияқты метафоралық тіркестердің жиі қолданылатынын көрсетеді [3, 259 б.]. Тілдік метафораларды жеке зерттеу жұмысының нысаны ретінде алып қарастырған профессор Б. Хасанов «Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралық қолданылуы» атты еңбегінде: «Тіл тарихын зерттеуде метафораның мәні зор, оны сөйлеу мәдениетіміздің бір көрінісі ретінде, образды ойымыздың дамуы мен қалыптасуын көрсететін элемент түрінде арнайы қарастыру қажет» - дейді [4, 4 б.]. Ғалым метафораның заттың белгілері, қасиеттері (түр, түс, иіс, дыбыс) ұқсастығы негізінде туындайтынын көрсетеді. Зерттеуші тура мағынадан ауыспалы мағынаның туындауы да көбінесе метафораның негізінде пайда болатынын айтады. «Метафора – екі зат пен құбылысты салыстырудың негізінде ауыс (мағынада) қолданылуы» [4, 8 б.]. Ауыспалылық дерексіздену негізінде жасалады. Ауыспалы мағынаның туындауына тура мағына себепші болатынын Б. Хасанов былай түсіндіреді: «Тура мағынадағы сөздерге жалпылық қасиет тән болса, метафоралық мағынадағы сөзден алдымен нақтылық пен образдылық байқалады, өйткені тура мағынадағы сөзде зат пен құбылыстың жалпы белгілері сақталса, метафораландырғанда, көбінесе олардың ең қажетті, дәл сол сәтте керекті белгі, қасиеті алынады» [4, 168 б.]. Күрделі сөздердің жасалуындағы метафора құбылысының маңызын Б. Қасым: «Метафора – тілде әмбебап құбылыс. Оның әмбебаптығы тілдің құрылымында және қызметінде көрінеді. Ол тілдің түрлі аспектісі мен қолданыстық қызметін қамтиды. Тілдегі сөзжасам мен аталымды метафора тұрғысынан зерделеу тілде кенжелеу, назардан тыс қалып келеді. Метафораны зерттеушілер көбінесе бейнелеу, көркемдеу құралы, тәсілі ретінде қарастырады»- деп аталымдағы маңызын айқындайды [5, 255 б.].

Қ.Т. Жанұзакова және А. Әбдібаева «Т. Ахметжан туындыларындағы көркемдік-тілдік ерекшеліктер» атты мақаласында «Жазушы тілі бейнелеу құралдарына, эпитеттерге, метафораларға бай. Әрбір сөз шеберіне өзіне ғана тән қолдану ерекшеліктері бар. Тенеулер, эпитеттер – жазушы поэтикасының өзіне тән элементтерінің бірі. Олар экспрессивті мәнге ие. Қандай да бір дүниетанымнан туындай отырып, ассоциативті тенеулер мен тұрақты эпитеттерде қашанда автор тұлғасының қолтанбасы болады. Өйткені суреттеу автор позициясы тұрғысынан жүзеге асады. Көркем шығармада бейнелеу құралы ретінде қолданылатын тенеулер модальдыққа ие, яғни суреттелетін дүниеге автордың қатынасын, позициясын танытады. Суретшінің картинасында немесе суретте ойдан басқа көңіл-күйдің берілетіні сияқты, кез – келген тілдік образда да, соның ішінде тенеулерде де ой нысанының сезімдері, көңіл-күйлері, «экспрессивті бағалау контекстегі экспрессиямен байланысты» беріледі» деп жазған болатын [2, 66 б.] Мәселен: «— Кезінде екі иығыма екі кісі мінгендей **кесек** едім ғой, енді міне, құр сұлдерім ғана қалды, — деп Нарбол суық жымыды. — Бұл елге нем жақпай қалды деп түрмеде көп мүжілдім. Маған бар ғой, Зеке, ақша дегенің — **лақ**

терісі. Мен үшін байлықтың құны — көк тиын. Осы жасыма дейін жан баласын жауға сатқан жоқпын! Сатқындық — менің қас жауым!» [6, 5 б.]. Қ.Т. Жанұзақова және А. Әбдібаеваның «Т. Ахметжан туындыларындағы көркемдік-тілдік ерекшеліктер» атты мақаласындағы «Мұнда қалыпты романтикалық метафоралар да кездеседі: қыстыққан сырлы әуен жүрегі қапасақ түскендей тыпыршыды-ай, көңіл қайтадан қанат қаға бастады. Сонымен қатар айрықша, қалыптан тыс антонимиялық ұғымдарға (зеңгір көк пен тар қапас, бастыққан балапан мен алып бүркіт, т.б.) ерекше сөз тіркестері мен дыбыстық қайталауларға көңіл бөлінген. Зеңгір көк пен қапастың антонимиясы сан қырлы өмірдің мәңгілік бітіспес қарама-қайшылығын суггестивті аяда астармен бейнелеген» деген ойлары орынды демекпіз [2, 67 б.].

Түсініктердің ұғымға айналуы образдар арқылы жүзеге асырылады. Метафоралануда осы процестер адам санасында жүреді. Нақты заттар туралы түсініктер негізінде ұғымдар жасалынады. Ұғымға бейнелік тән. Метафоралар - бейнелі ұғымдардың тілдегі көрінісі. Сөздердің көпмағыналығының астарында түсініктер негізінде қалыптасқан бейнелі ұғымдар жатыр. Сонымен, метафоралардың жасалуына ұйытқы болар түсініктер мен ұғымдар көбінесе нақты заттардың негізінде жасалады.

Бұларды біз метафораның ұлғайған түріне жатқызуымыздың себебі - әрбір нәрсені бірнеше нәрсеге балайды, әрі суреттеп алып, сосын балайды. Мұның екеуі де ұлғайған метафораның негізгі шарттары. Метафораның бесінші түрі «бейне бір», «бейне (тең)» деген сөздер арқылы жасалынады. Бұл сөздердің көпшілігі теңеуге де жақын ұғым туғызуы мүмкін. Бірақ тереңірек қарасақ, теңеуден гөрі метафораға жақындығын мазмұнынан көруге болады. Мысалы: «— Жетпіске келгенше жыны бір басылмаған сол бауқеспе немені қойшы, түге. Мен бойжеткен қатарына ілігіп, таранып-сыланып, сызыла басып алтыбақан басына барып жүрген кезде... — деп алжа-алжасы шыққан қара кемпір аяқ астынан дауысын құбылтып, көзін жайнаңдатып, басын ұршықтай бұлғаңдатып қойды, — Ол жаман тайын жайдақ міне салып, ауыл-ауылдың итін шулатып, бозбалалармен шекісіп жүретін әулекі еді, әлі сол қалпы. Әнеукүні Сақыштың шалының жетісінде қатар отырып қалған екенбіз, жұрттың көзінің санымнан шымшылайды есуас... Қалжыңдасатын жер ме сол? Басында шайнам миы болса сөйте ме?!» [6, 5 б.]. Метафораның жай түрі жалғаусыз, жұрнақсыз, бір нәрсені екінші нәрсеге балау арқылы жасалынады. Тәуелдік жалғаулары арқылы жасалынатын метафора төмендегілер тәрізді болып келеді. Мысалы: «— Сен алды-артыңа қарамай тұра жөнелгенде мына Төлешіңді кім аяқтандырады екен? Оу, “төрт қызым — бір төбе, жалғыз ұлым — бір төбе” деп отыратының қайда? Осы қу жалғыздың кімге аманат етпек едің? “Осы жалғыздан бір шарана иіскеген күні алса Құдайға айтар арызым жоқ!” — дейтін жаттанды тәубаңнан жаңылғаның ба?! Уай, бұл қай сөзі”? — деді зекіп. [6, 5 б.]. Бұндағы «бір төбе» метафорасы дәстүрлі метафора, сол себепті бұзылмаған қазақ тілімен кейіпкерлерін сөйлету Т. Ахметжанның жазушы зертханасының бір дәстүрі деп таныған жөн. Сондай-ақ, «Біз екеуіміз қосылмас қос өзен секілдіміз ғой [7, 58 б.]. Метафоралар бір-біріне баланып тұрған екі сөзге, сөйлемге түс беріп, олардың метафоралық мәнін толықтыруда ерекше орын алады және ауыз әдебиетінде болсын, жазба әдебиетте болсын, бұл - метафораның көп кездесетін түрі. Мәселен: «— Ұмытпасам... не Асылхан, не Асылбек болуы керек. Оның шын атын жұрт

ұмытқалы қай заман? Қазір “Асылхан” десеңіз Нақаңның өзіне де жат естілетін шығар. Мен ес білгелі осы ел оны “Нарбол” атап келе жатыр ғой. “Нарбол” десеңіз — **нар болған пақыр**. Ол көтерген бейнетті екінің бірі белі шыдап иығына арта алмас еді. Бейшарада не бала, не пана жоқ. Өмірі қамауда өтті ғой... Қандай азамат еді? Жүректі, тәуекелшіл, ұсақ-түйекті місе тұтпайтын **ер көңіл** еді ғой! Сыйғызбадық ортамызға. Көре алмадық артықшылығын. Біле білсек, жеңеше, осы ауылдың береке-бірлігі үшін сол байғұсты құрбандыққа шалыппыз ғой. Ең алғаш отыз жетінші жылы “халық жауларынан арылайық!” деген ұран шыққанда алғашқылардың бірі болып тізімге Нарбол ілігіпті. Терген-тексеріп жатқан кім бар, “халық жауы” ма — **“халық жауы”** деді де, **итжсеккенге** айдатты да жіберді» [6, 5 б.].

НКВД қызметкерлерін «үндеместер» деп алмастыру сол отызыншы жылдарда қабылданып кеткенін, ал «итжсеккен» етістігі сібірдегі каторга қазақ хандығын отарлау кезінен бері тілімізге еніп кеткенін жазушы қолданысынан байқаймыз.

Мысалы: *«Кейін ортаға жиган малдары аштан қырылған кезде солар — **үндеместер** жабылып маған жала жапқан! Сол үндеместердің бір де біреуі бетіме тік келіп көрмепті. Өздері — бір құдды **өрмекишінің торы**»* [6, 5 б.].

Метафора – таныммен байланысты күрделі құбылыс. Тура мағыналы сөздерді бейнелі қолдану, олардың мағыналық, қолданыстық өрісіндегі бір белгілерді атау беруші нысан бейнесімен ұқсату, теңестіру арқылы атау жасауда адамның ассоциациялы ойлауы басты қызмет атқарады.

Мысалы: *«Көп ұзамай атын сипай қамшылап, Нарбол ұзай берді. Әкем соңынан көз алмай ұзатып салды.*

Нарбол ұзаған сайын құлағымға мұңлы әуен анық естіле бастады.

Кекілді кер атым-ай,

*Бірге өскен, **бекзатым-ай**.*

Жайдары жарқын жүзді,

Жан қалқатай,

Көзіңнен айналайын, жауаңдаған-ай!

*Па, шіркін, **дүние-жалған,***

Уғай, арман-ай!..» [6, 5 б.]. Қазақ өлеңдерінде метафора көпшілігінде бір нәрсені екінші бір нәрсеге қарама-қарсы қойып барлау арқылы жасалынатындығын көрсетсе, екіншіден, өмір құбылысын бейнелеуде метафораның поэтик тілде алатын орны үлкен екендігін және көрсетеді.

Мысалы: *Сонау бір кездері **жүрегін өртеген, өзіне ессіз ынтық қылған, тілінен бал татырған аяулы жанның** асыл бейнесі бір күндері көңілінде көмескі тартып, жат болар деп ойлап па?* [7, 58 б.].

Метафора қолдану сипатына қарай негізінде екі түрге бөлінеді:

а) тілдік (сөздік) метафора;

ә) поэтикалық (сөйлеу кезінде туындайтын контекстік) метафора.

Тілдік (сөздік) метафора сөзге жаңа мағына қосып, оның семантикалық шеңберін кеңейтіп, әрдайым үздіксіз дамытып отырады. Тілдік метафораны жалпыхалықтық сипатына қарап *дәстүрлі метафора* деп де атайды. Дәстүрлі метафоралық тәсіл бойынша қазақ тіліндегі көп мағыналы сөздер ұқсату заңына сүйеніп, шыққан. Дәстүрлі метафоралардың мағынасы халықтың таным-түсінігі, ой-өрісі, тіршілігі мен тұрмысына байланысты. Олар – мағынасы көпшілікке түсінікті, жиі қолданысқа түсетін бейнелі метафоралар. Дәстүрлі метафораның авторы жоқ. «Уғай-ай» атты халық өлеңіндегі

«бекзат», «жан қалқатай», «дүние-жалған» т.т. дәстүрлі метафоралар. Қ.Т. Жанұзақова және А. Әбдібаева «Т. Ахметжан туындыларындағы көркемдіктің ерекшеліктері» атты мақаласында былай деп жазады: «Шығарма мәтініндегі әуезділік қайталаулар, сөздердің ерекше орын тәртібі мен эпитеттердің ерекше орналасуы, эллипсис арқылы жүзеге асқан. Үзіндідегі әуезділік терең мазмұндық мән жүктеген: оқырманның күнделікті көрінетін дүниелердің астарындағы тереңдікті, адам сезімдерінің әлеммен жасырын байланысын сезуге меңзейді. Бұл «таңғажайып, мұңды күй» - Шалды еркіндікке, мәңгілікке әкететін, оның «жанының сонау шексіздікпен тылсым байланысы».

Бұл күй оның жанын ғарышпен байланыстырады. Қаһарман көңіл-күйінің романтикалық сипаттамасы өз семантикасында асқақтықты, жоғарғы экспрессия элементтерін құрайтын эмоционалдық бояуы мол лексикалық сөздерді күй әуені, шексіздік, мәңгілік, жан және т.б.

Эпитеттер де экспрессивті мәнге ие: тылсым күш, жүрек суырар саз, балапан көңіл, қыстыққан сырлы әуен, нәзік сәуле, бебеулеген мұңды әуен, қанатын сусылдата қаққан аққудай кербез әуен және т.б. Жеке-авторлық эпитеттер экспрессивтілігімен, авторлық ойдың тереңдігімен ерекшеленеді. Эпитеттердің стилистикалық жүгі бар. Олар шығарманың идеялық нысанымен, оның философиялық мазмұнымен де тығыз байланысты. Эпитеттерге құмарлық Т. Ахметжанов стиліне тән. Бұл азақ прозасы тілінің айрықша белгісі. Жоғарыдағы бейнелеу тәсілдері ауыз әдебиетімен, фольклорлық дәстүрлермен де тығыз байланысты» [2, 68 б.].

Осы пікірлерден, сөздің мағыналық өрісіндегі бір мағынаның белсенділік танытып, жаңа атаудың ішкі мағыналық құрылымындағы бейнені түзуі метафоралану арқылы жүзеге асатынын байқаймыз. Сонымен қатар, зерттеуші метафоралардың атау жасаудағы қызметі туралы Б. Хасанов былай дейді: «Метафора тілді байытады, оған бұрын болмаған жаңалықтар енгізеді, бірде-бір нәрсенің атаусыз қалмауына көмектеседі»- деп ой түйіндейді [4, 18 б.]. Мәселен: **Қолы – алтын. Мінезі – жібек. Бастық та разы, басқалардың да көңілі хош** [7, 38 б.]. **«Өңім де – түс, түсім де – түс, дүние – түс, Бар ғаламды байланыстырған қандай күш?!»** - деді күбірлеп [6, 105 б.].

Мәселен, **«Қыз-қайыңның бұтағына қонақтаған бұлбұл құс тамылжыта ән шырқап отыр»** [7, 5 б.]. Осындағы «қыз-қайың» метафорасы авторлы, яғни поэтикалық метафора болады деп ойлаймыз.

Тілдің дамуы ойдың дамуымен, адамның шығармашылығының дамуымен біте қайнасып жатқандықтан, ең алдымен тілдік бірліктердің мағыналары астарынан ұлтқа тән ерешелік, ұлттық сананың қалыптасуы, бейнелену көріністерін байқаймыз. Метафора тіл қолданушының креативті ойлауын дамытатын, сол үдерістің нәтижесін көрсететін құбылыс. Шынайы болмыс заттары мен құбылыстырына атау беруде кең қолданылатын метафора әдісі біріккен атаулардың жасалуына да ұйытқы болады. Жазушы тілінде тілдік және авторлық метафоралар молынан қолданылады, алайда авторлық метафоралар дәстүрлі метафораларға қарағанда аз қолданылады.

Әдебиеттер:

1. Орда Г. Ар-ұждан таразысы // Жұлдыз. – 2010. – №7. – Б. 14-20.
2. Жанұзақова Қ.Т., Әбдібаева А. Т. Ахметжан туындыларындағы көркемдік – тілдік ерекшеліктер // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2014. – № 1(147). – Б. 64-68.

3. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: Ғылым баспасы, 1984. – 267 б.
4. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы, 1966. – 207 б.
5. Қасым Б.Қ. Қазіргі қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектісі. – Алматы, 2010. – 371 б.
6. Ахметжан Т. Уғай, Арман-ай. Әңгіме // Егемен Қазақстан. 2010. – №90-93 (25939). – 12 наурыз жұма.
7. Ахметжан Т. Шығармалар жыйнағы. Т. 1. – Алматы : Жалын, 2006. – 285 б.

**Хасанов Г.К.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТАФОРЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
Т. АХМЕТЖАНОВА**

В статье рассматриваются и анализируются художественно-образительные функции метафоры в произведениях Т.Ахметжанова. В статье метафоры разделены на два вида: языковая метафора и поэтическая метафора. Подвергаются анализу особенности использования метафоры на примере прозы писателя Т. Ахметжанова.

Ключевые слова: писатель, метафора, рассказ, пьеса, эпитет, образ, сравнение, языковая метафора, поэтическая метафора.

**Hasanov G.K.
THE USE OF METAPHOR IN THE WORKS
OF T. AKHMETZHANOV**

The article examines and analyzes the artistic and visual functions of the metaphor in the works of T.Akhmetzhanov. In the article, metaphors are divided into two types: language metaphor and poetic metaphor. The features of metaphor usage are analyzed by the example of the writer T.Akhmetzhanov's prose.

Keywords: writer, metaphor, story, play, epithet, image, comparison, language metaphor, poetic metaphor.

УДК 808

Жунусова Ж.Н. – доктор филологических наук, профессор,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

E-mail: zhanyl08@mail.ru

Жумагазина Ж.Ж. – магистрант Евразийского национального
университета им. Л.Н. Гумилева

E-mail: zhukeihanova.zhansaya@mail.ru

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КОМПОЗИТОВ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКО-КАЗАХСКИХ СЛОВАРЕЙ)

В статье рассматривается продуктивный в современном русском языке способ словопроизводства – образование композитов и их перевод с русского языка на казахский язык на материале лексикографических источников. Проанализированы способы перевода слов-компонентов с русского языка на казахский язык. Описываются морфологические особенности этих единиц и их структурные разновидности. Приходят к выводу, что активность этого словообразовательного приема объясняется развитием тенденций аналитизма в русском языке и стремлением к экономии речевых условий.

Ключевые слова: словообразование, словосложение, сложные новообразования, композит, заимствования, транслитерация, иноязычная лексика.

Для выявления различий в способах объективации динамического мира в русском и казахском языках весьма показательны результаты сопоставительного исследования на материале переводных словарей. Совокупность лексикографических изданий в полиязычном пространстве отражает языковой облик современной эпохи, представляет наиболее существенные изменения в лексике современного человека.

С учётом современных реалий времени происходит кардинальные изменения в лексике, в первую очередь, она пополняется новообразованиями и заимствованиями. В основе появления новых образований лежат не только экстралингвистические факторы (появление новых реалий), но и тенденции внутриязыкового развития (например, экономия речевых усилий, закон аналитизма и т.д.). Генерация новых слов активно протекает в тех сферах, которые находятся на стадии своего развития, где имеется потребность в наименовании новых явлений. В лингвистической науке исследование лексических новаций позволяет доступно проанализировать инициативную в тот или иной период времени языковую парадигму.

В аспекте современной языковой динамики наблюдается феноменальный рост заимствованных образований со сложными основами или композитами, которые составляют заметный пласт среди новообразований русского языка.

Как известно, в русском языкознании впервые обратил внимание на этот пласт языка в «Русской грамматике» М.В. Ломоносов. После него такие исследователи как А.Х. Востоков, Ф.М. Буслаев, Н.И. Греч,

Г.П. Павский, И.Г. Давыдов, В.Г. Белинский, А.А. Потебня, Ф.Ф. Фортунатов, В.А. Богородицкий, Г.О. Винокур, В.В. Виноградов, А.И. Смирницкий также посвятили свои работы по исследованию этой категории слов, дали им определение, разработали классификацию и сформировали основы нового научного направления – *композитологии*. В.В. Виноградов в своих трудах отводил особое место сложным словам и считал такое словообразование «своеобразным комбинированным и синтаксико-морфологическим типом» [1].

Термин *комполит* связан со словом «композиции» от лат. *compositio* – составление, сочетание, связывание, сложение, соединение». Таким образом, *комполит* – результат композиции, соединения, сложения сочетания компонентов.

Следует отметить, что слова-комполиты часто приближаются к аффиксоидам. В словарной статье краткого словаря-справочника под редакцией В.Н. Немченко дается следующее определение аффиксоида: «Корневая морфема, приобретающая в составе производного (сложного) слова известные признаки служебной, аффиксальной морфемы» [2]. Они представляют собой важную и интересную часть в образовании слов-комполитов. Следовательно, существует три источника пополнения группы слов-комполитов, образованных при помощи аффиксоидов:

- путём интерфиксации (*лесотундра, железобетон, чернозем, самообследование, водоподавление, кораблестроение* и др.);
- в виде аббревиатур (*Госдума, гособоронзаказ, роснано, Минздравсоцразвития, автокафе, веллоралли* и др.);
- в сращениях (*авиарынок, фотоальбом, видеобзор, кинореид, полудипломат, киносправочник* и др.).

По своей составной структуре сложное слово характеризуется формальной краткостью и одновременно семантической емкостью, что обеспечивает экономию речевых средств и усилий в коммуникации. И эта особенность сложных слов в основном определяет их широкое применение и потребность в качестве слов-терминов в научном стиле речи.

При образовании слов-комполитов участвуют структурно однородные компоненты, каждый из которых или равен корню, или же включает корень наряду с одним или несколькими аффиксами (*лес-о-торговля, желез-о-бетон*). Именно такие компоненты являются объектами сложения как одного из неаффиксальных способов словообразования.

Комполиты могут быть образованы от слов различных частей речи, но в большинстве случаев многообразными в семантическом плане являются сложные существительные, первым элементом которых выступают основы той же части речи. Субстантивные комполиты используются для передачи самых различных значений и их оттенков, оказывающиеся своеобразными в каждом отдельном случае и базирующиеся на внеязыковом опыте людей. Поэтому многие лингвисты в русском языке видят практическую неограниченность образования сложных слов, состоящих из двух существительных. Появление новообразований в русском языке связано с процессом заимствования.

Широкая распространенность комполитов-англицизмов также связано с процессом «компьютеризации» общества, большинство комполитов заимствованы из английского языка, это объясняется тем, что наблюдается

тенденция замены одним словом целого описательного оборота. Например: *видеоклип, видеодиск, диск-жокей, шоу-бизнес, ток-шоу, пресс-релиз, пресс-конференция* и т.д.

В работах ученых композиты классифицируются по разным основаниям и количество их варьируется. Например, по степени спаянности и ассимиляции их компонентов различаются:

1) композиты с одним ассимилированным компонентом, например *банк-эмитент, баскет-метод, пета-байт, пинч-эффект, пуш-ап, секонд-хенд, ток-шоу, файр-шоу, фанзин, фаст-фуд, фаст фешн, холл-тест* и т.д.;

2) композиты, в которых оба компонента ассимилированы русским языком и могут выступать в качестве самостоятельных слов и составных частей других композитов, например *факс-сервер, бизнес-центр, бизнес-идея, авантитул, авиабаза, бар-клуб, холдинг-центр, запчасть-люкс, визит-эффект, караоке-приставка, фейс-контроль, хит-мейкер, холдинг-компания* и т.д.;

3) собственно иноязычные композиты, т.е. в которых оба компонента не ассимилированы, например *бестселлер, фидбэк, ап-тик, норд-стрим, скрин-шот, смарт-бай, прайм-синема, беби-бум, хенд-мейд, хип-хоп, хит-парады* т.д. [3, с. 10].

На наш взгляд, из существующих видов классификации композитов актуальны те, где учитываются все качественные характеристики композитов, что помогает выявить материальную природу, способы образования, лексико-грамматический характер, семантическую сущность, степень спаянности и взаимоотношение компонентов композитов. Таким образом, на основе критериев выделения способов словосложения при классификации сложных слов необходимо учитывать в равной степени синтаксико-морфологический и семантический принципы.

Кроме ранее предложенных классификаций, мы в своей работе классифицируем композиты по тематическим группам.

В настоящее время субстантивные композиты широко представлены во всех сферах жизни, также являются составляющими многих терминосистем:

- политики (*омбудсмен, премьер-министр, инаугурация, паблик релейшнз, пресс-атташе, пресс-бюро, пресс-конференция, пресс-релиз, стейт-департамент, пресс-атташе, пресс-брифинг, рехтсштат*);

- экономики (*трал-баржа, брутто-нетто, форвард-рынок, агробизнес, арт-бизнес, телемаркетинг*);

- финансовой деятельности (*тайм-менеджмент, счет-проформа, топ-менеджер, банк-дилер, банк-учредитель, банк-акцептант, банк-эмитент, бизнес-инкубатор, чек-каунтер, траст-бизнес*);

- компьютерных технологий (*сим-карта, скрин-шот, слайд-фильм, веб-сервер, смарт-карта, интернет, фиш-карта*);

- быта (*свитишот, смоки-айс, спрей-лосьон, спа-салон, апарт-отель, фейс-контроль, фитнес-клуб, фуд корт, тату-макияж*);

- искусства (*шоу-бизнес, аванпоп, транс-музыка, авангард, боди-арт, бодипейнтинг, трэш кино, бук-арт, боди-арт, мейнстрим, поп-арт, кьяроскуро*);

- моды (*фешн-индустрия, мейк-ап, дресс-код, фэшин-шоу, фэшин-прогноз, фаст-фэшин, триатлон, спрей-воск, кэжуал-шик, дрэдокс, бьюти-кейс*);

- спорта (*скайдайвинг, скейтборд, сноубординг, фанк-аэробика, аквааэробика, армрестлинг, бидболдинг, шорт-трек, хард-корт, футзал, скайдайвинг, фристайл, фрирайд, степ-ин, пауэрлифтинг, пэккидж-тур*).

Композит, как и словосочетание (а также лексема), является одним из способов для обозначения новых предметов и явлений, то есть обладает номинативной функцией. Исходя из семантической структуры композитов, можно выделить следующие тематические группы:

- наименование разновидностей музыки (*эйсид-хаус, эйсид-рок, эйсид-джаз, чил-аут, хип-хоп, трип-хоп, транс-музыка* и т.п.);

- наименование различных центров, магазинов, учреждений (*баскет-холл, джинс-центр, интернет-кафе, караван-сарай, штаб-квартира, шоу-рум, чай-клуб, фуд-корт, фри-шоп, дьюти-фри, фридайвинг, фриборд, фитнес-центр, фитобар, фитнес-клуб, курооператор, туринг-клуб, технопарк* и т.п.);

- название телепередач и рубрик (*пресс-экспресс, хит-парад, ретро-шлягер, топ-хит, тизер-ролик, телешоу, телесериал* и т.д.);

- наименование различных мероприятий (*экзотик-шоу, банкет-коктейль, гала-концерт, плац-парад, шоу-трим, шоу-стоппер, флэшмоб, фан-клуб, триал-шоу, транс-пати, тимбилдинг* и т.п.);

- наименование туристических услуг (*шуб-тур, гудвил-тур, шоп-тур, экзотик-тур, эксклюзив-тур, экскурсбюро* и т.д.);

- название лица по роду занятий (*чирлидеры, шеф-повар, шоумен, эколог-эксперт, экаунт-менеджер, арт-директор, бэк-вокалистка, гранд-дама, бизнес-врач, хичхайкер, хит-мейкер, хедлайнер, хардлайнер, фотомодель, фонд-менеджер, фитотерапевт, трансфермен, топ-модель, топ-менеджер, тонмейстер, тимлидер* и т.п.);

- наименование продуктов питания (*чизбургер, чизбургер, чикен пай, чили соус, чупа-чупс, джин-тоник, киндер-сюрприз, биг мак, ход дог, фишбургер, фиточай, фаст-фуд, тутти-фрутти, томат-паста, крем-паста, крем-суп, куры-гриль, кофе-гляссе, крок-месье, крем-суп, наргиле-кафе, пье-де-пуль* и т.п.);

- номинации предметов (*смарт-карта, компакт-диск, экспресс-словарь, фотопринтер, флэш-карта, флоппи-диск (магнитный диск), транскодер, тостер-гриль, тонер-картридж, типтороник, телефакс, видеопроектор, видеонаблюдение, диск-джекей* и т.д.);

- наименование компаний (*ист-лайн, эр-лайн, стиля (видео-арт, неон-арт, IT направление, хэдхантер, хостинг-центр, холистик кампейн, холдинг-компания, хайтек-компания, траст-компания, аэрофлот, эйр-стана* и т.п.);

- номинации компьютерных технологий (*эймс-тест, имидж-трансфер, контент-анализ, фоторобот, торрент-сайт, торрент-файл, капс-лок, апгрейд кейборда пиксель-арт, радиоинтерфейс* и т.п.);

- наименование конкретной информации (*хэдлайн, лав-стори, пресс-релиз, хард-кор, штрих-код* и др.);

- название явления, процесса (*кибер-преступность, макси-процесс, мини-война, чек-ап, форс-мажор, фейс-контроль, телекинез* и т.п.);

- название определенной записи или перечня (*шорт-лист, шоу-кейс, бизнес-план, бэби-план, рейтинг-лист, тайм-тейбл, чек-лист, траншипмент, счет-проформа, счет-ностро* и т.п.);

- наименование методики, системы (аудио-курс, мультимедиа-система, фейс-контроль, хатха-йога);
- название события, времени, обстоятельства (форс-мажор, хэппи-энд, блэк-аут, карт-бланш, прайм-тайм, он-лайн и т.п.);
- наименование услуг (эконом-такси, авто-экспресс, экспресс-доставка, авиадоставка, фри-ин (условие оплаты доставки груза), экспресс-оплата, телекс-сервис (услуги почты), телебанкинг, онлайнбанкинг и др.);
- наименование разновидностей одежд (шапо-капот, ти-шот, свитшот и др.).

Таким образом, мы своей работе разделили слова-компози́ты на 17 наименований групп. Среди них много встречаются новообразования наименований лиц и названий различных учреждений. Это объясняется тем, что они в большей мере отвечают номинативным и коммуникативным задачам за счет компрессивности форм, ясности семантики и легкости ее восприятие, а также экспрессивно-эмоциональных характеристик.

Такое явление, как неограниченность образования сложных слов по степени спаянности и ассимиляции их компонентов, мы наблюдаем в текстовом поле современного казахского языка, куда они проникают, как и в русский язык, без перевода. Следует отметить, что в настоящее время в казахском языке они еще не зафиксированы в словарях, но в речи и на письме активно употребляются: кофе-брейк, агент-банк, айлайнер, бизнес ланч, бизнес-идея, арт-клуб и т.д.

Подавляющее большинство сложных слов в казахском языке образованы аналитическим способом. Аналитическим способом называют образование из двух и более слов одного слова с лексическим значением. Например, это такие казахские слова, как *Екібастұз*, *ойтолғау*, *Нұрдаулет*, *Қызылорда*, *баспасөз*, *он сегіз*, *келіп кет* и т.д. Первый из этих примеров образован из трёх слов, остальные – из двух. В других языках аналитический способ входит в ряд других способов, но это не означает, что функция аналитического способа в таких языках непродуктивна. Например, в немецком, английском, русском, а также тюркских языках аналитический способ словообразования используется в широком смысле. В казахском языке аналитический способ используется с древних времён. Он широко распространен в словообразовании всех частей речи. Например, *ушбұрыш*, *тікұшақ*, *көмір қышқылы*, *ақсақал*, *Темірқазық* (существительные); *қызыл ала*, *орта бойлы*, *қызыл шырайлы*, *ақшаиты* (прилагательные); *қырық сегіз*, *он алты*, *екі жүз*, *бес мың* (числительные); *кіріп шық*, *беріп кет*, *алып кел*, *алып бер* (глаголы); *күні кеше*, *күндерде бір күн*, *бүгін*, *биыл* (наречия); *так-тұқ*, *тарс-тұрс*, *жалт-жұлт* (подражательные слова); *пай-пай*, *ойпырмай*, *бәрекелді* (междометия). Несмотря на то, что аналитический способ распространен в словообразовании всех частей речи, стоит отметить, что это основной способ в словообразовании числительных. Производные слова, образованные аналитическим способом, называются сложными. Сложные слова образуются от знаменательных слов.

Определение сложных слов во всех частях речи должно рассматриваться в качестве показателя их широко распространения. Это особенность не только казахского языка, но и всех языков мира. Действительно, использование сложных слов нельзя рассматривать одинаково применительно к разным языкам. А.А. Пешковский говорит об

этом так: «Сложные слова занимают своё место в лексических системах разных языков. В некоторых языках сложение слов является дополнительным способом, однако результат оказывается незначительным, и впоследствии отправляется в раздел периферии словаря. В других языках он очень распространен, относится к основной теме. К языкам последней группы относится японский. Глядя на тип слова из лексики, его можно назвать языком сложных слов» [4]. Ф.А. Ганиев считает, что сложные слова часто употребляются в немецком, английском, японском языках и хинди, в славянских языках. По мнению исследователей турецкого языка, а также казахского языка тюрские языки тоже имеют богатый запас сложных слов. Всё это – результат того, что аналитический способ словообразования используется в этих языках с древних времён по сей день. В охронских письменах, которые считаются древнейшим письменным источником тюрских языков, часто встречаются сложные слова, эта традиция сохранилась и в наше время. Например, *Әубәкір, Бөкейхан, Жантөре, Жанмырза, Қызылорда, Таддықорған, Ақмола, Ақгөбе, Ащысай* и т.д.

В большинстве языков насчет сложных слов имеются разные точки зрения и спорные вопросы. Многие из них связаны с тем, насколько известны или не известны сложные слова в языке. Корни этого вопроса лежат в правописании сложных слов. Во многих языках есть традиция написания сложных слов вместе. В таких языках появляются не так много споров по этому поводу, но сложные слова всегда пишутся вместе. Пока не сформируются правила написания сложных слов, будет возникать такой разлад. Известно, что английский язык – очень консервативный в вопросах правописания. Но даже при этом по словам О.Д. Мешкова, человек, знакомый с периодикой в английском языке, знает, что там сложные слова пишутся то слитно, то раздельно.

В отношении же тюркских языков, письменность которых менялась несколько раз за один век и получила позднее развитие, невозможно говорить, что вопрос сложных слов полностью решён. Противоречие мнений по поводу сложных слов весьма сильное. Среди них есть и казахский язык. Эта ситуация требует обращения особого внимания к вопросу сложных слов. Поэтому необходимо знать признаки сложных слов.

Раскрытие значений именных сложных слов и передачи их на казахский язык представляет, несомненно, большую сложность для лексикографов, ибо сопоставляемые языки относятся к разным языковым семьям. Семантика русских слов-композигов в Русско-казахских словарях раскрывается при помощи следующих способов:

- подбор казахского эквивалента;
- транслитерация (заимствование);
- описательный (разъяснительный) перевод.

Так, в качестве подбора казахских эквивалентов приведем следующие примеры: *горе-критик* – бейшара сыншы, *горе-поэт* – бейшара ақын, *жар-птица* – жалынды құс, *аванпост* – алдыңғы пост (жаудың тұтқиыл шабуылынан сақтану үшін қойылатын алдыңғы сақшы пост; әскери бөлім сақшыларының ұрыс кезіндегі алдағы посты); *авансцена* – авансахна, *алгысахна* (сахнаның көрермендер залына қарай шығыңқы бөлігі, сахнаның шымылдық пен рампа арасындағы бөлігі); *авантитул* – пердебет; *авиаброкер* – авиаделдал; *авиабаза* – әуе базасы (авиация бөлімдерін

жабдықтайтын аэродром және оның қоймасы, жөндей шеберханалары); авиабилет – әуе билеті, ұшақ билеті; авиагоризонт – авиакөкжиек (ұшқышқа көкжиек жағдайын көрсететін авиациялық аспап); авиагруз – әуе жүгі, автосинтез-өздігінен түзілу; автостанция – автобекет и т.д. В онлайн-словаре Sozdik.kz многим словам наряду с эквивалентом даются еще и пояснения на казахском языке.

Второй способ транслитерация предполагает прямой перенос графической и фонетической составляющей иностранного слова на переводимый язык. По мнению Л.К. Латышева, недостатком данного приема является то, что не всегда удастся точно и полно передать содержание заимствованного слова, однако переводчик может сделать примечания, которые будут компенсировать данное упущение [5, с. 167]. В качестве примера возьмем такие слова как *бизнес-клуб*, *байк-слет*, *экзотик-шоу*, *холдинг-компания*, *ток-шоу*, *бизнес-идея*, *фитнес-аэробика* и т.д. В казахском языке не существует эквивалента данным словам, с помощью приема транслитерации они вошли в казахский язык. Слова *холдинг-центр* – *холдинг-орталық*, *фитнес-оборудование* – *фитнес жабдықтары* переводится на казахский язык с помощью неполного заимствования, т.е. одна часть которых была заимствована, а другая остается в прежнем виде.

Заимствования приводятся преимущественно в той форме, в какой они существуют в русском языке. Иногда в правой части даются русские и казахские слова параллельно: *автострада* – *автодаңғыл*, *автожол*, *автострада* (автомобиль қатынасына арнап салынған, жабдықталған кең тас жол); *армрестлинг* – *армрестлинг*, *қол күресі* и т.п. Это объясняется тем, что, во-первых, они не полностью совпадают в своих значениях, во-вторых, оба слова употребляются параллельно.

При передаче именных композитов заимствованиями обнаруживается непоследовательность в их лексикографировании: одни слова снабжены пояснениями, другие – нет. Это приводит к нарушению системности в построении однотипных словарных статей. Основным критерием снабжения перевода пояснением должна быть функция пояснения. Пояснение в двуязычном словаре выполняет две функции: толкует значение перевода (при заимствовании) и дополняет, уточняет перевод той необходимой информацией, которую не содержит эквивалент.

В некоторых словарных статьях современных двуязычных словарей встречаются пояснения, искажающие значения переводов, в них при пояснении дается недостаточная или, наоборот, избыточная информация. В словаре пояснения даются в одних случаях на казахском языке, в других – на русском, в третьих – на двух языках одновременно. В онлайн-словаре Sozdik.kz пояснения некоторых слов даются только на одном (казахском) языке: *авангард* – *авангард* (*негізгі әскери күштің алдында жүретін бөлімі, тобы*); *аванзал* – *аванзал* (*үлкен залға кіре берістегі бөлме, зал*); *аванложа* – *аванложа* (*театр ложасының алдындағы кішкене қосымша бөлме*); *аванпорт* – *аванпорт* (*порттың су айдынының толқындардан қорғалған сыртқы бөлігі*) и т.д.

По сравнению с другим словарями электронный онлайн-словарь Sozdik.kz чаще всего пополняется новыми композитами. У ряда рассматриваемых слов указаны значения, не получившие отражения в Русско-казахском словаре под редакцией Р.Г. Сыздыковой и К.Ш. Хусаина 2008 года [6]. Видна попытка улучшить перевод слов-композитов,

поискаподходящих эквивалентов в казахском языке, устранение тавтологии. Но наряду с этими положительными моментами, в словаре встречаются случаи искажения смысла слов, неточности в переводе, увеличилось количество описательных переводов, что нежелательно.

В практике перевода наиболее популярным и продуктивным является описательный способ. Под данным способом понимается то, что значение слова передается на переводимый язык с помощью подробного описания. Например, *автоблокировка – екі станцияның, екі разъездің арасында жүрген пойыздардың жүрісін өз-өзінен жайластыратын механизациялы жүйе; апатты жағдайда автокөлік немесе аппараттың, аспаптың жұмыс істеуін тоқтататын автоматтық құрылғылар жүйесі; автосамосвал – өз жүгін өзі түсіретін машина; акростих – акроөлең (жолдарының алғашқы әріптері сөз не адам атын құрайтын әдетте арнау түрінде болатын өлең)* и т.д.

В данном случае описательный перевод, на наш взгляд, продиктован отсутствием эквивалентов для этих слов-композиций. Считаем, что для эквивалентного перевода слов-композиций в словарных статьях целесообразно было бы подбирать собственные эквиваленты или же использовать заимствованные слова, если они прочно усвоены казахским языком и понятны его носителем, реже прибегая к описательному переводу, так как считаем, что казахский язык располагает определенными терминами.

Таким образом, если в русском языке мы обнаруживаем образование новых слов, в основном, посредством сложений определенных основ слов, то в казахском языке мы такое явление не обнаруживаем. Это вызвано тем, что казахский язык, который относится к тюркской группе языков, по своей природе агглютинативный. Как известно, агглютинативный строй языка противоположен флективному, в котором каждый формант несет сразу несколько неразделимых значений.

Литература:

1. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – 559 с.
2. Немченко В.М. Основные понятия морфемки в терминах. Краткий словарь-справочник. – Красноярск, 1985. – 202 с.
3. Габдреева Н.В., Агеева А.В., Тимиргалеева А.Р. Иноязычная лексика в русском языке новейшего периода: монография. – М.: Флинта: Наука, 2013. – 328 с.
4. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 544 с.
5. Латышев Л.К. Технология перевода. – М.: Академия, 2005. – 320 с.
6. Қазақша-орысша сөздік, русско-казахский словарь / Под ред. Р.Г. Сыздыковой и К.Ш. Хусаина. – Алматы, 2008. – 968 с.

Жунусова Ж.Н., Жумагазина Ж.Ж.

КОМПОЗИТТЕРДІҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ (ОРЫС-ҚАЗАҚ СӨЗДІКТЕРІНДЕ)

Мақалада заманауи орыс тіліндегі сөзжасам тәсілі негізінде қалыптасқан композиттердің қазақ тіліне аударылу мәселелері қарастырылады. Орыс тілінен қазақ тіліне сөздік композиттерді аудару жолдары талданады. Осы бірліктердің морфологиялық ерекшеліктері және

құрылымдық түрлері сипатталған. Тілдік жүйеде жаңа дамып келе жатқан аналитикалық тәсіл негізінде пайда болған композиттер түсіндіріледі.

Тірек сөздер: композит, күрделі сөз, жаңа сөздер, кірме сөздер, сөзжасам, транслитерация, біріккен сөздер.

Zhunusova Zh.N., Zhumagazina Zh.Zh.

**LEXICOGRAPHIC ASPECT OF COMPOSITE FORMATIONS
(ON THE MATERIAL OF RUSSIAN-KAZAKH DICTIONARIES)**

The article deals with the productive way of wordproduction in the modern Russian language - the formation of composites and their translation from the Russian language into the Kazakh language. The ways of translating word-composites from the Russian language into the Kazakh language are analyzed. The methods of translating composites from Russian into Kazakh are analyzed. The morphological features of these units and their structural varieties are described. It is concluded that the activity of the word-building technique is explained by the development of trends of analyticism in the Russian language and the desire to save speech conditions.

Keywords: neologism, word formation, composite, composites, transliteration, foreign vocabulary.

ӘОЖ 82.512.09

Зайкенова Р.З. – филология ғылымының докторы, профессор,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
E-mail: ruda1957@mail.ru

ҚАЖЫМ ДАРАЛЫҒЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада академик Қажым Жұмалиевтің 1950 жылдары «Ескішіл, кертартпа, феодалдық, буржуазияшыл-ұлтшылдық идеологияны жақтаушы» деген айыппен қудалануы құжаттық негізде сөз болады. Сондай-ақ өмірбаяны туралы мәліметтер ғалымның түрмеде жазған құжаты бойынша сарапталып, қазіргі қолданыстағы нұсқасына талдау жасалынады. Шығармашылық өмір жолындағы көрген қиыншылықтары мен жеткен жетістіктері академиктің өз қолымен жазған жазбалары бойынша сөз етіледі. Автор мақалада ғалым еңбектерін жан-жақты сараптап, оның бағыт-бағдарындағы негізгі өзгешелігін атап көрсетеді. Ұлттық әдебиетімізде ерекше орны бар жыраулық поэзия өкілдері мен ХVIII-XIX ғасырда өмір сүрген көрнекті тұлғаларды әдебиет тарихына енгізу жолындағы ерен еңбегі сөз болады.

Тірек сөздер: шығармашылық тұлға, әдебиеттану, саясат, қауіпсіздік комитеті, жаза, қоғам қайшылығы, балалық шақ, өмірбаян, көзқарас, ұлтшылдық, әдебиет тарихы.

Қазіргі сөз қолданыста жиі айтылатын Мұхтар Әуезов данышпан Абайды, Қажым Жұмалиев Махамбетті, Әлкей Марғұлан Шоқанды, Ахмет Жұбанов Құрманғазыны жалпақ жұртқа танытып, халқымен қайта қауыштырғаны туралы пікірдің сорабы негізсіз емес. Осы қатарда төл

әдебиетіміздің төрт жанрында (поэзия, проза, драматургия, сын) жарты ғасырға жуық еңбек етіп, өз кезіндегі әдеби үдеріске аянбай араласқан академик Қажым Жұмалиевтің жөні бөлек.

Кеңес өкіметі тұсында ұлттық әдеби мұраны коммунистік партияның қаулы қарарлары мен партиялық саясат тұрғысынан түсіндіру көптеген қайшылықтарға әкеп соқтырды. «Ескішіл, кертартпа, феодалдық, буржуазияшыл-ұлтшылдық идеологияны жақтаушы» деген сылтаумен 1950 жылдары ілгері басқан аяғы кейін кетіп, дұрысы бұрысқа айналып, қорлық көргендердің жуан ортасында академик Қ.Жұмалиев те жүрген болатын. Бірнеше жылға созылған Ұлттық қауіпсіздік комитетінің тергеу нәтижесі бойынша заттары тәркіленіп және арыздану құқығынан айырылып (без права обжалования), 1953 жылы 27 мамырда табаны күректей 25 жылға сотталғанымен, өзінің де және жұбайы Александра Ивановна Малинаның да Н.С. Хрушевке және ССРО Бас прокуроры Руденкоға жазған арыздарының нәтижесінде 6 айдан кейін Жоғары соттың шешімі 15 жылға шегеріліп, жаза 10 жылға түсірілген. «Қ.Жұмалиевтің қазақ әдебиеттану ғылымы жөніндегі еңбектерінің бәрі буржуазияшыл-ұлтшылдық сарында жазылған» деген комиссия шешімінің негізгілеріне көз жүгіртіп көрейік:

«1) Қ.Жұмалиевтің буржуазияшыл-ұлтшылдық көзқарасы 1941 жылдан 1951 жылға дейін жарық көрген баспаға дайындалған «Қазақ әдебиетінің хрестоматиясында», «Едіге» пьесасында, «Біздің Мәлік» атты жинақта, орта мектептің 8-9 кластарына арналған «Қазақ әдебиеті» оқулықтарында ашықтан-ашық толық түрде орын алған. 2) Жұмалиевтің буржуазияшыл-ұлтшылдық көзқарасының мәні мынада: ол өткен тарихтан, ауыз әдебиетінен, жазба әдебиеттен ең алдымен орысқа қарсы кертартпа мазмұнды шығармаларды пайдаланған. 3) Жұмалиев өз көзқарасын насихаттау мақсатымен тарихи деректі (фактіні) бұрмалау (фальсификация) әдісін кеңінен пайдаланған. 4) Жұмалиев буржуазияшыл-ұлтшылдық мазмұнға толы сақтауға тиым салынған әдебиеттерді сақтап қалған... 5) 1941-1943 жылдарда жазылған «Қазақ әдебиетінің» оқулықтарында Жұмалиев жүз шамалы бетін «Бұхар, Дулат, Шортанбай, Мұрат, Нысанбай, Шәңгерей т.б. осылар сияқты кертартпа феодалдық ақындарға арнайды. Соларды насихаттайды... 6) Абылайдың кертартпа саясатының қолшоқпары болған Бұхарды Жұмалиев халықтың ой-арманын білдірген акын деп сипаттайды, ақынның ой-өрісі біздің заманымызбен ұштасып жатады да, «оның шығармалары кеңес адамдары үшін үлкен тәрбиелік мәні бар» деп сандырақтайды. 7) Кертартпа молда Ақмолда мен композитор Ақанның өлең-жырларында өте мол орын алған панисламдық-пантюркистік идеяны, діншілдікті айтпай, «тек қана жағымды жағына» көңіл бөледі. 8) Оқулықта шығармасы кертартпа, барып тұрған ұлтшыл Нарманбет Орманбетовті, алашордашыл контрреволюционер Омар Қарашевті, Нұржан Наушабаевты, кертартпа пантюркист Мәшһүр Жүсіп Көпеевті насихаттайды» [1].

Сондай-ақ «Қобыланды», «Алпамыс», «Орақ-Мамай», «Едіге», «Қарасай-Қази», «Бөгенбай батыр», «Кенесары-Наурызбай», «Шора батыр» сияқты эпостық жырлар туралы жазғандарынан да, ауыз әдебиетінен де, оның ішінде тұрмыс-салт жырларынан да, «Асанқайғы», «Қорқыт» аңыздары бойынша да жалпы «ұлтшылдық сарындағы жырлар» деп кінә таққан барлық шығармалардан нақтылы мысалдар келтірілген үш томдық тергеу ісі ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архивінде 2014 жылға дейін сақталып, қазір

бұл құжаттар Ішкі істер министрлігінің арнайы мемлекеттік мұрағатына өткізілген.

Қаламгер қашан «жылымық кезеңнің» жылы шуағы төгілгенше Қарағанды лагерінде қуғын-сүргінде жүргендігін кейінгі әдебиетшілердің біреуі білсе, біреуі білмес. 1955 жылы 25 ақпанда Мәскеудегі Бас прокурорға өз қолымен орыс тілінде жазған 13 беттік арызы ҚР Жоғары сотында қайта қаралып, тура бір жылдан кейін 1956 жылы 16 ақпанда толық ақталып шығады. Бұған ең басты себеп 1956 жылы XX съезде Сталиннің жеке басына табынушылық айыпталып, Н.С. Хрущев бастаған коммунистер партиясы сталиндік диктат үстемдігін әшкерелейді. Осыған орай 25 ақпандағы жабық мәжілісте «Жеке басқа табынушылықтың зардаптарын жою» жөніндегі қаулы арнайы бірнеше рет талқыланып, тек 30 маусымда іс жүзінде қабылданады. Десе де, Хрущевтің XX съездегі «Сталиннің жеке басына табынушылығын әшкерелеу» туралы баяндамасының толық мәтіні 1989 жылы «Известия» журналында алғаш жарияланады.

Егер ғалым еңбектерінің хронологиялық жіктелуіне үңілсеңіз, 1950-1956 жылдар аралығында бірде-бір шығармасының жарыққа шықпағаны көзге ұрып тұр. 73 беттен тұратын жала қорытындысын оқып отырсаңыз, ғалымның атылып кетпей, қалай аман-есен шыққандығына таң қалмасқа шараңыз жоқ.

Бірақ табиғатынан зерделі кісі бағытынан тайып, жаны жасығанмен, әдебиет пен өнерге деген қызу құштарлығы оны өзінің күнделікті машығынан айырған жоқ. Ғалым туындылары қазақ әдебиетін оқып үйренуде, ізденіп зерттеуде күнібүгінге дейін күн тәртібінен түсіп көрген емес. Төл әдебиетіміздің төрт жанрында (поэзия, проза, драматургия, сын) жарты ғасырға жуық еңбек еткен әдебиетші ғалым өз кезіндегі әдеби үдеріске аянбай араласты. Мұның болашақ ұрпақ тәрбиесіне, өте-мөте ертеңгі әдебиетшілер дайындауға, тілдің тынысын кеңейтуге келтірер пайдасы шашетектен.

Өз қолымен түрмеде жазған өмірбаянында «1907 жылы Батыс Қазақстан облысы, Қаратөбе ауданы, Саралжын ауылында тудым» деп көрсетсе, 1949 жылғы «Қазақ совет әдебиеті тарихының очеркінде» алғаш рет шығармашылық өмірбаянын жазған Қайнекей Жармағамбетов «Батыс Қазақстан облысы, Қаратөбе ауданы, Жалғызағаш деген жерде март айында туған» деп көрсеткен. Бұл жерде «март айы» дегеннен басқасы – дұрыс. Саралжын ауылы совхоздастыру кезінде Аққозы ауылының құрамында еніп, кейіннен қайта құрылған.

Кеңес өкіметі тууы туралы куәлік беруді бастағанша сол тұстағы дүниеге келген адамдар туған күнін әке-шешесінің айтуы бойынша өздері шамалап белгілеп алатын. Қыстыңқақағансуығындадүниеге келген Қ.Жұмалиев туған күнін 28 желтоқсан деп белгілеген екен. Ғалым 1968 жылы 61 мүшелінде 28 желтоқсан күні Алматыдағы Райымбек даңғылында орналасқан зиратқа жерленеді. Тура сол күні жамбасының жерге тиюі Абайдың «Туғанда дүние есігін ашады өлең, Өлеңмен жер қойнына кірер денең» деген сөзін еріксіз еске түсіреді. Өйткені ғалымның өзі де «Абайдың осы өлеңінде бүкіл ауыз әдебиеті сыйып тұрғандығын» дәлелдеген болатын [2, 133-143 б.]. Елеусіз ғана мәлімет болғанмен, тылсым дүние құдіретіне шек жоқ.

«Азан шақырып, қазанның құлағын қағып қойған Қажығали атым аталмай, Қарабала деп атанушы едім», – дейді ғалым [3, 100 б.]. 1919 жылы

шешесі Жауқазын Мырзакелдіқызынан кейін әкесі Жұмалы Қазыұлы да қайтыс болып, ағаларының қолында тәрбиеленеді. Әкесі қайтыс боларының алдында Қажымды шақырып алып: «Менің татар дәмім таусылған сияқты, балам. Мен өлгенде көзіңе жас алып, жылаушы болма, әйтпесе көрде тыныш жатпаймын» деген мазмұнда өсиет айтқан екен. Бұл қабырғасы қатып, бұғанасы бекімеген баласының келешек тағдырына алаңдаған әкенің оны ширатып, боркемік болмауына жасаған соңғы бір қолынан келген айла-шарғысы іспетті. Расында да сол кезде 12 жастағы бала әке қабірінің басында тұнжырап отырып алғаны болмаса, көзіне жас алмапты.

Қаршадайынан небір өлең-жыр мен қисса, дастандарды жаттап өскен болашақ ғалым 16 жасқа келгенше әуелі ауыл молдасынан, сосын орыс-қазақ мектебінен хат таниды. Екі тілді де, араб пен кирилица жазуын да еркін меңгергендіктен, көкейін оқу тескен Қ.Жұмалиев 1923 жылы ағаларына айтпай, 300 шақырым жердегі Орынбор қаласына жаяу тартады. Жол азабын тарта жүріп, әсіресе жаяу көп жүргендіктен, аяғына кигені жыртылып, әбден қаратабанға айналғанда сол тұстағы Қазақстан астанасы Орынборға жетеді. Өзі сияқты жерлестерін тауып алып, қара жұмыстың қандайын болсын атқара жүріп, қолайлы оқу орнын іздейді. Бірақ таудай талабы жанбай жатып, сөнеді. Өйткені сол тұста жаңадан ашылып жатқан «Ересектер мектебіне» жолдама алуға келгенде, жалаңаяғы күс-күс, балағы жырым-жырым қаратабан баланың бойындағы жалғыз іліп алар киімі «аталық бөркін» (өз сөзі) басына оқшырайтып киіп алып, ешнәрседен тайсалмай «күніне келіп, мектептің қашан ашылатынын» сұрай бергеніне жыны келген Халық комитетінің бастығы: «Сен оқуға алынбайсың» дейді өзінен-өзі. Қабілет-қарымы өзгелерден оқ бойы озық екеніне кәміл сенген бала: «Неге алынбаймын? Мен кімнің әкесін өлтіріппін? – деп салады. Бұл сөзге қатты ызаланған бастық «Мен тірі тұрғанда, сен оқуға алынбайсың» дегенде «Жоқ аласың. Мен не оқуға кіремін немесе Наркомпростың тап табалдырығында өлемін», – деп серт етеді [3]. Тауы шағылса да, алған бетінен қайтпаған қайсар бала мектептің ашылуынан күдер үзіп, ауылға қайтқан жерлестеріне ілеспей, Орынборда қалып қояды. Мектеп ашылғанмен, Қ.Жұмалиевтің қасындағы оқуды тосып қалған Беріштің екі баласы қабылданып, Қажым иесіз қоста жалғыз қалады. Барар жер, басар тауы жоқ ауылдан қашып кеткен Қажым өмірден күдер үзіп, әке қазасынан кейін екінші рет көзіне лықсып келген жасын тия алмай, жар басында жападан-жалғыз құлазып отырғанда, ойда-жоқта кездескен Хамит Жәнібеков деген ересек студент С.Меңдешевке бару туралы оған ақыл береді. Сөйтіп сол тұстағы өкімет басшысы Сейтқали Меңдешевтің көмегімен «Сені оқуға қабылдатқызбаймын» деген Есқали Шоқановтың өзі Қажымның алдында құрақ ұшып, «Ересектер мектебіне» өзі жетектеп әкеп, орналастырады. Сол тұста мәтелге айналған «Блат выше Наркома» деген сөз осындайдан шықса керек. Кеңес өкіметінің бір жақсы жері тегін оқытқанымен қоймай, мұндай мектептерде тамақ пен киім де бергізетін. Қол жетпестей көрінген арманына бір күнде ие болған Қ.Жұмалиев «Ересектер мектебін» ойдағыдай тәмәмдағаннан кейін Шымкеттегі ауыл шаруашылығы техникумына түседі. Осы оқу орнының жоғарғы курсына жүргенде 1928 жылы «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас алаш») газетіне «Батырақ Ғалиасқар» деген тырнақалды өлеңі басылса, 1929 жылы «Егізбай мен Ерқожа» деген поэмасы «Жаңа әдебиет» (қазіргі «Жұлдыз») журналына жарияланады. Осы шығармаларының арқасында 1929

жылы түскен қазіргі Абай атындағы ҰПУ-нің жаратылыстану факультетінен оны университет ректоры С.Асфендияров әдебиет факультетіне ауыстырады. 100 оқушының 30-ы ғана іліккен жаратылыстану факультетінен өзі мүлде беттей алмаған, бірақ бар жан-тәнімен жақсы көретін әдебиет саласына біржола бет бұруына осылайша жол ашылады.

Оқуды бітірген соң, 1932 жылы Оралдағы пед.институтқа оқытушы болып орналасады. 1937 жылы Халық ағарту комитетінің шақыртуымен өзі оқыған университеттің қазақ әдебиеті кафедрасында қазақ әдебиетінің тарихы мен теориясынан дәріс береді. Содан өмірінің соңына дейін қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі болып қызмет атқарады.

Қазақ әдебиетінің тап қазіргі деңгейден әлденеше саты төмен тұрған кезінде, тәжірибесі тапшы, оқулығы жүйеленбеген қазақтың сол кездегі университетінде сабақ беру оңай емес еді.

Профессордың орта және жоғарғы оқу орындарына арналған «Әдебиет теориясы» (1938), «Қазақ әдебиетінің тарихы» (1941-1942), ХҮІІІ-ХІХ ғасырлар әдебиетінен тұңғыш оқулықтар жазуы осындай мұқтаждықтан туғаны анық. Қ.Жұмалиев 1941жылы «ХҮІІІ-ХІХ ғасырлар әдебиетінің тарихы» деген тақырыпта кандидаттық, 1946 жылы «Абай поэзиясының тілінен» докторлық диссертациялар қорғаған болатын. Бұлар ғылыми атақ жағынан да, тақырып сонылығы жағынан да қазақ әдебиетшілері арасынан тұңғыш қорғалған диссертациялар еді.

Қ.Жұмалиевтің Махамбет пен Абай мұрасы хақында жазған монографиялық еңбектерінің өзі бір шоқат. Оның Махамбет Өтемісұлы туралы 1937 жылдардан басталатын қомақты зерттеулері мен «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» (1948) атты монографиясы – ең шоқтығы биік тұратын асыл қазыналар. Сондай-ақ қазақ әдебиеті тарихына елеулі үлес болып қосылған 1948 жылдан басталатын алғашқы көп томдық академиялық жинақтардың негізгі авторларының бірі болып қана қойған жоқ, 1917-1947 жылдар аралығын қамтитын тұңғыш академиялық жинақтың жалпы редакциясын басқарды. 1949 жылы «Қазақ совет әдебиеті тарихының очеркі» деген атпен шыққан бұл кітап Ж.Жабаев, С.Мұқанов, М.Әуезов, Ғ.Мүсрепов, Н.Байғанин, И.Байзақов, А.Тоқмағамбетов, Ж.Сыздықов, Қ.Әбдіқадыров, Т.Жароков, Ә.Тәжібаев, Ғ.Орманов, Ғ.Мұстафин, Қ.Жұмалиев, Ж.Саин, Ә.Сәрсенбаев, Ә.Әбішев сияқты қаламгерлердің алғашқы шығармашылық өмірбаянын беруімен құнды. 1961 жылы шыққан «Қазақ әдебиетінің тарихының» (2-том, 1-кітап) жалпы редакциясын басқарды.

Тәуелсіздіктен кейін жаңаша жазылған 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихына» ғалымның Махамбет, Шернияз туралы зерттеулері енгізілсе, «Классикалық зерттеулер» көптомдығына «Әдебиет теориясы» оқулығы енгізілген. Жұртшылыққа кеңінен таныс «Ломоносов және орыс ғалымы», «Қазақ эпосы және қазақ әдебиеті тарихының мәселелері», «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі», «Ахмет Жұбанов», «Стиль-өнер ерекшелігі», «ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті», «Жайсаң жандар» т.б. газет, журнал және әртүрлі жинақтарға енген еңбектерін қосып есептегенде жалпы саны 200-ге жуық ғылыми зерттеулері, сондай-ақ 40-қа жуық өлең мен бес поэма, 30-ға тарта очерк-әңгіме мен екі повесть, екі драмасы бар.

Қ.Жұмалиевтің еңбектерін сөз еткенде көзі қарақты оқырман қауым оның қазақ әдебиетінің тарихын Бұхар жыраудан бастағаны туралы мәселеге

бірден көңіл аударары хақ. 1950-1951 жылдардағы дау-дамайдың тұсында қазақ әдебиетінің тарихын «Абай мен Ыбырайдан» немесе «Белинский, Чернышевский, Добролюбовтардан» да бастаған оқу құралдары болғандығын көпшілік қауым біле бермейтіндіктен, Қажым көзқарасы жете талдауды қажет етеді. Алтын Орда дәуірінің идеал-қаһарманы Едіге туралы пьеса жазған Қ.Жұмалиевтің Бұхар жырау дәуіріндегі әдебиеттен көрген құқайы арнайы сөз етуді қалайды.

1946 жылы орталық газеттерде жарияланған мақалалар мен қаулы-қарарларынан түсірмеген бірнеше адамды байқауға болады. Олар – тарихшыдан Ермұхан Бекмағамбетов, әдебиетшілерден Мұхтар Әуезов, Есмағамбет Ысмайылов және Қажым Жұмалиев. 1940-1970 жылдардағы қазақ әдебиетінің тарихы сөз болғанда, Қ.Жұмалиевтің Бұхар жырауға байланысты «қасаң қағидасын» алдымен алға тартпас бұрын, қажырлы да қарымды ғалымның асыл ғұмырын қысқартуға себеп болған сол кездегі тұрпайы социологиялық көзқарастың «қасаң қағидасын» ашып алу керек. Өйткені Алаш қайраткерлерін айтпағанның өзінде бұғанға дейін жазылғанның бәрі қолданыста болмады, тіпті М.Әуезовтің 1927 жылғы «Әдебиет тарихы» еңбегінің өзі баспадан шықпай жатып, туралып кеткен.

1950 жылы «Күлтөбенің басында күнде жиынға» айналған бір мәжілісте Қ.Жұмалиев: «Бұхар, Дулат, Шортанбай, Мұраттарды бүтіндей оқулықтан шығарып тастауға болмайды. Өйткені XIX ғасырдың I жартысы мен орта кезінде болған әдебиетті тек Махамбетпен шектемеу керек, кертартпалық кемшілігін айтып, маркстік-лениндік қағидаға сүйене отырып, оқулыққа енгізу керек» деген мәселе көтереді. Қ.Жұмалиевтің осы ұсынысы бойынша сол күні Орталық комитетке арыз түсіп, оның қудалауға түсуіне себеп болады.

Кеңес дәуіріндегі зерттеулерді кейбір әдебиетшілердің жоққа шығаруға тырысатын пікірінің тым ұшқары екендігін байқаймыз. Қ.Жұмалиев еңбектерінің барлығы ғалымның табандылығының, батылдығының, ержүректігінің арқасында ғана жүзеге асты, әрі алғашқы зерттеулер болып қана қойған жоқ, бірнеше буын өкілдерін қалыптастырған өте қажет құндылыққа айналды.

Мына нәрсе есте болуы керек. Қ.Жұмалиев көзі тірісінде ешкімге астыртын әрекет істеп, жымысқы жұмыстарға барған жоқ. Табиғаттың берген қызу қанды мінезін өмірде де көрсетті. Қандай жерде болмасын пікірін ашық айтып, ешкімнің бет-жүзіне қараған жоқ. Өзінің зерттеген саласы бойынша қыруар іс тындырды, әсіресе шығармаларды теориялық тұрғыдан бейнелеу тәсілдері бойынша сөз еткенде алдына жан салмады.

Махамбет туралы зерттеулерінде: «Ереулі атқа ер салмай, Егеулі найза қолға алмай, Еңку-еңку жер шалмай, Ерлердің ісі бітер ме», «...Жауырынына мұз қатып, Жалаулы найза қолға алып, Жау тоқтатар күн қайда», «...Қасарысқан жауыңа, Қанды көбік жұтқызбай, Халыққа тентек атанбай, Ерлердің ісі бітер ме», «Шамдансам шығар асаумын, Шамырқансам сынар болатпын... Қыларың болса қылып қал, Күндердің күні болғанда Бас кесермін жасырман», «Екі тарлан бөрі едім», т.б. деп келетін өлең жолдарындағы Махамбет мұраты, кесіп айтатын турашыл, өткір мінезі, ұшқыр ойы, батырлық, батылдық, ержүректік іс-әрекеттері айқын сипатталады.

1987 жылы ғалымның әдеби мұрасын түгендеп шыққан, филология ғылымының докторы, марқұм Мекерия Атымұлының «Қажым Жұмалиев» атты

монографиялық еңбегінде оның негізгі шығармашылық тұлғасы «Жазушы. Ғалым. Ұстаз» деген үш бөлім бойынша қарастырылды [4]. Әсіресе 1986 жылға дейінгі академик туралы жазылған мақалалар мен Қ.Жұмалиевтің көзі тірісінде жарық көрген шығармаларының хронологиялық тізбесін төкпей-шашпай тұңғыш жүйелеп шыққанын астын сыза отырып айтқымыз келеді.

Бұдан кейін академиктің әдебиеттану ғылымына қосқан үлесін жекелеп көрсетуде осы мақала авторы 1989 жылы «Қажым Жұмалиев еңбектеріндегі әдебиеттану мәселелері» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Бұл да Қ.Жұмалиевтің ғылыми еңбектерін жүйелеудегі бірінші диссертациялық жұмыс болатын. Ал 2006 жылы Азамат Мамыров «Қажым Жұмалиев – эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші» атты кандидаттық диссертация қорғады. Осы аталған жұмыстардан басқа ғалым еңбектерін бүгінгі тәуелсіз ел тұрғысынан қарап, саралаған еңбек әлі күнге жазылған емес.

2007 жылы академиктің 100 жылдығына орай балалары Махамбет пен Тамара және Қажым атты немересінің құрастыруымен М.Атымұттың жоғарыда аталған монографиясы толық енгізіліп, сол тұстағы өкімет басшысына жолданған бұрын жарияланбаған арыздары мен көрнекті қаламгерлер сыйлаған кітаптардың қолдары қойылған мұқабасы және орысша, қазақша жазылған зерттеулері енгізілген жинақ 500 данамен жарыққа шықты. Мұндағы атап өтетін нәрсе – Қ.Жұмалиевтің маржандай тізілген жазуымен Одақтың прокурорына жолдаған арызының көшірмесі. Осы қолтаңбадан да ғалым қарымы анық аңғарылып, тылсым дүниеден тіл қатқандай әсер етеді.

Кезінде жекелеп жарық көрген ғылыми еңбектерін жоғарғы оқу орнында болсын, жекелеген әдебиет жанкүйері болсын қолдан қолға тигізбей әбден тозығын жеткізген еді. Тек 1979 жылы «Жазушы» баспасынан «Егеулі найза» деген атпен «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» деген еңбегі бойынша «Махамбеттің өмірі мен шығармашылығы» қол басындай ғана кітап болып қайтадан басылып шықты.

Ал қазіргідей тілді кеңейтудің шара-шақытын қарастырып жатқан кезеңде төл әдебиетіміздің төрт жанрында өзіндік өрнек қалдырып, туған халқының мәдениетіне ұшан-теңіз еңбек сіңірген Қ.Жұмалиев еңбектерін тұтас күйінде жинақтап, баспадан шығару ісі әлі де толық қолға алынбағанын байқауға болады. Рас, 2010 жылы Батыс Қазақстан облыстық тілдерді дамыту басқармасының қолдауы бойынша «Ақ жайық» қаламгерлер кітапханасы сериясымен Оралдың «Ағартушы» баспасынан академиктің жеті томдық шығармалар жинағының шығарылуы құптарлық іс [5]. Мұнда «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» (1-том), «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» (2-том), «Стиль – өнер ерекшелігі» (3-том), «Әдебиет теориясы» (4-том), «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» (5-том), «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» (6-том), (Ескерту, бұл жерде кітап мұқабасы осылай қайталанғанмен, 6-томда XIX ғасырдың 2-жартысы), «Жайсаң жандар» (7-том) сияқты негізгі еңбектері қамтылған.

Десе де, бұл топтамаға Қ.Жұмалиевтің поэзия, проза, драматургия саласындағы көркем шығармалары мен мерзімді баспасөздегі мақалалары, жекелеген зерттеу еңбектері, шығармашылық өмірбаяны мен ол туралы жазылған жылы лебіздердің ешқайсысы енгізілмей қалған.

Елдің де, ердің де, сөздің де тәуелсіздік алған тұсында қазақ әдебиетінің үлкен дінгегінің бірі академик Қ.Жұмалиев жөніндегі әңгіменің бір ұшқыны осындай. Қазір әр аймақта, қала берді әр ауылда тегін, түбін іздестіріп, атаусыз қалған аталарына ас беріп, құран хатым түсіртіп жатқанда қуғын-сүргіннің жуан ортасында жүріп, ісі қазақ ғылымы мен мәдениетіне мол еңбек сіңірген біртуар тұлғаның 90-100 жылдық мерейтойлары шағын ғана семинар-конференция түрінде өткізілгені болмаса, мемлекет тарапынан ескерусіз, елеусіз қалғаны да арқаға аяздай батады.

Қазақ әдебиетінің зерттелу, жинақталу, жүйелену мәселесін ескергенде біз Қажым Жұмалиевті көп қоныраулы салқар әдебиет керуенінің көшбасшылары қатарынан іздейміз

Әдебиеттер:

1. Алматы қаласының ішкі істер департаменті Ақпараттық-аналитикалық орталығы: ПД АОО мемлекеттік арнайы мұрағаты.
2. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиетінің тарихы және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1960. – 364 б.
3. Жұмалиев Қ. Жайсаң жандар. Естеліктер. – Алматы: Жазушы, 1967. – 348 б.
4. Атымов М. Қажым Жұмалиев. – Алматы: Ғылым, 1987. – 160 б.
5. Жұмалиев Қ. Жеті томдық шығармалар жинағы / Алғы сөзін жазған Зинол-Ғабден Бисенғали, А.Б. Мамыров. – Орал: Ағартушы, 2010.

Зейкенова Р.З.

ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ КАЖЫМА

В настоящей статье документально повествуется о том, как в 50-х годах прошлого века академик Кажым Жумалиев подвергался гонениям в качестве "сторонника старофеодализма, буржуазной идеологии". Кроме того, изучаются биографические сведения по документам, написанным ученым в тюрьме, а также анализируются существующие варианты его биографии. О достижениях и трудностях на его творческом и жизненном пути рассказывается по мотивам его собственноручных записей. В данной статье автор разносторонне исследует труды ученого, подчеркивает основные особенности направленности его таланта. Отмечается его огромный вклад по включению выдающихся представителей сказительского искусства, имевших особое место в национальной литературе XVIII-XIX вв. в историю литературы.

Ключевые слова: творческая личность, литературоведение, политика, комитет безопасности, наказание, общественное противоречие, детство, биография, взгляд, национализм, история литературы.

Zaikenova R.

IDENTITY OF KAZHYM

The article dealt with how Academician Kazhym Zhumaliev was subjected to harassment as a "supporter of old feudalism, bourgeois ideology in the 50s of the last century." In addition, the biographical information on the documents written by the scientist in a prison is being studied, and the existing versions of his biography are also analyzed. About the achievements and difficulties on his creative and life

way are told based on his handwritings. In this article, the author widely investigates the works of the scientist, emphasizes the main features of his talent direction. It is noted his great contribution to the inclusion of prominent representatives of the art of storytelling, which had a special place in the national literature of the XVIII-XIX centuries.

Keywords: creative personality, literary studies, politics, security committee, punishment, social contradiction, childhood, biography, opinion, nationalism, history of literature.

UDC 81, 42:340.113(574)

Berdenova S.Zh. – Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor,
Kostanay State University named after A.Baytursynov
E-mail: berdenova_saule@mail.ru

LEXICAL STANDARDS OF THE OFFICIAL STYLE AT THE PRESENT STAGE: ON THE EXAMPLE OF THE ANALYSIS OF DECREES OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

***Annotation.** One of the relevant problems of modern linguistics is studying of means of expression of different functional styles; therefore it is important to pay attention to studying of a lexicon of the official style. According to the name in this article lexical structure of texts of the official style are described. The author analyzes functional features of this style; special attention is paid to the lexical features. Norms of word usage in the official style are described in detail. Much attention is paid to terminological lexicon. Features of the procedural lexicon, phraseology of the official style, bureaucratic language are considered. The article gives the detailed analysis of lexical units of official texts on the example of the analysis of decrees of the President of the Republic of Kazakhstan. Lexical material of the decree of the President of the Republic of Kazakhstan of February 22, 2016 No. 201 and the decree of the President of the Republic of Kazakhstan of December 29, 2015 No. 153 are investigated. It is paid attention to terminological lexicon, phraseology, abbreviations, stylistically neutral lexicon. The article gives valuable information on lexical standards of the official style at the present stage. It is also interesting to philologists, lawyers, historians.*

Keywords: official style, lexical norm, terminological lexis.

The life in modern society imposes certain obligations on the person. Duties of the citizen are duties of the person as a member of a family, a society, a state. Duties as well as rights are regulated officially and are recorded in the relevant laws. Thus, a person since the birth and to the death is in the sphere of the social official style, one of functional styles of the literary language. "The official style is one of the book styles serving the sphere of business communication. Though its specifics are shown as in written and oral speech, the term "the official style" is accepted to designate features of the language of official, first of all, organizational and administrative documents (the act, the report, the office letter, the resolution, the order, etc.) and diplomatic documents. Therefore, it is necessary to distinguish substyles: so-called office language (the language of official papers) and actually

legislative language (the language of laws)" [1, p. 5]. In addition to this definition it is necessary to notice that a number of authors (Grigorbeva O.N., Romanova O.Yu., etc.) mark out three substyles of official style: legislative, official and administrative and diplomatic. This position is caused by the difference in goals and tasks realized by substyles of the official style.

Shonaybayeva A.T. notes: "According to the opinions of many philologists, both in Russian, and in Kazakh the main lines of the official style are: accuracy, concreteness, unambiguity, the objectivity of statement of contents of the document excluding a possibility of any other interpretation and ambiguities when reading and the language standard consisting in the aspiration of the author of the documentary text to express the thought in the uniform way, in the way of the usage of ready formulas for this purpose" [2, p. 18]. It is necessary to refer to the main characteristics of the official style: unambiguity, accuracy, objectivity, argumentativeness. It is distinguished from other functional styles of the speech with traditional character, stability and standardization. It is the style opposite on functions and the purposes to the colloquial style. Being in an everyday situation of communication, we show the personal qualities. Entering the area of legal relations, we begin to follow certain regulations.

The official style establishes rules of the standard of speech, norms of speech etiquette, and text formulas for oral and written business communication. The modern official style serves especially official and extremely important spheres of human relationship: the relations between the government and the population, serves establishment of interrelations between the countries, between the enterprises and various organizations. It is implemented in texts of documents of various genres – laws, statements, instructions, contracts, acts etc. Performances at the state meetings, reports of cultural figures, etc. belong to an oral form of the official speech.

The basis of the official style is made by social and political, special terminology. The clarity of business language provides the usage of lexis with neutral stylistic coloring. "In the lexis of official style the important place is taken by nomenclature designations of positions, institutions, parts of the territory, etc. In lexical structure of this style there are a lot of units with abstract values (especially in genres of legislative and diplomatic acts)" [3, p. 95].

Norms of word usage in the official style including lexical, meet standards of the literary language. The word has to be used taking into account its lexical meaning, stylistic coloring and lexical compatibility. The stylistic coloring is connected with fixedness of a word with this or that functional style. Penetration into the official style of colloquial lexis is caused by ignorance of a lexical and etymological word meaning. The problem of the usage of inappropriate lexis in business language is relevant today as the mistakes connected with violation of lexical norms are widespread in the official style. On a detail of manifestations they are on the third place behind grammatical and spelling mistakes.

"Business texts differ in the usage of the words and expressions which aren't accepted in other styles: above-stated, following, above-mentioned, appropriate, proceeding, the recipient, the notice, a registration to live, withdraw, a measure of restraint, deeds, punish ability, the appeal" [4, p. 17]. Lexis of the official style differs in a high terminology. In varieties of the official style own terminology is used, i.e. words with such lexical meaning which is understood by all experts of this branch equally. Legal terms which are used by drawing up various laws,

decrees, normative legal acts, etc. differ in high extent of the usage. On an equal basis with legal terms economic, economical and legal, military, diplomatic terms are used.

Terms are adjoined by nomenclature lexis. The product range, the nomenclature of positions, the nomenclature of the name of the organizations, the nomenclature of materials, etc. concern to it. "The uniformity of stylistic coloring of lexis of a business written speech is reached also due to high rate, the so-called procedural lexis presenting in the text of the document specific action, a subject or sign in official and legal interpretation: violation of labor discipline (it can be delay, a truancy, an appearance for work in a state of intoxication, etc.)" [5, p. 8].

Terms and procedural lexis make basic lexis of the official language. The clearness of business language is provided by neutral lexis.

The words relating to the named and procedural lexis have to be used in one possible value. For exact definition of a lexical meaning of a word it is necessary to address explanatory dictionaries as the subject and contents of documentation have to differ in unambiguity and concreteness. Ignorance of a lexical meaning of a word is the cause of such mistakes as not distinction of words paronyms, pleonasms and tautologies.

The aspiration to brevity and accuracy causes usage of abbreviations, the complex abbreviation names of public authorities, institutions, parties, etc.

In official texts lexis of outdated character, mainly following pronouns and adjectives can be used: this, it, that which, etc.

The phraseology of the official style is presented by sets of figures of speech and words which basic purpose consists of designating stereotypic office situations and their features shortly, precisely and well. The main line of phraseology of the official style is the usage of stamps and cliché: according to the above to take into consideration, to exercise control, etc.

Within the official style bureaucratese, for acceleration of process of drawing up documents, for exact understanding and perception of texts of official character are also used. Within the official style the usage of bureaucratese is inevitable, however unmotivated usage of bureaucratese in other functional styles breaks standards of the literary language. Phrasal expressions adjoin bureaucratese phrase. They are similar in stylistic coloring and functions: Phrasal expressions are applied as the standardized any designations of actions, public institutions, the private companies, etc.

In texts of documents the usage of colloquial lexis, dialecticisms, ekzotizm and jargons isn't allowed, however in business correspondence and oral business communication it is possible to notice professional, slangy words: direktorsha, personnel officer, planning meeting, etc. The usage of the designated lexis in documentation is as inappropriate as bureaucratese in household communication as each of the listed layers of lexis is assigned to certain functional styles. The usage of colloquial lexis breaks norms of word usage in the official style.

The following words and expressions belong to terminology of the official style:

1) names of documents: decree, order, protocol, order, act, reference, report, office letter, etc.

2) the terminology using for designation of parts of the document: general provisions, application, etc.

3) the terminology using for process of coordination and the approval of documents: were present, I decide, to supplement with the subparagraph, etc.

4) specialized usage of common-literary words and expressions: person (person), legal entity (institutions, organizations, enterprises), monitoring (observation of process);

5) names of persons on their functions in the official relations: claimant, defendant, witness, authorized body, applicant, consumer, etc.

Within the last thirty years there is an enrichment of Russian new business lexis. This process begins under the influence of political, economic, social conditions. At the present stage of development language of acts includes lexis and phraseology of state law, civil rights, criminal law, etc. The lexis and phraseology connected with work of administrative bodies, office activity of citizens adjoined it.

The purpose of this work is to analyze lexical structure of the text belonging to the official style. For a research the texts relating to legislative substyle – the decree of the President of the Republic of Kazakhstan of February 22, 2016 No. 201 "About modification and additions in decrees of the President of the Republic of Kazakhstan of June 26, 2001 No. 643 "About the adoption of the provisions provided by the Constitutional law of the Republic of Kazakhstan "About the judicial system and the status of judges of the Republic of Kazakhstan" and of November 3, 2010 No. 1093 "About the adoption of the Provision on Department on ensuring activity of the courts at the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan" and also the decree of the President of the Republic of Kazakhstan of December 29, 2015 No. 153 "About measures for further improvement of ethical standards and rules of conduct of public servants of the Republic of Kazakhstan" are chosen.

One of relevant problems of modern linguistics is studying of means of expression of functional styles therefore it is important to pay attention to studying of lexis of the official style. The relevance of the analysis of February 22, 2016 "201 is also caused by its value in the legislative system of the state – the document defines the provisions concerning the judicial system, activity of the courts, the status of judges of the Republic of Kazakhstan.

The first application to the decree represents the provision on passing of training by the candidate for judges. The general provisions of the discussed issue, requirements imposed to the candidate trainee, a condition and an order of passing of a training iare deal with it and also an order and features of consideration of its results are considered. The second application submits the provision on judicial jury. The regulations on a lock of formation of judicial jury, the organization of his work are submitted in it.

The text belongs to the official style (to its written form). It represents the document (decree). "The decree is the resolution of the Supreme authority which is valid the law" [6, p. 1218]. This text belongs to legislative group of documents as its function is establishment of the legislative system fixing legal relations in the society.

The text is characterized by a number of the style lines and language features inherent in legislative substyle. The requirements of accuracy, clearness of expression of a thought are observed in it. The decree is calculated on unambiguity of perception, not allowing other interpretation.

We will consider lexical features of this text. Extreme accuracy and clarity is reached by the usage of terms, both widespread, and highly specialized. More often in the analyzed text the following terminology is used:

1) legal language: Constitutional law, judicial system, Supreme Court, citizen, jurisprudence materials, etc.

2) common terminology: trainee, mandate, autobiography, criterion, etc.

Generality of statement is reached also due to the specialized usage of common-literary words. The term "person" in "capable person" value is used in the text the most often. For example: to the persons which were earlier working as judges, to the persons which have ended training in a specialized magistracy, the person who has shown willingness to pass a training, etc. also in the text the term "party" in "the person, a group of persons opposed to others" value is often used [6, p. 1133]. For example: name of the parties, rights and obligations of the parties, etc.

In the text of the decree the words which are used mainly in official documents and not having synonyms in informal conversation are widely used: the above-named Decree, the following documents, the following data, the present provision, on the basis of the following criteria, etc. The usage of such words and expressions also promotes speech accuracy.

The feature of lexis of this decree is an infrequent usage of alphabetic abbreviations, complex abbreviations. An example of the usage of alphabetic abbreviation in the text – ACPP of the Republic of Kazakhstan (An asset collection of the President and Government of the Republic of Kazakhstan). Thus, the understanding of the text doesn't become complicated usage of graphic reductions.

The phraseology of the text is presented stylistically by neutral and interstyle set expressions: to hold a position, during passing, location, after term, by results of consideration. The presented language formulas provide accuracy unambiguity of understanding of the text with the addressee, reduce the time of perception and interpretation of the text. In the text there are no figurative phraseological units, set phrases with the underestimated stylistic coloring that is caused by specifics of the text.

The text is fully characterized by severity, officiality of the tone. Colloquial lexis is absent. For example, in oral informal conversation the phrase "would be appropriate have refused because of a disease" or "have refused because of the bad characteristic". In the text the identical meaning is conveyed by means of a cliché-bureaucratese with the official coloring: In the admission to passing of a training refuses in a case: 1) existence of the authentic data characterizing moral and ethical shape of the person from a negative side" or "existence of the diseases interfering execution of professional duties of the judge by results of medical examination" the Specifics of contents of the document assume the usage of steady turns of business language.

The decree of the President of the Republic of Kazakhstan "About measures for further improvement of ethical standards of rules of conduct of public servants of the Republic of Kazakhstan" approves the ethical code of public servants, the provision on the representative for ethics. The present code establishes the main requirements to moral ethically shape of public servants.

The function of obligation in the text is implemented due to the usage of the following designs: "public servants have to ..." and "public servants shouldn't". The usage of this construction in the text unambiguously regulates features of behavior of public servants. The constructions with negative particles are widely

used in the text "not to allow", "not to use", "not to force", "doesn't follow", etc. These constructions enhance the importance of the stated rules and requirements. Thus, the function of obligation in the text is realized rather clearly.

In the text of the decree political and legal terms are used: citizen, code, corruption, meritocracy, decree, etc. The usage of this terminology is caused by specifics of the analyzed text.

In the text words which lexical meaning means merits of the person and also characterizing his activity are used? For example: "modest", "fair", "honest", "impartially and honestly to serve the Homeland", "honestly, impartially and qualitatively to fulfill the official duties", "rationally and effectively to use working hours", "the behavior to be an example of impartiality, justice, respect for honor and dignity of the personality". It is possible to notice that is focused on the following qualities: justice, modesty, honesty. The lexical meaning of these words contains estimated sense as these qualities characterize behavior of the person from a positive side (modest – constrained in detection of the advantages, merits, not boastful; fair – acting impartially, according to the truth; honest – conscientious, got by sincerity and frankness). The usage of these lexemes is caused by the main task of the decree – to establish the basic rules and standards of behavior of public servants.

The official style is one of the book styles serving the sphere of business communication: it governs the relations between the government and the population, serves establishment of interrelations between the countries, between the enterprises and various organizations. The official style is implemented in an oral and written form of business communication. The basis of the lexis of the official style is made by neutral lexical units and the stylistically painted lexis. The usage of various terms, special and procedural lexis, and uniformity of lexical structure is referred to the main lexical lines of the official style. Traditionally in the official style three substyles are distinguished: legislative, official and administrative and diplomatic.

On the basis of the analysis of the texts relating to legislative substyle the following lexical features of the official style at the present stage of its development have been revealed: the usage of common and special (legal) terminology, the specialized usage of common-literary words, lack of colloquial lexis, the usage of stylistically neutral words, the usage of stylistically neutral set expressions, the usage of steady figures of speech of business language, the selection of the language material answering a main objective of the document.

References:

1. *Расчевская Е.П. Деловой русский язык: учебное пособие.* – Кострома: Изд-во Костромского технологического университета, 2012. – 186 с.
2. *Язык и культура: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции (25 декабря 2015 г.).* – Нижний Новгород: НОО "Профессиональная наука", 2015. – 55 с.
3. *Максимов В.И. Стилистика и литературное редактирование.* – М.: Гардарики, 2007. – 653 с.
4. *Воронцова Ю.А., Хорошко Е.Ю. Русский язык для юристов (Практический курс): Учебное пособие для курсантов и студентов вузов МВД России.* – Белгород: ООНИ и РИД БелЮИ МВД России, 2008. – 108 с.

5. Красивова А.Н. Деловой русский язык: учебно-практическое пособие. – М.: Из-во МФА, 2001. – 80 с.

6. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. – М.: АСТ: Мир и образование, 2014. – 1036 с.

Берденова С.Ж.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ
ЖАРЛЫҚТАРЫН ТАЛДАУ НЕГІЗДЕРІ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ
ІС-ҚАҒАЗДАРДЫҢ ЛЕКСИКАСЫН АНЫҚТАУ**

Мақалада автор ресми-іс-қағаздар стиліндегі тілдік норма, сонымен, қатар сөздердің қолдану нормасы және оның функционалдық, лексикалық ерекшеліктерін саралап, айқын ашып көрсеткен. Заманауи тілдік қолданыстағы ресми-іскери стильдің фразеологиялық, лексикалық және қағазбастылық жақтарын жан-жақты қарастырып, мысал, жағдаяттар арқылы зерделеген. Мақалада ресми-іскери мәтіндердің соның ішінде мысалы, Қазақстан Республика Президентінің 2016 жылғы 22 ақпанындағы № 201 Жарлығы және Қазақстан Республика Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсанындағы №153 Жарлығы мәтіндерінің лексикалық бірлігіне үлкен көңіл аударылып, нақты, толыққанды сараптама жасалған. Сонымен қатар мақалада автор терминологиялық лексикаға, фразеологияға, қысқартылған атауларға, бейтарап лексика стилистикасына үлкен көңіл аударып, олардың ерекшелігіне тоқталған. Мақала заманауи уақыттағы ресми-іскери стильдің лексикалық нормасы туралы құнды және қажетті ақпарат береді.

Тірек сөздер: ресми-іскери стиль, лексикалық норма, терминологиялық лексика.

Берденова С.Ж.

**ЛЕКСИКА ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ НА
СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: НА ПРИМЕРЕ АНАЛИЗА УКАЗОВ
ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

В статье автор анализирует функциональные и лексические особенности, нормы словоупотребления в официально-деловом стиле. Рассматриваются особенности процедурной лексики, фразеологии официально-делового стиля, канцеляризмов. Статья дает детальный анализ лексических единиц официально-деловых текстов на примере анализа указов Президента Республики Казахстан. Исследуется лексический материал указа Президента Республики Казахстан от 22 февраля 2016 года №201 и указа Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2015 года №153. Обращается внимание на терминологическую лексику, фразеологию, аббревиатуры, стилистически нейтральную лексику. Статья дает ценную информацию о лексических нормах официально-делового стиля на современном этапе.

Ключевые слова: официально-деловой стиль, лексическая норма, терминологическая лексика.

ӘОЖ 82-3 (574)

Сұлтанғалиева Р.Б. – филология ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ қауымдастырылған
профессоры (доцент)

E-mail: R.Sultangalieva@mail.ru

Сағидуллин С.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: s_sanash_97@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗДІК ДӘУІРІНДЕГІ МИКРО-СЮЖЕТТІ ПРОЗАДАҒЫ ӘЛЕМДІК ӘДЕБИ ДӘСТҮР ЫҚПАЛДАСТЫҒЫ ЖӘНЕ АЯГҮЛ МАНТАЙ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ЖАҢАШЫЛ ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлттық рухтың жаңғыруы әдеби әлемде игі өзгерістер мен құбылыстарға жол ашқанына қазіргі қазақ прозасында қалам тербеп жүрген жас прозаиктардың туындылары арқылы көз жеткізіледі. Жас қаламгер Аягүл Мантайдың микросюжетті шығармаларында көтерілген қоғамдық проблемалар, жалпыадамзаттық құндылықтар мен көркем прозадағы кейіпкердің ішкі жан сезімін беру тәсілдері талданады. Тәуелсіздік дәуірінде дүниеге келген микро-сюжетті шығармалардағы заманындағы шырғалаңға тап болған қоғам бейнесін, рухани азғындаған заман көріністерін суреттеу ерекшеліктерін талдау арқылы, жазушының қазақ көркем прозасындағы өзіндік алатын орнына, көркемдік-идеялық, жаңашыл ізденістеріне, әлемдік әдеби дәстүр ықпалдастық іздеріне талдау жасалады. Шығармалардың өн бойында шебер, әрі шынайы сомдалған кейіпкерлердің іс-әрекеті мен ішкі жан-дүниесін бейнелеудегі қаламгерлік шеберлік іздері мен жазушы әңгімелеріндегі тіршіліктің мәні, ғаламның жаратылысы, адамның болмысы туралы құнды ойлары пайымдалады.

Тірек сөздер: микросюжетті проза, заманауи әдебиет, әлемдік әдеби дәстүр ықпалдастығы, мифтік деталь, ұлттық рух, ұлттық болмыс, көркемдік шешім.

Ақпарат ағымы тасқындаған ғасырлар тоғысында таным дағдарысы белең алды. Жаңа мәдениет көкжиегін көксеген жаңаша көзқарас ізденіске бастап, осы тұста тың талғам қалыптасуы уақыт заңдылығы десек те болады. Тың ізденіс әдебиетте жемісін қалай беріп жатыр? Бұл – бүгінде сөз өнеріндегі жауабын күттірмес сауал. Осы өзекті мәселеге жас қаламгер Аягүл Мантай шығармашылығы арқылы үңіліп көрелік.

«Ф.Достоевскийдің, Э.Золяның шығармаларындағы ақиқатты тану, кейіпкерлерінің ішек-қарнын ақтарып, көрсетуі ұнайды. Шығармаларындағы айтатын ойын, идеясын оқырманына «шайнап беріп, жұтқызғысы келетін» жазушыларды мүлдем қабылдай алмаймын. Шамаң келсе, оқырманның ұйықтап жатқан санасын «сілкілегенге» не жетсін?! Менің бұған дейін жазған, жазып жатқан шығармаларымның бәрі де – **эксперименттер**. Мен әлі өзімнің нағыз шығармамды жазғаным жоқ» – деп өзіне әділ баға берген Аягүл Мантайдың туындылары қазіргідей интернеттің құдайы беріп тұрған

кезде ғаламтор беттерінде, әдеби порталдарда, әлеуметтік желілерде ең оқылымды шығармалар қатарында [1, 225 б.].

Америкада елуінші жылдары Маргарет Кин деген суретші жазған жанары мұңды портреттер Аягүлдің әңгімелерін оқығанда көз алдыңызға келе береді. Ол ылғи да бақыттың дәмін сезіне алмаған балалық шақтан өсіп шыққан жаралы жандар туралы жазады.

«Депрессия». Бұл әңгіме негізінен екі қыздың диалогынан тұрады. Реалистік әдебиеттің канондарына салсақ, «Депрессия» кейіпкерлерінің сұхбаты жасанды сияқты әсер қалдырады. Әдепкі адамдар бұлай сөйлемейді. Әдепкі адамның ойында мұнша көп шарттылыққа орын жоқ. Бірақ әңгіменің ішкі өрісіне бойлаған кезде сіз түсінесіз. Аягүлдің бірде бір кейіпкері «әдепкі» адам емес. Сезімталдығы мен интеллектуалдық өрісі үйлесім тапқан Аягүл Мантаева, көбіне қазіргі адамның деформацияланған жан-дүниесіне үңіледі.

Бастауыш сыныпта бір партада отырып бірге өскен бала досының тағдырын көркем шығармасына арқау қылған Аягүл бұл туындысы арқылы көтерген тақырыбының межесіне жете білген. «Депрессия» да бас кейіпкер бала кезгі ауылдас досының анасы жеңіл жүрісті болғандығы себепті онымен сөйлеспей кетуіне тура келеді. Тағдыр тәлкегіне ұшыраған, кішкентайынан мейірімге сусындап өспеген балғын қыздың балалығы ерте есеюіне апарып соғады. Қыздығын ерте ұрлатып, анасы секілді бұлда жеңіл жүріске түседі.

Көңіл жабырқатар бұл әңгімесі – бүгінгі қоғам айнасы. Қыздығын ерте ұрлатып, тәнін саудалаған қыздар қатары қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі. Алайда кінәлі сол жолға итермелеген заман емес пе? Ауыл боп түзетуге ұмтылмаған, керісінше біле тұра табалаған ауыл адамдарының қылықтары жаға ұстатады:

«Біздің ауылдың момын тракторисіне төрт қызымен тұрмысқа шыққан әйелдің сұлулығы еркектерді тәнті етіпті. Әйелдің есімі Жұпар. Ауылдың шетіндегі жалғыз үйді ерлер жағы «Жұпар иісі» дейтін. «Жұпар иісі» үйін біздің ауылдың әйелдері жек көретін. «Тәйірі «Сасық үйді» «Жұпар иісі» деп атағаны несі, ей», – деп күйіп-пісетін дәу апам. Біздің ауылдың карта құмарлары картадағы жалаңаш әйелдің бейнесін де сол әйелдің атымен атайтын» [2, 8 б.].

Дүниеге аппақ, тап-таза болып келген Айкөркемді өзінің ортасы, жезөкше анасы, шегір көздер, былғаныш ниеттер ластады:

«Түнде қара мысық пен балалары етіме таласып, сүйегімді кеміріп жатады. Ұйықтасам, көзімді ашып, жарық әлемге қарауға қорқам. Қара мысық туған сайын ескі шелекті суға толтырып, көзін ашпаған мәулендерді кезек-кезек суға батырып, өлтіре бердім. Көктемде мәулендерін өлтіріп жатқан кезімді қара мысық жолбарысша атылып, беті қолымды тырналап тастады. Жауыз адамның үкімімен бір күннен артық өмір сүрмеген балаларын біртіндеп ескі тамның үстіне тасыды. Қара мысықтың аузында денесі салаңдап тұрған құйтақандай мышым әлі күнге дейін көз алдымда. Мәулендерінің өлі денесін тілімен сипап жатқан қара мысықты күрекпен ұрып, өлтірдім. Қатыгездігімді балалық тентектікке балап, ақтаудың өзі – қылмыс. Бесеумізді бес еркектен туған анама деген жеккөрушілік сезімім жылына екі-үш рет балалайтын қара мысыққа деген өшпенділігімді оятты. Сол күні жабайы аң секілді бізді әр кездескен еркегінен туған анамды қара мысық секілді өлтіруге ант еттім. Жезөкшенің ұрпақ өрбітуіне құқы жоқ,

түсінесің бе, құқы жоқ! Жезөкшеден жезөкше туылады. Онынысы сыныпта оқып жүргенімде екі рет түсік жасатқанымды білесің бе?» [2, 4 б.].

Осы әңгімедегі Айкөркем неге мысық пен мәулендерді өлтіреді? Өйткені зұлымдықтан зұлымдық қана туады. Төрт құбыласы түгел болу үшін адам мейірімге қанып өсуі керек. Ал жазушы бізге сол мейірімнің апаттық жағдайда жетіспейтіндігін айтып отыр. Айкөркем образы арқылы ол, адамның қатыгездігі жайлы сұрақ қояды. Мұндай адамды аяу керек пе, айыптау керек пе, одан қорқу керек пе? Айкөркемді «қара мысықтың аңдитыны» – оның өз әрекетіне деген ішкі, психологиялық қарсылығы. Сондықтан да сіз Айкөркемді айыптай алмайсыз. Оның қолынан өлген мәулендер қандай құрбан болса, өзіне тиесілі мейірімге қанбаған бұл да, сондай құрбан.

«– Кешір, – деді аспан жаққа көз тастап. – Кешірші. Сені жақсы көре тұрып, жек көретінім үшін кешірші. Ғасыр... Ол менің сезімдімді қорлады. Ғасырға өлім тілейтінім үшін кешірші. Аппақ әлемді, айналамды қоршаған адамдарды жек көретінім үшін кешірші. Сен жазмышқа сенесің бе? – деді ол темекісін тұтатып...» [2, 5 б.].

Жоғарыдағы үзіндіден жас қаламгердің адам жанының шым терендеріне бойлай алатыны айқын байқалады. Өзінің тумысынан неге сонша бейбақ болып жаралғанын түсінбейтін Айкөркем, «бұл бәлкім, жазмыш шығар» деген жалғыз сөзден жұбаныш табады. Кісі бойындағы қарама-қайшы сезімдер, арпалысқан ойларды соншалықты дөп басу кез келген қаламгердің қолынан келмейтіні анық. Бұл сөзсіз, психологтың және өзгенің де, өзінің де жанына жиі үңілетін, кісі бойындағы қайшылықтарды байыптай алған жас жазушының ғана несібесі.

Екінші кейіпкер, баяндаушы – Айкөркемге қарама-қайшы бейне. Балалық шағы лайланбаған, мейірімге қанып өскен, махаббатқа шомылып жүрген «қалыпты» қыз. Бір қарағанда. Бірақ Айкөркемнің қырағы көзімен қарасаңыз, «баяндаушының» да бақытсыз жан екенін аңдайсыз. «Еркек пен әйелдің қарым-қатынасы гүл мен көбелектің қарым-қатынасын қайталайды. Сен биік үйлердің терезесінен көрінетін қызыл гүлге көбелек қонғанын көрдің бе?» [2, 3 б.]. Айкөркем құрбысын биік үйдің терезесіндегі гүлге ұқсатып тұр. Демек, ол биік болғанымен, сол биігінде жалғыз. Айкөркемнің: «Білем ғой, сен менің болмысымнан қорқасың, сүйе тұрып, сезімін тұншықтырып тастайтын сенен мен де қорқам...» [2, 10 б.] дейтіні де содан. Жалпы, жаратылыста әйелдер екі топқа бөлінеді: сезім жетегінде өмір сүретіндер және сезімін тежей білетіндер. Автор сол екі типтегі әйелдің де психологиясын дөп басады.

Аягүлдің кейіпкерлерің байқасаңыз аса білімді, интеллектуал, бейнелі ойлай біледі. Оларға жадаулық пен қарабайырлық тән емес. Шынайы өмірде айтылмайтын, бірақ ең маңызды сөздер оның әңгімесінде түйдек-түйдегімен ақтарылатыны да содан шығар.

«Депрессия» бір жезөкше мен сұлу қыздың қор болған өмірі жайлы әлеуметтік әңгіме ғана емес, бұл – тазалық пен мейірім туралы пәлсапалық шығарма. Сол тазалықтан әділетіз қағылған Айкөркем, әңгімені оқып біткен соң да өзіңізбен бірге қалады. «Қарызға құрбым да бермеген ақшаны тәнім тауып берді» [2, 11 б.]. Демек ол, туған анасынан көрмеген мейірімді басқалардан да іздеген, бір кездері үміттенген, бірақ ешкімнен таба алмапты. Бұдан былай табуы да екіталай...

«Томпақ». «Томпақта» өлік шығатын үйде тамақ іздеп жүрген ашқұрсақ бүлдіршінді көріп жүрек езіледі. Мұның бірі автордың таным түйсігі мен ішкі психологиялық әлемінен хабар беретін детальдар. Қазіргі қазақ әдебиетінде, тек Аягүлде ғана емес, осындай сарындағы шығармалардың қарасы көбейгені жасырын емес. Басты кейіпкер – Айжұлдыз. Бірақ, оны бұлай тек анасы атайтын, толықтығынан Томпақ деп атап кеткен. Әкесі ащы суға құмар болып, анасын талай таяқ астынан алып қалған батыр қыз тағдыры оқырманды елжіретпей қоймайды. Анасын арашалап жүріп, көзілдірігі сынып, әйнек сынығы бетін жырып кетсе де, әкесінің қолы тиіп, көзі көгерсе де ол әкесін жақсы көретін. Топыраққа аунап жататын әкесінің қасынан табылатын да Томпақ еді. Бір күні әкесі жоғалып кетеді. Досының үйінде ішіп, соны екеуі жанжалдасып тарайды. Қақаған аязда бағытынан адасып, далада ұйықтап қалады. Осылайша Томпақ әкесінен айырылады. Тағы да бүгінгі күннің шындығы... Ең бірінші: ащы судың әсерінен қаншама отбасы айырылысып, қаншама жан түршігерлік жағдайлар болып жатыр. Екіншіден: әкенің тәрбиесін көрмей өскен бала қанша? Үшіншіден: жалғыз басты қалған ананың тағдыры, ендігі бар ауыртпашылық ана мойныныңда. Қазір дең басты қоғамда алып жатқан мәселе осы емес па? Дала безіп, бір үзім нан тауып жей алмай жүрген жан қаншама? Ащы судың әсерінен бір-бірін өлтіріп жатқан, ажырасып жатқан отбасы. Осылайша күнәсіз сәби толыққанды отбасының тәрбиесін көрмей өседі. Сегіз, тоғыз, он баламен жалғыз қалған жалғыз басты аналар тағдырын айтсайшы. Барлық тағдыр ауыртпалығын мойнына арқалап жүр... Томпақ он жеті жасында оң жақта отырып дүниеге бала әкеледі. Некесіз бала дүниеге келеді. Толғақ қысқанда ғана шешесі өз қызының жүкті екенін біліпті. Семіздігінен іші білінбесе керек. Баламның әкесі – бұлт деп, баласының есімін Бұлт қояды. Ауыл ішінде *«Томпақтың баласының әкесі Қарауылбек жынды екен»* деген өсек тарады. Қарауылбек – ауылдың жындысы еді... Тағы да бүгінгі күннің шындығы – некесіз бала. Біздің қазақ ежелден ұрпақ мәселесіне көп көңіл бөлген. Дүниеге некесіз ұрпақ келуін ар мен намыс санаған. Қазіргі уақытта адам азды ма, заман азды ма, осы жағы белгісіз болып тұр. Мәселенің бәрі жастардың беттің арын белге түюінде. Некесіз бала мұсылмандарға жат. Өсіресе, әйел затына өзінің күйеуінсіз дүниеге ұл-қыз әкелу намыс болып саналады. Некесіз ұл мен қызды кінәлаудың ешқандай реті жоқ. Олардың қандай кінәсі бар. Бәріне жауапты олардың ата-анасы деп түйсінеміз. Қаламгердің меңзейтіні де тәрбиенің жұтандығы шығар [3, 7 б.].

«Жауһар» кейіпкерлерінің психологиясы құлыптаулы қалған сияқты. Мысалы, кейіпкердің шегір көз жігітке «ғашық болуы» сенімсіздік ұялатады, сипаттауында да жылу жоқ. Бірақ шап-шағын әңгімеге мінез сыймаса да, өмірбаян сыйып тұр. Өзін сүймейтін жігіттен көтеріп қалып, о дүниелік болатын Жауһар да, оны қорғай алмаған құрбысының да, біреудің көз жасына қалып, екіншісіне жұбаныш бола алмаған шегір көздің де өмірі сізге «түсінікті».

Аягүлді ерекшелейтін нәрсе – кез келген әңгімесінде тіршіліктің мәні, ғаламның жаратылысы, адамның болмысы туралы құнды ойлар болады. *«Мен өзімді ұйықтап жатып, ояу жатқандай, ояу жатып, ұйықтап жатқандай сезінем. Күн суық күні ыстықтап жүремін, ал ыстық күні тоңып жүремін»* дейді «Жауһардың» кейіпкері. Неге олай дейді? Өйткені өмір көбінде «бұл менің түсім болса екен» дейтіндей үрейлі. Аягүлдің кейіпкерлері неге мұңды?

Адам қайткенде бақытты болады? Екі әңгіменің де кейіпкерлерінің орасан жалғыздығын сезінесіз. «Біз өмірді өзіміз күрделендіріп аламыз» дейді бір кейіпкер. Оның кейіпкерлерімен бір кеңістікке түскенде, өмір шынында да күрделеніп кетеді. Ал оны қарапайым деп кім айтты...[3, 58 б.].

«Қабір гүлі» адамның өлімді алғаш рет түйсінугі туралы. Бір данышпанның таңғалатыны бар еді, «Менің ең бақытсыз күнім – адамдардың бәрі өлетінін түсінген күнім. Ересектер, дүниеде бәрінің жойылатынын біле тұра қалайша түк болмағандай өмір сүре береді?». «Қабір гүлінің» кейіпкері кездесетін алғашқы өлім – бұларды ойнататын бүкір шалдың өлімі. Ал адамдардың бәрі түбінде бакилық екенін білгенде ол ересектерге сұрақ қоя бастайды. «Адамдар неге 600-800 жыл өмір сүрмейді?»...

Әңгіменің сәтті шығуының кілті – баланың атынан баяндалуында. Сондықтан тілі, стилі барынша қарапайым. Диалогтары шартты емес, реалды:

«– Әкетеміз. Ата-бабамызды сендердің зираттарыңда жатқызбаймыз, – дейміз бәріміз «хормен».

– Қашан әкетесіңдер?

– Бүгін әкетіңдер!

– Бүгіннен қалдырмаңдар, әйтпесе...

– Әйтпесе, не істейсіңдер?

– Сендердің ауылдарыңда зираттан басқа не бар өзі? Ауылдарың мәдениет дегеннен жүрдай ғой.

– Ой, осы сендер бір-біріңе неге сонша кектенесіңдер? Ерте ме, кеш пе, бәріміз сол зиратта жатамыз ғой» [3, 54 б.].

«Депрессиядағыдай»: «Сен көбелекке ұқсайсың», «сен шіркейге ұқсайсың» деген «салғыласу» болмаса да, Аягүлдің өзіндік қабылдауы бұл әңгімеде де менмұндалап тұр. Мысалы, оқыңыз:

«Әлі есімде, сол күні жүгері алқабының ішінде отырып, ұзақ жылағаным. «Біздің өміріміз жүгеріге ұқсайды екен ғой» деймін де жылай беремін» [3, 54 б.].

Жаһандану кезеңінде өмір сүріп жатқан ұлтымызға еуропалық дүниетанымның да әсер етіп жатқаны байқалады. Атап айтсақ, прозаик Аягүл Мантаеваның бұл әңгімесі біздің болмысымызға батыстық салттың да ықпалын анық көрсеткен. Әдетте, мұсылман қазақ бейіттің басында құран оқиды, топырақ салады. Ал Аягүлдің кейіпкерлеріне қабірдің басына гүл қойдырғысы келеді.

«Қабір гүлінде» батыстық мифтік элементті жазушы көркемдік деталь ретінде қолданған. Қызыл гүлге қатысты Наполеон мен Жозефина туралы оқиға кірістірілген. Енді батыстық мифтік деталь деп отырғанымыз қандай деталь?

«Наполеонның әйелі фиалканы жақсы көретіні сондай өзі қастерлейтін сол гүлді шашына тағып жүреді екен. Даңқты қолбасшы Жозефинамен қосылған күнді жылда есінен шығармай, оған фиалка гүлін сыйлайды екен. Бір жылы базарға фиалка гүлін әкелуге жұмсаған қызметшілері құр қол оралыпты. Жарының жанарынан кірбің көргісі келмеген қолбасшы гүлді өзі іздеуге шығады. Базарды аралайды, жоғын таппайды. Көше бойлап, іздейді. Іздегені жоқ. Қолбасшы «Фиалка гүлінсіз Жозефинаның көзіне қалай көрінемін?» деп уайымдайды. Іңірде фиалка гүлін өткізе алмай тоңып, бүрісіп тұрған бүкір кемпірге кезігеді. Қолбасшы құшағын фиалкаға толтырып, үйіне оралады. Көзінде нұр ойнаған Жозефина

фиалканы иіскей беріп: – Мынау моладан жұлынған гүл ғой, – деп талықсып кетеді. Өлмелі бүкір кемпір гүлдің моладан жұлынғанын мойындап, жанына сауға сұрап, қолбасшының аяғына жығылады. Көп ұзамай Наполеон ақылды Жозефинасынан айырылып қалып, жалғыздық мұңына қамалады. Қолбасшы сүйікті жарының қабірінің басына фиалка гүлін ектіріпті. Өмірінің соңғы азапты күндерінде Наполеон Жозефинаның қабіріне барып, бір тал фиалка гүлін жұлып, төс қалтасына салады. Арада көп уақыт өтпей ұлы қолбасшының өзі де мерт болады» [3, 55 б.].

Аягүл өзінің «Қабір гүлі» әңгімесінде осы детальді өз шығармасына кірістірген:

«Сарша тамыздың соңғы күнінде Есіркеп көкемнің қызы Бұрымның өлімі туралы қаралы хабар жетті. Түнде ұйықтағаннан қайтып оянбапты. Зиратқа барғанымызда Бұрымның топырағы кептеген қабірден қып-қызыл әдемі гүлді жұлып алғаны есіме түсті.

– Мұндай иісі жұпар шашқан гүлді біріншірет көріп тұрмын. Не деген әдемі гүл! – деп құшырлана иіскеген. Сол жұпар иісі аңқыған гүлді кейін еш жерден кезіктірмедім. Сонда ол:

«Бұл гүлді саған сыйлар едім, бірақ қимай тұрғаным», – деп әдемі күлімсіреп еді» [3, 56 б.].

Жоғарыда көрсеткеніміздей мұндағы кейіпкер де қабір гүлін иіскегеннен кейін көз жұмады. Әлемдік мифтік әңгімені деталь ретінде пайдаланып осындай жаңаша, қазақ қоғамына қатысты тың бір әңгіме жазылған. Есесіне «Қабір гүлінде» жылан культі туралы жолдарды да ұшырастыруға болады.

«Үлкендердің: жалбыздың арасында жыландар көп, суға көп түсе бермеңдер, жыландар патшасын ашуландырып аласыңдар» деген сөзін жай қорқытады деп қабылдайтынбыз. Бір күні шомылып жүрген Масақбайдың Көккөзі Андрейден қашып, жалбыздардың арасына барып жасырынады. Үркіп кеткен жыландар бір-біріне оратылып, су бетіне шыққанда, зәре құтымыз қалмады». Демек, үлкендер айтқанда жыландар патшасы ашуланатын болғаны ғой. Осыдан кейін ойнап жүрген балалар өз-өзінен ұрысып қалады» [3, 56 б.].

Жазушы оны жыландардың ашуының кесірінен дегенді айтып жатпайды. Өзге замандастарына қарағанда Аягүл Мантаева қалыптасқан дәстүрлі жазу стилін құп көреді. Оқырманын алдымен психологиялық тұрғыда дайындап алады, сосын мүмкіндігінше астарлап кеткен ойларының шешімін ашып беріп, түйін жасап отырады.

Аягүл Мантаева әңгімесіне қанша батыстық детальді енгізген деп қарастырған күннің өзінде, балалардың мазар орналасқан жерге қатысты дауы қазақтың өліге деген құрметінің ерекше екендігінен хабар береді. Өлді болды, өлген адаммен шаруасы жоқ ұлттың балалары мазарға бола ондай қақтығысты жағдай туғызбаған.

Қаламгер өмір мен өлім, махаббат пен достыққа деген авторлық қатынасында өз әлемін жасап алған. Тағы бір қасиеті, А.Мантаеваны оқығанда оның әлемдік классикамен етене таныс екеніндігі: «Депрессиядағы» «данышпан», «Боранды бекеттегі» Әбутәліпті еске түсірсе, «Жауһар» әңгімесінің бас кейіпкері: «*Өмірге ешқандай ұрпақ әкелгім келмейді. Қайғы, мұң арқалап, ол да өмірден өтеді. Бір бақытсыз жанды өмірге әкелмей, сауап іс жасағым келеді*» дейтіні – Гамлеттің Офелияға

айтатын сөзін санаңызда жаңғыртады. А.Мантаеваның прозасындағы құндылық – қазақтың әдебиетіне бұған дейін жат болып келген, өзгеше өрістегі ойлар, танымдық, эстетикалық жаңа қабаттар.

Жазушы, драматург Дулат Исабеков «Жаңбырлы көктем» жинағына берген алғы сөзінде Аягүл Мантаеваның әңгімелерін мерзімді баспасөз беттерінен оқып жүргендігін, оның тіліне, кейіпкерлерінің әрқилы мінезіне, шынайы оқиға желісіне сүйсініп жүргендігін баяндайды [4, 3 б.].

Қаламгердің пікірінше: «Әрбір жақсы шығармадан оқушы өз өмірін табады. Осындағы «Жаңбырлы көктем», «Томпақ», «Маргарита», «Сурет», «Муза» атты әңгімелер қияндағы бейтанысқа да оның өткен өмірін сағындырып, не болмаса, тап солардың басындағы оқиғаларды баяндап отырғандай күйге жетелейді. Әйтеуір, Аягүл әңгімелері ешкімді бей-жай қалдырмайды. Жинақты оқып шыққанда кеудеңе Оңтүстіктің жылы лебі соғып өткендей жандүниенің рахат бір сезімге толады», – деп өз бағасын берген [4, 4 б.].

Аягүл кейіпкерлерінің сорақы сандыраққа толы, қауіп-қатерге толы тағдырлары авторларының бүгінгі өмірге деген көзқарастарын танытады:

«Біреуді жақсы көру, біреуді сүю – мен үшін тым күлкілі, жабайы, тұрпайы сезім. Өзімді қоршаған адамдарға деген аяныш – өзімді мүсіркеу. Өмірдің мәңгілік емес екенін, түбі бәріміздің өлетінімізді ойласам жүрегім қуанышқа бөленеді.

Ол иығымнан құшақтап, құлағымның түбінен:

– Сүйем, – деп сыбырлады.

Өліктің ісін сезіп, тыжырындым.

– Сен менен өліктің ісін сезбейсің бе? – дедім.

– Ажалмен ойнау – Құдайды мазаққа айналдыру, – деп ол қабағын түйді.

– Біз бәріміз Құдайдың қуыршағымыз, – дедім қасарысып. – Мен қуыршақ болудан өлімді артық санаймын» [3, 78 б.].

«Қуыршақ болудан өлімді артық санаймын» деп бүгінде өскелең ұрпақ өз өмірлеріне балта шабуда. Қатыгездіктің, жауапкершілік сезімі бойында ұя салмаған бұл кейіпкер сөзін батыстық идеологияның санамызға шабуылдары көрінісі деп санасақ болады. Бүгінгі ақпарат қарқынына сүзгі қоймаған адам дәстүрінен ажырап, сана жетегінде теледидардан көрген құбыжықтардың сан қилы қитұрқы әрекеттерін қайталауда.

Тосыннан туылған осындай оқиғалардың тасасында тұратын тұспалдар мен себептер бүгінгі дәуірдің сырқатын, адамдар жанының жарақаттарын танытады. Бүгінгі адамдар тағдыры, жан арпалысы, өмір өкініштері қоғамдағы әрбір құбылысты зерттейтін қаламгерлерден ерекше ықыласты, ден қоя тыңдау мен түсінуді талап етеді.

Қысқасы, Аягүл Мантайды ерекшелейтін нәрсе – кез келген әңгімесінде тіршіліктің мәні, ғаламның жаратылысы, адамның болмысы туралы құнды ойлар.

Жалпы жазушының қай әңгімесін алсаңыз да, бүгінгі замандастарымыздың күрделі тағдырлары, олардың жан әлеміндегі түрлі сезімдік, психологиялық құбылыстар, ішкі сезім иірімдері, олардың іздері байқалатын іс-әрекеттері, ішкі буырқаныстан, толғаныстан туып жататын байлаулар, кейіпкерлердің шешімі шынайы бейнеленген. Қазақ прозасында

постмодернизм үлгісі дәстүрлі поэтикалық құралдарды толық алмастырған жоқ, екеуі қатар дамып келе жатқанына аталған мақаламызда көз жеткіземіз.

Әдебиеттер:

1. Шапиян М. «Аяғұл Мантай, жазушы: Анам жақсы жазу үшін еңбектеніп жүргенімді білмейді-ау» // «Жұлдыздар отбасы» №15 (225). 2016; – 59 бет.

2. Kitap.kz сайты. – http://dev.kitap.kz/books/ayagul_mantaeva_depressiya
Пайдаланған уақыты: 15.04.2018 ж.

3. Мантаева А. Жаңбырлы көктем. – Алматы. – Жалын, 2009. – 96 б.

4. Исабеков Д. Көркемдіктің шынайы көктемі / Жаңбырлы көктем. – Алматы: Жалын, 2009. – 96 б.

Султанғалиева Р.Б., Сагидуллиева С.С.

**ВЗАИМОИНТЕГРАЦИЯ МИРОВЫХ ЛИТЕРАТУРНЫХ
ТРАДИЦИЙ В МИКРОСЮЖЕТНОЙ ПРОЗЕ ЭПОХИ
НЕЗАВИСИМОСТИ И НОВЫЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПОИСКИ В
РАССКАЗАХ АЯГУЛЬ МАНТАЙ**

В данной статье через произведения молодых представителей современной казахской прозы утверждается, что возрождение национального духа стало истоком возникновения новых влияний в литературе. Также рассматриваются проблемы общества, поднятые в микросюжетных произведениях молодой писательницы Айгуль Мантай, а также общечеловеческие ценности и приемы автора в передаче внутреннего состояния персонажа, анализируются пути взаимовлияния литературных традиций, новаторские художественные и идейные поиски художника через анализ особенностей изображения им картины современного общества в своих микросюжетных произведениях, изучаются способы авторского изображения действий и состояний персонажей, а также мировоззренческие суждения о смысле бытия и природе человека.

Ключевые слова: микросюжетная проза, современная литература, взаимодействие мировых литературных традиций, мифическая деталь, национальный дух, художественное решение.

Sultangalieva R.B., Sagidullieva S.S.

**THE INFLUENS OF THE WORLD LITERARY TRADITION IN
MICRO-POET WORKS IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE AND NEW
ARTISTIC TRENDS IN THE NARRATIVES OF AIGUL MANTAI**

This article states that the revival of the national spirit was the source of the beginning of new trends in literature through the works of young representatives of modern Kazakh prose. It also examines the problems of society raised in the micro-subject works of the young writer Aigul Mantai, as well as human values and the author's techniques in conveying the inner state of the character, analyzing the ways in which literary traditions interact, innovative artistic and ideological searches of the artist through analyzing the features of the image of the modern society in their micro-subject works, the ways of the author's depiction of the actions and states of the characters, as well as the worldview expectations about the meaning of human being and nature.

Keywords: micro-subject prose, modern literature, interaction of world literary traditions, mythical detail, national spirit, artistic decision.

УДК 82.09:130.2

Токатова Л.Е. – кандидат филологических наук, доцент,
Павлодарский государственный педагогический университет

E-mail: TokatovaL@mail.ru

Измайлова М.А. – кандидат филологических наук,
Муниципальное дошкольное образовательное учреждение
(с.Елховка, Нижегородская область, Россия)

E-mail: ja16m@mail.ru

«ПЛАХА» Ч.АЙТМАТОВА: «ВОПРОСЫ ДУХА» В КОНТЕКСТЕ СЮЖЕТНЫХ РЕМИНИСЦЕНЦИЙ

Аннотация. *Статья посвящена рассмотрению философской проблематики в известном романе Ч.Айтматова «Плаха» в контексте сюжетных реминисценций. Вопросы кризиса гуманистического сознания решаются путем обращения к библейским сюжетам, мифу и литературной традиции. В статье делается акцент на том, что исход всех конфликтных ситуаций романа - столкновение добра и зла, праведника и злодея - предрешен как победа в поражении.*

Ключевые слова: *айтматовский роман, кризис сознания, проповедь, мотив совести, библейская символика.*

Вероятно, впервые понятие «вопросы духа» осмысляет в литературоведении М.Горький. Со слов писателя, в «Легенде о великом инквизиторе» сконцентрированы «вопросы коренные, вопросы духа» [1, с. 163]. По мнению О.С. Сухих, в «Легенде» «были рассмотрены принципиальные проблемы, касающиеся смысла человеческого бытия на земле, вечных духовных ценностей и попыток достижения всеобщего счастья» [2, с. 163].

Эти же проблемы рассматриваются в романе Ч.Айтматова «Плаха».

Айтматовская «Плаха», вышедшая в 1986 году, вызвала огромный резонанс. Традиционно можно говорить о том, что это была попытка писателя «огласить криком боли всю страну» (слова героя романа Авдия Каллистратова), попытка выкричать тревогу и боль при виде того, как рушатся нравственные опоры человека, рассыпаются духовные скрепы, саморазрушается личность. В целом, тревога – стиль этого романа – тревога за утрату веры в высокие идеалы, за цинизм потребительства, за падение социальных нравов, за гуманитарный катаклизм, тревога за человека и окружающую его среду, тревога за судьбы всего мира, стоящего перед опасностью атомной катастрофы. Интертекстуальное прочтение романа помогает понять одну историческую мысль: не раскрыв правды о том, что разъединяет, тщетно искать пути к единению, основы согласия и понимания. Отметим, что эта мысль близка библейским притчам.

«Плаха» – произведение широкого плана и чрезвычайно многогранно по своему содержанию. В нем ставятся проблемы и социального, и философского, и морального, и эстетического характера, поднимаются самые разнообразные вопросы. Думается, поэтому, как верно отмечает В.Оскоцкий,

ни в одном из предыдущих произведений Чингиз Айтматов не был таким дисгармоничным, как в «Плахе». Но ведь и «материал», охваченный романом, не располагал к умиротворенной гармонии» [3, с. 62]. Об этом – и строки «Открытого письма...» Левона Мкртчяна: «...лучше писать, пока ты рассержен: будут потери, но и выигрыш велик. И слова Богу, что «Плаха» написана разгневанным, рассерженным человеком <...> Может быть, Чингиз, поостыв, ты бы написал лучше, но получилось бы хуже, т.к. гнева было бы меньше, меньше было бы огня. А в таком деле, как «Плаха», гнев – это все. Святное дело...» [3, с. 82].

О связях романа с христианством отмечает исследователь Х.Н.Темаева: «Ч.Айтматов обращается еще и к нравственному багажу мировых религий, прежде всего, христианства. Постоянные отсылки Ч.Айтматова к прошлому попутно позволяют ему воссоздать живую связь времен, но главная цель, которую он намеревается достигнуть – придать нравственно-этической проблематике поистине глобальный масштаб, глубокое философское содержание» [4].

Итак, «Плаха» – роман, ставящий вопросы веры и безверия в человека и в Бога, потому Ч.Айтматов обращается к евангельскому сюжету – Христос и Понтий Пилат, в романе много сюжетных реминисценций к христианской мифологии. В литературе это одна из самых распространенных реминисценций, а в русской литературе XX века – еще и самая необходимая в эпоху обретения веры.

К примеру, одновременно с «Плахой» (в 1986 году) вышел роман В.Тендрякова «Покушение на миражи» (заметим, что он долгое время «пролежал в столе» без надежды на опубликование), в котором сходятся воедино главные темы, всю жизнь волновавшие писателя: «Течет поток рода людского. Куда? Какие силы гонят его? Безвольные ли рабы этих фатальных сил, или у нас есть возможность как-то их обуздать? Мучительные вопросы бытия всегда вызывали страх перед будущим. Он прорывался в легендах о всемирном потоке, хоронящим под собой человечество, в кошмарах откровения от Иоанна, в жестоких расчетах Мальтуса. И хотя активная жизнедеятельность людей побеждала этот грех, но тревога за свои судьбы не исчезла и загадки бытия не становились менее мучительными» [5, с. 5]. Главный герой романа, физик-теоретик Гребин, проводит фантастически смелый эксперимент, пытаясь постичь логику человеческой истории, мысленно и с помощью ЭВМ вновь пройти путь нравственных и социальных исканий человечества от Рождества Христова до наших дней.

Этот путь суждено пройти каждой мыслящей личности, озабоченной судьбами мира и человека в наше драматическое время. И потому почти одновременное появление Христа в двух разных романах очень разных авторов свидетельствует, что и в конце XX века люди искали социальной и нравственной справедливости, путей к утверждению добра и правды в нашем человеческом общежитии. И здесь, в этих поисках, не обойтись без традиции, без исторического взгляда, без всё новой и новой проверки старых истин, добытых человечеством на его многотрудной дороге.

Исследователь Н.Гей писал, что в романе «Белый пароход» «Айтматов парадоксально заострил соотношение сложившегося уклада народной жизни и пришедшего из глубин веков народного самосознания, он свел воедино историческое становление нового уклада и сегодняшний день народной

жизни. Он как бы «столкнул лбами» современность и «сказку» прошлого [6, с. 227]. В «Плахе» в результате столкновения «сказки» прошлого и современной были выясняется, до каких глубин бездуховности может упасть человек, чья нравственность не подпитывается ни почвой традиционной культуры, ни современной ему идеологией.

Таким образом, айтматовский роман своеобразно отразил **вопрос кризиса гуманистического сознания**, который не в силах примириться с существующим и в то же время не видит иного выхода, кроме как обратиться к народным нравственным ценностям. Но и они перестают быть опорой (эта же мысль звучит у Виктора Астафьева, Валентина Распутина и ряда других писателей).

Поиски выхода из кризисного состояния – это и есть романы Айтматова «И дольше века длится день», и особенно – «Плаха». «Вслушиваться необходимо во все времена. Наше синтетическое художественное мышление – это производная опыта и памяти человечества. И для его развития неизбежна обратная связь. Скажем, мы обращаемся к мифу, поскольку он – отраженная реальность, художественно обобщенный опыт и память наших предков. А память – неисчерпаемый источник, обогащающий наше художественное познание. Человеческая психология статичней, чем общественный процесс. И, извлекая из архива памяти миф, мы удивляемся аналогичности наших чаяний, стремлений и сомнений, несмотря на огромное временное пространство, отделяющее нас от предков. Дух времени, истории можно ощутить, лишь зная свою эпоху, ее болевые сцепления и духовные пустоты» [7, с. 43].

В контексте этой цитаты особенно значим образ Авдия, который явился как бы воплощением нового мышления, основанного не на разъединении, сепарировании людей, а на объединении их в общем интересе, на понимании того, что и выжить, и погибнуть сегодня мы можем только вместе. «Авдий – попытка убедить читателя в том, насколько ложны попытки противопоставления людей по вероисповеданию, национальности, философии жизни», – пишет А.Горловский [8, с. 41]. Однако Авдий не только призыв к объединению. За ним – двухтысячелетняя культура, на основе которой и произошло объединение человечества в нечто единое. Ведь гуманистическое искусство Возрождения, вся мировая литература, музыка (за исключением разве что индуистской) так или иначе подпитывались темами христианства. Это – одна из «вечных» тем искусства. Роман Ч.Айтматова, как верно отмечают в своей статье С. и В.Пискуновы [9], рассчитан на узнавание и воспоминание многотысячелетней культуры человечества. Тема Авдия – Христа, – отмечает А.Горловский, – позволила автору вывести свое повествование в масштабы большее, чем какая-то одна определенная эпоха: Авдий, Бостон, Акбара и их антиподы, и представители разнообразия жизни на всех ее уровнях в разные эпохи» [8, с. 41].

Отметим, что использование библейской символики как одного из видов сюжетных реминисценций в «Плахе» послужило причиной появления наиболее резких оценок. Однако В.Оскоцкий заставляет обратить внимание на другую проблему: «...полифоничный по своей образной природе, философской концепции, роман требует не монологических рассуждений о его достоинствах или недостатках, а диалогичного сопряжения разных взглядов, дискуссионного столкновения разных точек зрения» [3, с. 51].

Упрек Вадима Кожина, что Ч.Айтматов искажает каноническую легенду («Литературная газета», 1986 г., № 42), Петр Ткаченко считает странным: «Ведь литература тем и занимается, что переосмысливает, соотносит древнее с современным, придает ему иной, новым временем продиктованный смысл. И если этого не происходит, то именно тогда обращение к древним мифам становится нелепым» [10, с. 44]. Аналогично и С.Аверинцева задела пределы художественной свободы в истолковании евангельского мифа, фамильярное обращение Ч.Айтматова с христианским предписанием («Литературная газета», 1986 г., №42). Н.Ананьев же напоминает, что «такого рода ересь в литературе XX века возникает не впервые» [3, с. 9]. Проводя аналогии между «Притчей» Фолкнера и «Плахой» Айтматова, он цитирует фолкнеровское высказывание о клочке земли величиной с почтовую марку, на котором сосредоточены существенные проблемы человеческого духа. Далее он развивает мысль: «Наверное, в человеческой истории бывают моменты, когда границы «клочка земли», сколь бы просторны они ни были, начинают все-таки ощущаться как границы. Возникает потребность в обращении к глобальным понятиям. Такой момент пережило человечество в годы войны с фашизмом, и именно тогда у Фолкнера <...>, писателя, необычайно высоко ценящего материальность образа, возник замысел «Притчи», именно тогда обратился он к универсальному примеру бескорыстия и мужества, благородства и веры, какой принято видеть в истории гибели и воскресения Христа. Писателя меньше всего интересовала религиозная ортодоксия, да и сама легенда в оригинальном облике тоже не очень интересовала, он даже дерзко сравнивал христианскую аллегорию с плотничьим молотком, имея ввиду ее инструментальную роль в осуществлении замысла. Наверное, это многих способно покорило, как покорила легкость, какую демонстрирует и Айтматов в обращении с духовной и художественной реальностью евангельского мифа. Но такова уж эстетика приема, он приносит себя в жертву высшей цели» [3, с. 10]. Для Фолкнера было важно только одно: «религиозные аллегории» указывают человеку пути самопознания, помогают выявить собственный моральный кодекс, соответствующий возможностям и устремлениям человека, поскольку несут в себе пример наивысших человеческих страданий, жертвенности и надежды» [11, с. 261].

Ч.Айтматов поставил злободневные явления в контекст тысячелетней истории. И не случайно он, писатель, которому мифологическое мышление глубоко соприродно, обратился на сей раз не к местным легендам, а к центральному мифу, прочно укорененному в мировом сознании. Писатель говорит не столько об исключительности нашего времени, сколько о схожести его с другими эпохами. «Взаимосвязь прошлого, настоящего и будущего напоминают нам вкус старых истин», – пишет Л.Ткаченко [10, с. 43]. Это, может быть, и есть главное, что он стремился пробудить в современниках. Ведь человек, понимающий, что он не сам по себе, а включен в непрерывность истории, уже ответственнее относится к себе и к жизни. Отсюда и во имя этого обращение к старинным образам, к евангельской легенде.

«Осознанный акт лингвистической переработки легенды нужен Ч.Айтматову, чтобы показать, что проповеди, сколь бы убедительна она ни была, в наши дни уже недостаточно. Нужно деяние», – пишет Н.Анастасьев [3, с. 16]. В романе Авдий не только заклинает – он пытается действовать.

Только в сравнении с энергией слова и мысли энергия поступка оказывается чрезвычайно ослабленной. Проповедник, моралист, идеолог добра, столкнувшись с реальным злом, терпит трагическое поражение.

Но это еще не конец: Авдий гибнет – проблема остается. У героя третьей части романа Бостона есть постоянный спутник – Авдий, и его незримое присутствие заставляет героя жить на пределе нравственных возможностей, придает повседневности – борьбе с разного рода искривлениями – значение высокого, всеобщего смысла. Жизнь Бостона – практическая попытка реализации тех ценностей, которые проповедует Авдий.

Н.Анастасьев отмечает, что взаимосвязь между этими героями художественно оформляет не тематическая линия волков, как говорил Т.Гачев в дискуссии «Литературной газеты», а вновь евангельская легенда, коренным образом переосмысленная (хотя на первый взгляд гибельная судьба Бостона расположена вообще в стороне от христианских символов). В этой связи обратимся к разговору о Страшном суде, который заводит Понтий Пилат с обреченным Иисусом. Обычно неуклончивый, Иисус в данном случае уходит от проблемы, ограничиваясь маловнятными рассуждениями, клонящимися к тому, что есть вещи и посерьезнее страшного суда. Между тем в христианской эсхатологии это понятие абсолютное – людям справедливо воздается по делам их, тут никуда не спрячешься: «И пойдут сии в муку вечную, а праведники в жизнь вечную» (Ев. от Матф., 25:46). Такой разрыв беллетристики с каноном объясняется тем, что Спаситель, как изображен он в «Плахе», мыслит в категориях XX века, когда моральные концепции, столь долго питавшие европейское сознание и искусство, утратили былую надежность. Нерешительность айтматовского Иисуса, бессильного объяснить идею воздаяния, это тоже (если говорить в терминах романа) предчувствие судьбы Бостона. Бостону достается еще более тонкая казнь, чем Базарбаю: герой наказан гибелью сына.

Такое решение вопроса кризиса сознания предопределено утратой границ между добром и злом: наступило время полного релятивизма понятий. (Вспомним слова Ч. Айтматова из выступления на Иссык-Кульском форуме: «Трудно стало полагаться на прежнюю традиционную диалектику бытия – на тот извечный баланс добра и зла, на котором худо-бедно, но держался белый свет»). Получается, что в изменившихся условиях добро уже не может рассчитывать на самопрорастающую силу: для того чтобы уберечь мир от распада, ему придется приложить усилия, вчера еще непредставимые. А человек, утративший спасительную веру если не в собственное бессмертие, то в бессмертие человечества, должен развить в себе чувство глобальной ответственности за судьбы планеты, исполниться волей к действию (центральная мысль «Плахи», по мнению Н.Анастасьева). Это трагическая книга, но в ней живет время. Ибо гибель Авдия, мука Бостона не бессмысленны. Они напоминают, что основные ценности жизни достойны того, чтобы заплатить за них самую высокую цену. Напрашивается узловый философско-жизненный вопрос, «вопрос духа», прозвучавший в самом романе: «А что, если существует на свете закономерность, согласно которой мир более всего наказывает своих сынов за самые чистые идеи и побуждение духа?.. А что, если это (т.е. «крест», «плаха») есть форма существования и торжества таких идей?».

Обращением к мифу и литературной традиции можно объяснить исход всех конфликтных ситуаций романа, в которых столкновение добра и зла, праведника и злодея решается как победа в поражении. Зло оказывается нравственно разоблачено. Уходит от правосудия Гришан, не знаем мы о дальнейшей судьбе Обер-Кандалова, а Кочкорбаев вообще оказывается неподсуден. Но Бостон и Авдий, потерпев сокрушительное поражение в жизни, остаются нравственными победителями. По справедливому замечанию Ю.О.Васильевой, в «Плахе» ... восприятие судьбы как жертвы. Подобное значение обнаруживает себя уже в заглавии. Плаха – место казни, насильственного прерывания жизненного пути. Смерть очень тесно связана с судьбой. В произведении писателя эта связь усиливается еще тем, что главные герои сами жертвуют собой во имя нравственных идеалов. В романе Авдий как будто ищет судьбу, однако писатель прямо говорит о тщетности подобного поиска» [12, с. 96-97]. Анализируя мотив судьбы в романе, исследователь продолжает: «Создается впечатление, что Авдия направляет не какая-то высшая сила, а собственная идея. Герой идет на страдания, чтобы предотвратить преступления других людей – он верит, что именно в этом его предназначение. Один раз, когда гонцы за анашой сбросили героя романа с поезда, чудо, а возможно, сама судьба, уберегли его. Но Авдий, ни в чем не сомневаясь, восходит на плаху второй раз и погибает. Идея судьбы как жертвы кажется родственной христианской, однако такое сходство в большой степени формально. Для писателя важно показать не человека, что стремится разгадать замысел Божий, а готового на все ради ближних героя» [12, с. 96]. Исходя из этого, Авдий преодолевает и инстинкт самосохранения (свой природно-телесный уровень), и гнев на врагов своих (страстность души), жалея их и любя в них неискаженную личность. Он стремится одолеть круг бытия и выступает как человек свободы, ее творец в пространстве мира. Именно таким образом Айтматов решает вопрос кризиса гуманистического сознания.

Как верно заметил В.Верин, миф в романе играет также особую роль «критерия авторской оценки героя» [3, с. 48]. Каждый персонаж романа, отзывчивый на библейский или фольклорный миф прежде всего как на художественный феномен исторического народного сознания и одновременно нравственный регулятор современного социального поведения человека в мире, безусловно, близок Ч.Айтматову. В то же время резко отрицательные персонажи антимифологичны. В их сознании царят свои мифы – денег, власти, удовольствия или дурмана, дающего иллюзию обладания всем предыдущим, свои прагматические представления о чести, совести и долге. Неслучайно поэтому четко прослеживаются параллели Авдий – Христос и Гришан – Понтий Пилат (Антихрист). Анашисты и обер-кандаловцы в «Плахе» олицетворяют всю человеческую мерзость, предел (или беспредельность) человеческого падения. А Гришан еще и философствует, как некий Антихрист, и когда он говорит: «... У меня к Богу есть свой путь, я вхож к нему иначе, с черного хода. Не так твой Бог разборчив и недоступен, как тебе мнится». Здесь дело не в одних анашистах и негодях, торгующих анашой. Такие, как Гришан, умеют хорошо обставить свое черное дело (необязательно, чтобы это была торговля наркотиками) ссылками на жизнь и даже благими намерениями. Силы, противостоящие Иисусу и способные распять его, ничтожны в нравственном отношении.

Собственно, поэтому и могущественны эти силы, потому и могут безжалостно расправиться с человеком праведным, что они безнравственны. Чем безнравственнее сила и власть, тем они могущественнее. Но тем неотвратимее и грядущее их падение. Так или иначе, злые силы оказываются изобличёнными, морально развенчанными. У этих сил в настоящем мало противников – только такие редкие чудачки, как Христос, как Авдий, пробуют противостоять им. Обратимся к известному евангельскому сюжету о Варавве и Иисусе, в котором заключена жизненно достоверная метафора: убийца менее опасен для власти, чем праведник, проповедующий добро, но являющийся идеологическим оппонентом власти имущих. Убийцу можно простить, он убьёт еще одного, десять человек, а этот может отнять власть. И таких уничтожают. «Христианство в «Плахе», – пишет Л.Мкртчян, – это же метафора, миф о человеколюбце, которого человеки же и распяли» [3, с. 73]. «Поистине нет предела парадоксам Господним... Ведь был уже однажды в истории случай – тоже чудак один галилейский возомнил о себе настолько, что не поступился парой фраз и лишился жизни. И оттого, разумеется, пришел ему конец. А люди, хотя и с тех пор прошла уже одна тысяча девятьсот пятьдесят лет, все не могут опомниться – все обсуждают, все спорят и сокрушаются, как и что тогда случилось и как могло такое произойти. И всякий раз им кажется, что случилось это буквально вчера – настолько свежо потрясение. И всякое поколение – а сколько их с тех пор народилось, и не счесть – заново спохватывается и заявляет, что будь они в тот день, в тот час на Лысой горе, они ни в коем случае не допустили бы расправы над галилеянином. Вот ведь как им теперь кажется. Но кто мог тогда предположить, что дело так обернется, что всё забудется в веках, но только не этот день...» [13, с. 48].

Беспочвенность, идеальность героя необходимы Ч.Айтматову для подчеркнута резкого обнажения социальных противоречий. В соприкосновении с Авдием укрупняется опустошительное безумие, охватившее людей, забывших о добре и совести. «Авдий бесплотен, как бесплотна всякая прекрасная идея, помещенная в мир, отвергающий идеальность», – пишет Е.Сидоров [3, с. 33].

Никто из людей не застрахован от неправильного, ложного шага, от ошибок. Но чтобы один ложный шаг не повлек за собой другого, люди должны уметь сожалеть о содеянном, уметь раскаиваться. И потому кажется весьма и весьма своевременным замечание о том, что раскаяние полностью ушло из нравственного мира современного человека. Но как же может человек быть человеком без раскаяния, без того потрясения и прозрения, которое достигается через осознание вины! Потому и частые призывы героя к покаянию нужно понимать как момент критического анализа действительности и взыскательного самоанализа. В этом есть нечто созвучное нравственной традиции русской жизни. К своей «точке опоры в необозримых просторах вселенной» устремлен Авдий. Он называет ее то Богом, то совестью, ставя оба понятия в синонимический ряд: Бог как совесть в душе.

Вопрос совести для Ч.Айтматова – один из самых главных вопросов. Совесть как нравственный закон жизни, моральный императив, диктующий нормы общественного поведения и бытовой этики.

«Оглядывая творческий путь Ч. Айтматова, нельзя не заметить, – пишет В.Оскоцкий, – как от произведения к произведению у него нарастает трагическое мироощущение, усиливается трагическое мировосприятие, воплощаясь в трагедийном накале конфликтов и коллизий. Выразительное начало им положено – давняя повесть «Материнское поле», где писатель впервые опробовал себя в условной поэтике, символической образности. Еще сильнее и все более по восходящей проявилось трагическое в повестях «Прощай, Гульсары!», «Белый пароход», романе «И дольше века длится день...». Но и в сравнении с нами «Плаха» дала наивысшую концентрацию трагедии, особенно многозначно – в финале романа» [3, с. 68]. Нет оснований к спору с Н. Анастасьевым, который трактует этот финал как образный аналог Апокалипсиса, евангельских картин Страшного суда, где, однако, – так уж все сместилось, перепуталось, переплелось в современном мире, – наказание, кара за грехи выпадают не виноватым, а правым, не грешникам, а праведникам. Но предложенное прочтение не исключает и другой аспект, поданный в обобщенном философском плане и донесенный последней мыслью Бостона, «страшный истиной», открывшейся ему. Убийством Базарбая он покарал врага, но тем самым разрушил и «весь мир», который «до сих пор заключался в нем самом, и ему, этому миру, пришел конец. Он был и небом и землей, и горами, и волчицей Акбарой, великой матерью всего сущего, и Эрназаром, оставшимся навечно во льдах перевала Ала-Монгю, и последний его ипостасью – младенцем Кенджешем, подстреленным им самим, и Базарбаем, отвергнутым и убитым в себе, и все, что он видел и что пережил на своем веку, – все это было его вселенной, жило в нем и для него, и что теперь, хотя все это и будет пребывать, как пребывало вечно, но без него – то будет иной мир, а его мир, неповторимый, невозобновимый, утрачен и не возродится ни в ком и ни в чем. Это и была его великая катастрофа, это и был конец его света...» [13, с. 112]. В сценах гибели Авдия и убийства Бостоном собственного сына проявляет себя трагичная неотвратимость ответственности за зло. «На свете за все есть расплата», – говорит автор. Начало этой катастрофы было положено в Моюнкусской саванне, где скрепленным авторитетными печатями планом – можно сказать, одним росчерком пера – было нарушено естественное течение жизни и равновесие во взаимоотношениях человека и природы. «Опять же всему свое время. И в этом была своя, от природы данная целесообразность оборота жизни в саванне. Лишь стихийные бедствия да человек могли нарушить этот изначальный ход вещей в Моюнкумах» [13, с. 4].

Безусловно, философская проблематика романа Ч. Айтматова «Плаха» – «вопросы коренные, вопросы духа» – сознательно встроена в контекст сюжетных реминисценций. Парадигма духовно-нравственных исследований личности в романе сопряжена с нравственно-этическим дефицитом в обществе. Именно поэтому айтматовский подход к решению «вопросов духа» убедительно актуален.

Литература:

1. Горький М. *Материалы и исследования*. Т. 2. – М.–Л.: Наука, 1936. – 354 с.
2. Сухих О.С. «Вопросы духа» в «Легенде о великом инквизиторе» Ф.М. Достоевского и в романе «Покушение на миражи» В.Ф. Тендрякова //

Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Филология. Искусствоведение. – 2009. – № 2. – С. 231-235.

3. Обсуждаем роман Ч.Айтматова «Плаха» // Вопросы литературы. – 1987. – №3. – С. 83-112.

4. Темаева Х.Н. Духовно-нравственный и художественный мир Чингиза Айтматова и его мотивы в северокавказской прозе // Дисс. ... канд. филол. наук. – Майкоп, 2010. – 182с.

5. Тендряков В. Покушение на миражи. – М.: Художественная литература, 1987. – 220с.

6. Гей Н.К. Время и пространство в структуре произведения // В кн.: Контекст-74: литерат.-теоретические исследования. – М.: Наука, 1975. – С. 213-228.

7. Айтматов Ч., Юдковская Е. «Надеюсь – жизнь рассудит». Жизнь, искусство, современный герой – об этом беседуют Ч.Айтматов и критик Е.Юдковская // Литературное обозрение. – 1987. – №11. – С. 39-44.

8. Горловский А. Жизнь надменная. О произведении Ч.Айтматова «Плаха» // Литературное обозрение. – 1987. – №5. – С.41-45.

9. Пискунова С., Пискунов В. Выйти из круга // Литературное обозрение. – 1987. – № 2. – С. 54-58.

10. Ткаченко П. Вкус старых истин // Литературное обозрение. – 1987. – №5. – С. 43-45.

11. Фолкнер У. Статьи, речи, интервью, письма. – М., 1985. – 261 с.

12. Васильева Ю.О. Мотив судьбы в поздней прозе Ч.Т. Айтматова // Изв. Сарат. ун-та. Нов. сер. Сер. Филология. Журналистика. – 2015. – Т. 15. – Вып. 2. – С. 95-99.

13. Айтматов Ч. Плаха // Роман-газета. – 1987. – №11-12. – М., 1987. – 112 с.

Токатова Л.Е., Измайлова М.А.

Ш. АЙТМАТОВТЫҢ «ЖАН ПИДА»: ЖЕЛІЛІК ЕМІС ЕСТЕ ҚАЛУ МӘНМӘТІНІНДЕГІ «РУХ МӘСЕЛЕСІ»

Мақала желілік емес есте қалу мәнмәтінінде Ш.Айтматовтың белгілі «Жан пида» романындағы философиялық мәселенамасын қарастыруға арналған. Ізгілік сананың дағдарыс мәселелері таурат желісіне, аңызға және әдеби дәстүрге үндеу жолымен шешіледі. Мақалада романның барлық тартысты жағдайының шешімі – жақсылық пен жамандық, тақуа мен зұлым қақтығысы – жеңілістегі жеңіс ретінде алдын-ала шешілуіне ерекше көңіл бөлінеді.

Тірек сөздер: айтматовтық роман, сана дағдарысы, уағыз, ұждан уәжі, таурат бейнелемесі.

Tokatova L.Y., Izmailova M.A.

“SCAFFOLD” BY CH. AITMATOV: “QUESTIONS OF THE SPIRIT” IN THE CONTEXT OF THE PLOT REMINISCENCES

The article is devoted to the consideration of philosophical problems in the famous novel by Ch. Aitmatov “Scaffold” in the context of the plot reminiscences. Questions of humanistic consciousness’ crisis are solved by addressing the biblical subjects, myth and literary tradition. The article focuses on the fact that the outcome of all conflict situations of the novel - the collision of good and evil, a righteous man and a villain - is predetermined as a victory in defeat.

Keywords: aitmatov novel, crisis of consciousness, preaching, conscience motive, biblical symbolism.

ӘОЖ 94(574)

Рысбеков Т.З. – тарих ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Сагидуллин У.Е. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: ualihan.95@mail.ru

XVIII-XIX ғғ. ОРАЛ КАЗАК ӘСКЕРІНІҢ САНЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰРАМЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Жайық өзені алқабын XVIII-XIXғғ. мекендеген Орал казактарының саны мен ұлттық құрамы баяндалады. Орал казактарының ұлттық және этникалық құрамын көрсете келе, статистикалық мәліметтерге сүйене отырып олардың әскерінің саны да анықталады. Сонымен қатар олардың мекен еткен аумақтары тарихшы ғалымдардың еңбектері мен архивтік материалдарға негізделініп сипатталады.

Тірек сөздер: Орал казактары, тарих, ғалым, этникалық құрамы, әскер, әскери коллегия, патша, жарлық.

Жайық бойындағы казак қауымының қалыптасуы, баска казак әскерлері сияқты әлеуметтік және этникалық құрамы әр түрлі болды. XVI-XVII ғасырларда Жайық бойындағы казак әскерлерінің құрамын сипаттайтын құжаттар жоқтың қасы және казактар тарихының ерте кезеңі туралы қолда бар ақпараттар өте аз, тек XVIII ғасырдағы құжаттарда орал казак әскерлерінің құрамы туралы деректер кездеседі. XVIII ғасырдың бірінші жартысында Жайық бойына келген казактар мен көршілес халықтар башқұрттар мен қалмақтар және жергілікті қазақтармен жер үшін талас туған кезде үкіметке патша Михаил Федоровичтің «жазбаша куәлігін» растау туралы жарлықтарын рәсімдеуін сұрап өтінішін білдірді. Мұндай деректер В.Н. Витевскийдің [1], П.И. Рычковтың [2] және А.Рябининнің еңбектерінде көрсетілген [3]. А.Рябининнің еңбегінде былай деп көрсетеді: «...пришли и засели здесь на Яике реке вольные люди и собравшись русские с Дону и из иных городов, и татары из Крыма и Кубани и из других магометанских городов человек с сорок» [3, 65 б.]. Жайық казактарының саны және ұлттық құрамы туралы мәліметтер полковник Захаровтың 1723-1724 жылдарда жүргізген санақтарынан кездестіреміз. Бұл халық санағы саяси және әскери мақсатты көздеді. Ресми себебі Патша үкіметінің Жайық казак әскерлеріне берілетін жалақы мен азық-түлікті беру үшін нақты ақпарат керек болды. Бұл санақтың негізгі мақсаты Жайық бойына босқын халықтың келіп орналасуын тоқтату, және сонымен қос үкіметтің казак әскерлерінің ішкі істеріне, яғни, өз заңдарына араласа бастады. Мысалға осы күннен бастап, әрбір ерікті казактар құрамына кіре алады және казактар атамандарын өздері сайлай алмайтын жағдайға жетті.

1723-1724 жж. санағы бойынша әскерде 3196 қызмет ететін казактар және 219 зейнеткер әскери қызметші, сондай-ақ «казактардың балалары мен бауырлары, қарындасы және інілері әскерге жарамсыз» - 2357 адам, барлығы 5771 адам болған. Бұдан басқа, өз жерлерінде үй шаруасымен айналысатын тұрғындар (казак емес) – 324 адам, ер балалар - 353 адам. Жалпы алғанда, Жайық әскерлерінің ерлер саны 6124 болды. 1717 жылы 1500 орал казактары Хивада князь Бекович-Черкасскийдің жорығына қатысып, біреуде кері оралмағаны көрсетіледі. Нағыз санақ барысында 107 казак әскерден қашып кетті, 3 зейнеткер, 112 шетелдіктер; 54 казактар мен 34 «шетелдіктер» қайтыс болды деген мәлімет берді [4, 4-6 б.].

Санақта көрсетілген тізімде 74 бұрынғы казактар, қалған казак әскерлері өздерінің қай жерден келгендігі және бұл жерге әкелері не болмаса аталары келгендігін көрсетті. Полковник Захаровтың санағында мынадай мәлімет кездеседі: «В 1723 году октября в 10-й день, по указу Его Императорского Величества, на Яике в розыскной канцелярии ...казак Данила Тимофеев Мясник ...сказал: от роду мне 60 лет, дед и отец мой и я родиною города Симбирска посадские люди, и дед и отец мой померли в этом городе, а я из того города пришел на Яик в прошлом 1686 году, а в казачью службу приверстан служить тому 35 лет при Атамане Осипе Белоусове, у меня дети Калина, Григорий служили в казаках, у меня же Афанасий, Нестер...»; «10-ой сотни казак Козма Иванов Болдырь от роду 48 лет, ...Дед, отец и я родиною чувашской породы Казанского уезда, деревни Батубаевой, яшашные, дед и отец там умерли, а я пришел на Яик и крещен в 1703 году...» [5, 5 б.].

В.П. Бородиннің еңбектерінің негізінде А.И. Карпов (әскери мұрағаттан алынған) казактардың шығу жерлеріне және дініне байланысты (қазіргі заманғы провинциялар шеңберінде) топтарға бөлінген. Әскерде: Казан губерниясынан - 879 адам, Симбирскіден – 578, Самарадан – 523, Нижний Новгородтан – 315, Владимирскден – 107, Уфадан – 99, Пензадан – 90, Мәскеуден – 83, Тамбовтан – 39, Дон облысынан – 50, Рязаньнан – 38, Костромадан – 35, Ярославлдан – 26, Туладан – 9, Вяткадан – 9, Курсктан – 8, Астраханнан – 8, Смоленскден – 7, Воронежден – 5 және т.б.

XVIII ғасырдың басында әскер құрамына қалмақтар келіп қосылды, олардың саны - 43 адам, тұтқыннан қашқандар саны – 4, 72 казактар өздерінің шыққан жерін атамаған, 9 адам бұрмаланған ақпараттар берген. Қалмақтардан басқа, келімсектердің қатарында армияда 40 татар, 49 башқұрт, 29 поляк, 7 мордовалық тұқым, 7 черкес тұқымдас тау халқы, швед чухон тұқымдас – 5, ноғай татарлары – 3, чуваш тұқымының – 1, түрік – 1, неміс түрі – 1. Алатырск және Самара уездерінің тұрғындары саны жөнінен басым көпшілігінен басым болды. Біріншіден, армияға 565 адам келді, оның ішінде 544 шаруа, екінші – 331 адам (327 шаруа). Самардан 20 қала тұрғыны, 84 садақшы келді, барлығы 135 адам. Симбирск, Алатырск, Арзамас, Муром, Владимирдің бұрынғы тұрғындары да жергілікті емес топтардан құралған [6, 60-65 б.].

И.П. Хорошкин шаруаларды әлеуметтік топқа байланысты жіктейді: 1922 шаруалар, оның ішінде казактардан 369 адам, олардың ішінде жартылай көшпелі 90, еркін казак шаруалар – 112, ақ шіркеулік (белопахотных) казактар – 75, қалалық әскери қызметшілер – 37, атты казактар – 6, дон казактар – 48. Бұрынғы қалада қоныстанған тұрғындар 212 адам, атты және жаяу садақшылар – 152, сарай қызметкерлері – 40, әскери қызметшілер мен

сарбаздар – 28, дінбасылар – 13, мергендер – 9, атақты адамдар – 7, жаттықтырушылар – 4 және т.б. Осы материалдардың негізінде И.П. Хорошхин казактардың ең көп өсу кезеңін анықтады. Бұл оқиғалар елдің саяси өмірінде патриарх Никонның реформасы, Швеция - Польша соғысы, Степан Разиннің, К.Булавиннің бүлігі, осы себептердің нәтежесінде халықтың казактар қатарына қосылуы көп болды деп тұжырымдайды [7, 11 б.].

Сания Сагнаеваның мақаласынан XVIII ғасырдың 30-40-шы жылдарындағы әскери коллегиямен Жайық әскерлерінің хат-хабарларынан мынандай деректер көреміз: Жайық казак әскерлерінің санының ұлғаюына келімсектердің ағыны және 20-40-шы жылдардағы үкімет қаулыларынан кейін әскерлердің көбеюін көрсетеді. Әскери коллегияларға келіп түскен арыз шағымдардан «ландмилицк борисоглебск полкінің капитаны Ларион Безобразов» (1744), әскери коледждің қызметкері Иван Зиминский (1744), «Нижегородск уездінің бұрынғы полковник Тимофей Кирилұлы Кутузов» (1739) және басқалары көптеген қашқындарды отбасыларымен Орал казак әскерлерінің құрамына тіркеген [8]. Орал казак әскер құрамына қашқындарды қабылдау тоқтатылған жоқ, 1746 жылы Орынбор губернаторы И.И. Неплюевке жаңа санақ жасалып, анықтау тапсырылды. Захаровтың жүргізген санағынан кейін 519 адам қосылып, санақ кезінде 176 адам соғыста болғаны және қайта тіркелгенін көре аламыз. Орал казак әскерлерінің саны 3196 қызмет етуші казактардан 4131 адамға дейін өсті. Солардың ішінде шаруалар, дін қызметкерлері және өзінің шығу тегін білмейтіндер 519 адамды құрады [9, 344 б.]. Неплюевтің 1748 жылғы «Жайық әскерлерін қайта құру жобасы» әскерде қызмет еткен әскерлердің көбі дерлік баспана мен әскери шенге ие болғандығын атап өтті [1, 31 б.]. XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысында орал казактарының саны жан жақтан қашып келген халықтармен толысты. Билікте жасырынған халыққа Еділ мен Жайық бойы пана болды. XVIII ғасырдың 40-50 жылдары жүрген санақтар көне елді мекендерде көшіп қонып жүрген халықтардың саны туралы нақты ақпарат бермегендігі туралы белгілі болды. XVIII ғасырда жалпы Жайық бойына келіп қоныстанушыларды тексеру, тіркеу басталды. 1756-1763 жылдары армиядан 144 адам шығарылды, 42-і әскери коллегияға жіберілді, қалғандары Орынборда ауыр еңбекке жіберілді. Кейінірек, жазалаушы экспедициялардың нәтижесінде тағы 627 адам тұтқынға алынды Әрине, әскерден қудаланатындар әлдеқайда көп болды. Орынбор губернаторы И.И. Неплюев ескі мұсылмандарды қудалаудың ақылсыздық, жөні жоқ екенін түсінді, бұл бөлуді жою туралы талапқа жауап ретінде: «Понеже то дело не партикулярное ...до всего общества касается» [9, 338-357 б.]. Жазалау шаралары Орал жеріндегі бөлінуге арналғанымен, қашқындардың жағдайын әлсіретіп қана қоймай, олардың жақтастарының одан әрі өсуіне ықпал етті. XIX ғасырдың екінші жартысында да Орал казак әскерлерінің саны сол бұрынғыша қалды. 1862 жылы толық емес мәліметтерге сәйкес, 30314 адам болған [3, 335 б.]. В.Н. Витевский Орал әскери мұрағатының материалдарына сілтеме жасай отырып, 1858 жылы Орал әскерінде 53500 келімсектерден құралған әскер болғандығын көрсетеді [9, 384 б.].

XVIII ғасырдағы орал казак армиясының құрамында түріктер, қалмақтар, қарақалпақтар, башқұрттар, түркімендер және тағы басқа халықтардан жасақталғаны және орал казак әскерлеріне жақын аумақта сол даланың көшпенділері орналасқанын байқаймыз. Бұл көшпелілер

казактармен жиі дауласып, бір-біріне тұтқынға түсіп, кейбіреулері әскер құрамына қабылданып отырған. XVIII-XIX ғасырларда жазылған, орал казактары туралы П. Рычков, А.Левшин, И.Железнов, В.Витевский және басқалар да еңбектерде әскер құрамында, басқа ұлттар өкілдері соның ішінде татарлар мен қалмақтардың тұрақты болғандығын кездестіреміз. Орал казак әскерлерінің сенімінде арғы тегі татар болғандығы «Гугна әжейдің» ұрпағымыс екені мәлім. Сөзімізге дәлел ретінде патша Михаил Федоровичке өздерінің өтінішін жеткізуде әскер құрамынан бір орыс, бір татар әскер барғаны белгілі [2, 285 б.].

XVIII ғасырда көшпелі халықтардың әскер құрамына кіруі өте маңызды. Көптеген қашқындардың әскер құрамына кіруі орал казактарының мүддесін тежеді. XVII-XVIII ғасырдың басындағы барлық мемлекеттік әскери іс-шараларға қатысуы, сондай-ақ казактарға қызмет көрсету деңгейін төмендетті.

Атаман Иван Ивановтың өтініші 1720 жылғы 12 қазанынан 1681жылға дейінгі «Жайық әскері» деп аталған орал казак әскерінің елдің ішкі және сыртқы жорықтарға аттануын тізімге енгізеді: 1681-1682 жылдары екі мәрте «Шыңғыр» жорығына, оларға 300 казактар қатысқандығы, 1683 жылы Уфаға «Башқұрттарды көтерілісіне» - 500 казак; 1684 жылы Қырым жорығына В.В. Голицынмен – 3 50 казак, 1696-1697 жылдары Азовтың жорығына - 500 казак, 1701-1707 жж. – «Свик жорығына» (орыс-швед соғысы) – 2100 казак, 1708 жылы «Башқұрттарға қарсы» 1225 казак жіберілді, 1711 жылы Кубан жеріне – 1 000 казак, 1713 жылы Харьков жорығына – 1 70 адам, 1714 жылы Бекович-Черкасскпен Каспийге – 180 казак, 1715 жылы Бековичтің әскер қатарында екінші мәрте 500 казак, 1717 ж. Хиваға – 150 казак аттанды. Сонымен қатар, казак әскерлері ішкі қызметтерге, әсіресе XVIII ғасырдың 40-50-ші жылдарында: Орынборда, Сібір жерлерінде, Қалмақ жерін қорғауға – 1000 казак; жазалау экспедицияларында – 2 000 казактарға дейін жіберіліп отырған [8].

Үкімет казактар құрамына бұрынғы тұтқындарды, көшпенділерді қабылдауға жол берді. Захаровтың санағында казактар арасында 43 қалмақ аталды. 1725 жылы казактарға тағы 110 қалмақ тіркелді. Олар қызметті жағынан барлық казак әскерлерімен теңестірілді, көбінесе олар алыс жорықтарға, іссапарларға жіберілді. Сонымен қоса жазалау жағынан казактармен тең болғандығын «жорықтарға өз еркімен барып, қашып кететін болса, қарауылдарда кезекшілікті қараусыз қалдыратын болса, казактармен тең жазаланады...» [1, 30 б.].

И.И. Неплюев Жайық канцеляриясының есептеріне сілтеме жасай отырып, 1748 жылы Жайық казак әскерінде қалмақтардың санын көрсетеді: «казактар құрамына жазылмаған, бірақ еріктерімен казактарға қызмет қылатын» - 470 адам, «өз еркімен көшіп-қонып жүретін» - 150 қалмақ, бас аяғы Жайық әскерінде 620 қалмақ болғандығы көрсетіледі [1, 29 б.].

1753 жылы Шетел Коллегиясының жарлығымен 1736 жылдан бастап Жайық казактарының әскеріне қосылған барлық қалмақтар Еділге (Астрахань губерниясына) жіберілді және одан кейін арнайы рұқсатсыз армияға қабылдауға тыйым салынды [3, 328 б.]. Қалмақтардың көбісі Үлкен және Кіші Өзен, Көшім және Қамыс-Самар көлдерін, бойында орналасқан.

Н.Ф. Савичев Орал казак әскерінің құрамындағы қалмақтардың өмірін сипаттап, былай көрсетеді: олар «жартылай отырықшы, жартылай көшпелі»

өмір салтын жүргізіп, жазғы қоныс аудару кезінде олар үйлерде емес, үйдің ауласындағы шатырларда тұруды қалады деп көрсетеді [8].

Татарлар Орал казак әскерлерінің құрамында әу бастан-ақ болды. Олардың көпшілігі христиан дінін, кейбір бөлігі ислам дінін ұстанған. Захаровтың санағын қоспағанда, XVIII-XIX ғасырдың бірінші жартысында армиядағы татарлар саны туралы нақты ақпарат сақталмаған. XIX ғасырдың екінші жартысында татарлар қалада да өмір сүрді («Татарский Слобода» Орал қаласының бұрынғы ескі бөлігінде орналасқан) және Орал бекінісінің (Көшім, Ішкі желіде, Ілек) ауылдарында өмір сүрді [10, 412 б.].

Оралдағы қарақалпақтар саны аз болды, олар негізінен Ішкі желіде өмір сүрді. А.Д. Рябининнің, Н.А. Бородиннің мәліметтерінде әскери бөлімде қазақтар болмағандығын көрсетеді.

1832 жылы Саратов провинциясынан көшкен башқұрттардан тұратын 9-шы башқұрт кантоны Орал казак әскеріне қосылды. Басқару жүйесі атаманға және әскери кеңсеге бағынды. Башқұрттар Орал қаласындағы жұмыс тапсырмаларын, әскери міндеттерін орындаса да, барлық жағынан «бұрынғы өмір салты мен тәртібін» сақтап қалды [3, 328 б.]. Башқұрттардың негізінен құқықтары шектелді. Мысалы: олардың Жайықта балық аулауға құқығы болған жоқ, сонымен қатар, олар Орал әскерінің аумағында жерді пайдалануға байланысты басқа да құқықтарға ие бола алмады. 1862 жылы Орал әскерінде башқұрт бөлімшесінің санында 6095 адамды құрады. 1865 жылы Башқұрт бөлімі Азаматтық бөліміне (ведомоствоға) ауысқаннан кейін, башқұрттардың саны аз болғандығы, Ілекте 88 башқұрт өмір сүргендігін көреміз [11, 313 б.].

XIX ғасырдың екінші жартысында Орал казактарының этникалық құрамын төмендегі деректерде:

1862 жылы А.Д. Рябининнің деректерінде [3, 138-139 б.]:

Орыстар – 70337 (86%);

Башқұрлар – 6095 (7%);

Татарлар – 4168 (5%);

Қалмақтар – 1184 (1,4%);

Қарақалпақ – 220 (0,6%);

Барлығы: 82004 (100%).

1885 жылы Н.А. Бородиннің деректері [9, 313 б.]:

Орыстар – 93648 (93,6%);

Башқұрттар – жоқ;

Татарлар – 5378 (5,3%);

Қалмақтар – 934 (0,9%);

Қарақалпақ – жоқ;

Барлығы: 121717 (99,8%).

XVIII ғасырдың екінші жартысында - XIX ғасырдың бірінші жартысында казактар санының табиғи өсуі мүлтік жағдайдың негізімен шектеліп, оны толтыру маңызды болмады. Сонымен қатар, XVIII-шы ғасырдың соңында балық аулаудан түсетін табыс азайғандықтан, «Әскердің басты мәселелерінің бірі құқықтарын шектеп қана қойған жоқ, сонымен қатар казак сословиясына бұрынғыдай емін-еркін кіру токтатылды, тек рұқсат қағазбен ғана кірді» [3, 358 б.].

XIX ғасырдың екінші жартысында казак әскеріне кіру төмендеді: 1876 жылы әскерге 145, 1882 жылы 185 және 1885 жылы 35 адамесепке алынды [11, 155 б.].

Орал казак әскерінің станциялық қоғамының хаттамаларында казак сословиясына қабылдануға рұқсат беру мынандай түрде негізделді: «...принимая в соображение, что в Войске комплект казаков всех разрядов ... вполне достаточен для отбывания служб и повинностей, а промыслы казаков падают с каждым годом, по мере приращения населения, уменьшения рыбы и истощения земель, что с зачислением в Войско иногородних лиц без особой надобности, народонаселение будет постепенно увеличиваться, а угодья еще больше истощаться... Съезд выборных определяет ... в просьбах ... о зачислении в Войско отказать» [8].

XIX ғасырдың екінші жартысында демографиялық үрдістер Орал казак әскерінің өсуінен қала халқының (казак еместер) өсуі көп болғандығы сипатталады. Үкіметтің 60-шы жылдарда шыққан жарлығы бойынша бұрынғыдай тек Орал казакәскерілерімен шенді-шекпендерге ғана емес, сонымен қатар қалалармен үйлер мен сауда орындарын салу және сатып алу үшін саудагерлердің, колөнершілер мен лауазымды тұлғалардың, жалпы қарапайым халыққа рұқсат етілгеннен кейін халықтың күрт өсуі басталды.

XIX ғасырда Орал казак әскерінің және казак емес бұқара халық санының динамикасы мынадай [3, 326 б.]:

1. Әскери дәрежедегі тұрғындардың саны:

1882 жылы – 82004;

1885 жылы – 99971;

1897 жылы – 114166;

Әскери емес дәрежедегі тұрғындардың саны:

1882 жылы – 6895;

1885 жылы – 36950;

1897 жылы – 530955.

Н.А. Бородиннің кітабындағы казак тобына жатпайтын этникалық топты көрсетеді [9, 133 б.]:

Орыстар – 28059 адам;

Татарлар – 4071 адам;

Қазақтар – 3989 адам;

Еврейлер – 60 адам;

Немістер – 31 адам;

Поляктар – 16 адам;

Башқұрттар – 88 адам;

Бұқара – 6 адам;

Әскери дәрежедегі емес қарапайым бұқара Орал қаласының жалпы халқының үштен бірін (34%) құрады. Калмыков бөлімшесінде барлық тұрғындардың төрттен бірі (24%), Гурьев бөлімінде – 17%-ды құрады. Жалпы 1885 жылы Әскер аумағының тұрғындары арасында әскери емес тұрғындар 26,9%-ды құрады [11, 137 б.].

Мақаланы қорытындылай келе Орал казактарының саны және ұлттық құрамы әр түрлі этникалық топтардан құралғанын көреміз. Санының өсуі патша жарлығынан және XVIII-XIX ғ.ғ. көршілес елдер арасындағы соғыстардан қашып келген босқын халықтармен, тұтқынға түскендермен толығып отырды. Казактардың Жайық бойына келіп, орналасуымен өлкемізге

түрлі мәдени ескерткіштер мен салт дәстүрлер жергілікті халықпен араласып сіністі. Ендеше, бүгінгі ұрпақ өзара татулыққа ұмтылумен бірге нақты тарих сабақтарын білуге тиісті.

Әдебиеттер:

1. Витевский В.Н. Яицкое Войско до появления Пугачева // Русский Архив. 1879. Кн. 4. – 566 с. – https://www.runivers.ru/upload/iblock/d08/038%20tom_Russkiy%20arhiv_1879_vip%201-4.pdf. Пайдаланған уақыты: 12.08.2018 ж.
2. Рычков П.И. Топография Оренбургская. – Оренбург, 1887. – 360 с.
3. Рябинин А.Д. Уральское казачье войско // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – СПб, 1866. – 419 с. – <http://library.kazachiy-hutor.ru/biblioteka/yaickie-uralskie-kazaki/> Пайдаланған уақыты: 24.08.2018 ж.
4. Курилин М. Материалы по истории Уральского казачьего Войска, еще не напечатанные // Уральские Войсковые Ведомости. – 1869. – № 22 – Б. 9.
5. Курилин М. Материалы по истории Уральского казачьего Войска, еще не напечатанные // Уральские Войсковые Ведомости. – 1869. – № 21 – Б. 9.
6. Карпов А.Б. Уральцы. – Уральск: ОКПФ «Старый Уральск», 2009. – 1044 с.
7. Хорошихин М.П. Казачьи войска. Опыт военно-статистического описывания. СПб, 1881. – 780 б.
8. Сагаева С. Уральское казачество. – https://www.yaik.ru/rus/forces/history/index.php?SECTION_ID=264&ELEMENT_ID=2210 Пайдаланған уақыты: 24.08.2018 ж.
9. Витевский В.Н. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. Вып. 2. – Казань, 1889. – 560 с.
10. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. – СПб, 1809. – 712 с. – <https://www.runivers.ru/lib/book4739/58492/> Пайдаланған уақыты: 08.07.2018 ж.
11. Бородин Н.А. Уральское казачье войско. В 2 томах. – Уральск: «Старый Уральск», 2008. – 1048 с.

Рысбеков Т.З., Сагидуллин У.Е.

**ЧИСЛЕННОСТЬ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ УРАЛЬСКОГО
КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА В XVIII-XIX вв.**

В представленной статье рассматривается численность и национальный состав уральских казаков, проживавших в бассейне реки Урал в XVIII-XIX вв. Наряду с вопросами национального и этнического состава, на основе статистических данных определена численность войск. Ареал проживания казаков представлен работами ученых-историков и архивными материалами.

Ключевые слова: Уральские казаки, история, этнический состав, армия, военная коллегия, царь, указ.

Rysbekov T.Z., Sagidullin U.E7
THE NUMBER AND NATIONAL COMPOSITION OF THE URAL
COSSACK TROOPS IN THE XVIII-XIX CENTURIES

The article presents the number and national composition of the Ural Cossacks who lived in the Ural River basin in the XVIII-XIX centuries. Along with issues of national and ethnic composition, the number of troops is determined on the basis of statistical data. The area of residence of the Cossacks is characterized by the work of historians and archival materials.

Keywords: Ural Cossacks, history, ethnic composition, army, military college, tsar, decree.

ӘОЖ 93/94

Мұқтар Ә.Қ. – тарих ғылымдарының докторы, профессор,
«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» директоры
E-mail: muktar64@mail.ru

Ахметова Ұ.Т. – тарих ғылымдарының докторы,
қауымдастырылған профессор,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
E-mail: ulzhan.axmetova.67@mail.ru

Сарсенбаев Е.С. – Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университетінің магистранты
E-mail: erlan9494kz@bk.ru

Н.К. АРЗЮТОВ - ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫН
ЗЕРТТЕУШІ

Аңдатпа. Мақалада Сарайшық қаласына археологиялық зерттеулер жүргізген археолог Н.К. Арзютовтың ғылыми ізденістері зерделенеді. 1937 жылы 6-17 қыркүйек аралығында археолог Н.К. Арзютов Сарайшық қалашығына келіп, алғаш рет кешенді зерттеулерін жүргізеді. Нәтижесінде оның күнделігі және есебі жарияланады. Н.К. Арзютов Сарайшық қаласының тарихын Алтын Ордамен байланыстыра зерттейді. Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі аясындағы № АР05134572 ғылыми жобасын орындауға арналған.

Тірек сөздер: Қазақстан археологиясы, Жошы ұлысы, Алтын Орда, Сарайшық, Саратов, Н.К. Арзютов

Кіріспе. Ортағасырлық Сарайшық қалашығы қай заманда да зерттеушілердің назарынан тыс қалған емес. Өйткені оның Жошы ұлысының астанасы болуы, Жібек жолындағы маңызды қалалар қатарында әлемге әйгілігі даңқын асқақтатты. Мәселен, Сарайджук қаласында 1333-1334-ші жылдары болған араб саяхатшысы Ибн Баттута «Өмірлік саяхат» атты еңбегінде «Мен бүкіл әлемді шарлап шықтым, Сарайшық Бағдадтан кейінгі ең үлкен қала екен. Ол жерде ханның мөлшерлемелері, төрт жалтыраған мешіт және көптеген қонақ үйлер орналасқан. Мені таң қалдырған бұл емес, су жіберу жүйесі. Сарайшықта су әрбір үйге өзі кіреді. Осыны көргеннен

кейін мен шын мәнінде таң қалдым» дегені үлкен таңданысты тудырады [1]. Соңғы жылдары Жайық бойындағы орта ғасырлық қалалар тарихымен шұғылданған тарихшы М.Н. Сдықов X–XIV ғасырлардағы саяхатшылар, саудагерлер мен миссионерлер еңбектерін саралап, Еділ-Жайық өзендері аралығында, Жайық бойларында 8-ден 30 дейін қалалардың болғанын анықтады. Зерттеуші Қырым арқылы Жайыққа жетіп, одан Шығысқа бағыт алған Франческо Бальдучи Пегалоттидің «Практика торговли» еңбегінде Таннан (Азов теңізі жағасындағы қала) Сарайшыққа дейінгі жолдағы жергілікті халықтардың шаруасы үшін қолайлы тауарлар мен қажетті ақшаны жазып қалдырғанын көрсетеді [2].

XIV ғасырда Алтын Орданың гүлденген дәуірінде Моңғолияға саудасаттықты дамыту мақсатында және миссионерлік жоспармен бара жатқан бірнеше елшіліктер Жайық бойымен жүріп өткен. Елшіліктер басында болған Джованни Мариньолли (1338-1353 жж.), испан пірадары Пасхалия (1335–1339 жж.), ағайынды көпестер Франциско и Доминико Пициганилар (1367 ж.) көрген 2 қаланың бірін Сарайшық деп анықтайды. Ал 1562 жылғы Антония Дженкинсонның картасында 2 қала - Сарайшық, оның солтүстігіне қарай Шакафни қалалары анық көрініс табады [2]. Мұның барлығы сол дәуірде-ақ Сарайшық қаласының алдыңғы қатарлы отырықшы мәдениет пен саудасаттықтың орталығы болғанын айғақтайды. Міне осыдан кейін Сарайшық қалашығының құлдыруы басталад Оның басында сөз жоқ казак-орыстар тұрды.

Методология. Зерттеу барысында бүгінгі тарих ғылымындағы салыстырмалы-тарихи, мерзімдемелік, өзектілік, перспективті, логикалық, жүйелілік әдістер кеңінен қолданылады. Оларды пайдалану зерттеу аумағына алынған мәселелерді толыққанды саралауға жол ашады. Олар арқылы Сарайшық қалашығында жүргізілген археологиялық зерттеулер, олардың өзіне дейінгі зерттеулермен байланысы, ерекшелігі, ғалымның өзіндік үлесі нақтыланады. Зерттеу барысында пәнаралық байланысқа да назар аударылды. Зерттеу мәселесі заң, география, саясаттану және өзге де ғылымдармен тығыз байланысты.

Мәселенің зерттелу тарихы. Қазақ даласындағы археологиялық ескерткіштер арасында Сарайшық қалашығының тарихы ерекше қызықты. Кезінде Қазақ хандығының астанасы болған Сарайшық бүгінде аспан астындағы мұражайға айналып көптің қызығушылығын туғызды. Оны ескерген ел президенті Н.Назарбаев туған елдің қадір-қасиетін насихаттаудың маңыздылығын 2017 жылы 12 сәуірде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында айрықша атап өтті. Елбасы мақаласында: «Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі. Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз. Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ. Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы

көне қорымдар мен Жегісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды» деп түсіндіреді [3]. Нәтижесінде Қазақстан Республикасы Үкіметі 2018 жылы 4 сәуірде №162 қаулысымен «Атырау облысы Мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының Атырау облысы мұражай қорығы «Хан Ордалы – Сарайшық» коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорнын Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» республикалық мемлекеттік қазыналық кәсіпорны ретінде қайта құрады [4]. Мұның өзі қаланың ғылыми тұрғыдан зерттеліп, еліміздегі ірі туризм орталығы болуына жаңа леп әкеледі. Алдымен, 2018 жылы Атырау облысы әкімдігінің қолдауымен алғаш рет Жайық өзені суының ескерткішті жою қаупі тоқтатылды.

Сарайшық қаласы тарихын зерттеу кешегі орыс патшасы заманында басталып, бүгінге дейін жалғасын тауып келеді. Оларды сараласақ көне шаһар аталған Сарайшық қалашығы негізінен 2 бағытта зерттелгенін байқаймыз. Біріншісі қаланың пайда болуы мен қалыптасуын тарихи деректер мен ортағасырлық саяхатшылардың жазба деректері арқылы зерттеушілер, ал екіншісі қаланың тарихын археологиялық қазбадан табылған жәдігерлер арқылы ғылыми тұжырымдама жасаған археологтар. Олардың қатарында кеңестік заманда Сарайшықты кешенді зерттеуге талпынған Н.К. Арзютовтың өзіндік орны бар. Ол Самара губерниясына қараған Чумаево Кузнецкий селосында шаруалар отбасында дүниеге келген. 1924 жылдан бастап Саратовтағы Нижневолжский өлкетану мұражайында ғылыми қызметкер ретінде қызметке тұрады. Бұл ғылыми орталықта ол 1938 жылға дейін қызмет атқарады. 1926 жылы Саратов мемлекеттік университетінің педагогикалық факультетін аяқтайды. 1928 жылдан бастап Саратовта ғылыми мұражайда археологиялық бөлімге меңгеруші қызметіне тағайындалып, ғылыми жолын жалғастырған. Содан бастап Төменгі Еділ бойының археологиялық зерттеу жұмысымен айналысып, көшпелі түркілер мен Алтын Орда мемлекетінің Еділ, Жайық өзендері бойында орналасқан ортағасырлық қалаларына қатысты археологиялық қазба жұмыстарын ұйымдастырумен айналысады. Нәтижесінде Н.К. Арзютов Қазақстанға келместен бұрын Сарайшық қаласы туралы алғашқы мәліметтер жинақтап жариялаған Орынбор өлкесінде еңбек еткен П.И. Рычков, XVIII ғасырдың II жартысында Қазақ хандығы территориясына жасалған экспедиция құрамында болған П.С. Паллас, XIX ғасырда топограф А.Е.Алексеев еңбектерімен танысады [5; 6; 7]. Өйткені археологиялық қазбадан кейін жазылған Ғылыми есебінде ол белгілі орыс зерттеушілері еңбектеріндегі Сарайшыққа қатысты материалдарды талдайды. Мәселен, П.С. Палластың: «вообще место сего города рассуждении болотной и соленой земли и бывающего весной наводнения, также несносного мученья от приносимых ветром комаров избрано весьма худое, и может быть во время истощенной татарской силы заложен был для безопасности помянутый город Сарайчик в столь худом месте» деген қорытындысын саралап, қала орнының лайықты тандап алынғанын және оның Алтын Орда астанасы Жаңа Сарайдан Хорезмге, тіпті батыстан шығысқа жететін ең қысқа жол екенін баса көрсетеді [8, 90-91 б.].

Сонымен кәсіби археолог Николай Константинович Арзютов (1899-1942 ж.) Саратов ғылыми мұражайының тапсырмасы бойынша 1937 жылы қыркүйек айының басында Сарайшық қалашығына жетеді. Бұл кезеңде Саратов ғылыми мұражайы Төменгі Еділ аймақтарын зерттеуде өзіндік тәжірибе жинақтағанды. Өз бастамасын 1886 жылы 12 желтоқсанда құрылған Саратов ғылыми мұрағаттық комиссиясынан алатын мұражай Ресей империясы территориясында арнайы тапсырма бойынша жұмыс жасайды. Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясы тарихын зерттеуші Ұ.Ахметова 1884 жылы 13 сәуірде орыс патшасы жарлығында ғылыми мұрағаттық комиссияларға арналған «Негіздеменің» 7-ші бөлімінде «Ғылыми комиссиялар негізгі өзінің міндетіне қоса жергілікті жағдайға байланысты көне ескерткіштерді сипаттау түсіндіру, іздестіру жұмыстарымен шұғылдануы қажет» деп анық жазылғанын жазады [9, 86 б.]. Бұдан Қазақстанмен шектес Ресей губернияларында құрылған осындай комиссиялар Сарайшық қалашығы туралы деректер жинай бастағанын байқаймыз. Олардың ішінде Орынбор, Астрахан ғылыми комиссияларын ерекше атап өтуге болады. Мәселен Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының белді мүшесі И.А. Кастанье қазақ даласын зерттейді. Ол турасында ғалым 1908 жылы «Өткен жылмен салыстырғанда, биыл қазақ даласын толық зерттеуге мүмкіндік алдым» деп мойындайды [9, 210 б.]. Мұрағаттық комиссиялардың ғылыми Еңбектері қазақ даласындағы археологиялық жаңалықтарды жариялап зерттеушілерді ақпараттандырып отырады. Мәселен, Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының 1905 жылғы 23 қыркүйектегі кезекті отырысы Сарайшықтағы Покровский шіркеуінің пірадары Лоскутовтың: «Сарайшық қазір де көне атауымен аталады, тек қазір станица. Жайық өзенінің жағасында Гурьев қаласынан 48 шақырым жерде орналасқан. Көне Сарайшық қаласы орналасқан жер қазірде шығыс жағы Жайық өзенімен қоршалған, ал батысы Жайық өзенінің бір саласы Сарайчинко өзенімен қоршалған, оңтүстігі мен солтүстігі жарқабаққа тіреліп тұр. Сондықтан да көне Сарайшық қаласын төрт жағынан қоршалған, стратегиялық негізде орналасқан қала деп айтай аламыз» деген хатымен танысады [9, 205 б.]. XX ғасырдың бас кезеңінде Сарайшық қирандылары туралы жазған мақаласында ғалым И.Кастанье Хиуа хандығы мен Сарайшық қорғаны аралығындағы керуен жолы моңғол үстемдігі мен Еділ өзеніндегі Сарай қаласының дамыған, тіпті оған дейінгі Еділ және Хазар үстемдігі кезеңінде басты қарым-қатынас жолы болды деп жазған-ды [10, 160 б.]. Қазақ даласындағы тарихи ескерткіштердің тоналуы XX ғасыр басында-ақ комиссия мүшелерін толғантқан. Мәселен, Орынбор комиссиясы төрағасы А.В. Попов: «Из докладов членов Архивной Комиссии усматривается, что за последние годы, с увеличением переселения русских крестьян в Тургайскую область, быстро исчезают в степях драгоценные памятники древности, будучи растаскиваемы переселенцами на хозяйственные надобности. Особенно ... подвергаются каменные бабы и надгробные сооружения из кирпича. Процесс уничтожения древности идет настолько быстро, что уже за последний годы вспоминаем о некоторых из них служат только фотографии, снятые редкими почитателями археологий и этнографии самые же памятники уже исчезли» деп көші-қон мекемесіне хабарлағанды [11]. Осындай күрделі мәселелердің Сарайшықта да орын алғанын Н.Арзютов алдын ала зерттеушілер еңбектерімен танынысқан кезеңде байқайды. Ол есебінде

қалашықтың тоналу бастамасын казак-орыстардың 1580 жылы салғанын жазып қояды.

Ғалым кәсіби археолог П.С. Рыковтың шәкірті болатын. Төңірегіне талантты жастарды шоғырландырған П.С. Рыков өзі басқаратын Төменгі - Еділ өлкетану институты жанынан аспирантура ашады. 1932 жылы оның жетекшілігімен «Археология және таптық қоғамға дейінгі тарих» мамандығы бойынша И.В. Синицын (1928-1932 гг.) және Н.К. Арзютов (20.11.1932 г.) кандидаттық диссертацияларын жазады. Көп ұзамай И.В. Синицын «Кремневые орудия дюнных стоянок северного побережья Каспийского моря» тақырыбында диссертациясын қорғайды [12].

Н.К. Арзютовтың археологиялық мақалалары 1926 жылы көпшілікке белгілі бола бастады. Оның 1928 жылы жазылған «Поздние кочевники нижнего Поволжья» мақаласы ұстазы П.С. Рыковтың ұйымдастыруымен жарық көрген ғылыми жинағына басылады. Мақаласында ғалым Ресейдің оңтүстік-батыс аймағында өмір сүрген көшпелі түркі тайпалары тарихына назар аударып, олардың тұрмыс-тіршілігі мен әдет-ғұрпына талдау жасайды. Ол: «...быт этих народностей в IX-XII веках весьма напоминает быт современных киргизов и калмыков. Стада крупного и мелкого скота, табуны лошадей доставляли им средства передвижения, продукты питания, материалы для жилища и одежды» деп көшпелі халықтарды өзара салыстырады [13, 1 б.]. Автор бұл жерде «киргиз» деп қазіргі «қазақ» халқын меңзейді. Ғалымның бұл еңбегі қазақ этнографиясына да керекті мәліметтерді жинақтайды. Ал 1930 жылы ол он беттен тұратын «Золотая Орда» мақаласын ғылыми басылымға ұсынады. Ол бұл мақаласында Алтын Орда қалаларының жағдайын, ішкі-сыртқы мәселелерін жазып, олардың тарихта алатын орнына баға береді. Алтын Ордадағы Үлкен және Кіші Сарайлардың мәселелерін зерделейді [14].

П.С. Рыков шәкірттерімен 1931 жылы Сарай Батудың қирандыларын зерттейді, ал 1933 жылы Қарағанды округінде ұйымдастырған Нұра экспедициясын басқарады. Кейін Ә.Марғұлан өз монографиясында Нұра экспедициясы құрамында П.С. Рыков, М.И. Артамонов, М.П. Грязнов, Н.К. Арзютов, И.В.Синицын сынды археологтар жұмыс жасағанын атап өтеді [15]. Экспедицияның басты табысы Беғазы-Дәндібай ескерткішінің ашылуы еді. Мұның өзі П.С. Рыков пен П.К. Арзютовтың Қазақстан археологиясымен жете таныстығын айғақтайды. Шәкірті де ұстазын айрықша қадірлеген. 1936 жылы П.С. Рыковтың ғылыми, педагогикалық және қоғамдық қызметіне 25 жыл толғанда П.К. Арзютов өз мақаласын арнайды [16].

1937 жылы Саратов аймағында репрессия етек алады. Содан 14 тамызда П.С. Рыков тұтқындалып, 10 жылға қамалады. Бұл кезеңде ол Саратов мемлекеттік университеті тарих факультеті деканы және Төменгі - Еділ өлкетану институтының директоры болатын. Осындай жағдайда Н.К. Арзютов Сарайшыққа аттанады. Зерттеуші Сарайшық экспедициясы 15 күнге созылды деп жазады. Оның күнделігі 6-17 қыркүйек аралығын қамтиды. Дегенмен ғалымның экспедициясын еш негізсіз 1936 жылы болған деп жазушылар да болды. Мәселен Т.Байшеркешов: «Революциядан кейін 1936 жылы сентябрь айында Саратовтың облыстық музейі қазып, зерттеген. Бұл соңғы зерттеудің кейбір материалдары құралып жатқан Гурьевтің облыстық музейінде бар. Қалған көпшілігін Саратовтың музейі ғылыми зерттеп, жақында жібермекші» деп 1940 жылы «Социалистік Қазақстан» газетіне

жазған болатын [8, 102 б.]. Мақалада сол тұстағы елдегі репрессияға ұшырауына байланысты Н.К. Арзютов аталмағанымен осы экспедиция сөз болғаны белгілі. Жаңа экспедицияға Қазақстанды зерттеу қоғамының Батыс Қазақстан бөлімшесі көмек көрсетеді. Саратов ғалымдарымен Батыс Қазақстан бөлімшесі арасындағы ғылыми қарым-қатынас П.С. Рыков тұсында ерекше дамыған болатын. Оралдықтар профессор П.С. Рыковтың «Изучение Уральской губернии в археологическом отношении» тақырыбындағы баяндамасын бір кезеңде асқан қызығушылықпен тыңдаған еді. Кейін баяндама «Советская степь» газетінде жарық көреді. Араға уақыт сала ғалым «Исследование озеро Чалкара», «К изучению Уральской губернии», «Исследование рыболовства и рыбоводства на реке Урале» ғылыми мақалаларын да Қазақстанда жариялайды [17].

Сонымен Н.К. Арзютов 1937 жылы 6 қыркүйектен бастап Сарайшықта қазба жұмыстарына кіріседі. Ол алдымен Паллас, Алексеев, Лоскутов қалдырып кеткен ақпараттарды тексеру мақсатымен Сарайшық қаласының кіреберіс дуалын анықтауға жұмыстанады. Дегенмен, сол кезеңде өзі көрген дуалдың ескі қамалмен байланысын нақтылай алмай, қосымша зерттеу жұмысы қажет екендігін хабарлайды. Саратовтық ғалым қалашықтың 13 жеріне қазба жасап, соңғы 13-ші қазба жерінде 5 бөлмелі құрылыстың орнын аршып алады. Бұл қалашық тарихына қатысты маңызды құнды артефактілер еді. Археолог есептік жазба барысында Сарайшық қаласының Алтын Орда қалаларының бірі екендігін алға тартып, оның құрылысын Бату хан салуы мүмкін деген болжамды негізге алады. Алтын Орда қалаларының көпшілігі Әмір Темірдің шапқыншылығынан кейін құлдырап кетсе, ал Сарайшық қаласы өзінің күшін әлі жоймаған деп есептеген. Есептік жазбаның алғашқы парақтарында Сарайшық қаласына қатысты жазылған деректерге қысқаша сипаттамаларды бере келіп, ары қарай өзінің жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесі туралы жазған. Археологтың айтуы бойынша картада көрсетілген қалашықтың сол кездегі жағдайы бірнеше метрге дейін ығысып, орны сақталмағанын баяндайды. «...Если сравнить теперешнюю топографию с той, которая зафиксирована на карте 60-х годов прошлого столетия, то мы увидим значительные расхождения. Поселку Сарайчик все время приходится отступать вглубь от берега, так как последний ежегодно в половодье обваливается порядочными кусками...» деп Сарайшық қаласының нақты жай күйін баяндайды. Осылайша ескі Сарайшық қаласының ені 300 метр, ұзындығы бойынша 1100 метр жерді су шайып кеткен. Мақалада ағып жатқан Жайық өзенінің әсерінен Сарайшық аумағының 320 гектарға жойылғандығын жазылды [8, 89-90 б.]. Н.К. Арзютовтың бұл мәліметтерінен Сарайшық қалашығының қорғалуы керектігі жөнінде алғашқылардың бірі болып дабыл қаққандығын байқаймыз.

Н.К. Арзютов өзінің ұйымдастырған археологиялық қазба жұмыстары барысында алдына қойған мақсаты ретінде қаладағы тұрғын үйлер аймағын аршу болып табылатынын келтіреді. Ол «моей первой и главной на 1937 г. задачей было отыскание жилой части города...» деп нақтылап көрсетеді. Оның назарын осы аймақтан табылған мыс және күміс теңгелер аудартады. Зерттеуші қазба жұмыстарын жүргізбес бұрын жер бетінен жиырмадан астам монеталарды тауып алып, оларды тексеруге жібереді. Оның ішінде 11-і тазаланып, теңгелердің хронологиялық мерзімін анықтауға көңіл қояды. Табылған монеталардың 9-ы Өзбек ханның кезінде қолданылған теңгелер

болса, ал 1-і Қызыр ханның кезінде соғылған теңгелер екенін анықтаған. Осылайша бұл табылған теңгелердің уақытын XIV ғасырдың екінші жартысына сәйкес деген тұжырымға келеді. Зерттеуші археологиялық қазба жұмыстарын жасау барысында нақты төрт міндетті алға қойған. Олар:

- 1) археологиялық қалдықтар бар жерлерді нақтылап суретке түсіру;
- 2) жағалаудағы тұрғын үй болуы мүмкін жерлерді толықтай аршу;
- 3) тез арада аршуды қажет ететін, сақталуына қауіп төніп тұрған аймақтар;
- 4) антропологиялық қазбаларды жинақтау деген мақсатпен жұмыс атқарады.

Осы міндеттердің ішінде Н.К. Арзютов төртіншісіне аса қатты көңіл аударған. Себебі, Сарайшық қаласында Алтын Орда хандарының жерлеу орындары сақталғанын жақсы білген. Осыған байланысты ол XIV ғасырдың соңында Пипигонның жасаған картасын пайдаланып, археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген [8, 93 б.]. Археологиялық қазба барысында Н.К. Арзютов 13 ор қазып, орлардың құрылымын сипаттайды. Қазба қортындысында алғаш рет «Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин золотоордынского города Сарайчика» ғылыми есеп дайындалады. Араға уақыт сала 1949 жылы есеп Қазақ ССР ҒА жарияланамында жарияланып, болашақ зерттеушілерді назарына ұсынылады.

1937 жылғы экспедиция барысында табылған заттар Саратов музейіне әкетілді. Соңғы зерттеулер бойынша олар бүгінге дейін музейдің қорында сақтаулы тұр [18, 59 б.]. Н.К. Арзютов табылған заттарды не мақсатпен алып кеткендігі жөнінде өз есебінде, не болмаса басқа жазбаларында баяндамайды. Әлі күнге дейін өлке тарихшылары үшін бұл жұмбақ болып келеді. Ол турасында 2008 жылы Сарайшық қаласына жүргізілген қазба жұмыстарының есептік жазбасын дайындаған К.Құдабай: «Сарайшық қаласын зерттеушілер көп. Солардың ішінде Н.К. Арзютов болды. Ол тапқан заттарын өзімен бірге алып кеткен. Бірақ не мақсатпен кеткендігі жөнінде еш мәлімет жоқ. Кейін бұл жерде Ә.Марғұланның қазба жұмыстары жүргізілді. Археолог Ә.Марғұлан бұл жерде табылған жәдігерлердің әлі күнге дейін толық нұсқасы жоқ екендігін айтты. Ғалым бұл сол кездегі саясаттың кесірі деп те айтып өтті» деп анықтай түседі [19].

Экспедиция соңында Н.К. Арзютов зерттеу нәтижесінде қалашықтан табылған бірнеше жәдігерлерге, қалашықтың құрылысына, кирандыларға өз бағасын береді. Ол: «...1395 жылы Әмір Темірдің шабуылынан кейін Алтын Орданың қалалары бірінен соң бірі құлдырай бастады, бірақ Еуропа мен Азияның кіндігінде орналасқан Сарайшық қаласы Алтын Орданың негізгі қаласы ретінде ұзақ сақталып тұрды» деп жазады [20].

1950 жылы Сарайшық қаласына археологиялық зерттеу жұмысын ұйымдастырған Г.И. Пацевич Н.К. Арзютов экспедициясына: «... но впервые раскопки на территории его производились лишь в 1937 году... . Экспедицией этой было заложено 15 раскопок которые, судя по отчету дали богатый керамический материал, но ни одного, более или менее крупного, заслуживающего особого внимания объекта, экспедицией вскрыто не было» деген пікірін білдіреді [21, 105 б.]. Біздіңше мұндай қорытындыға И.Сталин заманындағы қуғын-сүргін саясаты әсер еткендей. Өйткені экспедиция

кеңестік археологтарына қарсы басталған репрессия кезінде жүргізілді және ол XX ғасырдың 50-шы жылдары жалғасын тапты.

П.С. Рыков ұсталғаннан кейін 1 жыл өткен соң 1938 жылы 4 тамызда Н.К. Арзютовке де жала жабылады. Ол турасында Саратов университетіндегі археологиялық зерттеулерді зерделеген Н.Малов мұрағат деректеріне сүйене отыра: «Не исключено, что последнее общее собрание института краеведения состоялось 12 января 1938 г. На нем присутствовали: Сеницын, Трофимов, Степанов, Акимов, Рассудова, Ардабацкая, Кротков и Арзютов. В институте одновременно трудились многие сотрудники Саратовского областного музея краеведения. В результате следственных мероприятий органы НКВД расширили круг членов не существовавшей - вымышленной - «организации врагов народа», в которую помимо П.С. Рыкова включили сотрудников НВИК и музея: Н.Н. Дмитриева, Н.К. Арзютова и В.А. Сушицкого. В 1937-39 гг. обстановка в институте и музее была тревожно-напряженной, сотрудники давали объяснения и характеристики на подследственных коллег. И.В. Сеницын был обязан издать приказ № 16 от 5 августа 1938 г., в двух пунктах которого констатировалось: «1. Б. научн. сотр. Института Сушицкого В. А., как арестованного органами НКВД, снять с работы с 1-го августа с/г. 2. Научн. сотр. Института Арзютова Н.К., как арестованного орган. НКВД, с работы снять с 5 августа с.г.» деп анықтайды [12]. Қорытындысында сот оны 10 жылға бас бостандығынан айырып, саяси құқығынан біржолата айырады [22]. Бұл шешімді сол кездегі КСРО-ның Әскери Коллегиясының Жоғарғы Соты шығарады. Содан Н.К. Арзютов Саратов Өлкетану мұражайындағы ғылыми қызметкерлер П.С. Рыков, Н.Н. Дмитриев, В.А.Сушицкийлермен бірге бір эшалонмен сол кездегі ең қатал ГУЛАГ-қа қатаң жазаны өтеуге жіберіледі [23]. Бірақ, көп ұзамай-ақ 1942 жылы 22 қазанда Краснодар қаласының лагерінде Н.К. Арзютов көз жұмады. Ұстаз бен шәкірттің еңбектерін саралаған зерттеуші Е.К. Максимов Н.К. Арзютовтың Төменгі Еділ территориясында Алтын Орданың өрлеу дәуіріндегі түркітілдес халықтардың ескерткіштерін зерттеуге үлес қосқанын, нәтижесінде «О чем говорят курганы: Рассказы об археологических находках в Нижнем Поволжье», «Поздние кочевники Нижнего Поволжья», «Памятники Золотоордынской эпохи в Нижнем Поволжье по данным раскопок и разведок 1924 г.» т.б. іргелі зерттеулерінің жазылғанын ерекше атап өтеді [24].

Н.К. Арзютов П.С. Рыковпен бірлесе Ресейдің археологиялық институттарын құруға, оның ары қарай дамуына үлес қосты. Зерттеуші А.А.Формозов: «XX ғасырдың жиырмасыншы жылдары жана университеттер мен орталықтар ашылды. Бұл орталықтарда археологтар даярланып шықты. Оларға дәріс берушілер қатарында Н.К. Арзютов, И.В. Сеницын, П.Д.Степанов, Т.М. Минаева бар» деп жоғары бағалайды [25].

Н.К. Арзютов өзінің қысқа ғұмырында тарих ғылым үшін мол мұра қалдырады. Бүгінде шамамен оның 15 ғылыми зерттеуі белгілі. Олардың қатарында «Древние финны Нижнего Поволжья» (1928), «Поздние кочевники Нижнего Поволжья» (1928), «Финны Саратовского края в XIII-XV веках» (1928), «Материалы по археологии поздних кочевников Нижнего Поволжья: из раскопок 1925 года» (1929), «Золотая Орда»(1930), «Мордва Нижневолжского края по данным археологии» (1931), «О чем говорят курганы» (1936) сияқты бірқатар ғылыми еңбектері көпке танымал [26].

Қорытынды. Саратовтық археолог 1937 жылғы қалыптасқан саяси қуғын-сүргінге қарамастан Сарайшық қаласын археологиялық тұрғыдан кешенді зерттеуге өз үлесін қосты. Әрине Сарайшықты толыққанды зерттеуге экспедиция алдында археологтардың ұсталып қамалуының белгілі дәрежеде әсер еткенін жоққа шығаруға болмайды. Соған қарамастан ғалымның жазбалары бүгінгі зерттеушілер үшін маңызды. Біз үшін ендігі мақсат оның қалдырған мұраларын толық игерумен қатар, археологиялық қазба кезінде табылып, Саратовқа әкелілген тарихи жәдігерлерді анықтау, мүмкін болса оларды ғылыми айналысқа қосу.

Әдебиеттер:

1. Сарайшық-ежелгі қаланың ұлылығы. – voxprouli.kz/kz/history/... Пайдаланған уақыты: 12.04.2018 ж.
2. Сдыков М.Н. Средневековые города в Западном Казахстане. – <http://e-history.kz/ru/contents/view/1355>. Пайдаланған уақыты: 22.04.2018 ж.
3. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 2017. – №70. – 12 сәуір. – Б. 1-2.
4. «Атырау облысы Мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасы». – adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000162. Пайдаланған уақыты: 12.04.2018 ж.
5. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. – Уфа: Китап, 1999. – 312 с.
6. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. Ч. 1. – СПб., 1773. – 786 с.
7. Алексеев А.Е. Уральские ведомости. – 1867. – №30.
8. Сарайшық бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ. Кипиев. – Атырау: «Азатай» баспасы, 2015. – 224 б.
9. Ахметова Ұ.Т. Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясы (1887–1918 жж.). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. – 320 б.
10. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2007. – 516 с.
11. Akhmetova U., Muktar A., Nurmanova A. The Historical and Ethnographical Research on Kazakhstan done by Foreign Scientists of XIX–XX Centuries: the Case of J.A. Castagné's Studies // Bylye Gody. – 2016. – Vol. 42. – Is. 4. – P. 1305-1314.
12. Малов Н.М. Археология в Саратовском университете и Нижне-Волжском институте краеведения на переломе эпох (1920-1930-е годы) // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения. – 2017. – Т. 17. – Вып. 3. – С. 403-406.
13. Арзютов Н.К. Поздние кочевники Нижнего Поволжья / Сарат. гос. обл. музей. - Саратов: Тип. Саризолятора, 1928. – 4 с.
14. Арзютов Н.К. Золотая Орда / Нижне-Волжский краевой музей. – Саратов: Тип. Саризолятора, 1930. – 10 с.
15. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 360 с.
16. Арзютов Н.К., Сеницын И.В., Сушицкий В.А. 25-летие научной, педагогической и общественной деятельности П.С. Рыкова // Известия Нижне-волжского Института краеведения. – 1936. – Т. 7.

17. Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты (БҚОМА), 432 қ., 1 т., 1 іс.
18. Тасмағамбетов И., Самашев З. Сарайчик. – Алматы: ОФ «Берг» 2001. – 320 с.
19. Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі қоры: Викторovich В., Құдабай К. Сарайшық қаласына жүргізілген қазба жұмыстарының есептік жазбасы (2008 жыл шілде-тамыз).
20. Арзютов Н. Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин Золотоординского города Сарайчика // Известия Академий наук Казахской ССР. Серия археологическая. – 1949. – Вып. 2. – С. 126-134.
21. Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы. Атырау қаласы және Махамбет ауданы. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2013. – 302 б.
22. Арзютов Николай Константинович (1899). – <https://ru.openlist.wiki/> Пайдаланған уақыты: 10.04.2018 ж.
23. Малов Н.М. История археологии. Советская археология в Саратовском государственном университете (1918-1940): Организационные становление, развитие и репрессии. – Саратов. – 257 с.
24. Максимов Е.К. Неизвестное в биографиях П.С. Рыкова и Н.К. Арзютова // Судебная культурно-историческая область. – Саратов, 1994. – С. 3-5.
25. Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма: Истикографические очерки. 2-е изд., доп. – М.: Знак, 2006. – 344 с.
26. Российская Единая Библиотека. Электронный каталог. Н.К. Арзютов. – <https://search.rsl.ru/ru/search#q=н.к.%20арзютов>. Пайдаланған уақыты: 20.08.2018 ж.

**Муктар А.К., Ахметова У.Т., Сарсенбаев Е.С.
Н.К. АРЗЮТОВ - ИССЛЕДОВАТЕЛЬ СРЕДНЕВЕКОВОГО
ГОРОДИЩА САРАЙШЫК**

В статье рассматриваются научные изыскания археолога П.К. Арзютова. В период с 6 по 17 сентября 1937 года археолог Н.К. Арзютов приехал в городище Сарайшык и впервые проводил комплексные исследования. В результате публикуется его дневник и отчет. П.К. Арзютов изучает историю города Сарайшык в взаимосвязи с Золотой Ордой. Статья выполнена в рамках реализации проекта №АР05134572 Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Ключевые слова: археология Казахстана, Улус Жошы, Золотая Орда, Сарайшык, Саратов, Н.К. Арзютов.

**Muktar A.K., Akhmetova U.T., Sarsenbayev E.S.
N.K. ARZYUTOV RESEARCHER OF THE MEDIEVAL
SETTLEMENT SARAISHYK**

The article discusses the scientific research of the archaeologist P.K. Arzyutov. In the period from September 6 to 17, 1937, archaeologist N.K. Arzyutov came to the Saraishyk site and for the first time conducted comprehensive studies. As a result, his diary and report is published. P.K. Arzyutov is studying the history of the city of Sarayshik in conjunction with the Golden Horde. The article was made within the framework of the project implementation

No. AR05134572 of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: archeology of Kazakhstan, Ulus Juchi, Golden Horde, Sarayshyk, Saratov, N.K. Arzuytov.

УДК 94 (574); 94 (470)

Нургалиева А.М. – доктор исторических наук, доцент,
ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: agilan2009@rambler.ru

ПАВЕЛ РОМАНОВИЧ БУКАТКИН – ЧЕЛОВЕК-ЛЕГЕНДА!

Аннотация. Статья рассказывает о жизни и деятельности ветерана Великой Отечественной войны, почетного профессора ЗКГУ имени М.Утемисова, Павла Романовича Букаткина. Он доказал, что Западный Казахстан был ближним тылом Сталинградского фронта. Он создал собственную оригинальную методику преподавания и основал университетский музей Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Уральск, ЗКГУ имени М.Утемисова, спецсеминар по Великой Отечественной войне, битва на Курской дуге, интернет-портал «Память народа», музей Великой Отечественной войны.

С 1946 года жизнь Павла Романовича Букаткина – почетного гражданина Уральска, почетного профессора ЗКГУ имени М. Утемисова связана с Уральским пединститутом (ныне Западно-казахстанский государственный университет). В апреле 2018 года ему исполнилось 95 лет.

Проработав преподавателем более шестидесяти лет, он привык жить по расписанию, предусматривающему пунктуальность абсолютную. Военная точность тоже ему присуща. Он преподавал историю СССР студентам-историкам. «Мы, студенты истфака Уральского пединститута им. А.С. Пушкина, – пишет выпускник УПИ Александр Суетин, – всегда отмечали в его лекциях и семинарах научную строгость и основательность. Так подробно, страстно, со знанием дела мог рассказывать о войне только сам участник событий, фронтовик!» [1]. Павел Романович сформировал собственную модель информационной методической среды. Выпускники истфака до сих помнят знаменитый «Кабинет Истории СССР» в блоке «Б». Методическое обеспечение чтения лекций было по проектам Павла Романовича автоматизировано, на сколько тогда позволяли технические возможности.

Но, пожалуй, ярче всего оригинальные элементы педагогических технологий П.Р. Букаткина проявились в проведении спецсеминара по Великой Отечественной войне. Получить зачет по этому предмету было очень непросто. Методологическими ориентирами при ведении спецсеминара преподавателем были избраны: системный, деятельностный, личностно-ориентированный подходы.

Обращает на себя внимание рациональное руководство познавательной и практической деятельностью студентов, их

интеллектуальным развитием. Его семинар являлся своеобразной мастерской, где происходило обучение самообразованию, а также шло раскрытие творческого потенциала студентов.

Римский педагог Квинтилиан в сочинении «О воспитании оратора» высказал мысль о том, что творчество педагога заключается в правильном выборе средств обучения, основанном на соблюдении соответствующих правил. И этим правилам П.Р. Букаткин учил своих студентов, учил основательно и требовательно. Очень жестко он учил, например, оперативности формулирования мыслей, объективации проблемы (рассмотрению по пунктам от простого к сложному), выделению в проблеме подпроблем, частей.

Семинар помогал развивать и совершенствовать дидактические навыки: в доступной форме излагать материал, ясно преподносить проблему, вызывать познавательный интерес к предмету. Участники семинара учились формулировать собственные оценочные суждения по проблеме, совершенствовали речевые способности, культуру и технику речи. Ответственная работа на семинаре способствовала и развитию академических способностей, таких как знание своего предмета и способности к научному поиску. Таким образом, анализируя педагогическую и методическую деятельность П.Р. Букаткина, мы отмечаем наличие целостной системы, комплекса качества педагога.

Спецсеминар по Великой Отечественной войне, пожалуй, можно назвать визитной карточкой педагога-ветерана. И это неслучайно. Он сам был участником этой войны, хотя в рассказах о собственном боевом пути Павел Романович всегда был немногословен. Он относится к тому поколению, которое война застала на выпускном вечере. Поэтому рассвет 22 июня 1941 года выпускник Уральской школы № 5 Павел Букаткин с одноклассниками встречал на берегу Урала.

Еще в мирное время он собирался поступать в Ленинградское военнопограничное училище. Перед окончанием школы будущий Павел вел активную переписку с Ленинградским военно-морским училищем, в которое мечтал поступить. Но его планам, как и планам миллионов других сограждан, не суждено было сбыться. Помешала война. «Меня направили учиться в авиационное училище под Фрунзе, благо здоровье позволяло, – рассказывает Павел Букаткин. – Мы летали на учебных самолетах У-2, но стать летчиками нам не удалось. Когда под Сталинградом стало жарко, наши «кукурузники» перекрасили в зеленый цвет, подвесили бомбодержатели, установили авиационные пулеметы ШКАС и отправили на фронт, где немцы имели пятикратное воздушное преимущество. Училище расформировали, а курсантов отправили куда кого. Нас, вторую эскадрилью, отправили в Самарканд в эвакуированное из Воронежа военное училище связи» [2]. Пятерым отличникам после окончания учебы в качестве награды дали путевки в Иран. Поехал только один. Остальные четверо, в том числе и Букаткин, попросились сразу на фронт.

Летом 1943 года выпускник училища связи, двадцатилетний лейтенант Букаткин попал на фронт. Да не просто на фронт, а на Курскую дугу, в тот самый момент, когда советские войска готовились к решающему контрнаступлению. Едва выгрузившись из эшелона, он оказался в районе боевых действий на Курской дуге. Под утро пригород Курска разбомбили

вражеские самолеты. Как потом станет известно, это был самый страшный артоналет за всю историю Великой Отечественной войны – сразу 500 фашистских самолетов. Таких бомбежек нигде больше ему не доводилось переживать. Земля была «перепажана» насколько глаз хватало.

Курскую битву фронтовик считает одной из самых тяжелых, в которых пришлось побывать. Вот, как он рассказывал об этом: «Когда перешли в контрнаступление, было трудно понять, где фашистские танки, где советские. Где наши бойцы, а где немцы. Все было в чаду и копоти, солнца было не видно, небо застлало дымом. Обстановка была очень тяжелая, не уверены были, что живыми останемся. Но, слава богу, за всю войну отделался только царапиной – пуля скользнула по пальцу. Когда шли от Ельца до Курска, все деревни были пустыми – перед началом боевых действий людей выселили кого куда. Нас пустили по просёлочным дорогам. Обозы отстали, есть было нечего, в день давали по ложке сахарного песка и больше ничего. Доходило до того, что ели дохлую конину» [2].

Павел Букаткин воевал в составе 140-й Сибирской стрелковой дивизии, в 96-м стрелковом полку, был командиром радиовзвода в роте связи, обеспечивал связь между батальонами и штабом полка. Участвовал в боевых действиях на Центральном, Белорусском, первом и втором Украинских фронтах. О том, как и где воевал, Павел Романович говорит буквально в двух словах. Прокладывать и восстанавливать связь приходилось в любых условиях – под обстрелом, «под носом» у врага, в тылу и на передовой, в бою и в затишье. В беседе с корреспондентом Златой Удовиченко на вопрос о том, где было страшнее всего или тяжелее, он ответил, что было трудно всегда, особенно при форсировании рек: «Ну, представьте, пехотинец, например, переплыл реку, сам мокрый, все мокрое. Он просушился, и порядок. А радисту мало переплыть, ему нужно радиостанцию сухой переправить. Чуть намокнет – и все, только в мастерскую отправлять. Это долго, а связь нужна здесь и сейчас. При этом радиостанции у нас были Р-5 – такие здоровенные тяжеленные ящики. Попробуй его сухим переправь» [3].

После Курской дуги Павел Букаткин участвовал в освобождении Украины, Белоруссии, Польши, затем попал в Чехословакию. И день 9 мая ветеран встретил там. Вот, что он вспоминает об этом: «Часа в два ночи меня будит дежурный радист: товарищ капитан, просыпайтесь, война кончилась, только что по рации передали! Что тут началось! Все высыпали наружу, у кого было 100 грамм, у кого 200, у кого и побольше было. Выпили, стали салютовать. Кто из автомата, кто из пистолета, даже миномётчики стали стрелять, правда, по озеру, которое было неподалёку. Озеро, кстати, было красивое, на берегу стоял элитный санаторий... Но рады были до смерти, когда окончательно рассвело – после минометного салюта поверхность озера покрылась рыбой. Так что мы три дня только этой рыбой и питались» [2]. Последний бой для капитана Букаткина отгремел уже после подписания акта о безоговорочной капитуляции Германии. Это была кровавая битва за Прагу. С недавнейшей фашистской группировкой в Чехии пришлось воевать уже 10 и 11 мая 1945 года. Поэтому помимо 9 мая ветеран отмечает еще и 11-е, т.к. для него война закончилась именно в этот день. За освобождение Чехословакии Павел Букаткин Указом Президиума Верховного Совета Союза ССР от 9 июня 1945 года был награжден медалью «За освобождение Праги» [4].

О том, как воевал, можно судить по наградам. Это множество медалей, три ордена Отечественной войны и орден Красной Звезды. Здесь хотелось бы привести сведения из наградных листов, оригиналы которых хранятся в архиве Министерства обороны РФ, а с их сканированными копиями можно ознакомиться электронной базе данных «Память народа» – крупнейшего интернет-портала о судьбах героев Великой Отечественной войны. Например, на рисунке 1 представлено описание подвига (30.09.1944 г. – 10.10.1944 г.) из наградного листа по представлению к Ордену Красной Звезды.

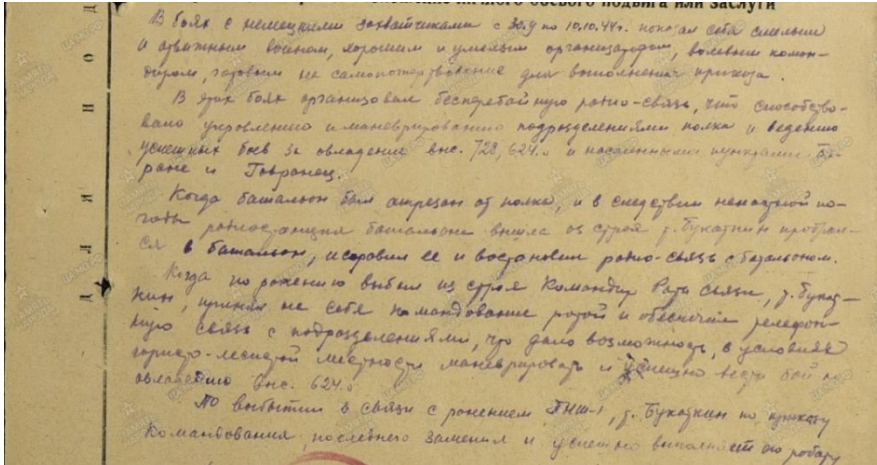

Рисунок 1 – Описание подвига (30.09.1944 г. – 10.10.1944 г.) из наградного листа по представлению к Орденоу Красной Звезды [5]

А на рисунке 2 показаны наградные листы по представлению к орденам Отечественной войны.

[illegible]

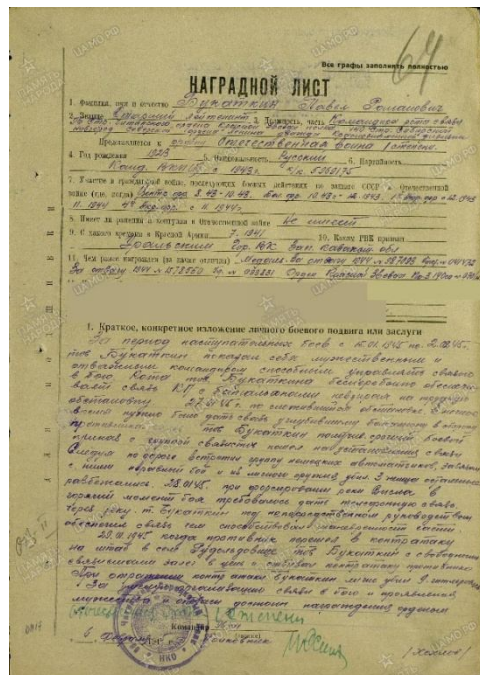

Рисунок 2 – Наградные листы по представлению к орденам Отечественной войны [6; 7]

Кроме того за героизм, проявленный в боях, П.Р. Букаткин награжден двумя медалями «За отвагу», «За Победу над Германией», чехословацкими медалями «За храбрость перед врагом», «За взятие Дукли», юбилейными медалями.

Заслуги деятельного ветерана помнят далеко за пределами Казахстана: он является заместителем председателя совета ветеранов 152-й отдельной стрелковой бригады 118-й Мелитопольской Краснознаменной ордена Кутузова стрелковой дивизии. К 70-летию Победы президент Белоруссии Лукашенко прислал П. Букаткину поздравление.

Научная деятельность П.Р. Букаткина посвящена проблемам Великой Отечественной войны. Научной работой Павел Романович Букаткин занимался, совмещая ее с работой преподавателя.

К научным исследованиям ученого-фронтовика вполне применимо, по моему мнению, такое понятие как «творчество». Что такое творчество? Это деятельность, порождающая нечто новое, ранее не бывшее, на основе реорганизации имеющегося опыта и формирования новых комбинаций знаний, умений, продуктов. Творчество имеет разные уровни. Для одного уровня творчества характерно использование уже существующих знаний и расширение области их применения, на другом уровне создается совершенно новый подход, изменяющий привычный взгляд на объект или область знаний. Даже краткий обзор деятельности П.Р. Букаткина на научном поприще позволяет отнести ее именно к творчеству.

Известно, что о Великой Отечественной войне у нас было написано книг, брошюр, научных и журнальных статей больше, чем о любом другом

периоде истории СССР. И среди этого многообразия печатных работ исследования ученого-фронтовика П.Р. Букаткина занимают достойное место.

Как много работ носят компилятивный характер. Ценность же трудов Павла Романовича основана на критическом использовании автором самых разнообразных сведений. Для создания наиболее полной картины им проводилась тщательная и системная работа, требующая привлечения широкого круга источников: архивных документов, материалов полевых исследований, воспоминаний участников событий.

Военная тема стала главным смыслом его исследований на всю жизнь.

Он успешно закончил аспирантуру Казахского государственного университета и защитил кандидатскую диссертацию, посвященную участию западноказахстанцев в войне. Причем вторая глава его диссертации «Западный Казахстан – ближний тыл Сталинградского фронта» с полным основанием может быть оценена как новое слово в науке о Великой Отечественной войне.

Эта диссертация, а также многочисленные научные труды, которых насчитывается около 100, внесли большой вклад в раскрытие малоизвестных исторических фактов. Так, настойчивый исследователь сумел опровергнуть существовавшее до 70-х годов XX века представление, что весь Казахстан был глубоким тылом. Именно П.Р. Букаткин ввел в научный оборот факты о массированных бомбардировках станций Сайхин, Шонгай и Жанибек на западе нашей страны, имевших цель вывести из строя железную дорогу, соединявшую тыл с фронтом.

Почти до середины 70-х годов даже именитые историки не знали о том, что Западный Казахстан был прифронтовой зоной. «Более того, - рассказывает ветеран, - когда я поехал в Академию наук СССР, чтобы получить пропуск для работы в архиве Министерства обороны страны, мне говорили: «Вас ввели в глубокое заблуждение. Общеизвестно, что Казахстан в годы войны был глубоким тылом и никаких военных действий там никогда не было!».

Основным побудительным мотивом для выбора темы исследования, которой П.Р. Букаткин посвятил свою жизнь, стала его поездка в 60-е годы по набору студентов в поселок Джанибек, когда он был уже преподавателем института. Там фронтовик-историк открыл для себя, что приграничная часть Казахстана была не просто ближним тылом Сталинградского фронта, но и регулярно подвергалась авиационным налетам. Ему показали разбитые дома, промышленные предприятия. Он собрал все воспоминания жителей, сделал фотографии и вернулся в Уральск, где о своих находках рассказал коллегам на научной конференции. В ней, помимо прочих, принимал участие крупный казахстанский историк, автор учебников и многих научных трудов Ермухан Бекмаханов. Вот как вспоминает об этом сам Павел Романович: «После конференции подходит ко мне Ермухамбет Нурмуханов, а это был лучший историк в Казахстане, и говорит: «А вы можете документально подтвердить то, что вы сейчас рассказывали?». Я ему показываю письменные свидетельства людей с их подписями, заверенные печатями райкома партии и райисполкома. А он мне: «Это не то. Мы вам дадим возможность поработать в архиве министерства обороны» [8]. Заинтересовавшись докладом, Е.

Бекмаханов направил молодого ученого в Москву, где Букаткин, изучал документы Центрального архива минобороны СССР. Собранные там материалы легли в основу его кандидатской диссертации.

Из его работ мы узнали о том, что первый налет фашистских самолетов на Жанибек был совершен 3-го октября 1942 года. А потом бомбежки стали регулярными, и в день иногда одновременно налетали до 30-ти бомбардировщиков «Люфтваффе». Осенью 1942-го года Уральская область после стремительного прорыва немецких войск была объявлена линией фронта. 16 октября 1942 г. по решению Военного совета Сталинградского фронта Уральск был включен во фронтовую зону, а 26 октября 1942 г. специальным распоряжением СНК СССР – в число пунктов противовоздушной обороны страны. Широкая полоса вдоль линии Жанибек – Сайхин – Шонгай Рязано-Уральской железной дороги была включена в театр военных действий Сталинградского фронта. Эта железная дорога была единственной артерией, по которой снабжался Сталинградский фронт продовольствием, боеприпасами, пополнением. С фронта Сталинградского шли эшелоны с ранеными, тоже по этой дороге. Однако сухопутные войска Германии сюда так и не дошли, ситуацию изменила Сталинградская битва.

Наиболее сильные удары немецко-фашистская авиация нанесла по Джанибеку. «Железнодорожная станция Джанибек представляла собой основную перевалочную базу для проходящих на фронт и обратно эшелонов. По этой дороге шли боеприпасы, продовольствие, пополнение на фронт; обратно – эшелоны с ранеными. В Джанибеке поезда останавливались, чтобы пополнить запасы воды на водокачке, а также заправиться горючим. Эта дорога стала дорогой жизни», - рассказывает П.Р. Букаткин [9].

До сих пор в Джаныбеке стоит водокачка, стянутая в трех местах металлическими обручами. Она была построена еще до революции и в годы войны представляла собой стратегический объект первостепенной важности. Расположенный здесь железнодорожный узел фашистские самолеты бомбили нещадно. Одна из упавших рядом пятисоткилограммовых бомб почти расколола башню, а это означало, что эшелоны с ранеными остались без воды. Но снабжать эшелоны водой нужно было безостановочно. Чтобы не допустить этого, местные жители «забинтовали» ее металлическими повязками. И сейчас многие джаныбекцы приходят за водой именно сюда. Утверждают, что здесь она вкуснее [10]. Рядом с водокачкой находилась зенитная установка, которая сбивала немецкие самолеты. Именно в нее целил фашистский летчик, сбрасывая бомбы. Пострадала не только водокачка, при этом погибли пять девушек-зенитчиц. После этого случая сама зенитная установка была поднята как раз на водокачку. И до конца Сталинградской битвы она находилась там [9].

Исправлять покореженные рельсы выходили и взрослые, и школьники. Снова налетали самолеты. И не всем удавалось добежать до укрытий. Теперь и их имена стараниями Павла Романовича вписаны в Книгу памяти. Беседовал он и с женщиной, чье лицо, словно от оспы, покрыто крошечными следами. Она была еще семилетней девочкой, когда в их дворе разорвалась бомба. При этом забор разнесло в щепки. Десятки заноз вонзились ей в лицо. Да так глубоко, что извлечь удалось не все. Ее младшего четырехмесячного братишку взрывной волной бросило на оставшиеся от забора колья.

Госпиталь Джаныбека был переполнен ранеными. Доводилось сельчанам и хоронить погибших из разбомбленного эшелона, и участвовать в строительстве ложного аэродрома. Время еще не до конца заровняло воронки от тех бомбежек. Война была не рядом, а прямо здесь. Старожилы припоминают и случай, когда из самолета был выброшен десант. Разведчики намеревались определить место, где проходил нефтепровод Астрахань – Саратов. Но диверсия «провалилась». Фашистские самолеты разбомбили элеватор, мельницу. Еще долго огромный мельничный маховик, наполовину вросший в землю, напоминал о тех страшных днях.

Чтобы отвлечь внимание врага от настоящих авиабаз и прочих военных объектов, в области были построены ложные аэродромы, удаленные от действительных. В строительстве двух ложных аэродромов в районе станции Сайхин и поселка Конституция принимало участие местное население. Здесь были построены ангары, макеты самолетов, взлетная полоса. И враг клюнул на приманку, только на один такой аэродром, расположенный у станции Сайхин, немецкие бомбардировщики сбросили 70 бомб. Была и еще одна причина повышенного внимания фашистов к региону – через южные районы Западного Казахстана была проложена линия связи Сталинградского фронта со Ставкой Верховного Главнокомандующего. Немцы всеми силами пытались уничтожить эту линию [9].

Имена жителей Джаныбека, погибших в результате нещадных бомбежек железнодорожного узла фашистскими самолетами, стараниями Павла Романовича вписаны в Книгу памяти. Это были жертвы не только среди рабочих, особенно железнодорожников, но и среди мирного населения.

Сведения о том, что станции Джаныбек и Сайхин повергались авианалетам фашистов, нашли отражения в документальном фильме «Джаныбек: следы войны» из многосерийного сериала «Жеңіс тарихы» – «Истории Победы», в котором П.Р. Букаткин выступает в качестве комментатора.

Исследовательские работы П.Р. Букаткина создали ему широкую известность и авторитет в науке. Его научная работа «Западный Казахстан – ближний тыл Сталинградского фронта» была опубликована в Москве в сборнике «Советский тыл в Великой Отечественной войны» [11]. В настоящее время есть такой показатель, как индекс цитирования. Немногие из казахстанских ученых могут похвастаться его высоким уровнем. Мной была проведена поисковая работа в интернет-сайтах, которая показала, что имя ученого-фронтовика и его работы упоминаются очень часто. Аспиранты, магистранты, студенты ищут работы нашего ученого-фронтовика. Приведу для примера типичную просьбу в форуме: «Здравствуйте, уважаемые работники библиотеки, меня интересует все о Макотченко В.С как участнике ВОВ, докторе исторических наук, его вклад в развитие Костанайской области. Есть ли книга Букаткина П.Р. «От Уральска до Эльбы и Праги». Лариса 22 Марта 2010 02:17 | Костанай. Есть прямое цитирование, его статьи и монографии приводятся в списках использованной литературы авторефератов диссертаций, защищенных в последние годы. Из этого можно сделать вывод, что актуализированная западно-казахстанским ученым тема вклада нашим краем в великую битву на Волге до сих пор остается актуальной.

Многие факты по проблеме «Западноказахстанцы в годы суровых испытаний» (так, кстати, называется его итоговый документальный труд) [12] используются учителями школ города и области при изучении истории Великой Отечественной войны. На Сталинградском фронте особым героизмом отличилась сформированная в Уральске 152-я отдельная стрелковая бригада. Затем переформированная в 118-ю стрелковую дивизию, она участвовала в жесточайших боях за освобождение Мелитополя, в форсировании Днепра, Вислы и Одера, боях за Дрезден и Прагу, в Берлинской операции. В ее «биографию» также вписаны встреча на Эльбе, освобождение узников концлагерей. Ее славной истории посвящена отдельная книга [13]. Поражает и такой печальный факт: во время Сталинградской битвы в Приуралье было получено самое большое за все пять военных лет количество похоронок.

Таким образом, благодаря исследовательской работе П.Р. Букаткина, в историю нашей страны вписаны несколько новых страниц. Достигалось это благодаря величайшему трудолюбию и организованности.

Научные работы исследователя написаны очень четким, ясным языком. Они демонстрируют высокую исследовательскую культуру, что, к сожалению, встречается не столь часто, как хотелось бы. Я думаю, что на примере его работ следует учить молодых исследователей, магистрантов, студентов, выполняющих дипломные работы, как следует писать исторические штудии. Да и сам наш ветеран мог бы проводить семинар «Искусство написания научных работ».

В свои 95 лет он до сих пор работает в Западно-Казахстанском государственном университете им. М. Утемисова. Скромное, тихое существование без лишних забот и тревог – не характерны для нашего ветерана. Будучи по натуре деятельным и инициативным человеком П.Р. Букаткин создал университетский музей Великой Отечественной войны и до сих пор продолжает им руководить.

Музей можно считать его детищем. Вместе со студентами ветеран войны и труда занимался поисковой работой. В музее собраны материалы обо всех студентах и преподавателях, участвовавших в Великой Отечественной войне. И тех, кто вернулся, и кто не дошел до Победы. Здесь представлены фотографии, документы и личные вещи уральцев-фронтовиков. Работники университета, студенты, жители города и области приносили и приносят материалы для музея.

Основная тема его научной и преподавательской деятельности – «Западный Казахстан – ближний тыл Сталинградского фронта» нашла отражение и в музее. Среди его экспонатов обращает на себя внимание мини-панорама Сталинградской битвы. Уже после того, как Сталинград был переименован в Волгоград, П.Р. Букаткин приехал туда навестить своего однопольчанина, командира взвода. Вместе они побывали на Мамаевом кургане, посмотрели на саму панораму Сталинградской битвы. Павел Романович вспоминает, что его потрясли величие и монументальность увиденного, и именно тогда родилась идея показать это сражение и в Уральске: «Битва под Сталинградом является важной вехой Великой Отечественной войны. Также важна она и для нас, жителей Западно-Казахстанской области, потому что нельзя представлять тыл без фронта, – убежден ветеран.

После визита к своему командиру взвода в Волгоград Павел Романович приступил к сбору документов и материалов, иллюстрирующих битву. Ветеран с благодарностью вспоминает тех людей, чья отзывчивость помогла ему закончить начатое дело: «Студент юрфака Сережа Сальников преподнес в дар музею небольшой альбом, посвященный Сталинградской битве. Этот альбом для меня - большая находка. Также корреспондент Светлана Тенишева принесла в музей фотографии, посвященные Волгограду как городу-герою. Их большое своеобразие заключается в том, что в изображениях проводится параллель между историей и современностью. Например, фотография конкретной части города во время войны и одновременно – что располагается на этом месте сейчас. Потом и наша библиотека помогала литературой». На основании собранных материалов группа студентов с худграфа создала мини-панораму Сталинградской битвы. П.Р. Букаткин рассказывает, что панорама Сталинградской битвы была создана, благодаря одному человеку – Леониду Игнатьевичу Беде, трижды (!) Герою Советского Союза: «На весь Советский Союз трижды Героев было всего четыре человека. А ведь это выпускник нашего физико-математического факультета. Он был студентом и ходил в наш аэроклуб. В 1940-м году его призвали в армию и направили в школу пилотов-штурмовиков, тогда были созданы Илы, самолеты, каких еще не было в мире. Боевое крещение он принял в небе над Сталинградом. Подбил два танка, его самолет немецкие истребители изрешетили, он сам был ранен, но каким-то чудом дотянул свой штурмовик до аэродрома, посадил самолет, как говорят летчики, «на брюхо». Все диву давались, как это ему удалось. На пилоте врачи насчитали двадцать ранений, а техники на самолете – двести пробоин. За Сталинград его наградили орденом Красной Звезды, а первую звезду Героя он получил за Крым. Когда там сложилась тяжелая обстановка, его направили туда».

Неоценимы заслуги П.Р. Букаткина в деле патриотического воспитания молодежи. Стало доброй традицией проведение первых занятий у первокурсников в университетском музее Великой Отечественной войны. В нем проводятся кураторские часы. Заходят сюда студенты и просто поприветствовать ветерана, самостоятельно познакомиться с экспозицией, поразмышлять. Учителя города и области приводят сюда школьников.

Таким образом, П.Р. Букаткин верен священному патриотическому долгу – хранить память о народном подвиге и передать ее последующим поколениям, чтобы они почитали героев и жертв той Войны, и он учит этому молодое поколение. История военных побед, тем более в войнах навязанных, в войнах на жизнь и смерть – это подлинный арсенал патриотизма. Знать ее правдивые страницы должен каждый, ибо историческая память – это залог достойного будущего нашего независимого государства. Благодаря его неустанной деятельности память об участии западноказахстанцев в войне становится достоянием новых поколений и не прерывается связь времен.

Литература:

1. Суетин А. Уроки мужества от фронтовика // *Жайық үні*. – 2012. – 13 декабря.
2. Троценко П. За всю войну одна царапина // *Мой город*. – 2012. – 27 апреля.

3. Удовиченко З. И у нас была война. – <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1427928300>. Дата размещения: 02.04.2015 г.
4. Акт вручения медали «За освобождение Праги» – https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie35363577/ Дата размещения: 12.04.2018 г.
5. ЦАМО, Ф. 33, Оп. 690155, Д. 7322.
6. ЦАМО, Ф. 33, Оп. 686196, Д. 430.
7. ЦАМО, Ф. 33, Оп. 686196, Д. 5431.
8. Смирнова Н. Уроки патриотизма Павла Букаткина // Информбиржа. – 2014. – 18 сентября.
9. Кенжегалиева Г. Уральск, прифронтовая зона // Караван. – 2008. – 9 мая.
10. Корина Л. А в двух словах: он воевал // Казахстанская правда. – 2007. – 7 апреля.
11. Букаткин П.Р. Западный Казахстан – ближний тыл Сталинградского фронта // Советский тыл в Великой Отечественной войны / Под ред. П.Н. Поспелова. – Кн. 2: Трудовой подвиг народа. – М.: Мысль, 1974. – С. 313-319.
12. Букаткин П.Р. Западноказахстанцы в годы суровых испытаний (1941-1945). – 2-е изд., доп. – Уральск, 2005. – 199 с.
13. Букаткин П.Р. От Уральска до Эльбы и Праги (Боевой путь 152-й отдельной стрелковой бригады-118-й Мелитопольской Краснознаменной ордена Кутузова II степени стрелковой дивизии). – Уральск, 1994. – 96 с.

**Нұрғалиева А.М.
ПАВЕЛ РОМАНОВИЧ БУКАТКИН –
АҢЫЗҒА АЙНАЛҒАН АДАМ!**

Мақалада Ұлы Отан соғысының ардагері, М.Өтемісов атындағы БҚМУ құрметті профессоры, Павел Романович Букаткиннің өмірі мен қызметі туралы баяндалады. Ол Батыс Қазақстан Сталинград соғыс майдан шебінің артындағы жақын аумақ екендігін дәлелдеді. Ол өзіндік оқыту әдісін жасап, Ұлы Отан соғысының университеттік мұражайын құрды.

Тірек сөздер: Орал, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Ұлы Отан соғысы бойынша арнайы семинар, Курск қаласындағы соғыс, «Халық есімі» интернет-порталы, Ұлы Отан соғысы мұражайы.

**Nurgalieva A.M.
PAVEL ROMANOVICH BUKATKIN – LEGENDARY PERSON!**

The article reveals professional and personal life of Pavel Romanovich Bukatkin - the Great Patriotic War veteran, the honorary professor of M. Utemisov WKSU. P.R. Bukatkin proved that West Kazakhstan was the near-abroad hinterland of the Stalingrad Front. He created his own unorthodox teaching method and founded the university museum of the Great Patriotic War.

Keywords: Uralsk, M.Utemisov WKSU, special seminar on the Great Patriotic War, battle on the Kursk Bulge, Internet portal "Memory of the People", museum of the Great Patriotic War.

ӘОЖ 930.253:94(574)

Бұқтығұтова Р.С. – тарих ғылымдарының докторы, профессор,
А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті

E-mail: bakut_scharmuhan@mail.ru

Тастаева Ж.К. – тарих ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: magistratura_phd@mail.ru

ҰЖЫМДАСТЫРУ БАРЫСЫНДАҒЫ ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУҒА БАЙЛАНЫСТЫ МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫН ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР РЕТІНДЕ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқын ұжымдастыру барысындағы отырықшыландыру науқандарының әкімшіл-әміршіл сипатта болғандығын, асыра сілтеу мен ұрмалаушылықтардың орын алғандығын мұрағаттық құжаттық деректер негізінде талдау жасалынған. Мұрағат қорлары тарихи кезеңдердегі оқиғаларға объективті сипат беруде, деректерге жүйелі сыныптау жүргізілген. Ішкі сынды пайдалану, құжаттарды ұйымдастырушы басқарушы, мәлімет беруші және ақпараттық сипатта топтау арқылы мәселенің мақсатына қол жеткізілген. Фактілік материалдарды талдау нәтижесінде отырықшыландыру науқанының келеңсіз тұстары сипатталып, ашылған.

Тірек сөздер: ұжымдастыру, отырықшыландыру (седентаризация), мұрағат қорлары, құжаттық деректер, көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруашылықтары.

Отандық тарих ғылымында XX ғасырдың басында жүргізілген саяси-шаруашылықтық науқан қазақ халқының басындағы нәубетті сипаттайтын Кеңестік қызыл саясаттың бірден бір бағытындағы іс-шаралар екендігін деректік құжаттарды талдау нәтижесінде көз жеткізілді. Қазақтың көшпелі шаруашылығын қиратуға негізделген құжаттар қоры Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты мен Қазақстан Республикасының Президенті мұрағаты қорлары деректік талдауда негізгі нысана боп табылды. XX ғасырдың басындағы қазақ халқын ұжымдастыру мәселесін қарастырғанда, мұрағат қойнауынан алынған деректік құжаттар сол кезеңде болған оқиғалардың шынтуайттылығына көз жеткізеді. Ұжымдастыру «Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын күштеп отырықшыландыру» тұрғысынан жоспарлы түрде жүргізілді. Ауқатты және ірі мал өсіруші шаруашылықтарды қанау идеясы мемлекеттің өзінің таптық мүддесінен келіп шығатын табиғатынан туындады. Сондықтан қазақ еліне жаңа биліктің келуімен «пролетарлық саясатты» жүргізушілердің санасына таптық күрес жолдары әбден орнығып алды. 1919 жылдың көктемінде-ақ Ленин РК(б)П VIII съезі қазақстандық делегаттарының сұрақтарына берген жауабында ауылдық жерлерде байларды экономикалық қуатынан қалай айыруға болатыны жайында мынадай өсиет айтты: сөз жоқ, сіздерге ерте ме, кеш пе алда қайта бөлу туралы мәселе көтеруге тура келеді [1, 75 б.]. Тарихи деректердің пайда болуының өзі қоғамда туындаған объективті себептерге

байланысты. Тоталитарлық жүйенің қалыптасуы пролетариат пен шаруалардың іс қимыл негіздерін дамытудың стратегиялық бағыты азық-түлік салығымен алмастырылған жаңа экономикалық саясат (НЭП) болды. Ал, ұсақ тауарлы шаруа қожалықтарын социализмге апаратын арнаулы жол кооперация болуға тиісті еді. Шаруаларды кооперациялау мәселелерін В.И. Ленин өзінің соңғы мақалалары мен хаттарында талдау жасады. Бұл ретте село халқын ұйымдастырудың жаңа принциптерінің негіздері «жалпы түрде» бейнеленгенін, міндеттің бүкіл мазмұны практикалық жағынан тәптіштеп көрсетілмей, белгіленбей (В.И. Ленин) қалғанын ескеру керек. Бірақ Ленин деревняны социалистік жолмен өзгертудің аса маңызды принциптері мен алғы шарттарын тұжырымдап берді. Шаруалардың кооперация қозғалысына мейлінше еріктілікпен қатысуы: деревнядағы жаңа құрылысқа мемлекет тарапынан жан-жақты көмек, қала мен деревняның өзара тиімді байланысының формаларын іздестіру, нақты тәжірибеге көңіл бөлу, деревняға коммунистік идеяларды әкелудің орасан зор жаңа ісіндегі біртінділік, асықпаушылық сан миллиондаған шаруалар бұқарасының мәдениетін жан-жақты көтеру еді. Тарихымыздан белгілі аграрлы өзгерістерді жүзеге асыру үнемі жер мәселесі ұлт мәселесімен тығыз байланысып жататын. Орталық Комитеттің бас хатшысы И.В. Сталин БК(б)П XV съезінде жасаған саяси есебінде былай дейді: «Партияның міндеті: кооперация арқылы шаруа шаруашылығын кеңейту қажет және мемлекеттік ұйымдар арқылы олардың тұрмыс қажеттіліктерін қамтамасыз ете отырып, шашырап жатқан шаруа қожалықтарын бірлестіктерге, ірі шаруашылықтарға, қоғамдық, ұжымдық түрдегі жер өңдеуге үйретуді біздің құрылысымыздың кезектегі практикалық жеделдету жерлерді техникамен өңдеу арқылы жеделдету жүзеге асырылуы керек, сөйтіп деревнядағы капиталистік элементтерді ығыстыруымыз қажет» [2, 65 б.]. Осыдан кейін И.В. Сталин 1929 жылғы қарашада «Ұлы өзгеріс жылы» атты еңбегін жариялады. Мұнда колхоз, совхоз құрылысының өсуі арқасында біз астық дағдарысынан біржолата құтылып келеміз, немесе қазірдің өзінде –ақ толық құтылдық деп сеніммен айта аламыз. Егер колхоздар мен совхоздардың дамуы күшті қарқынмен баратын болса, айналдырған үш ақ жылдың ішінде дүние жүзіндегі ең астықты елдің өзі болмаған күнде ең астықты елдердің бірі болатындығына күмәнданудың ешбір қисыны жоқ-деп көсемнің кооперация туралы маңызды идеяларын колхоз туралы түсінікке біріктіріп жіберді. Ал шаруаларға қысым жасау, күштеу жолымен тәрбиелеуге әуестену кооперацияның жойыла бастауына жол ашты. 20-жылдардың соңына қарай мал өсіруші ірі шаруашылықтарды қанау өзекті деп танылды. Сөйтіп ол, 1928 жылғы 27 тамызда «Аса ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды кәмпескелеу және жер аудару туралы» қабылданған декретте көрініс тапты [3, 3 б.]. Ал Қазақстандағы билікке Ф.Голощекиннің келуі аграрлы саясатты жүзеге асыруда бұрмалаулар мен асыра сілтеуге жол ашқандығын мұрағаттық деректер қорлары ашып берді. Ұжымдастыруды жоспарлы жүргізу туралы айғақтар мен деректер Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты мен Қазақстан Республикасы президенті мұрағаты қорларында топтастырылды. Қор аты Қазақ АКСР-і Халық Комиссарлары Кеңесі жанынан құрылған «Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын отырықшыландыру комитеті» деп аталады. Саяси шаруашылықтық науқанның ұйымдастырылуы мен жүргізілу барысы №1179

отырықшыландыру комитеті қорында топтастырылған. Бүкіл қор материалдары 6 тізімдемеге жіктелген. Бірінші тізімдемеде 112 іс, екінші тізімдемеде 17 іс, үшінші тізімдемеде 40 іс, бесінші тізімдемеде 9 іс, алтыншы тізімдемеде 13 іс тіркелген. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатының 141 БК(б)П Қазақ Өлкелік Комитетінің қорында жинақталған. Құжаттық деректер 1930-1935 жылдар аралығын қамтиды. Қор материалдары үш бағыттан:

1. Қазақ АКСР-і жанындағы көшпелі және жартылай көшпелі қазақ тұрғындарын отырықшыландыру жөніндегі комитет тарихы. 1930 жылдың 9 қаңтары мен 1932 жылдың 25 қарашасына дейінгі;

2. БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің жанындағы үкімет комиссиясы және Қазақ АКСР-і Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы қайтып келушілер мен босқындарды орналастыру. 1932 жылғы 17 қыркүйек және 1933 жылғы 13 сәуірге дейін;

3. Қазақ АКСР-і жанындағы отырықшыландыру және көшпелілерді шаруашылықтық орналастыру. 1933 жылғы 17 сәуір 1935 жылдың 17 қаңтарына дейінгі аралықтан тұрады. Әкімшіл-әміршіл жүйенің қалыптасуымен бірге Қазақстанда бірнеше атқарушы ұйымдар дүниеге келді. Соның бірі 1930 жылы 8 қаңтарда Қазақстандағы Халық Комиссарлары Кеңесі жанынан құрылған Республикалық Отырықшыландыру комитеті. Қазақ Орталық атқару комитетінің 2 сессиясында қабылданған қаулы негізінде құрылып, оған көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын отырықшыға көшіруді ұйымдастыру тапсырылды. Халық Комиссарлары Кеңесі жанынан құрылған отырықшыландыру комитетінің құрамы мынадай болды. Комитет төрағасы – Исаев, орынбасары – Леонов және мүшелері Сырғабеков, Залогин, Сарымұлдаев, Иванов, Султанбеков [4, 55 б.].

Қор материалдары отырықшыландыру комитетінің іс әрекетін, іс жүргізу тәртібі мен басқару механизмдерін сипаттайтын деректер тобын құрайды. Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын отырықшыға көшіру КСРО-дағы жаппай ұжымдастыруға көшірумен байланысты болды.

Бұл 1930 жылы 3 қаңтарда БК(б)П Орталық комитетінің ұжымдастырудың қарқыны мен колхоз құрылысына мемлекеттің көмек көрсету шаралары туралы қаулысында қаралды. Бұл қаулыда былай делінген: «1929 жылдың аяғында колхоздар мен совхоздардың өсуіне байланысты, кеңес өкіметі кулактарды тежеу саясатынан жаппай ұжымдастыру негізінде кулактарды тап ретінде жою саясатына қарай шұғыл бетбұрыс жасады. БК(б)П Орталық Комитетінің осы қаулысында колхоз құрылысының жеңісіне кулактарды тап ретінде жоюға бағытталған партияның деревнядағы жаңа саясаты бекітілді [5, 1 п.]. Республикадағы халық шаруашылығын қалыптастыру, ауылды кеңестендіру, шабындық жерлер мен егістік алқаптарды ұлғайту, ірі байлардың малдар мен мүліктерін тәркілеу, тұрғындарды кооперациялау-осының бәрі қазақ тұрғындарының тұрмысын түбірлі өзгертуге алғышарттар жасады. Отырықшыландыру қозғалысы қазақ ауылы еңбекшілерін жаппай қамтыды. БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті 1929 жылы қарашада жоспарлы отырықшыландыру жөнінде арнайы шешім қабылдап, 1930 жылдың қаңтарында Қазақ Орталық атқару комитетінің 2 сессиясында арнайы мәселе боп қаралды. Үкімет қабылдаған қаулының жүзеге асуы үшін 1930 жылы 9 қаңтарда Халық Комиссарлары Кеңесі жанынан «Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын

отырықшыландыру туралы» арнайы Республикалық отырықшыландыру комитеті құрылды. Бұл комитет міндеті - «Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын отырықшыландыру» болды. Мекеме аралық ұйымға айналған отырықшыландыру комитеті отырықшыландыруға байланысты барлық іс шараларға басшылық жасады. Қазақ АКСР-і өлкелік атқару комитеттері, мекемелер, ведомстволар, халық коммиссариаттары осы науқанға жұмылдырылды [6, 2 п.].

1930 жылы 19 қаңтарда Қазақ өлкелік партия комитетінің бюросы «Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын отырықшыландыру туралы» қаулы алды. Бұл қаулыда ұжымдастыруды жеделдетуді ұсынып, жоспарлы түрдегі отырықшыландыруды жүзеге асыру үшін Республикалық отырықшыландыру комитеті отырықшыландыру жұмыстарының міндеттерін айқындады. Бірінші кезектегі міндеттерге мыналар жатты:

а) отырықшыландыру аудандарының контингентін анықтау;

б) көшпелі аймақтардағы отырықшыландыру жұмыстарына жергілікті ұйымдарды тарту;

в) мал шаруашылығы мен егін шаруашылығының дамуы үшін барлық шараларды қолдану және оларды ұжымдастыру барысында жүзеге асыру міндеттері жатты және осы қаулыда белгіленген міндеттерді жүзеге асыру Қазақ АКСР-і Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесіне қарасты мекемелерге тапсырылып міндеттелді. Жалпы қаулы 8 пункттен тұрды және жоғарыдан берілген нұсқау негізінде болды. Отырықшыландыру жұмыстарын ұжымдастыру үшін берілген Республикалық отырықшыландыру комитетінің нұсқауларын барлық халық коммиссариаттары, мекемелер мен аймақтық атқару комитеттері орындап отыруға тиісті болды [7, 10 п.]. Бұл комитеттің жұмыстарын талдауда үкімет қаулылары ғана көмектеседі. Осындай маңызды қаулылардың бірі 1930 жылы 19 наурызда Халық комиссарлары кеңесінде «Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын отырықшылыққа көшіру» туралы бекітілген практикалық жоспарды жүзеге асыру үшін жеке халық коммиссариаттары мен ведомстволарға тапсырма беру жөніндегі қаулысы. Мұнда халық коммиссариаттары мен ведомстволарға отырықшыландырудың практикалық жоспарының жүзеге асуына басшылық жасау, ал оның жауапкершілігі жергілікті жерлердегі ұйым жетекшілеріне жүктелді. Сөйтіп 1930 жылы 84 мың 340 көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруашылығын отырықшыландыруды жүзеге асыруды міндеттеді [8, 179 п.]. Осы қаулыда Қазақ колхозодағына, Егіншілік Халық Комиссариатына, «Зернотрест» өлкелік конторына, Денсаулық сақтау халық комиссариатына, Қазақжолтранспортына отырықшыландыруды жүзеге асыруға байланысты атқаруға тиісті міндеттері көрсетілді. Осы қаулыда Егіншілік Халық Комиссариаты мен Қазақ колхозодағына отырықшыландыратын аудандардағы тұрғындардың еріктілігі негізінде және аудандардың еріктілігі негізінде және аудандардың табиғи-экономикалық жағдайларын ескере отырып, ұжымдастыру жүктелді [9, 156-158 п.]. Ұжымдастырушылық сипаттағы құжаттар, ақпараттық сипаттағы деректік негізді құрайтын хаттамалар дені үкіметтің әкімшіл-әміршіл, бұйрықшылдық сипатында жазылған. Отырықшыландыру комитеті қаңтарда құрылса, маусымға дейінгі мәжіліс хаттамаларында көрсетілгендей тек үкіметтің нұсқау, бұйрықшыл тапсырмалары көрініс берген. Отырықшыландыру жұмыстарындағы кемшіліктер жоғарыдан нұсқау бола тұрса да, дер кезінде жойылмай

отырығандығын баяндайды. Барлық жауапты мекемелердің отырықшыландыру науқанын жүзеге асыруда салғырттығы мен олқылықтары байқалып отыр. Анықталғаны: объективті шарттардың бірі құрылыс материалдарының кешіктіріліп жеткізілуі жергілікті ұйымдарға аударыла салған. Құрылыс жұмыстарын түсіндіруде өлкелік және жергілікті ұйымдардың жетекшілік жасамай отырығандығы, құрылыс жоспарының орындалмай тұрғанына, жергілікті жерлерде саман, тастар, құмдар, балшық тағы басқа құрылыс материалдарының дайындалмауы да әсер етті. Сонымен бірге саяси шаруашылықтық науқанды жүзеге асыруда, бұрмалаулар мен асыра сілтеулер орын алды. Жалпы алғанда, ұжымдастыру арқылы отырықшыландыру науқандары дұрыс ұйымдастырылмай, отырықшыландыру нүктелері дұрыс анықталмады. Отырықшыландыруды жүргізу үшін, құрылыс материалдарын дер кезінде жеткізуді, ауыл шаруашылығына қажетті техника мен машиналармен қамтамасыз етуді және үгіт насихат жұмыстарының дұрыс ұйымдастырылмауынан саяси науқан дұрыс жүргізілмеді. Осындай айыптау сипатындағы мәліметтер, хаттамалар, қорлардың бір тобын құрайды. Осындай кемшіліктерге қарамастан жоспарлы отырықшыландыру науқаны, көршілес мемлекеттерге қарағанда оң нәтижелерге қол жеткізді. Дегенмен, орталыққа берген ақпараттарда, асыра сілтеу, жалған ақпараттар берілді. Оған №141 қордағы 1930 жылы 50 мың 690 шаруашылықты қамтып, 80,1 пайызға жетті десе, Орталық комитетке берген ақпаратында 77 мың шаруашылық есебі көрсетілген. Отырықшыландыру жоспарлы жүзеге асырылсын деп есептелгенмен, орталықтан қаржы уақытында бөлінбеді. Жоспарды орындау үшін асыра сілтеу мен өтірік ақпарат беруге әдеттенген жергілікті басқару ұйымы отырықшыландыруды жеделдетті. Асығыс жасалынған іс шаралар қазақ халқына ауыр зардаптар алып келді.

Мұрағат қорында отырықшыландырудың барысы мен қорытындыларын сипаттаған осындай мазмұндағы хаттамалар жиі ұшырасады. Деректік құжаттарда 1930 жылдарда отырықшыландыру науқаны өз дәрежесінде жүргізілмей, отырықшыландыру нүктелерін дұрыс анықталмағандықтан, құрылыс материалдарының жоқтығынан, ауыл шаруашылығына бөлінетін машиналардың жеткізілмеуінен, жергілікті жерлерде үгіт насихат жұмысын жүргізбегендігінен отырықшыландыру науқаны кедергілерге кездесті делінген. Яғни осындай айыптау сипатындағы мәліметтер, хаттамалар, қорда деректік құжаттардың бір тобын құрайды. Осындай сипаттағы мына мәліметтегі деректерге тоқталайық. Бұл қазақ халқын отырықшыландыру жұмыстарының барысы жөніндегі қысқаша есебі. Қазақстан республикасының президенті мұрағатының 141 қорында тіркелген бұл дерек, саяси шаруашылықтық науқанның барлық салада жүзеге асырылуы жөнінде мәлімет берді. Онда былай делінді: жоспарлы түрдегі отырықшыландыру жұмыстарының алғашқы жылында кемшіліктерге қарамастан оң нәтижелі қорытындыларға жеткізді. Отырықшыландыру науқаны ұжымдастыру негізінде жүргізіле отырып, 50 мың 699 шаруашылықты қамтып 80,1 пайызға жетті. Отырықшыландырылған колхоздар 295 мың 190 гектар егістікті қамтып, бір шаруашылыққа шаққанда егіс көлемі 1929 жылға 0,8 гектардан 1930 жылға дейін 3,3 гектарға дейін ұлғайтылды. Шөп жинау науқаны да сәтті жүргізіліп, 1930-31 жылға 630 мың 187 тонна шөп артығымен жиналды. 15 мал қоралары, инвентарь сарайлары,

7 ұстахана, 7 тұрғын үй салынды. Шаруашылық өндірістік машинамен қамтамасыз етіліп, жер құрылыс, каналдар қазу, суландыру, құрылыс тұрғын үй салу жұмыстарының кең түрде жүргізілуі отырықшыландыру аудандарында мәдени-әлеуметтік науқанның дамуына ықпал етті [8, 290 п.].

Бұл 1930 жылғы ұжымдық шаруашылықтар жөнінде орталыққа берілген ақпарды мұрағат қорындағы деректермен салыстырсақ, ұжымдық шаруашылықтар көлемін көрсетуде негізгі көрсеткіш дәрежесі сәйкес келмейді. Көрсеткіштер жоспарлау кестелерінде әртүрлі берілген.

Мысалы, жоғарыда 1930 жылы ұжымдастыру негізіндегі отырықшыландыру, алғашқы 1930 жылы қарқын алып 50 мың 690 шаруашылықты қамтып, 80,1 пайызға жетті десек орталыққа берген ақпарда 77мың шаруашылық есбі көрсетіліп, асыра сілтеу орын алған. Сондай ақ егіс көлемі, бөлінген қаржы есебі көтеріңкі түрде берілген. Мұның өзі Қазақстанда басталған осы саяси науқанның жалған мәліметтерден басталғанын растайды [10, 258 п.].

Қордағы деректік құжаттарды салыстырмалы түрде қарағанда деректер отырықшыландыруды жүзеге асырудағы қиыншылықтармен бірге жетістіктерді де сипаттайды. Қор материалы бойынша отырықшыландыру науқанын жүзеге асыруда қаржының уақытымен бөлінбеуі де зор кедергі келтірген. Басты науқандардың, яғни жерге орналастыру, суландыру, құрылыстың қаржыландырылуы мардымсыз болды. Отырықшыландыру науқанын өз дәрежесінде жүзеге асыруда, одақтық бюджет пен жергілікті бюджеттің мамыр, шілде айларында ғана қаражат бөлуі колхоздың шаруашылық мәселелерін кешеуілдетті [9, 168 п.].

Қазақстандағы отырықшыландыру жұмысына орталық органдардың жеткілікті бақылауы болмады. Сондықтан науқанды жүзеге асыруда қаражат тапшылығы көрініп отырды. Алайда жоспарланған қаржыдағы цифрларға қарайтын болсақ, қаражаттың көп көлемде босатылуы республикалық бюджеттің салмағына түсіп, қазақ халқының өз мойнына артылды. Сондай ақ деректерді салыстыра қарағанда мәліметтерден, деректік құжаттардан түрлі сипаттағы отырықшыландыру науқанын жүзеге асырудағы жүргізілген шаралары туралы мағлұматтардан «Көшпелі» қазақ халқын отырықшыландыру қазақ халқының өз мойнына түскендігін байқаймыз. Мұрағаттық құжаттарға сүйене отырып, Халық Комиссарлары Кеңесінің жанынан құрылған отырықшыландыру комитетінің көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын отырықшыландырудың негізгі бағыттарын анықтаймыз. Республикалық отырықшыландыру комитеті құрылған күннен бастап оның алдында көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын отырықшыландыру міндеті тұрды. Қазақ Өлкелік комитеті бай кулактарды тап ретінде жоюға бағытталған шараларды отырықшыландыру есебінен жүргізуді мықтап қолға алғанын қордаланған құжаттар ділелдейді [11, 133 п.].

Сондықтан отырықшыландыру науқаны экономикалық, шаруашылықтық шара болса да, оған таптық сипат беріп саяси мәні бар науқанға айналдырып жіберді. Соған орай құжаттардың көп бөлігі отырықшыландыру бай кулактарды жою деген мазмұнда болған. Бай кулактарды тап ретінде жоюға бағытталған деректік құжаттар кешені Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында топтастырылған. Қордаланған деректік құжаттарды былайша топтауға болады: бай кулактарды тап ретінде жою жөніндегі материалдар, БК(б)П Өлкелік комитеті бюросы

хаттамаларының көшірмесі, циркуляр түріндегі нұсқаулар, мәліметтер, хаттар, перепискалар, қызметтік хаттар, ОГПУ-дің арнайы мәліметтері, баянхатар. Қор деректерінен Қазақ Өлкелік комитетінде Қазақстандағы бай кулактарды тап ретінде жою науқандарын жүргізу мен дайындық мәселелеріне байланысты үштіктің отырысы өткендігін, онда «Қазақстан ішінде кулак қожалықтарын қоныс аудару туралы» мәселе көтерді. Отырыс 1930 жылы 23 қаңтарда болып, оған Құрамысов, Альшанский, Асылбеков және шақырылғандар Гаврилов пен Сергеев қатысты. Отырысқа Құрамысов төрағалық етті. Отырыстың қаулысында Қазақстан ішінде қоныс аударылуға тиісті 20 мың кулак шаруашылығын белгіледі. Қазақстан сыртына қоныс аударылуға жататын 30 мың кулак шаруашылығын анықтады. Қоныс аударылуға жататын кулак шаруашылықтарының нақты есептерін алып, күштеп ұжымдастырылатын аудандарда жедел үштікті құру қажеттігін айтты. Құрылатын үштіктер құрамына аймақтық комитет төрағасы мен ОГПУ бастығы кірді. Бұл қаулыда кулактарды қоныс аударудағы жұмыстарды өткір жүзеге асыруды ескертіп, аяусыз жүргізілуге тиісті болды [11, 144 п.].

Бұдан кейінгі 1930 жылғы 3 ақпан және 6 ақпан отырысында да «Бай кулактарды тап ретінде жоюға байланысты» құрылған комиссиясының осы науқанды жүзеге асырудағы дайындық жұмыстары қаралды. Бай кулактарды басқа аудандарға көшуге тыйым салу жөніндегі директиваларды аймақтарға жөнелтуді Голюдовқа тапсырды. Бай кулактарды жоюға тұрғындарының 50 пайызы ұжымдастырылған аудандар жатты. Кулактарды жоюға бағытталған ұжымдастыру аудандарының саны төмендегідей болып белгіленді. Петропавл округі бойынша-13 аудан 52 пайыз ұжымдастырылған. Орал округі бойынша -70 %, Қостанай 6 аудан -60%, Павлодар 6 аудан – 87 %, Алматы 4 аудан -54 %, Ақтөбе 4 аудан- 76 %, Семей 53%, Ақмола 2 аудан-75 %, Сырдария-90 60%, Қызылорда-60%. Кулактарды тап ретінде жою науқанын жүзеге асыру үшін 51 аудан белгіленді [11, 144 п.]. Бұл жөнінде Құлымбетовтың отырықшыландыру жұмыстары жөнінде баяндамасы бойынша өлкелік мәжілістің қарарында айтылды. Құлымбетов баяндамасында отырықшылыққа көшірудің маңыздылығына тоқтап, оны жеделдете жүргізуді ұсынды. Мұнда мынадай жолдар бар: «Кеңес өкіметі мен партияның Қазақстанды кеңестендіру жолындағы зор жұмыстары, қанаушы, жартылай феодал қалдықтары мен байларды жою үшін тарихи алғышарттар жасап, социалистік құрылысқа өтуге кең мүмкіндіктер ашты. Алайда байлар әлі де болса саяси және экономикалық жағынан басым күштер болып тұр, себебі көшпелі және жартылай көшпелі тұрмысты сақтау, олардың қанау түрін сақтап қалады»-дей келе отырықшыландыру бұл ұжымдастыру, отырықшыландыру – бұл жартылай феодалдар мен байларды жою боп табылады [9, 179 п.].

Қорда бай кулактарды тап ретінде жою барысындағы жергілікті жерлердегі бұрмалаушылықтар мен асыра сілтеулер жөнінде деректер жинақталған. Соның бірі Қазақ өлкелік комитеті саяси информациялық бөлімінің анықтамасы. Анықтама. 1930 жылы 15 сәуірде берілді. Анықтама мәтінімен танысу, деректанушыға жергілікті жерлердегі бұрмалаушылықтар мен асыра сілтеушілік жөнінде білуге мүмкіндік береді. Орталық Комитет пен Қазақ өлкелік комитетінің директивалары барлық жерде орындалып отырған жоқ. Оған дәлел жергілікті жерлерден түскен жеделхаттар. Семейден

келіп түскен мына жеделхатта жергілікті жерлердегі қателерді түзетуге асықпау, оны жасыруға тырысу, бұрмалауларды орташаларға аудару фактілері кездесіп отырғандығы анықталған. Орталық комитет директиваларын кулак байға қарсы тұрудан бас тарту деп түсіндірді. Жеделхат 25 наурызда Орталық комитет директиваларын бұрмалау жөнінде жолданған. Жеделхат 8 сәуірде Петропавлдан: бұнда коммунистердің ашық мінбелерде тұрып Орталық комитет директиваларын бұрмалап түсіндіру орын алған. Тіпті кей жерлерде партия директиваларын басқаша түсіндіріп, өз беттерімен қаулы, шешім қабылдау орын алған. Мысалы, Ақтөбе округіндегі Ақкемер ауданының «Путь к социализму» колхозында колхоздан шығу жөнінде арыз берушілерді, колхоздан шығармау туралы қаулы қабылдаған. Красноармейск ауданында 7 ауылдық кеңес куәгерлерінің айтуынша 1001 шаруашылықтан 511 шаруашылық шығып кеткен, сөйтіп екі ірілендірілген ұжымдық шаруашылық тарап кеткен [9, 179 п.].

1930 жылы 14 наурызда БК(б)П Орталық Комитеті қабылдаған «Колхоз қозғалысындағы партия жолын бұрмалаулармен күресу туралы» қаулысы күштеп ұжымдастыруда белең алған асыра сілтеулерді тежей алмады [7, 181 п.].

Бай кулактардың малының 40 пайызына жуығын тартып алуға тиісті болған отырықшыландыру науқандары қоғамда жағымсыз көріністер әкелгендігін тарихи шынайы деректер нақтылай түседі. Қордағы деректер 1932 жылы Қазақстандағы қиын жағдайларды, мал шаруашылығының күйреуімен түсіндіреді. Аудандық уәкілдер 1932 жылы елде мал шығыны мен астықтың шықпай қалғанына байланысты, ауыр жағдайдың қалыптасқандығын көрді. Ел ішінде ішінара азық түлік нанмен күнелтіп отырған адамдарды көрсе, олар дереу кулакка жатқызылды. Соның айғағы Қазақ Өлкелік комитетінің уәкілі «Жуалы ауданындағы нан тапшылығы» жөніндегі жазған хаты: Онда көктемгі егін науқанына кірісіп жатқанда, кулакта артық азық – түлік қорының болуы дұрыс емес. Демек ол өзінің позициясын нығайтып, көктемгі егіс науқанына қарсы бағыттап, үгіт-насихат жұмысын жүргізу үшін, белгіленген жоспарды асыртпау үшін пайдаланбақшы. Хат 1932 жылы 18 наурызда Өлкелік комитеттің уәкілі Николаевтың қолымен жазылған [6, 198 п.]. Осындай түрлі мазмұндағы, түрлі сипаттардағы алуан түрлі деректер саяси науқанның халыққа әкелген зардаптарын көрсетеді. Отырықшыландыру комитеті қоры материалдары ұйымдастырушы, есептік ақпараттық, мәлімет беруші құжаттар кешенін топтастырған.

Көшпелілер мен жартылай көшпелілерді отырықшылыққа сталиндік күштеп көшіру саясаты қазақ этносының тіршілік ету жүйесін мықтап бұзды. Қазақ табиғаты дәстүрлі шаруашылықтан бөлек қандай еді? Ауылда шаруашылық аралық байланыстар іс жүзінде қарапайым, айталық жұт кезінде, яғни жайылымдық жерлерді мұздақ басып, күйзелгенде қауымдар ірі бай шаруашылықтарынан көмек сұрады. Соңғылары оларға өздерінің үйірлі жылқыларын берді, оларды айдап өту арқылы мұздықтар уатылып, жайылысқа жол ашылды. Осындай ұдайы өндірістік байланыстың нәтижесінде қауымдар қысылтаяң жағдайларда малдарын сақтап, тиісінше тіршіліктерін жалғастырды. Бай шаруашылықтар таратылып еді, енді қауымға көмек сұрайтын ешкім қалмады, сөйтіп олардың жолы кесілді [1, 110 б.]. Қазақ қоғамында жомарттық танытқан қазақ ауқаттыларының мысалдарын көптеп келтіруге болар еді, алайда қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығы

қолдан әдейі қиратылғанын мұрағаттық құжаттық деректерді талдау арқылы бір ұштығын ғана баяндай алдық. Ал бұл білім алушыға деректанудан деректерді талдауда көмек береді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. Т. 4. Кеңестік кезеңдегі Қазақстан / Бас ред. С.Ф.Мажитов; Ред. алқасы Қ.С.Алдажұманов және басқалар. – Алматы, 2010. – 752 б.
2. XV съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – Часть I. – М., 1962. – 65 с.
3. Кооперативтендіру сабақтары // Лениниіл жас. – 1988. – 3-4 тамыз.
4. КПСС съездерінің, конференцияларының және Орталық Комитет пленумдарының қарарлары мен шешімдері. – 2 бөлім. – Алматы, 1958. – 710 б.
5. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚРОММ) 1179 қор. 2 тізім, 34-іс.
6. ҚРОММ 1179 қор. 1 тізім, 5-іс.
7. ҚРОММ 1179 қор. 1 тізім, 1-іс.
8. Қазақстан Республикасы Президенті мұрағаты 141 қор. 1 тізім, 2026-іс.
9. ҚРОММ 1179 қор. 2 тізім, 1-іс.
8. Қазақстан Республикасы Президенті мұрағаты 141 қор. 1 тізім, 2026-іс.
10. ҚРОММ 1179 қор. 5 тізім, 5-іс.
11. ҚРОММ 1179 қор. 2 тізім, 5-іс.

Буктыгутова Р.С., Тастаева Ж.К.

**АНАЛИЗ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ КАК ИСТОРИЧЕСКИХ
ИСТОЧНИКОВ ПО СЕДЕНТАРИЗАЦИИ
В ГОДЫ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ**

В статье на основе архивных документальных источников анализируется командно-административный характер компании седентаризации в годы коллективизации, факты допущенных злоупотреблений и перегибов директив. Архивные фонды дают объективную оценку событиям рассматриваемого исторического периода, проведена систематическая классификация источников. Поставленная цель в изучении проблемы была достигнута на основе использования внутренней критики содержания и сопоставления источников, достоверности сведений и информации в документах. На основе анализа фактического материала была дана характеристика негативных сторон седентаризации.

Ключевые слова: коллективизация, седентаризация, архивные фонды, документальные источники, кочевое и полукочевое хозяйство казахов.

Buktygutova R.S., Tastayeva Zh.K.

**ANALYSIS OF ARCHIVE DOCUMENTS AS THE HISTORICAL
SOURCES OF SEDENTARIZATION IN COLLECTIVIZATION YEARS**

The article analysis the command and control nature of the sedentarization in collectivization years, the facts of excessive use and abuse of the instructions based on archive sources. Archives can give impartial assessment for the given

historical period, and systematically classify sources. The aim was achieved by researching of inner contents' reviews and comparisons of sources, authenticity of materials and given information. There the analysis of information were researched and negative sides of sedentarization were characterized.

Keywords: collectivization, sedentarization, archives, documentary sources, nomad and semi nomad Kazakhs households.

УДК 94(574) 93/94:01

Ганиева А.С. – кандидат исторических наук,
Институт истории государства Комитета науки
Министерства образования и науки Республики Казахстан
E-mail: ganieva@mail.ru

ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация. Статья посвящена историографии истории взаимоотношений Казахстана и России. Автором проанализированы ряд работ документального характера (Сборники документов и материалов, аналитические обзоры), представлены исследования политических и общественных деятелей (Н.Назарбаева, Т.Мансурова, К.Токаева и др.), диссертационные работы (А.Грозина, К.Мещерякова, И.Вовк, О.Курамысова, А.Саражанова и др.), труды ученых, занимающихся проблемами российско-казахстанских взаимоотношений (Б.Аяган, А.Капкымбаев, К.Жигалов, Б.Султанов). Исследования этого периода дают возможность осмыслить исторический опыт двустороннего взаимодействия Россия-Казахстан. В большинстве работ отношения двух стран рассматриваются с точки зрения взаимного партнёрства. Исходным моментом в работе является анализ изученного опыта и возможных путей дальнейшей реализации и укрепления взаимовыгодного сотрудничества.

Ключевые слова: история, историография, Россия, Казахстан, сотрудничество, независимость

Со времени распада СССР Республика Казахстан и Российская Федерация строят международные отношения на новом уровне дипломатии, существенно расширяя и углубляя интеграции двух стран в экономической, военной, гуманитарной, культурной и других сферах. В сложившихся исторических условиях период с 1991 по 1999 годы для двух стран стал периодом поиска новой модели межгосударственного экономического и политического сотрудничества.

Исследования периода независимости позволяют осмыслить исторический опыт двустороннего взаимодействия и сотрудничества России и Казахстана в решении многих проблем их внутриэкономического и государственного развития.

Становление и развитие Казахстана как независимого суверенного государства, его внешнеполитическая и экономическая деятельность активно изучается казахстанскими учеными. Особый интерес представляет исследование Т.А. Мансурова «Развитие казахстанско-российских

отношений в процессе суверенизации Казахстана. 1991-1995 годы» [1]. Автор на основе широкого фактического материала и личных наблюдений анализирует развитие сложных казахстанско-российских отношений на период с 1991 по 1995 годы. При этом акцент делается на позитивные результаты контактов двух стран на современном ответственном этапе становления независимых государств. Работа построена на солидной источниковой базе, с широким привлечением не опубликованных документов. В ней даны практические шаги руководства страны, правительства, парламента в заключении в этот период многочисленных договоров и соглашений. В ней раскрыты позиции Казахстана в вопросах развития двусторонних отношений с Россией. Эта работа представляет собой важный научный труд для тех, кто изучает проблемы СНГ, интересуется интеграционными процессами. Следующая работа Т.А. Мансурова «Казахстанско-российские отношения в эпоху перемен. 1991-2001» [2] обобщает результаты прежних трудов автора. Книга дополнена новыми документальными фактами. Анализ опыта равноправного партнерства новых независимых государств, полноправных членов мирового сообщества представляет большой интерес в научном и практическом плане.

В книге К.Токаева «Под стягом независимости» (Очерки о внешней политике Казахстана) Российская Федерация стоит первым в списке стратегических направлений внешнеполитической деятельности Казахстана. Это обусловлено общими интересами в решении широкого комплекса экономических вопросов, прежде всего транспортные и энергетические проблемы, также кооперирование в использовании промышленного и научно-технического потенциала на базе «Байконур» и ряда других стратегически важных объектов на нашей территории. Для стабильного и безопасного развития Казахстан заинтересован в успешном экономическом и политическом развитии России [3, с. 29-30]. Автором обозначены вопросы регионального сотрудничества, в котором проблема Каспийского моря составляет одну из ключевых.

Непосредственно к теме исследования относится книга «Казахстанско-российские отношения. 1991-1995 годы: сборник документов и материалов» [4]. Многочисленные документы, принятые двумя странами и государствами-участниками СНГ дают достаточно широкую картину хода развития двусторонних казахстанско-российских отношений.

Продолжает серию документальных работ по казахстанско-российским отношениям, изданных Посольством Республики Казахстан в Российской Федерации сборник 2007 года [5]. Книга содержит перечень казахстанско-российских документов, подписанных в 2005-2006 гг., тексты договоров и соглашений, вступивших в силу выступления, интервью и статьи руководства Казахстана и России, видных общественных и политических деятелей, материалы российских СМИ о Казахстане. Авторы также признали необходимым включить в издание документы, подписанные в рамках действия крупных интеграционных образований – СНГ, ЕврАзЭС и ДКБ, поскольку они отражают ту консолидирующую роль, которую играют Казахстан и Россия в организации политико-экономических процессов на постсоветском пространстве. Сборник завершает подробная хроника двустороннего сотрудничества в сфере ТЭК, космоса и культурно-гуманитарной деятельности двух государств.

Представляет интерес информационно-аналитический обзор «Казахстанско-российские отношения на современном этапе» (1991-2006 гг.) [6]. В обзоре проанализировано 156 источников на русском языке. Материалы обзора основываются на документах правового и нормативного характера – законодательные акты и межгосударственные казахстанско-российские договоры, соглашения, декларации, совместные протоколы и другие документы, которые освещают социально-политические, экономические, научные и культурные связи Казахстана и России. Важным источником исследования явились публикации разного характера, авторы которых – лица, непосредственно участвовавшие в описываемых событиях: выступления и заявления глав государств Казахстана и России Нурсултана Назарбаева, Бориса Ельцина и Владимира Путина, министров и руководителей ведомств двух стран, принимавших участие в решении проблем двусторонних отношений, посла Казахстана в России Таира Мансурова, политиков, политологов, экспертов.

Книга из серии «Внешнеполитическая деятельность Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева» [7], подготовленный Казахстанским институтом стратегических исследований представлен материалами официальных визитов Главы государства за рубеж, переговоров на высшем уровне, а также выступлениями Президента по актуальным проблемам мировой политики и экономики, состоявшихся в 2010 году. В книгу включены итоги заседания Межгосударственного Совета Евразийского экономического сообщества (Москва, 9 декабря 2010 г.), на котором были утверждены мероприятия на 2011-2013 гг. и последующие годы по реализации приоритетных направлений развития ЕврАзЭС.

Еще одна работа КИСИ «Казахстан в современном мире: реалии и перспективы» [8] посвящена современным вопросам политической модернизации Республики Казахстан, основным приоритетам его внешнеполитической деятельности и экономической безопасности. В сборнике рассмотрены стратегические направления внутренней и внешней политики, политико-экономические взаимоотношения Казахстана с международными организациями, государствами и региональными образованиями, а также исследованы проблемы обеспечения национальной и региональной безопасности. В развитии внешней политики наиболее значимым партнером Казахстана в системе ее геополитических и геостратегических приоритетов авторы отводят России. Оба государства выступают за расширение торгово-экономических, дружественных и культурных связей.

Через призму внешнеполитической деятельности Первого Президента Н.А. Назарбаева можно проследить развитие казахстанско-российских отношений. К этому кругу источников по рассматриваемой теме можно отнести работу К. Жигалова и Б. Султанова «Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности: Очерки внутренней и внешней политики (1.12.1991-31.5.1993)» [9].

В российской историографии среди этого комплекса работ можно выделить монографию О.И. Видовой «Нурсултан Назарбаев. Портрет человека и политика» [10]. Автор рассматривает эволюцию становления личности Первого Президента Казахстана Н.А. Назарбаева, а также предпринимает попытку показать его роль не только в нынешней политике

Казахстана, но и в контексте политических связей республики с другими странами мира и в контексте российско-казахстанских отношений.

Среди российских изданий выделяется коллективный труд "Казахстан: реалии и перспективы независимого развития" [11] (под общей редакцией Е. М. Кожокина), изданный Российским институтом стратегических исследований. В работе дается общая картина жизни современного Казахстана: экономическое положение, состояние промышленности и сельского хозяйства, проблемы экологии, военный потенциал, анализ политических процессов и религиозной ситуации, отношения Казахстана с ведущими мировыми державами и т.д.

Становление институтов государственной власти в историческом разрезе исследуют работы доктора политических наук Ж.Джунусовой [12]. В трудах автора раскрываются общие черты в процессах демократизации в Республике Казахстан и Российской Федерации, наличие в этом процессе двух составляющих: формальных институтов демократии и политической конкуренции, влиянии политических элит на процесс демократизации. Описаны перспективы дальнейшей демократизации в РК и РФ.

В современных исследованиях отражены многие аспекты российско-казахстанского сотрудничества, в частности, вклад России и Казахстана в создание институтов СНГ, показаны противоречия, конфликтные ситуации, возникавшие между этими государствами. В частности, в научном исследовании В.В. Егозарьяна «Военно-политическое сотрудничество со странами СНГ как фактор интеграции» большое внимание уделено освещению разногласий в военно-технической сфере и путям их преодоления [13]. Одним из самых приоритетных направлений внешнеполитических усилий России как считает автор, должна стать последовательная реализация целей военно-политического сотрудничества стран-членов СНГ и развитие других форм интеграции. Политика России должна быть более тесно скоординирована с партнерами по Содружеству. Интеграционные процессы должны развиваться на основе взаимовыгодных отношений.

Изучению опыта взаимодействия России и Казахстана до обретения независимости содержится в диссертационном исследовании «Эволюция внешней политики Российской Федерации в Центральной Азии в 1991-2012 гг.» [14]. Данное исследование является первым исследованием в российской историографии изучающим эволюцию внешней политики России в Центральной Азии в годы руководства трех президентов – Б.Ельцина, В.Путина, Д.Медведева. В работе проведен комплексный анализ взаимодействий России с каждым из государств региона в 1991-2012 гг. Автором был обобщен и введен в оборот широкий круг источников по вопросам российско-центральноазиатского сотрудничества и выполнен анализ нормативной базы российско-казахских отношений. Автор отмечает, что влияние исторического наследия на особенности отношений двух стран явилось довольно неоднозначным. Мещеряков К. выделяет как отрицательные (репрессии, коллективизация, Великий джуг, испытание ядерного оружия и другие), так и положительные (определение нынешних границ Казахстана, достижения в области культуры и технологии промышленного производства, индустриально-аграрное развитие) стороны вхождения Казахстана в Советский Союз. Автор выделяет периоды стабилизации и кризиса в двусторонних отношениях Россия-Казахстан в

1990-2000-гг. и отмечает, что благодаря политической воле Н.Назарбаева поддерживается союзнический формат взаимодействия. В целом, в период с 1991 по 2012 гг. российско-казахские отношения являли собой пример стабильного и тесного взаимодействия государств на постсоветском пространстве, отмечает К.Е. Мещеряков.

Становлению вооруженных сил Республики Казахстан и участию Российской Федерации в этом процессе посвящена работа известного специалиста по вопросам безопасности в постсоветской Центральной Азии А.В. Грозина [15]. В работе рассмотрена история российско-казахстанского военно-политического сотрудничества. На основе исторического анализа автором сделана попытка осмыслить проблемы и перспективы развития российско-казахстанских отношений в сфере оборонного партнерства. Освещен региональный потенциал российско-казахстанского сотрудничества для сохранения стабильности Центральной Азии.

Диссертационное исследование И.В. Вовк посвящено комплексному исследованию казахстанско-российских отношений в 90-е годы XX века [16]. В диссертации предложена и научно обоснована методология международного сотрудничества двух стран в исследуемые годы, проведен анализ достижений и проблем в этой сфере. В диссертации анализируются концептуальные основы государственной политики Казахстана и России формировании и реализации основных направлений двустороннего сотрудничества в 90-е годы XX века, исследуются идеи евразийства и Евразийского Союза, политические и торгово-экономические связи, отношения двух государств по ряду гуманитарных, военно-политических, социальных и культурных проблем. Автор впервые обосновывает необходимость новых, цивилизованных подходов к формированию основных направлений внешней политики Казахстана и России в исследуемые годы, исследует пути, традиции и возможности для совершенствования двустороннего казахстанско-российского сотрудничества на взаимовыгодной основе с учетом новых условий развития стран. В исследовании впервые решается крупная научная проблема разработки и становления казахстанско-российских отношений в новых исторических условиях самостоятельного развития как суверенных государств.

Результаты 20-лет двусторонних отношений содержит книга «Россия-Казахстан: история взаимоотношений и современность» [17]. Авторы пытаются раскрыть историю взаимоотношений двух государств через осмысление, как исторического прошлого, так и настоящего. Авторы относят Казахстан и Россию к разряду международных субъектов, взаимоотношения между которыми на разных стадиях развития могли иметь кардинальные отличия, но суть их была направлена на поиски разнообразных форм, способов и процедур согласования международных действий. Казахстанско-российские отношения рассмотрены как предмет различных исследований, анализа и научных гипотез. Приведены исторические и историографические источники по рассматриваемой проблеме. Дан историко-объективный анализ длительного процесса развития казахско-российских отношений.

В учебнике «Современная история Казахстана» главным приоритетом во внешней политике Казахстана является Российская Федерация [18, с. 333-335]. Авторы останавливаются на самых значимых датах и фактах казахстанско-российских отношений (Договор о дружбе, 1992; Декларация о

вечной дружбе и союзничестве, 1998; переговоры по космодрому «Байконур», строительство газопровода, проблема железнодорожных тарифов, сотрудничество в области развития культуры и др.). Дружественные отношения Н.Назарбаева с президентами РФ (Б.Ельцин, В.Путин, Д.Медведев) позволили достичь двум странам высокого уровня союзнических отношений.

В книге Н.Назарбаева «Эра независимости» российско-казахстанским отношениям посвящен параграф «Казахстан-Россия: союзничество, наполненное конкретными делами» [19, с. 315-317], в котором Президент повествует о важных страницах взаимодействия двух стран. Автор отмечает о конкретных шагах двух президентов в решении сложных вопросов, касающиеся Каспийского моря, разработке газовых месторождений, водных объектов, полезных ископаемых, железных дорог и др. О практике проведения Форумов межрегионального и приграничного сотрудничества, о создании в Астане Казахстанского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова, о проведении Дней культуры Казахстана в России. Дружественные отношения, общие интересы, активное и открытое сотрудничество позволяют интенсивно укрепляться и развиваться казахстанско-российским отношениям.

Казахстанско-российским международным отношениям в 90-е годы XX века посвящена диссертационная работа О.А. Курамысова [20], в котором ведущую роль партнера отводит России, отмечая, что, несмотря на противоречивые политические и социально-экономические процессы, протекавшие в 1990-е гг., между двумя странами преобладал конструктивный диалог, и характер двусторонних отношений сохранялся дружественным.

Диссертационное исследование А.М. Саражанова [21] представляет собой попытку комплексного исследования опыта и основных направлений казахстанско-российских отношений в 90-е годы XX века. В ней обобщен опыт и особенности взаимоотношений Республики Казахстан и Российской Федерации в области политики, экономики и культурно-гуманитарной сферы, после распада СССР.

В целом, круг историографических источников по тем или иным проблемам двустороннего сотрудничества в печати представлен достаточно широко. Как казахстанские, так и российские исследователи характеризуют взаимодействия между двумя странами периодами подъема и спада, большинство из них отмечают переход межгосударственных отношений на качественно новые принципы. Многие фундаментальные работы написаны еще в 1990-х гг., существуют разные точки зрения спорных проблем, в решении которых применяются разные критерии. Имеются обобщающие исследования по военно-политической, экономической, культурно-гуманитарной сферах взаимоотношений. Проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что исследование современных казахстанско-российских взаимоотношений остается открытым, так как этот процесс продолжает развиваться.

Литература:

1. Мансуров Т.А. *Казахстан и Россия: суверенизация, интеграция, опыт стратегического партнерства.* – М., 1997. – 368 с.
2. Мансуров Т.А. *Казахстанско-российские отношения в эпоху перемен. 1991-2001.* – М.: Реал Пресс, 2001. – 709 с.

3. Токаев К.К. Под стягом независимости. (Очерки о внешней политике Казахстана). – Алматы: Білім, 1997. – 739 с.
4. Казахстанско-российские отношения. 1991-1995 годы: сборник документов и материалов. – Алматы-Москва, 1995. – 384 с.
5. Казахстанско-российские отношения. Сборник документов и материалов. – М., 2007. – 472 с.
6. Казахстанско-российские отношения на современном этапе: Информационно-аналитический обзор / Автор-сост. О.П. Бравач. – Алматы, 2007. – 204 с.
7. Внешнеполитическая деятельность Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в 2010 г. / Под ред. Б.К. Султанова. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2011. – 524 с.
8. Казахстан в современном мире: реалии и перспективы. – Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2008. – 348 с.
9. Жигалов К.В., Султанов Б.К. Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев: хроника деятельности (1.12.1991-31.5.1993): очерки внутренней и внешней политики. - Алматы: Фонд политических исследований "Казахстан-XXI век": Жалын, 1993. – 288 с.
10. Видова О.И. Нурсултан Назарбаев. Портрет человека и политика. – М.: Дрофа, 2003. – 432 с.
11. Казахстан: реалии и перспективы независимого развития / под общей редакцией Е.М. Кожокина. – М.: РИСИ, 1995. – 410 с.
12. Джунусова Ж.Х. Ученый. Политолог. Личность / Сборник научных трудов и воспоминаний. – Алматы, 2017. – 400 с.
13. Егозарьян В.В. Военно-политическое сотрудничество России со странами СНГ как фактор интеграции / Автореф. на соиск. канд. полит. наук. – М., 2001. – <http://www.dissercat.com/content/voenno-politicheskoe-sotrudnichestvo-rossii-so-stranami-sng-kak-faktor-integratsii#ixzz5JQW3lgMs> Дата обращения: 15.05.2018 г.
14. Мецераков К.Е. Эволюция внешней политики Российской Федерации в Центральной Азии в 1991-2012 гг. / Диссер. на соискание докт.наук. – СПб, 2014. – 709 с.
15. Грозин А.В. Российско-казахстанское военно-политическое сотрудничество в постсоветский период и перспективы безопасности Центральной Азии. – М., 2009. – <http://www.dissercat.com/search?keys=%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D0%BD#ixzz5JR1obWZD> Дата обращения: 01.05.2018 г.
16. Вовк И.В. Этапы развития казахстанско-российских отношений в первое постсоветское десятилетие / Диссер. на соиск. канд. ист. наук. – М., 2007. – 246 с.
17. Аяган Б.Г., Кашкымбаев А.Н. Россия-Казахстан: история взаимоотношений и современность. – Алматы, 2011. – 240 с.
18. Аяган Б.Г., Абжанов Х.М., Селиверстов С.В., Бекенова М.С. Современная история Казахстана: Учебник для студентов неисторических специальностей высших учебных заведений. – Алматы: Раритет, 2010. – 432 с.
19. Назарбаев Н.А. Эра независимости. – Алматы: Казакпаратт, 2017. – 508 с.

20. Курамысов О.А. Казахстанско-российские международные отношения в 90-е годы XX века: состояние и перспективы развития / Дисс. на соиск. докт. ист. наук. – М., 2004. – 316 с.

21. Сараянов А.М. Казахстанско-российские отношения в 90-е годы XX века: опыт, проблемы / Автореф. на соиск. канд. ист. наук. – М., 2002. – <http://www.dissercat.com/content/kazakhstansko-rossiiskie-otnosheniya-v-90-e-gody-xx-veka-opyt-problemy#ixzz5J8urgPrY> Дата обращения: 01.05.2018 г.

Ғаниева А.С.

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Мақала Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынас тарихының тарихы зерттейді. Мақалада бірқатар деректі жұмыстарды (күжаттар мен материалдар жинағы, аналитикалық шолулар), саяси және қоғам қайраткерлерінің (Н.Назарбаев, Т.Мансұров, К.Тоқаев т.б.), диссертацияларды талдайды: (А.Грозин, К.Мещеряков, И.Вовк, О.Курамысов, А.Сараянов және т.б.), орыс-қазақ қарым-қатынастарының мәселелерімен айналысатын ғалымдардың еңбектері (Б.Аяған, А.Қашқымбаев, К.Жигалов, Б.Сұлтанов). Осы кезеңді зерттеу Ресей мен Қазақстан арасындағы екіжақты өзара әрекеттестіктің тарихи тәжірибесін түсінуге мүмкіндік береді. Көптеген жұмыстарда екі ел арасындағы қарым-қатынас өзара серіктестік тұрғысынан қаралады. Жұмыста жұмыс істеудің басталуы – тәжірибе мен өзара тиімді ынтымақтастықты одан әрі іске асыру мен нығайтудың ықтимал жолдарын талдау.

Тірек сөздер: тарих, тарихнама, Ресей, Қазақстан, ынтымақтастық, тәуелсіздік.

Ganiyeva A.S.

HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF KAZAKH-RUSSIAN RELATIONS IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

The article is devoted to the historiography of the history of relations between Kazakhstan and Russia. The article analyzes a number of documentary works (Collections of documents and materials, analytical reviews), studies of political and public figures (N.Nazarbayev, T.Mansurov, K.Tokaev, etc.), dissertations (A.Grozin, K.Meshcheryakov, I.Vovk, O.Kuramysov, A.Sarazhanova, etc.), works of scientists dealing with the problems of Russian-Kazakh relations (B.Ayagan, A.Kashkimbayev, K.Zhigalov, B.Sultanov). Studies of this period provide an opportunity to comprehend the historical experience of bilateral interaction between Russia and Kazakhstan. In most of the works, the relations between the two countries are viewed from the point of view of mutual partnership. The starting point in the work is the analysis of the experience and possible ways of further implementation and strengthening of mutually beneficial cooperation.

Keywords: history, historiography, Russia, Kazakhstan, cooperation, independence.

ӘОЖ 929 (574)

Рысбеков Т.З. – тарих ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Хамзин Ж.Ж. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: khamzin.z@mail.ru

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ М.Б. ЫҚСАНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада мемлекет және қоғам қайраткері М.Б. Ықсановтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі деректер негізінде жан-жақты сөз болады. Қайраткердің Кеңес өкіметі тұсындағы атқарған басшылық қызметі, еліміздің дамуына қосқан үлесі жайлы баяндалған. Халқы үшін істеген қызметі тарихи деректер мен ақпарат құралдарында шыққан материалдарға сүйеніп жазылды.

Тірек сөздер: XX ғасырдағы айтулы ірі тұлға, М.Б. Ықсанов, *Ғ.Қарааш, Алаш партиясы, Кеңес өкіметі, Алматы теміржол техникумы, жол қатынастарының инженер-гидротехнигі мамандығы, «Казирголстепстрой» тресі, Мұстахым Ықсанов туралы естеліктер, пікірлер.*

Ұлт тарихын зерделеуде кейінгі өскелең ұрпаққа ата тарихымыз бен оны жасаушы тұлғалар туралы, олардың артында қалған мұрасы мен келелі ой-тұжырымдарын зерттеп-жеткізу, ұлт перзенттерін ұлықтау- абыройлы парыз. Қазақ зиялы қауымының өкілдері біздің қоғамымызда шоқ жұлдыздай жарық шоғырын құрайды. Үнемі үрдістік дамуға ұмтылып отыратын қоғамның тынысына өздерінің ой-интеллектісімен, нақтылы тұжырымдарымен ықпал ететін, сондай-ақ оның алар бағытына да әсер ете алатын негізгі күш – зиялылар қауымы. Сондықтан да зиялы қауым өкілінің тарихын зерттеу, олардың ғылым мен қоғамдағы алар орны мен қосқан үлесін саралай отырып зерделеу, тағылымдық жақтарын ашып көрсету, бағалау маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Ұлы тұлғаларын білмейінше, бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тағдырының айнасынан бір тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз.

Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын-қыстау жағдайда да оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім өз жұртының нағыз азаматы болып қала берген. Тарихтың қай кезеңінде болсын, олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген. Ол, ол ма, белгілі бір мағынасында олардың өздері де халық тарихының тұтас бір дәуіріне татыған, халқының бағытынан жаңылмай тәуелсіздікке бастайтын жолын нұrlандырған ел тарихының шамшырақтары болған», - деп тұлғалардың тарихтан алар орнын көрсетеді [1, 1-2 б.].

Бүгінгі күн – кешегінің жалғасы. Қазақ қашан да өткенге салауат айтып, болашаққа аманат жүгін қалдырған. «Ел ағасыз, тон жағасыз болмас» дегендей, қай кезде де басшының рөлін ешкім жоққа шығара алмайды.

Сондықтан ел тарихында асылдарын ардақтап, ұлыларын ұлықтай білген. Өткенін бағалай білу- өнегелі ұрпақтың ісі, елдіктің белгісі. Заман өзгерген сайын өткен қоғам да, сол қоғамда өмір сүрген адамдардың да бейнесі өзгеруі мүмкін.

Бүгінде тәуелсіз елдің алға қарыштап дамуы тарихи шындықты мейлінше тереңдетіп зерттеуді, халқымыздың өзіндік жолы бар тарихын жаңа табылған деректерге сүйеніп зерттеуді талап етеді. Тарихтағы жеке адамның рөлін зерттеу дәстүрі соңғы жылдары қайтадан жанданып келеді. Қазақстанның XX ғасырдағы айтулы ірі тұлғаларының бірі, мемлекет және қоғам қайраткері – М.Б. Ықсанов.

Мәселеге осы қырынан келгенде, Мұстақым Біләлұлы Ықсановтың саяси қоғам қайраткері ретінде қазақ тарихына қатысты тағылымды істерін зерттеудің берері мол. Тәуелсіздік алғаннан кейін, Мұстақым Біләлұлы Ықсановтың өмірдерегін жан-жақты зерттеу қолға алынғаны белгілі, мұрағаттық құжаттардан тың деректер жарияланып, еліміздің ардақты ұлы туралы кеңінен мағлұматтар алуға мүмкіндік берді. Жалпы алғанда, қазақ қоғамына елеулі із қалдырған Мұстақым Біләлұлы Ықсановтың өмірдерек еңбектері зор екенін айқын аңғаруға болады. М.Б. Ықсанов кезінде Егемен Қазақстанның іргелі ел, қуатты мемлекет болуына зор үлес қосып, ұзақ жыл қазақтың біртуар ұлдарының бірі Димаш Ахметұлы Қонаевқа лайықты ізбасар, сенімді серік болған тұғырлы тұлға. Ол туралы Димаш Ахметұлы былай дейді: «Мұстақым Біләлұлы Ықсанов – инженер-гидротехник, республиканың ауыл шаруашылығы дамуына айтарлықтай үлес қосты. Өз қызметінің басқы кезеңінде ол комсомол жұмысымен айналысты, соңынан шаруашылық жұмысқа ауыстырылды. Бепақдаланы игеруде және республикамыздың оңтүстігінде су шаруашылығы құрылыстарында жарқын із қалдырған. Қызылорда, Жамбыл облыстары партия комитеттерінің бірінші хатшысы қызметтерінде болды.

Республика Министрлер Кеңесі Төрағасының орынбасары болды, шамалы уақыт Орталық Комитеттің хатшысы болып жұмыс істеді. Орал облысы партия комитетінің хатшысы қызметінде жүріп, денсаулық жағдайына орай зейнет демалысына шықты. Мінезі байсалды және орнықты коммунист жұмыс барысында барынша табандылық танытатын» [2, 278-279 б.].

Мұстақым Біләлұлының азаматтығы, адамгершілігі, іскерлігі, қабілеттілігі мен парасаттылығы, сөзі мен ісінің әрқашанда сай келуі жөнінде тек Д.А. Қонаев ғана емес, ол жұмыс жасаған ұжымның мүшелері мен басқарған облыстарының халқы да жоғары баға беріп, аузынан тастамайды.

Қазақ халқының маңдайындағы мақтанышының бірі, елі үшін аянбай еңбек еткен көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Мұстақым Біләлұлы Ықсанов 1926 жылы 30 наурызда Батыс Қазақстан облысы, Жәнібек ауданы, Борсы ауылында дүниеге келген. Мұсаның (бала кезінде осылай атаған) әкесі Біләл ақсақал көп сөйлемейтін, жүзі сұстылау болып келді. Жалпы, Ықсанов Мұстақымның арғы тегі қазақ арасында 18 ғасырда сіңісіп үлгерген, бірақ қазақтың үш жүзінің бірде біреуінің құрамына кірмейтін ноғай-қазақ руының қояс бөлімінен тарайды. Орайы келіп тұрғанда айта кетелік, 1465-1560 жылдары өмір сүрген, қазақтың жыраулық поэзиясының бастау-бұлақтарының бірі саналатын әйгілі жырау, өз заманының ойы озық өкілдерінің бірі Шалкиіз Тіленшіұлы Мұстақым ағамыздың арғы аталарының бірі саналады. Ал ноғай-қазақтан шыққан тағы бір тарихи тұлға, ойшыл ақын,

қоғам қайраткері Ғұмар Қараш-Ықсан қарттың аталас туысқандарының бірі. Мұстақым Біләлұлының балалық шағына шолу жасау үшін Ықсанова Зейнеп апайдың естелігіне көз салайық: «Мұстақым орташа дәулетті шаңырақта дүниеге келді. Оның атасы, менің әкем Ықсаннан Біләл, Латиф деген екі ұл және бір қыз-мен тараймын. Әулетіміз әкем Ықсанның ақылымен өмір сүрді. Атамекеніміз-қазіргі Батыс Қазақстан облысының Жәнібек ауданындағы Борсы ауылы. Ықсанның інісі Қадырғали ертерек қайтыс болған. Оның екі қыз, бір ұлы да әкемнің тәрбиесінде болды. Сол сияқты екі баласынан тарайтын немерелерінің бәрін өз бауырында тәрбиелейді. Кейін солардың бәрінің жоғары білім алуына жағдай жасап, мүмкіндік туғызады. Әкемнің тәрбиесінде болған Қадырғалидың қызы Гүлсім Қадырғалиева Қазақ ССР коммуналдық шаруашылық министрінің орынбасары қызметіне дейін көтерілді. Әрине, біздің әулетіміздің мақтанышы да, таянышы да Мұстақым болғаны мәлім. Әкем Ықсанның өзі де немересі Мұстақымның қолында болды. Және олар бір-біріне ата мен немере емес, әке мен бала сияқты еді. Олар екеуі де өмірден озғанша, осы қалыптарынан, әлгіндей қарым-қатынастарынан айныған жоқ. Әкеміз Ықсанның жлаған сөйлемейтін, ешкімнің ала жібін аттамайтын, әділдіктің ақ туын жықпайтын асыл қасиеттері Мұстақымға дарыған.

Әкем балалары Ықсан мен Латифты алысқа ұзатпай, өзімен бірге ұстады. Менің 4-5 жас кезімде, әкеміз бұрын тұрған ауылдан бес шақырым жерге жаңа үй салды. Есімде қалғаны төрт бөлмелі ол үйді әкем орыс өнегесімен салғызды. Қора-қопсы үйден бөлек болды. Ол тұста қазақ үй мен қораны жалғастырып сала беретін. Біздің үй таза әрі еңселі еді. Тағы есімде қалғаны – үйіміздің іргесінде бақша болғаны. Құмды жер емес пе, қауын-қарбыз жақсы өсетін. Бұрынғы ауылымыздың адамдары келіп алып жататын. Әкем асқабақтың өзін пісіртіп, ашығып келген ауылдастарының қарнын тойғызатын.

Әкем орыстың қара шекпен шаруаларымен араласып тұрды. Саратов жақта Федор Иванович деген тамыр фелдшері болды. Ауылда біреулер ауырып қалса, пар ат жегіп барып, сол Федор Ивановичті менің әкем алып келіп, науқасты қаратын. Әкеміздің орыстармен аралас-құралас болуының арқасында өзі де, балалары – біз де, немересі Мұстақым да орысша жақсы сөйлейтінбіз. Ықсан әкеміз Пушкиннің ертегілерін жақсы білетін және кішірек кезімізде ертегілерді жиі айтатын. Салтан патша туралы ертегіні мен алғаш рет әкемнен естігемді.

Ықсан қазақтың айтулы азаматы, Алаш ақыны Ғұмар Қарашевпен туыстас. Жасырақ кезінде атқосшысы болса керек, Ғұмарға еріп, башқұрт пен татар ортасына талай сапар шеккен екен. Олардың да салт-дәстүрі мен жырларын қазақ дастандарынан кем білмейтін. Бірақ Алаш партиясы мен үкіметі таратлып, кейін ол туралы айтуға тыйым салынған соң, бізге, әсіресе өсіп келе жатқан Мұстақымға зияны тиеді деді ме, оны айтпайтын болды. Ішіне сақтап кетті жарықтық. Өйтпесе Ғұмар Қарашевтың талай өлеңін жатқа білетін еді. Ыбырай Алтынсаринның өлеңдерін де жатқа білетін. «Кел, балалар, оқылықты» жиі айтатын. Біртіндеп ел іші бүлінді. Әулетті де, дәулетті шаңырақты тәркілеу басталды. Біздің шаңырақтың дәулеті Ықсан мен Қадырғалидың отбасы деп екіге бөліп есептегенде, тәркілеуге ілікпей, одан аман құтылды. Бірақ одан кейін басталған колхоздастыру тұсында біздің әп-әдемі салып алған үйіміз көзқұртына айналды. Ел ішінде

ашаршылық басталды. Әкем Ықсан тарыққан талайларға тамақ беріп жүрді. Бірақ жаппай аштықты кім тоқтатын. Пәленің басталарын сезіп, Саратов жаққа көшіп кеттік. Алдында ғана салып алған үйімізді сол қалпы тастап кеттік. Кейін қаншама жылдардан соң Мұстақым Орал облысын басқарып тұрғанда, сол біздің қыстауымыздың бір ферма болып сақталып тұрғанын естігенмін. Әкем мен бауырларымның қолымен салынған құтты қоныс еді. Соны тастап, Саратов жаққа көшуге мәжбүр болдық.

Әкемнің балалары қолынан өнері тамған еңбекқор жандар еді. Орыс ішінде құрылыстар салып жүрді. Екі үйдің шаңырағын солай асырады. Қайта құрылыс басталса, соған атсалысатын. Тағы бірнеше қазақ жігітін топтастырғандарын білемін. Саратовтан Мичуринге барды, одан Тула облысында тұрдық. Тағы бір құрылыстың ынғайымен Мәскеу түбіндегі Орехово-Зуево қаласында қаласында тұрдық. Біз мектептегі білімді орыс тілінде алдық. Әсіресе, Мұстақым үлгілі оқушы еді. Сол кездің өзінде-ақ нақтығылымға тікелей қатысы бар пәндерге құмартты. Химия мен физика десе жанып кететін. Математикадағы есептерді ойнап отырып, шығара беретін. Түрлі үйірмелерге белсенді қатысатын... Балалық шақ сол Орехово-Зуевода өтті. Мұстақымның шешесі Макпал сол жақта қайтыс болды. Орехово-Зуевода жерледік. Ақылды, ұстамды біртоға кісі еді. Үйін таза, кіршіксіз ұстайтын. Орыс арасында «қазақтар надан екен» дегізбедік. Кешікпей соғыс басталды. Менің ағам, Мұстақымның әкесі соғысқа аттанды. Сол кеткеннен оралмады, ерлікпен қаза тапқанын ескертті. Біз Мәскеу түбінде тұрғандықтан, эвакуациямен ішкі жаққа көшірілдік. Қайтадан Қазақстанға табанымыз тиді. Алматыға қоныстандық. Оның алдында Қадырғалидың сонау Новосибирскіге барып, коммуналдық шаруашылықты ұйымдастыру институтында оқып жүрген қызы Гүлсім сонда білім алған Ғабдолла Бұзырбаевпен танысып, тұрмыс құрады. Екеуі де Алматыда үлкен қызметтер атқарды. Мен соларды сағаладым. Мұстақым атасымен бір шаңырақ болды. Алдымен теміржол техникумын, содан шаруашылық институтын тамамдап, танымал азаматқа айналды. Ықсанды қастерлеп, қолында ұстады. Мұстақым партия қызметінде, әкеміз дінін ұмытпаған, соның өзін жарықтықтар әдемі жарастырып өтті. Ықсанның тарапынан немересінің қызметіне көлеңке түскен жоқ. Мұстақым да әкесі ретінде санаған Ықсан қарияның бетіне тік келген жоқ. Мұстақым Жамбыл облысын басқарып тұрғанда, әкем хабарласты. Маған ғана емес, өзі қызым деп кеткен Қадырғалидың қыздарына да хабар беріпті. «Тура бір жетіден соң, о дүниеге сапар шегемін. Қоштасып қалсын» депті. Төрт күннен соң барып, үш күн дегенде қасына болдық. Тура жетінші күн дегенде ақ өліммен, қыздарының қасында, сүйікті немересінің қолынан жаратқанға жан тапсырды. Топырақ Жамбыл қаласының маңынан бұйырды. Қалған жақсылықты Мұстақымға тіледік. Аталары Ықсан мен Қадырғалидың, әкелері Біләл мен Латифтың аруақтары қолдасын дедік. Құдайдың құлағына шалынған шығар, менің Мұстақым бауырым қазақ жерінің көркейіп, өркендеуіне сүбелі үлес қосты [3, 15-18-б.].

М.Ықсанов соғыстың сұрапыл жылдарында Алматы теміржол техникумында студент болды. Қай жерде, қай елде жүрсе де, қай жұмысты атқарса да, тектілігін танытып отырды. Техникумды бітірген жас маман 1945-1946 жылдарда қазақ темір жолы Тентек стансысы 18-ші және Ақтоғай стансысы 4-ші жол дистанциясының технигі қызметін атқарды.

1946-1947 жылдарда Ташкент теміржол транспорты институты инженерлік бөлімшесін бітірген М.Ықсанов оқуын жалғау үшін 1947-1952 жылдары Алматы ауыл шаруашылық институтын тәмамдап, танымал азаматқа айналды. Атасы Ықсанның тарапынан немересінің қызметіне көлеңке түскен жоқ. М.Б. Ықсанов та әкесі ретінде қараған Ықсан қарияның бетіне келген жоқ. М.Б. Ықсанов-батыр денелі, ауыр мінезді болып көрінсе де, ішкі рухани дүниесі бай, кішіпейіл болатын. Ойы алғыр, сөзі орнықты, келешекке нық қарайтын адаммен бірге болғанын көпшілік мақтан етеді. Бұл адамгершілік пен парасатты ту еткен, ел мен халық қамы үшін қызметке бел буған тұлғаларға тән қасиет екендігі белгілі. Іскер басшыға табиғат берген осы қасиеттер түсіне білген адамды еңбекке құлшындыратын, ізденіске бастайтын, шаршағанын ұмыттыратын. Халық ерекше мінездері мен қасиеттеріне қанық болатын [4, 468-469 б.].

1952 жылы Қазақ мемлекеттік ауыл шаруашылығы институтын бітіргеннен кейін, қоғам қайраткері М.Ықсанов өзіне жүктелген міндет-миссияның жауапкершілігін сезініп, бастапқыда жалынды жас Алматы қаласындағы Фрунзе аудандық комсомол комитетіне бірінші хатшы етіп сайланып, еңбек жолын комсомол жұмысынан бастады. Түрлі комсомолдық тапсырмаларды орындай жүріп, талабы таудай жас маман ретінде кәсіби шыңдалу мектебінен өтті. Бертін келе комсомолдық қызметтен кейін қажыр-қайраты мен жалын-жігері мол, ұйымдастырушылық қарым-қабілеті зор әрі таңдаған мамандығы бойынша тиянақты білім алған жас М.Б. Ықсанов 1952-1958 жылдары Жетісай құрылыс басқармасының прорабынан осы мекеменің бастығына дейін көтерілді. Бұл қызмет оның басшылық дарынының ашылып, жетіле түсуіне ықпал еткені шүбәсіз. Өйткені осыдан кейін Мұстақым Біләлұлының қызмет баспалдағымен өрлеу дәуірі басталды. Оның өсуі - тек іскерлігі мен талап қойғыштығының, білімділігі мен шаршауды білмейтін жұмысқа берілгендігінің арқасы деу керек.

Мәселен, 1958 жылы үкімет жас маманды «Казирголстепстрой» тресіне басшы етіп қойды. Аталмыш мекемені құрудағы басты мақсат қазақтың құла түзін, әсіресе табиғаты мен топырағы егіншілік пен бау-бақшаға бейім еліміздің оңтүстігіндегі құлазыған жерлерді, гүлдендіру абаттандыру еді. Ғасырлар бойы құлазып жатқан Бетпақдаланың 100 мың гектар жерін игеріп, осыншама алқапты суландырып, оны құтты қонысқа айналдырды. Алғашқы үш айдың ішінде Қызылқұм қойнауында жалпы ұзындығы 112 шақырым 107 канал қазылып, 120 гидротехникалық құрылыс салынды. Мақта өсіру мен бау-бақша саласын дамытуға кең жол ашылып, әлеуметтік-экономикалық маңызы зор жобаны инженер-гидротехник ретінде Ықсанов осылайша жүзеге асырды. Мырзашөлдегі Мақтаарал, Шардара аудандары осы күндері республикадағы мақта өсіруші басты алқаптардың бірі [5, 48-52 б.].

1961-1962 жылдары Оңтүстік Қазақстан облысы Ильичевск аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, кейін Оңтүстік Қазақстан өлкелік су шаруашылығы басқармасының бастығы болып жұмыс атқарған.

Ал 1963 жылдан бастап Мұстақым Біләлұлының нағыз жұлдызды шағы басталды. Ол 1963-1971 жылдар аралығында Қызылорда, Жамбыл облыстары партия комитеттерінің бірінші хатшысы, Қазақ ССР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, 1971-1975 жылдары Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің хатшысы секілді, мәртебелі

мемлекеттік қызметтерді абыроймен атқарды. М.Б. Ықсанов көптеген салаларда басшылық жұмыстарда іскерлігін көрсетіп, мемлекет сенген үлкен деңгейдегі істерді атқарып, теміржол дистанциясының қарапайым технигінен, Қазақстан Компартиясының Орталық комитетінің хатшылығына дейін көтерілді. Қазақстан Республикасының картасындағы су шаруашылықтары, «Медеу» мұз айдыны, «Республика» сарайы, «Қазақстан» қонақ үйі және тағы басқа Алматы қаласының белгілі нысандары М.Ықсановтың қатысуымен салынып, іске қосылды. Ықсанов Оңтүстік Қазақстан су шаруашылығы басқармасының бастығы болып жүріп те, жемісті еңбек етті. Ол жылдары Оңтүстік Қазақстан аймағы-Қызылорда, Шымкент және Жамбыл облыстарының басын қосатын өлкелік құрылым еді. Осы өлкеге қатысты суландыру саясатын сауатты жүргізу, кейін үшбу үш облысты еліміздің күріш пен мақтаны һәм бау-бақша өнімдерін беретін негізгі аймаққа айналдырды [6, 5-22-б].

1975 жылдан бастап 1986 жылға дейін Батыс Қазақстан облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы болып, үздіксіз 11 жыл бойы жұмыс істеді. Он жылдан астам өзі туған өлкенің тізгінін ұстаған-М.Б.Ықсанов, ақыл-парасаты мен қажыр-қайратын, талай мәртебелі қызметті атқара жүріп жылдар бойы жинақтаған тәжірибесін, Орал өңірінің гүлденуі үшін, күшін сарқа жұмсады деуге толық негіз бар.Мұстақым Біләлұлы барлық саналы ғұмырын еліміздің, соның ішінде Жайық өңірінің экономикасы мен мәдениетін дамытуға, халықтың әлеуметтік жағдайын арттыруға жұмсады. Бұған дейін екі облысты басқарған ол өзінің өскен өңіріне келісімен- ақ, білегін түріп, бірден іске кірісті. Бұрын көбіне бір қабатты, жатаған үйлерден тұратын халық ауызында «үлкен ауыл» деп аталған облыс орталығы- Орал қаласы санаулы жылдар ішінде адам танымастай өзгерді.облыс орталығын көркейту және оның сәулетін арттыру мақсатында жобалау институттары құрылды.1977 жылға дейін облысымызда төрт- бес қала құрылыс трестері бар- тұғын. Мұстахым Біләлұлының тапсырмасымен бұрынғы трестерге қосымша «Промстрой», «Сельстрой», «Кушумводстрой», «Западэлеватор Мельстрой» және «Колхозстрой» құрылыс трестері сол жылдары өмірге келді. Бірте- бірте Орал қаласында он құрылыс тресі құрылып, өз жұмыстарын бастады. Орал қаласының түлеуі тікелей М.Б. Ықсановтың басшылығымен жүреді. Сырым ауданында су құбыры жүрді. Қарашығанақ кенішін алғаш ашты. Оралда тарихи - өлкетану музейі, Зенит зауытының, теміржолшылардың мәдениет сарайлары, мәңгілік алау монументі, М.Маметованың музейі жасақталды, ескерткіш орнатылды. Ленин даңғылы кеңейтілді, көп қабатты үйлер салынды [7, 58-63 б.].

Ықсанов басқарған жылдардағы Батыс Қазақстан облысының шежіресі, облыс экономикасы мен мәдениетінің қарышты дамуымен ерекшеленеді. Мұндай оң бағыттағы бетбұрыстар, халық шаруашылығының барлық саласын қамтыды. Әсіресе, оқу-ағарту мен денсаулық сақтау, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы, тұрғын үй және күрделі құрылыс саласы бойынша қыруар шара атқарылып, көп іс тындырылды.

М.Б. Ықсанов- облысымыздың, еліміздің қоғамдық, саяси, мәдени- рухани өміріне басшылық жасаған зиялы адамдардың бірі және бірегейі. Әлеуметтің зор ілтипатына бөленген ірі тұлғаның өмірбаяны тек жақсы істермен, зор абырой, беделмен өрнектеледі [8, 23-28 б.].

Осы аталған іс-әрекеттері арқылы қайраткер ретінде танылған М.Б. Ықсановтың қоғам мен ұлт мүддесі үшін атқарған қызметі өлшеусіз деп айта аламыз. Уақыт өткен сайын тарих ғылымы да соны деректермен, мәліметтермен, жаңа көзқарастармен, пайымдаулармен байытылып отырады. Осыған орай, М.Б.Ықсановтың қайраткерлігін бір мақаланың ғана емес, әлі талай зерттеулерге арқау болатынына сөзсіз. Қайраткер М.Ықсановтың ұлт мүддесі үшін атқарған қызметі халық жадынан игі істері арқылы ұмытылмақ емес.

Елбасы, Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Адам мәңгі жасамайды, мәңгі жасайтын оның ісі» деген ұлағатты сөзімен айтсақ, Мұстақым Біләлұлы өнегелі өмірімен, өрнекті тіршілігімен, қажырлы қайратымен, ұлтжанды мінезімен ел есінде мәңгі сақталған тұлға. Абзал азаматтың өткен өміріне қарап отырсақ, Мұстақым Біләлұлы Қазақ ССР-ның Жоғарғы Кеңесіне төрт мәрте, Кеңес Одағының Жоғарғы Кеңесіне үш мәрте депутат, СОКП съездеріне 4 рет делегат болып сайланған екен. Сондай-ақ еліміздің экономикалық-әлеуметтік дамуына қосқан сүбелі үлесі, ерен еңбегі үшін Ленин, Октябрь революциясы, Еңбек Қызыл Ту, Халықтар достығы ордендері және көптеген медальмен марапатталды. Құрылысшы атты мәртебелі мамандықтан қайраткерлік сатысына дейін көтерілген басшының қарымды істері Жайық бойын жаңартуға, Сыр бойын түлетуге, Қаратаудың қойнауындағы қазынаны ашуға, Оңтүстік облыстардың шөлді далаларын суландыруға жұмсалды. Мұстақым Біләлұлы еліне адал қызмет еткен танымал тұлға. Кешегі Кеңес үкіметі билігіне белсене араласып, ел мұңын жоқтаған М.Б. Ықсанов іске барынша берілген басшы болатын. Мемлекет мүддесіне барынша адал болды.

Сонымен, ойымызды қорытындылай келе, әрбір қоғам қайраткері өзі өмір сүрген қоғам дамуына өз үлесін қосады. Оны ғылыми тұрғыдан бағалап жетілдіру, тиісті деңгейде дамыту, байыту- кейінгі ұрпақтың ұлы ісі. Ендеше, қазақ ұлтының тарихында зор еңбек қалдырған мемлекет және қоғам қайраткері – М.Б. Ықсановтың өмірі мен қызметі әрбір ұлтжанды жастың тағдырына үлгі боларлығы сөзсіз. Кеңестік кезеңдегі республика да жүргізілген әкімшілік, мәдени құрылыстың тарихы мен тәжірибесін саралап, талдауға арналған еңбектердегі Мұстақым Ықсанов туралы естеліктер, пікірлер мен ізденістер отандық тарих ғылымы мен тұлғатанудағы ғылыми ақтандақтар қатарын толықтырады анық.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. *Жасай бер, тәуелсіз Қазақстан! Тәуелсіздік күніне арналған салтанатты мәжілісте сөйлеген сөзі* // Егемен Қазақстан. – 1998. – 16 желтоқсан. – Б. 1-2.
2. Қонаев Д.А. *Өтті дәурен осылай.* – Алма-Ата, 1992. – 376 б.
3. Жаданов С.Қ. *Тағдыр шыңдаған тұлға* // «Ұлы тұлға Мұстақим Біләлұлы Ықсанов» атты естеліктер. – Орал, 2011. – 140 б. Б. 12-22.
4. Рысбеков Т. *Тарихи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары.* – Алматы, 2014. – 524 б.
5. Сабыр М., Погодин С., Карагойшин К., Тулебаев Н., Кулик Я. *Өнеге «Зерде-Память» қоры.* – Орал, 2015. – 220 б.
6. ҚРПА ММ, 708 қор., 131 тізбе, 180 іс.
7. Әліпқали Т. *Жүрекпен жұптасқан жайсаңдар.* – Орал, 2010. – 192 б.

8. Атаев А.Қ. Ұлы тұлға // «Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Мұстахим Біләлұлы Ықсанов» туралы естеліктер. – Орал, 2016. – 264 б.

Рысбеков Т.З., Хамзин Ж.К.

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО И ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ М.Б. ИХСАНОВА

В статье даются разные сведения о жизни и общественно-политической деятельности государственного и общественного деятеля М.Б. Ихсанова. Рассказывается об управленческой деятельности М.Б. Ихсанова, о внесенном вкладе в развитие благосостояния нашей страны во время Советского Союза. В труде использованы исторические сведения и материалы средств массовой информации.

Ключевые слова: видный деятель XX века, М.Б. Ихсанов, Г.Караш, партия Алаш, Советская власть, Алматинский железнодорожный техникум, специалист инженер-гидротехник по дорожным направлениям, трест «Казирголстепстрой», воспоминания и отзывы о Мустахиме Ихсанове.

Rysbekov T.Z., Khamzin Z.K.

LIFE AND ACTIVITY OF THE STATE AND PUBLIC FIGURE M.B. IKHSANOV

The article provides various information about the life the social and political activity of I the state and public figure Ikhsanov. It tells about managerial activity of Ikhsanov about the contribution he made to the development and well – being of our country during the Soviet Union period. Population service was based on historical data and materials veleased on the media.

Keywords: The prominent figure of the 20th century, M.B. Ikhsanov, G.Karash, Soviet government, Alash party, Almaty railway, technical school, engineer-hydrrotechnical engineer, «kazirgolstepstroy», trust memories, opinions about Ikhsanov.

УДК 7.03; 312.792. 793

Жумасеитова Г.Т. – кандидат искусствоведения, профессор,
Казахская национальная академия хореографии
E-mail: gulnara_ili@mail.ru

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ИСТОРИИ ИСКУССТВА ЯЗЫКОМ ХОРЕОГРАФИИ

Аннотация. Статья посвящена истории жизни и любви великого скульптора Родена через призму прочтения языком хореографии. Автор анализирует балет «Роден» в постановке известного российского балетмейстера Бориса Эйфмана. Постановка, осуществленная для молодой балетной труппы театра «Астана Опера», продемонстрировала готовность казахстанских артистов балета к восприятию совершенно новой стилистики танца. В основе хореографии Эйфмана лежат новые

принципы танцевальной драмы, где тело танцовщиков становится главным средством в раскрытии психологических и эмоциональных чувств героя.

Ключевые слова: балетмейстер, хореография, сцена, пластика скульптор, гений, художник, стиль.

В современном бурно развивающемся мире в эпоху глобализации мир может развиваться только лишь при условии активного взаимодействия, то есть полилога культур разных народов. В современной художественной культуре различных народов не существует понятия «чужая, инородная культура», на первый план выступает толерантность, сочетание национальной самоидентификации и общечеловеческих ценностей.

Казахстан – страна в центре Евразии, в силу своего географического положения и этнического многообразия, исторически аккумулировала этнокультуры, религиозные воззрения и традиции разных народов. Взаимообмен культур стал основой художественного творчества деятелей разных видов искусства. Большинство исследователей гуманитарных наук сходятся во мнении, что восприятие чужой культуры является одним из условий развития самой национальной культуры. Этот фактор в своих многочисленных трудах подчеркивает и исследователь Фрэншли, отмечая что, взаимопонимание культур находится в центре внимания и становится исходным пунктом межкультурной коммуникации [1, с. 2].

К такому роду коммуникации можно отнести и творческое сотрудничество казахского балетного театра с балетмейстером Борисом Эйфманом, одним из самобытных и креативных деятелей русской хореографии. Имя хореографа уже давно стало определенным брендом современного русского балета в восприятии мировой общественности. Его балеты глубоко философичны, чаще всего трагичны, это всегда своеобразная попытка проникнуть в тайны человеческой психики и ее сущности. Посредством выразительных телодвижений и актерской игры артисты его театра погружаются в психологический мир своих героев, что делает их современными и интересными для сегодняшних зрителей в любой точке мира.

Путем долгих поисков, проб и ошибок Эйфману удалось выработать свой особый авторский почерк. Не отказываясь от классического танца, гармонично соединяя его с современной пластикой, в то же время умело и эффектно, вкрапляя элементы акробатики и спортивной гимнастики, Эйфман создал хореографический стиль, в основе которого лежат совершенно новые принципы танцевальной драмы, где тело танцовщиков становится основным средством в раскрытии психологических и эмоциональных чувств героя. У его балетов есть как сторонники, так и противники. Вместе с тем танец на уровне психологической драмы и энергетика кордебалета редко кого оставляет равнодушным.

Борис Эйфман, создавший свой коллектив еще в далеком 1977 году, пережив множество нападков и непонимания со стороны управленцев от культуры того времени и некоторых своих коллег, создал современный психологический интеллектуальный балет, по его личному определению «хореографический психоанализ». Опираясь на классическую основу танца, при этом расширяя сами академические рамки балета, он выработал свой хореографический стиль, яркий и новаторский. В этом убедились и казахстанские любители балета, познакомившись с его постановками

«Красная Жизель» и «Анна Каренина» на сцене Государственного академического театра оперы и балета им. Абая в г.Алматы.

Постановка Б.Эйфманом балета «Красная Жизель» для балетной труппы театра оперы и балета им. Абая (2010 г.) продемонстрировала готовность наших артистов балета воспринять совершенно новую неординарную стилистику хореографического языка. В пластике балета гармонично соединились чистые линии классического танца, естественная угловатость модерн-танца и легкость эстрады. Репертуар театра пополнился одним из интересных и лучших современных балетов, построенных на основе глубокой психологической драмы. В основу балета положена история трагической судьбы великой русской танцовщицы Ольги Спесивцевой, непревзойденной Жизели прошлого века. Легендарный и прекрасный облик балерины стал в истории русского балета ярким примером незащитности и трагической незащищенности таланта перед обстоятельствами. Несмотря на исторические параллели, спектакль нельзя назвать политическим. «Красная Жизель» – это глубоко психологический балет, где автор исследует душевное состояние хрупкой балерины, попавшей в жернова грубой и беспощадной революционной власти.

Спектакль начинается с ежедневного балетного экзерсиса, где танцовщицы под руководством преподавателя вырабатывают легкость и изящество, выделяющее их среди большинства человеческих существ. На сцене пока царит красота и гармония. Произшедшая революция вносит смятение и хаос, не только в жизнь всей страны, но и ставит перед выбором людей искусства, в том числе и прима-балерину Мариинского театра – главную героиню балета. Она становится любовницей Чекиста, а затем и его жертвой. Наступление чекистов, дуэты Балерины и Чекиста становятся самыми эмоционально яркими картинами 1 акта. Воздушно-рафинированный балетный мир рассыпается под натиском новой власти, Эйфману удается посредством движений передать их силу и осознание правоты своего дела. Дуэты Чекиста и Балерины построены на противодействии красоты и насилия, страха и страсти. Невообразимо сложные поддержки, спирали и скольжения чередуются томно-эротическими объятиями. Марширующая толпа, размахивая красными знаменами, пробивает себе дорогу локтями и растаптывает истинное искусство.

Балет по роману Льва Толстого «Анна Каренина» на музыку П.Чайковского был удостоен престижной награды международного балетного конкурса «BenoisdelaDance» в номинации «Лучший хореограф года». Балет не является хореографическим переложением известного романа, это своеобразное эйфмановское прочтение классики. Из множества персонажей и сюжетных линий балетмейстер сосредотачивается на любовном треугольнике Каренин – Анна – Вронский. Основной задачей балетмейстера становится исследование человеческой психики, пластический анализ взаимоотношений между мужчиной и женщиной. В центре хореографического треугольника Анна – женщина, оказавшаяся перед выбором между материнским долгом и неутоленной страстью. Эйфман посредством пластики пытается провести психоанализ состояния влюбленной страдающей и мятущейся Анны.

Эйфман посредством пластики пытается провести психоанализ состояния влюбленной страдающей и мятущейся Анны. Балетмейстер на

поверхность выносит то, мимо чего долгое время проходили многие исследователи данного произведения Толстого. Только самоубийство смогло стать для Анны освобождением от эротической зависимости и сжигаемой изнутри ее страсти. Балетмейстер не следует сюжетным хитросплетениям романа, не пытается создать дух и атмосферу той эпохи, а сосредоточивается на взаимоотношениях любовного треугольника и проблеме выбора женщины между долгом и страстью. Именно этот аспект делает спектакль современным для сегодняшнего зрителя.

Любовная история XIX века не потеряла своей актуальности, она есть и сейчас и будет существовать до тех пор, пока есть любовь и отношения между мужчиной и женщиной. Трагедия женщины, ставящей выше материнского чувства «основной инстинкт», не оставляет никого равнодушным. Потому что все это до сих пор живет рядом с нами: безрассудная любовь, заканчивающаяся самоубийством, женщины, делающие выбор между ребенком и мужчиной и в итоге, теряющие связь со своей душой, а затем и все остальное.

По словам Эйфмана Анна «...предпочла всепоглощающее чувство к любимому мужчине долгу матери перед сыном. И обрекла себя на жизнь изгоя. Не было счастья ни в путешествиях, ни в привычных светских увеселениях. Мостик из прошлого Эйфманом мастерски строится на яркой хореографии и глубоком психоанализе. Режиссерская композиция балета строго выверена, каждая сцена двухактного балета исходит из общей концепции балетного произведения. Экспозиция балета: луч света на темной сцене высвечивает фигурку мальчика в матроске, играющего с паровозиком и Анну Каренину с мужем. На доли секунды запечатлевается пока еще единая семья. Затем сразу начинается сцена бала. Бурный танец кордебалета демонстрирует повадки высшего света, пропитанного двойной моралью и лицемерием.

Дуэты главных героев построены на невероятных поддержках, головокружительных переворотах и эффектных скольжениях на полу. Танец чувственный и в должной степени эротический. Отношения между героями раскрываются через дуэтные танцы. В дуэтах с Вронским преобладают высокие поддержки и смелые захваты, в них ощущается томление и страсть. Дуэты с Карениным строятся на не менее страстном танце, он – то ее закручивает вокруг себя, то - швыряет на пол, сами поддержки, в основном, из-за спины, что означает отчужденность и неприятие между партнерами.

Центральным персонажем балета становится и кордебалет, который предстает то светской публикой, то видением Анны, то паровозом в финале спектакля. В постановках Эйфмана массовые танцы всегда имеют большое значение и отличаются не просто эффектностью, а в первую очередь, яркой драматической театральностью и вышколенным мастерством. Самой яркой и впечатляющей становится сцена видений Анны. Приняв морфий, она оказывается в наркотическом бреду, откуда начинается ее бессмысленное существование. Обнаженные фигуры артистов, извиваясь на полу, сплетаются между собой, создавая искореженный мир наркотического опьянения, итог эротической зависимости и слепой страсти Анны.

Кульминацией балета становится режиссерское решение сцены с поездом. Кордебалет в четыре ряда изображает стремительно движущийся поезд: руки - это поршни, ноги как бы – колеса. Прямые ряды танцовщиков в

черных одеяниях жесткими синхронными движениями создают эффект страшной машины, движутся вдоль сцены и как бы перерезают тело Анны. И финальный аккорд – яркий свет, и на сцену медленно в тележке вывозят неподвижное тело Карениной, где виднеются лишь лодыжки ног.

Яркие драматичные спектакли в постановке Б.Эйфмана поразили необычностью хореографических решений и глубоким погружением в психологическое сознание героев. Конечно же, особенным прочтением хореографом известного классического роман Льва Толстого. Хореографию Эйфмана отличает не только красота и изобретательность, но и найденное адекватное балетное решение многосложного психологического произведения Толстого. Эти постановки еще раз продемонстрировали настоящую необходимость прихода в театр хореографа с ярко выраженной индивидуальностью, с личностным мироощущением.

«Роден» поставлен Б.Эйфманом для своего коллектива в 2011 году, тогда же он был удостоен нескольких номинаций на театральных фестивалях «Золотая маска» и «Золотой софит», получив высокие отзывы российских профессиональных критиков и европейских зрителей. Поэтому приглашение руководством театра «Астана Опера» Эйфмана для постановки, можно расценивать как правильное стратегическое решение построения афиши для молодого творческого коллектива.

Балет в постановке Бориса Эйфмана «Роден» – талантливое творческое претворение на тему трагичности жизненного пути гениев. Используя уникальный пластический язык современного психологического балета, блистательно отточенный хореографом в его предыдущих спектаклях («Онегин», «Чайка», «Анна Каренина», «Русский Гамлет» и др.), Эйфман не просто являет новое осмысление мира человеческих страстей, виртуозно исследованного Роденом и Клодель в их работах, но создает произведение о непостижимой мистерии творческого процесса. Хореограф часто в своих постановках обращается к проблемам творчества гениев. Неслучайно героями его балетов стали Чайковский, Мольер, Баланчин, балерина Ольга Спесивцева. И новый балет на музыку Мориса Равеля, Камиля Сен-Санса и Жюль Масне посвящен судьбе незаурядного творца – великого французского скульптора Огюста Родена.

Сам балетмейстер, изучая историю талантливого скульптора Родена, считал, что «Жизнь и любовь Родена и Клодель – удивительная история двух художников, в сложном, невероятно драматичном союзе которых все сплелось воедино: страсть, ненависть, творческая ревность. Спектакль «Роден» – это размышление о непомерной цене, которую приходится платить гениям за создание бессмертных шедевров. И, конечно же, о муках и таинствах творчества, которые всегда будут волновать художника» [2].

Постановка посвящена великому французскому скульптору Огюсту Родену и Камилле Клодель, его музе, возлюбленной и ученице. 15 лет их связывали творческие и любовные взаимоотношения, но произошедший между ними разрыв привел его возлюбленную в клинику для душевнобольных, где она провела более 30 лет, покинутая и забытая всеми. На другой стороне этого трагического любовного треугольника находится гражданская жена Родена - Роза Бере, тоже когда-то служившая ему моделью и музы. А теперь же, невзирая на его открытую связь и привязанность к

своей молодой любовнице, продолжающая его смиренно и преданно любить, оставаясь рядом с ним.

На фоне этой банальной любовной истории хореограф разворачивает свой взгляд на взаимоотношения двух сильных творческих личностей, на конфликт творческого и обычного чувственно-человеческого начала. Роден влюблен в Клодель, но его страсть чаще всего переходит в процесс ваяния, где она модель, что отрывает ее от собственного творческого процесса. Великий скульптор, искренне любя Камиллу, и в то же время ревновал ее к ее же творчеству, она напротив оберегала свою самостоятельность в творчестве от Родена и сильно страдала от непризнания критиками ее таланта и от ревности, из-за привязанности любимого к его гражданской жене.

Композиционно балет построен не последовательно, а как бы из фрагментов воспоминаний главного героя, тем самым хореограф достигает в действии определенной динамики, создавая у зрителей впечатление раскручивающейся пружины большой жизненной трагедии. При таком построении режиссерского видения, главная цель хореографа показать всю изнанку трагичности судеб гениев и талантливых личностей, успешно достигнута. Так, экспозиция балета начинается со сцены в сумасшедшем доме, куда приходит Роден, тоскующий по своей возлюбленной.

Далее действие развивается вокруг чередования воспоминаний и реальных событий и, таким образом, за два часа балетмейстер раскрывает трагичную историю творческих личностей. И эта динамичная спираль развертывания действия не прерывается до самого финала. Когда балет заканчивается сценой, где одинокий Роден на вершине лестницы, не обращая не на кого внимания, продолжает под набатные звуки долбящей музыки работать над своим очередным шедевром. Таким образом, хореограф еще раз заостряет внимание зрителя на вечной проблеме и трагедии гениев-творцов, как Роден, вынужденных ради искусства отдаваться полностью, жертвуя собой, любовью и даже жизнью.

Музыкальная основа балета Эйфманом составлена из произведений М.Равеля, К.Сен-Санса, Ж.Массне. Собранный балетмейстером музыкальный калейдоскоп, помог ему в создании необходимого психологического настроения, раскрытия характеров героев и примет той эпохи. В балете гармонично сосуществуют классика, элементы современного танца и спортивной гимнастики, образуя хорошо знакомый авторский стиль Эйфмана с невероятными поддержками, глубокими психологическими дуэтами и ироничным взглядом на некоторые стороны человеческой жизни.

Как известно, большинство скульптурных творений Родена весьма эротичны, представляя собой пластический гимн красоте человеческого тела и духа. И, созданная Эйфманом хореография, не лишена этой эротичности. Смысл творчества и эстетика творческих взглядов Родена свободно читаются в пластике танцовщиков, не менее выразительно переданы и тонкие переживания героев, находящихся на грани душевных срывов и тяжелого жизненного выбора.

Довольно часто используемые хореографом в своих балетах ситуации и атрибуты, присутствовали и в этой постановке. Как, например, сцены в сумасшедшем доме, смешные критики, круглый стол, используемый для танца и др. Но каждый из этих элементов балета хореограф заставил совершенно по-новому играть, создав иные пластические рисунки и

эмоциональные краски. «Эти сцены, начинающие и завершающие «Родена», устанавливают привычный градус взвинченности и истерики, который всегда и держит эйфмановскую конструкцию. Она предполагает, что художника разрывают ангелы и демоны, которые неоднократно меняются ролями, а толпа окружающих (на этот раз — зеленых человечков в очечках с блокнотиками в руках) алчет острых эмоций. Лейтмотивом хореографа по-прежнему остаются шпагаты по вертикали, по горизонтали, на полу, на столе, на партнере, вверх и вниз головой, в прыжке. Этот размноженный раздир усилен акробатическими поддержками во всех плоскостях. Есть и фирменные сны-видения, в которых герои используют тянущийся эластик костюмов для усиления фантазмагии» [3, с. 5].

Движущая пружина любовного треугольника Камилла Клодель — талантливый художник и страстная возлюбленная, не получает ни признания своего таланта, ни преданности своего возлюбленного. В результате молодая женщина заканчивает свои дни в сумасшедшем доме. Балетмейстер-постановщик не скрывает симпатии к героине, поэтому не случайно драматургическое построение спектакля начинается в клинике, где Камиллу терзают душевнобольные, чьи хороводы кажутся кругами ада. И заканчивается балет там же, но в финальных сценах теперь нет адских вихрей. Роден навещает здесь свою возлюбленную. Вереница девушек в чепцах, светлых кружевных рубашках, едва прикрывающих панталоны до колен, олицетворяет безумие, но их блаженно-беззаботный вид придает скорбному дому совсем не страшный характер. Только две черные лестницы по синему заднику, сходящиеся в букву «X», смотрятся зловещим знаком перечеркнутой судьбы.

Самые яркие и эффектные сцены в балете связаны с процессом творчества, где хореограф зримо на сцене из тел танцовщиков формирует скульптурные изваяния. Из бесформенной серой массы на глазах зрителей Роден, выдергивая отдельные части тела в виде рук, ног, головы, раскручивая спины и растягивая улыбки, лепит скульптурные фигуры.

Определенную живость и колорит балету придали массовые сцены в сумасшедшем доме, праздник сбора винограда, танцы в «Мулен Руж» и сцена, где критики осмеивают работу Камиллы. Не банально, в контексте заданной хореографической задачи, решена балетмейстером и сцена сумасшествия. Где из огромного серого шара появляется множество рук, постепенно уносящих, обезумевшую Камиллу, внутрь него.

Любовь и страсть, отчаяние и ревность, ностальгия по прошлому и муки совести, творческие победы и проигрыши и, как финал, безумие — тонко и выразительно станцевали молодые солисты балетной труппы. Роден в исполнении Жанибека Иманкулова предстал слегка усталым, но одержимым творцом, языком выразительной пластики ему удалось передать тоску по своей музе, муки совести и творческое горение. Ярким открытием премьерного спектакля стало выступление молодой танцовщицы Айгерим Бекетаевой в образе Камиллы Клодель. Несмотря на свой юный возраст, ей удалось глубоко войти в образ и раскрыть терзания любящего и талантливого скульптора, которую ревность и творческое соперничество привели к трагическому концу.

В целом, тяжелые в техническом отношении поддержки и перевороты, прыжки и невероятные вращения исполнителями были освоены.

И, даже если в определенных моментах и сценах ощущались некоторые шероховатости и явное напряжение в исполнении, вероятней всего, это результат премьерных волнений и пока недостаточных тренировок. Требуется доработки и пластический рисунок, особенно рук, в сценах, где Роден и Камилла занимаются лепкой своих скульптурных творений. Образ Розы, воплощенный на премьерном спектакле Анель Рустемовой, наиболее зрелая работа в балете и по подаче эмоциональных переживаний героини, и по исполнению техники танца. Ей удалось продемонстрировать в танце, присущую ей музыкальность и пластическую выразительность, при точной передаче в актерской игре эмоциональных чувств своей героини.

Однозначно, главный герой представленного спектакля – это человеческое тело, способное доносить до зрителей определенные человеческие эмоции, чувства и переживания своих персонажей. Поэтому значительная работа в рождении премьерного спектакля была проделана ассистентами и помощниками Эйфмана в лице О.Толмаковой и О.Парадника, осуществивших перенос балета, на сцену театра «Астана Опера». Всей балетной труппе, задействованной в спектакле, удалось овладеть сложным хореографическим текстом, добиться ансамблевости и актерской выразительности в исполнении различных танцев.

Яркое эмоциональное действо балета «Роден» разворачивалось на фоне лаконичных массивных конструкций, созданных З.Марголиным и живописных костюмов в духе Франции того времени в исполнении художника О.Шайшмелашвили. При этом в костюмах сочеталась функциональность и художественная ирония (костюмы критиков, девиц в сумасшедшем доме и др.).

Современное хореографическое искусство Казахстана – это живой перекресток Востока и Запада, традиции и новации, национального и общечеловеческого. Но, безусловным фактором в этих поисках и важной составляющей национального балета является его творческое осмысление и претворение с точки зрения этнического мировосприятия. Молодая балетная труппа Астаны смогла овладеть сложным хореографическим стилем именитого балетмейстера современности, тем самым, сделав еще один уверенный шаг театра к выработке своего индивидуального облика в когорте известных мировых трупп.

Литература:

1. *Fresli M. Kulturális hálózatok. – Szombathely, 2015. – 221. p.*
2. *Программа к балету «Роден». – СПб, 2011. – 12 с.*
3. *Кингисеп М. Роден в шагатах // Газета «Известия». – 2011. – С. 9/*

Жұмасейітова Г.Т.

ӨНЕР ТАРИХЫН ХОРЕОГРАФИЯ ТІЛІМЕН ҚАЙТА ПАЙЫМДАУ

Мақала ұлы мүсінші Роденнің хореография тілінің призмасы арқылы оқылатын өмір тарихы мен махаббатына арналған. Автор белгілі ресейлік балетмейстер Борис Эйфманның қойылымындағы «Роден» балетін талдайды. «Астана Опера» театрының жас балет труппасына арналған қойылым қазақстандық балет әртістерінің жаңа би стилистикасын қабылдауға дайын екендігін көрсетті. Эйфманның хореографиясы негізінде би драмасының

жаңа принциптері жатыр, онда бишілердің денесі кейіпкердің психологиялық және эмоциялық сезімдерін ашудағы басты құралы болып табылады.

Тірек сөздер: балетмейстер, хореография, сахна, пластика, мүсінші, данышпан, суретші, стиль.

Jumasseitova G.T.

RETHINKING THE HISTORY OF ART BY THE LANGUAGE OF CHOREOGRAPHY

The article is dedicated to the life story and love of the great sculptor through choreography language prism. Author is analyzing "Roden" ballet choreographed by well known Russian balletmaster Boris Eyfman. The performance performed for young ballet troupe of "Astana Opera" theater, demonstrated readiness of Kazakh ballet dancers to the perception of a completely new style of dance. Which is based on new principles of dance drama in which the dancers body becomes the main tool in revealing the psychological and emotional feelings of the characters.

Keywords: choreographer, choreography, stage, plastic sculptor, a genius, an artist, a style.

ӨОЖ 792

Нұрсұлтан Е. – Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының докторанты
E-mail: yelikhursultan@gmail.com

ҚАЗАҚ ТЕАТРЫНДАҒЫ «КӨКТӨБЕДЕГІ КЕЗДЕСУ» ПЬЕСАСЫНЫҢ ҚОЙЫЛУ ТАРИХЫ МЕН ЗАМАНАУИ ОҚЫЛЫМЫ

Аңдатпа. Мақалада М.Әуезов атындағы Қазақ академиялық драма театрының сахнасында қойылған Ш.Айтматов пен Қ.Мұхамеджановтың «Көктөбедегі кездесу» спектаклі қарастырылады. Режиссер О.Кенебаев пьесаның заманауи интерпретациясы көрермен залымен байланысқан әңгіме түрінде ашылып, диалогқа ерекше көңіл аударған. Сондай-ақ, актерлік шеберлік пен сценографиялық жұмысқа театртанушылық талдау жасалған.

Тірек сөздер: Қазақ театры, Ш.Айтматов, Қ.Мұхамеджанов, режиссер, интерпретация, актер.

Ұлы қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың шығармашылығы әлемдік театр үдерісінде ерекше орын алады. Жазушының өзі арнайы бірде-бір драматургиялық шығарма жазбағаны белгілі. Дегенмен, оның прозалары бұрыннан әр түрлі елдердің сахналық мәдениетін құнарландырып келеді.

Айтматовтың прозалық шығармалары қазақ театрының қазынасына үлкен үлес қосты. XX ғасырдағы көптеген табысты спектакльдер прозалық шығармалардың негізінде жасалды, соның ішінде қырғыз жазушысының де дүниелері жетерліктей. Олар қазақ театрының сахналық жауһарларының ішінде қадірлі және өте құрметті орын алып отыр. Әсіресе, тәуелсіздік кезеңінің сахнасы мен көрермендеріне қажетті болды. Мұндай көзқарас жазушының өзінің ішкі сезімдерімен де сәйкес келуі мүмкін. Саяси

жағдайдың өзгеруі, сенімнің берік болмауы, рухани-адамгершілік өмірдің дағдарысқа түсуі және т.б. қасиеттер өткенді ғана емес, бүгінгі күнді де сипаттайды. Оның прозасы жаңа драмалық нысандарды, режиссерлік шешімдердің эксперименттік жолдарын алдын ала болжайды. Ол сахна тілінің философиялық сыйымдылығын шексіз арттырып, театрлық бейнеліліктің қазіргі заманғы тәсілдерінің дамуын ынталандырады. Прозалық баяндаудағы кеңістік пен уақыттың бостандығы режиссерлік өнердің шығармашылық күшін молайтады, театрдың көркемдік тілін байытады.

Дарынды актерлердің бір қатары үшін Ш.Айтматовтың кейіпкерлерін сахнада сомдау олардың шығармашылығында ерекше кезең болды. Мысалы, 1962 жылы жас актриса Фарида Шәріповаға М.Әуезов атындағы Қазақ академиялық драма театрында орындаған Жәмиланың ролі оның кейінгі бүкіл өміріне әсер етті, өзінің шығармашылық күшіне сенуге көмектесті.

Ш.Айтматовтың шығармаларының ең әсерлі ерекшелігі – адамзаттық құндылықтарды іске асыратын жеке адамның қайталанбас жан дүниесі, адамдарды бір-бірімен байланыстыратын ниеттері мен әрекеттерінде көрінеді. Тұлғаның құндылығы мен маңызын, оның ортақ іс, адамгершілік идеясы, әділдік үшін өзін құрбан етуге қаншалықты әзір болғанын анықтайды. Әркімнің адамдық парызы – осы идеялардың жеңісі үшін күресу.

«В прозе Айтматова постигнуто талантливой режиссурой ее «драматическое, театральное зерно», и мы начинаем понимать, что истинный театр обязательно содержит в себе Шекспира, как вечную неотъемлемую принадлежность всякого истинного театра. Театр как искусство немыслим без трагического начала, размаха страстей и вместе с тем – игрового озорства и лицедейства. Такой спектакль и учит шекспиризации современного действия, учит мыслить крупно, соединяя малое с эпохальным и вечным» [1, 139 б.] – деп Ю.Смирнов-Несвицкий айтқандай, Қазақстан театрларының сахналарында Айтматов шығармалары бойынша қойылған қойылымдарды талдай отырып екі үрдісті анықтадық: қырғыз жазушының шығармаларын кең қамтып, кейіпкерлері арқылы ғасырдың бүгінгі өзекті мәселелерін түсіндірумен қатар қоюшы режиссерлер мен актерлердің жазушының белгілі шығармаларының терең, жеке ерекшеліктерін сахнада ашып көрсетуге зейін қояды және осы үрдістер үйлесіп, бір-бірін өзара толықтырып отырады.

Жазушының шығармашылығына қарар болсақ, бұған дейін 20-дан астам туындысы экранға шығып, одан бөлек біраз шығармаларының инсценировкасы жасалған екен. Тәуелсіздік жылдары жазушының шығармашылық мұрасы қазақ режиссерлерін қызықтыруын қоймады. Еліміздің барлық дерлік сахналарында оның «Ана – Жер-анасы» мен «Ғасырдан да ұзақ күні», «Қызыл орамалды шынарым» мен «Ақ кемесі», «Жанпидасы» мен «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбеті» түрлі интерпретаторлық шешімдермен қойылуда. Солардың ішінде ең шоқтығы биік шыққан туындысы – «Ана-Жер ана». Бұл шығарма тек қырғыз сахнасына ғана азық болып қоймай, көршілес бірнеше мемлекеттердегі театр көрермендерін саф өнердің бұлағымен сусындатты.

Айтматовтың шығармаларының қазақ сахнасында жаңаша интерпретациялау тарихы 1964 жылғы режиссер Ә.Мәмбетовтің М.Әуезов атындағы Қазақ академиялық театр сахнасынан бастау алды. Бұл қазақ

өнерінің жаңа белеске көтерген «Ана – Жер-ана» қойылымы болды. Әсіресе, С.Майқанова, Ф.Шәріпова, Б.Римованың ойындары қазақ театрының тарихында алтын әріптермен жазылып қалды. «В постановке бытовой план сочетается с поэтическим. Каждая деталь рождает обобщенный образ. Непродолжительные по времени сцены воспоминаний отличаются насыщенностью сценического действия и смысловой ёмкостью. Повествование героини подготавливает те кульминационные эпизоды, которые вынесены режиссурой на сцену. Картины воспоминаний в спектакле представляют собой не иллюстрации к повествованию, а короткие по времени, но объемные по сценическому действию и ёмкие по смыслу сцены, в которых каждая деталь рождает обобщенный образ» [2, 91 б.] – деген профессор С.Қабдиеваның пікірінен қойылымның көркемдік деңгейінің биіктігін аңғарамыз.

Кейін Ә.Мәмбетов Айтматов шығармаларына бірнеше рет қайта оралып отырды. Академиялық театр сахнасында қойған «Ғасырдан да ұзақ күн», «Ақ кеме», «Көктөбедегі кездесу», соңғы жылдарында Астанадағы Қ.Қуанышбаев атындағы театрда осы қойылымдарына қайта оралуы режиссердің ұлы қырғыз жазушысынан алатын да беретін де тағлымы көп екенін көрсетті.

2000 жылы Ә.Мәмбетов «Ана – Жер-ананы» Астана театрында қайта қойып, 2014 жылы бұл қойылым жаңа орындаушылық құраммен қалпына келтірілді.

Толғанайды сомдаған Қазақстанның халық артисі Гүлжан Әспетова ішкі жан дүниесі бай, кесек ана бейнесін толыққанды шығарды. Әрине, аңызға айналған С.Майқанова мен Ф.Шарипованың ойынынан кейін актрисаға бұл рольді орындау қиынға соққаны рас. Бірақ, Әспетова өзіне артылған ауыр жауапкершілікті толығымен ақтап шықты. Сонымен қатар, Майқанова мен Шәріпованың ойынының талай жылғы куәгері болғаны да өз септігін тигізгені анық. Олардың ойынын қайталамай, өз халқының бақыты үшін өмірін беруге дайын қарапайым қырғыз әйелінің бейнесін нанымды шығарды. Г.Әспетова қойылымның әр көрінісінде сахналық атмосфераны тереңінен сезіне білді. Актрисаның ырғақты қимыл-әрекеті, өзін жеңіл ұстаудағы сенімді қозғалысы оның шебер суреткер екенін дәлелдейді. Ол Толғанайдың өмір сүру ортасын толық зерттегендіктен, оның ішкі ойы мен сыртқы болмысы бір-бірімен жақсы үйлескен.

Араға жарты ғасыр салып қайта шыққан Мәмбетовтың бұл қойылымының сонау 1964 жылы өзіндік ой-тұжырымымен, тың шешімімен, керемет табылған мизансценаларымен қызықты болғанымен бүгінгі таңда архаикалық дүние секілді әсер қалдырады. Дегенмен де, Қуанышбаев театрының «Ана – Жер-ананы» қайта реконструкциялауының арқасында ұлттық театр тарихында алтын әріптермен жазылған спектакльдің идеялық мәңгілігі тағы бір дәлелдейді.

Ш.Айтматовтың көркем тілімен сахнаны меңгеру өте күрделі үдеріс. Инсценировка авторларының, режиссерлер мен актерлердің сахналық эксперименттерінің барлығы бірдей Ш.Айтматов театрының көркемдік дамуына табысты немесе маңызды бола бермеді. Алайда, сахналық ұжымдардың синтетикалық және метафоралық бейнеге ұмтылуы шығармаларының табиғатын объективті байытады, өйткені түрлі

шығармашылық стильдердің өзара әрекеті жемісті ой елегінен өткізуге және театрлардың шынайы сахна тілінің дамуына әкеледі.

Қ.Мұхаметжановтың Ш.Айтматовпен ұзақ жылдарға созылған олжалы достық-шығармашылық қарым-қатынасы ынтымақтастықтың үлгісі болды. Ол театр мен драматургия жайында неше алуан сын-ғылыми мақалалар жариялап, көптеген пьесалар мен прозалық шығармаларды қазақшалаған автор. Солардың ішінде тамаша көркем аударылғандары Ш.Айтматовтың повестері.

Шыңғыс Айтматовты адам саналы шешім арқылы өзін жеке тұлға ретінде қабылдауға және басқа адамдармен жеке байланысқа қалай баратыны қызықтырған. Осы мәселені ашуға жазушының қазіргі заман қоғамындағы екі құбылысты жақтырмағаны себеп болды: бір жағынан бара-бара өзін көрсетіп келе жатқан қанағатсыздық болса, екінші жағынан түрлі бетперде артында жасырынған моральдық бассыздық. Ш.Айтматов үшін осы екі құбылыс – сыртқы инабаттылық пен пайдақорлықты жасырған, адамгершіліксіз өмір сүретін біртұтас бейнеге айналып кеткен.

Демократиялық адамгершілік нормаларын белсенді түрде бұзатын, осындай әлеуметтік арсыздық тақырыбын Ш.Айтматов Қ.Мұхамеджановпен бірлесіп жазған «Көктөбедегі кездесу» әлеуметтік-философиялық драмасының негізі етіп алған.

1971 жылы пьеса идеясы туындап, екі елдің алып жазушыларының шығармашылық тондеміне жетеледі. Бұл жөнінде Ш.Айтматовтың өзі: «Мен көкейдегімнің бәрі прозалық шығармада қалай іске асатынын жақсы білетін ем. Мұнда, қажет болса, жазушы қисынын келтіре беруге ерікті, мұның әр алуан тәсілдерімен айшықты амалдары оның өз қолында. Ал пьесаың бұлжымас «қаңқасы» болуы керек, онда бәрі жалаң, бәрі ашық. Бұл жерде кейіпкерлерді біріктіріп, басын қосатын, олардың мінез-құлқы мен іс-әрекетін неғұрлым түптен тартып, айқын ашып көрсететін ерекше бір «амал» табу керек екенін екеуіміз де түсіндік. биік парасат тұрғысындағы персонаж – әрі даугер, әрі дос, әділ қазы керек еді.

Міне, осындай персонажды – біздің кейіпкерлерімізді өсіріп, тәрбиелеге бұрынғы мұғалім, жаны ізгі кейуана Айша апаны тапқан дәл сол, драматург қалтай Мұхамеджанов болды. Сол-ақ екен бәрі орны-орнын тауып, құлпырып, ойнап шыға келді» [3, 5-6 б.] – деп еске түсірген екен.

Айтматов пен Мұхамеджановтың бұл драмалық шығармасында бүгінгі адамдардың ішкі дүниесіне терең үңіліп, күрделі әлеуметтік мәселелерді көркемдік шеберлікпен шеше білген. Пьесаның оқиғасы Алатаудың баурайында өтіп, ұлттық бояу мен мінез ерекшеліктері анық көрініс тапқан. Сонымен қатар, шығармадағы көтеріліп отырған мәселелер бір ғана ұлттың немесе халықтың өмірімен шектелмей, тұтас қоғамға ортақ мәселелерге жауап іздейді. Адамгершілік, азаматтық, шындық сынды өзекті тақырыптарды көтеруі де пьесаның талай өнер қайраткерлерін қызықтырып, көптеген театрларда табысты өтуіне де негіз болды. «Көктөбедегі кездесу» еліміздің көптеген театрларымен қатар АҚШ, Франция, Германия, Дания, Норвегия, т.б. шетелдердің сахнасында қойылуыда оның көркемдік құндылығының биіктігін байқатып тұр. Шыңғыс Айтматов пен Қалтай Мұхамеджановтың бұл шығармасы өткен ғасырдың 70-80-жылдары әлем сахнасын жаулап алуы ірі мәдени құбылыс болғаны да сөзсіз.

«Көктөбедегі кездесу» кейіпкерлерінің бірге жиналуының себебі – Жапонияға барып, атақты тауға көтерілу үшін емес. Олардың «Фудзиямасы» – осында, туған тауларының арасында, Фудзияма жапондықтар үшін қандай роль атқарса, бұл адамдар үшін туған елінің тауы дәл солай роль атқарады. Совхоз агрономы Досберген, тарих мұғалімі Мәмбет, ғылым докторы, профессор Өсіпбай, жазушы және журналист Исабек Мергенович және солардың барлығын тәрбиелеген кәрі мұғалім Айша-апа өмір жайлы сөйлесу үшін, өткенді еске алуға, болашақ жөнінде ойлануға бірге кездесті.

Кейіпкерлер үшін осы еске түсіру кеші күрделі сынақ болды. Өйткені осы кездесуге дейін, жиналғандар арасында, осыдан көп жылдар бұрын соғыс майданында жүрген жолдастары, жас ақын Сабырға қайсысы жалған жала жауып, ол жазбаған поэманы антипатриоттық және кеңес өкіметінің құрылымына жағымсыз деп танытқаны белгісіз болды.

М.Әуезов атындағы академиялық драма театры «Фудзиямаға шығу» пьесасына 1975 жылы көңіл бөлді. Ұжым бұл туындының күрделігін, бұл тақырыптың сахнада көрсетілуінің үлкен жауапкершілігін түсінді. Бұл қойылым режиссер Ә.Мәмбетов бастаған театр ұжымы үшін үлкен сынақ болды. Қазақ салт-дәстүрлерін негізге ала отырып, режиссер мен актерлерге көркемдік әсері зор динамикалық спектакль шығару қолдарынан келді. Ә.Мәмбетов Айтматовтың тілін түсінген сайын, спектакль жарқын, күрделі, эмоционалды болып, пьесаның шиеленісі де әр қырынан ашыла түсті. Режиссермен дұрыс қойылған моральдық-этикалық акценттер, мұқият әзірленген мизансценалар драманың идеялық мазмұнын ашуға ықпал етті. Бұған қазақ актерлерінің жоғары мәдени өнерімен қатар спектакльдің дұрыс табылған ырғағы мен реңкі көмегін тигізді. Бұл орайда Р.Нұрғалиевтің: «Көктөбедегі кездесудің» құрылысынан бүгінгі драматургияның ең соңғы, ең жаңа сипаттарын, етене белгілерін көреміз. Сөйте тұра, осы шығарманы Мәскеу сыншыларының көбі «пьеса-диспут», «пьеса-айтыс» деп бағалауы неліктен деген сұраққа мән беріп, ойланып көрейікші. Бұл драманың негізгі сүйегі қазақ-қырғыз әдебиеттерінде терең тамыр жайған дәстүр арнасында туған. Драматургтар ежелгі өнеріміздегі шешендік дау, айтыс формасын ұлғайтып, жаңғыртып пайдаланған. Бір орында өтетін оқиғаны шашыратпай, драмалық әрекет тұтастығын құнттау үшін пьесада ырғақ, әуезділік, полифонизм сақталған» [4, 105 б.].

Мұндағы кейіпкерлер бір-бірінің алдында өткір диалогтар мен көптеген жанжалды жағдайлар тізбегі арқылы ашылады. «Көктөбедегі кездесу» драмасы сахна өнерінде елеулі құбылыс болды. Оның әрбір сөз терең мағынаға, астарға толы, әрбір қатығыс – бастан өткен өмірдің бір бөлігі. Әсіресе Х.Бөкеева (Айша апа), А.Әшімов (Өсіпбай), С.Оразбаев (Исабек), Б.Жанғалиева (Анар), Ш.Жандарбекова (Алмагүл), т.б. ойындары көрерменге жоғары көркемдік заманауи пьесасымен таныстырып, ұлттық театр өнерінің шығармашылық өсуін байқатты. Бұл жөнінде театртанушы Л.И. Богатенкова: «Спектакль «Восхождение на Фудзияму», в котором играют три поколения актеров театра, дает интереснейший материал для прослеживания диалектического процесса преемственности исполнительских традиций. Вопросы поисков самых современных и действенных средств сценической выразительности решаются в этом спектакле в неразрывном единстве с творчески осознанным отношением к непреходящим завоеваниям казахской актерской школы» [5, 177 б.] – деп әділ бағасын беріп кеткен.

Ә.Мәмбетов қойылымды «Көктөбедегі кездесу» деп атап, пьесадағы оқиғалардың, шиеленістердің, мінездердің ұлттық сипатын аша түскен. Спектакль табысты болып, театр репертуарында өте ұзақ уақыт жүрді.

2008 жылы бұл пьесаны М.Әуезов драма театрының сахнасында режиссер Оразхан Кенебаев қайта қойды. Спектакльде пьесаның барлық құндылығы, атап айтқанда, логикалық негізділігі мен оқиғалар дәйектілігі сақталған. Авторлық мәтінді толығымен қалдырып, режиссер қойылымды бүгінгі күнге жақындатып, жаңартқан. Кейіпкерлер ұялы телефон арқылы сөйлесіп, олар пьесадағыдай екінші дүниежүзілік емес, ауған соғысының ардагерлері. Көкке шығып жайған дастархандарын да мейрамханадағы даяшылардың көмегімен ұйымдастырған.

Спектакльдегі көзге байқалмайтын көзқарастар мен тұжырымдамалар қақтығысы бірте-бірте мінездердің қақтығысына ұласады. Әдептілік сезімі мен рольдерді сомдаудағы айқын ұлттық колориті зор Ерлан Біләловтің Мәмбеті осы қақтығыстың ұлғаюына екпін береді. Сабырдың адамгершілігін, ақындығын, достығын ерекше бағалап, оның тағдырын ашуға Мәмбет күшін аямайды. Кезінде ол да досының тағдыры шешілер сәтте бұғып қалған еді. Және бұл ісі әлі күнге дейін оны мазалайды, әлі күнге дейін өкінеді. Өзін өзі кешіре алмаған Мәмбет достарынан шындықты талап етеді, ақиқатты қалайды. Ол жеңіл өмір сүруге, ыңғайлы келген оңай мүмкіндікті пайдалана қоюға, ар алдында бұлтақтауға бар жан-тәнімен қарсы. Мәмбет достарының бойынан көп кемшілік көреді, және өз ойларын бүкпестен беттеріне айтуға да шамасы жетеді. Кезінде Сабырдың кемшіліктерін де айтқан, бірақ еш уақытта оны сыртынан жамандамаған, сатпаған.

Мәмбеттің бейнесі дамыған сайын сымбатты, ақылды күшті және өте мейірімді адам ретінде ашылады. Мәмбет, басқа кейіпкерлерден гөрі, барынша шынайы, өмірде өз орнын таппағаны да мүмкін осыдан. Оның шындық алдында, адамгершілік ар алдында ештеңеден жасқанбайтын, осы жолда өзін де, өзгені де аямайтын, айтқанынан қайтпайтын турашылдығын Е.Біләл барынша көңіл аударған.

Барлығы тәубеге келіп жатқанда, Бахтияр Қожа сомдаған ғылым докторы Өсіпбай Татаевич өтіріктің, қорқақтықтың, пасықтықтың ауыр жүгінен босауға асықпайды. Мойындағаннан гөрі, ол достарына өзінің мансаптығы жайлы айтып беруге ұсыныс жасайды. Төрт құбыласы түгел, оқығаны мен тоқығаны өз жеке басының қамын ойлаудан аспайтын Өсіпбай әрекетінің адамгершілік пен азаматтық парыз, ақиқат дәрменсіздігі көрінеді. Сабыр оқиғасы, тағдыры әңгіме арқауына айналып, оның еш жерде жарияланбаған, осы төртеуінен басқа ешкім білмейтін, оқымаған, саяси астары бар поэмасы үшін ұсталып кетуіне кім кінәлі, қайсысы оның үстіне арыз жазып, шағымдандық дегенсұрақтар көтерілгенде, Өсіпбай болмыс-бітімі, сыры, ішкі дүниесі басқа қырынан ашыла бастайды. Қолды-аяққа тұрмай, жандәрмен өз басын алыпқашып, сүттен ақ, судан таза болып шыға келеді. Ешқандай дәлел, нақты айғақ-айып жоғын білгендіктен, Мәмбетке өктем сөздер, ауыр айыптар тағып, асқақтап кетеді. Осы сахналарда актер Б.Қожа кейіпкерінің шын бет-бейнесін, болмысын айқындайтын сахналық көркем бейнелеу құралдарын молынан пайдаланады. Ол Өсіпбайдың адамгершілік жағынан таза емес екендігін, жан дүниесінің таяздығын, адамзаттық ар алдында тұрақсыз, шындықтың алдында әлсіз екендігін нақты бояулармен суреттеп, күрделі сахналық бейнеге жеткізген.

Ал, Исабектің ролінде Бекжан Тұрыс әдебиет саласындағы үнемшіл және оңтайлы қайраткердің келбетін нақты көрсетті. Оныңда басты мақсаты жеңілдің астымен, ауырдың үстімен өмір сүру, ақша табу. Тіл мен жаққа сүйенген, өзіне шаң жуытпайтын Исабектің бір сәтте-ақ ашуланып, ащы сөзімен түйреп жіберіп, бір мезетте бәрін әзілге айналдырып мың құбылып кетуін актер дәл жеткізеді. Шындықтың беті ашылатынынан қорқынышын, әдемі өмірінің бұзалатынын сезгендігін актер берекесі қашқан қимылымен, күйгелектік іс-әрекеттерімен шынайы суреттейді. Тіпті өзінің Сабырмен достығын баса көрсетуге жан салуы да оның дос алдында да, азаматтық ар алдында да таза емес екенінен дәделдегендей. Әсіресе, Б.Тұрыс әр сөзге, оның айтылу жолдарына, астарлы ойларына үлкен мән беріп, мағынасын жеткізіп сөйлейтіні кейіпкер мінезін жеткізуге септігін тигізген.

Актер Саят Мерекеұлы ойынында Досберген қарапайым аңқылдақ адам. Ол достары секілді философиялық мәселелерді көтермейді, оған басын ауыртпайды. Дегенмен де, қарапайымдылықтың пен аңқаулықтың астында өзінің адал еңбегімен өмір сүргісі келетінін баршаға көрсетуге тырысқанымен де тоғышарлықтың астында қалғанын да байқау қиын емес. Үй, көлік, жиһаз, шетелдік қонақтар – осының айғағы.

Майра Омар Алмагүлдің бейнесін нанымды сомдады: көңілді күлкі, жылдам ілікпе сөздер, бірақ бұл мұқият ойластырылған рольдің психологиялық желісі. Алмагүлдің адамгершілік туралы айтыста сөзі көп емес, дегенмен де актриса үндемей отырып-ақ оқиғаға іштей араласып, кейіпкерінің көзқарасын, ойын нақты білдіріп отырады. Барлық кейіпкерлердің ішінде Сабырдың тағдыры, сол түсініксіз оқиғаны түсінуге деген талпыныс Алмагүлдің бойынан табылады.

Данагүл Темірсұлтанова Гүлжанның сұлулығымен қатар іңкәрлігін, ақиқат іздестірудегі өжеттігін ашқан. Ол кейіпкерінің ішкі дүниесіне терең бойлап, оныңөмірдегі күйініші мен ренішін, өнер жолындағы өкінішін қарапайым да шынайы жеткізеді. Ал, Қымбат Тілеуова Анардың мамандығына сай әбігерлігін, жолы болмаған Мәмбетке тұрмысқа шыққанына өмір бойғы өкінішін керемет жеткізе білді. Оның көкірегінің соқырлығы таңқалдырады. Өмірінің ұзақ уақытын Мәмбетпен бірге өткізгеніне қарамастан ол оны танымайды, оның рухани тәуелсіздікке деген құштарлығын, өз ойы мен көзқарасы барын да сезбейді, бір минутқа да оған деген жылы жанашырлық сезім пайда болмайды.

Спектакльдегі көптеген маңызды эпизодтары Айша апаның бейнесімен байланысты. Айтматов пен Мұхамеджанов Айша апай бейнесіне ерекше көңіл бөліп, оны шындықтың символдық жинақтау дәрежесіне дейін көтерген. Өмірлік көзқарасы, түсінігі мол Айша апай адамгершілік пен ар-ожданның арасындағы қайшылықтарды бағалаушы күш. Айша апаның ролін орындаған Ғазиза Әбдінәбиева – сөз бен қимыл үндестігін дәлме-дәл бере алатын актриса, оның пластикалық және сөздік жаңалықтары образға өзгеше әр береді. Айша апа шәкірттерінің қайсысы лайықсыз әрекет жасағанын анықтамақ болған сахнада ол көз алдымызда өзгеріп сала береді: егде жасқа келген ұстаздың көзқарасы мен қадам басқанының өзі жан күйзелісі менен азабын білдіріп тұрды. Әбдінәбиеваның Айша апасы – ар-ұяттың, тектіліктің және кемеңгерліктің бейнесіндей. Әсіресе оның шәкірттерін тәрбиелеуде маңызды бір мәселені назардан тыс қалдырғаны үшін өзін кінәлайтын сәттегі

көрініс ерекше қуатты шыққан. Эпикалық және өмірлік қабысу Айша апаның образын биіктете түседі.

«Көктөбедегі кездесуде» режиссер О.Кенебаев драма кейіпкерлерін тән мен қаннан жаралған өзекті жандар ретінде, олардың сезімдерін, мінез-құлықтарын қалыптастыратын, әрекеттерін айқындайтын шынайы тіршілік жағдайында көрсетуге тырысқан. Спектакльде логикалық екпін дұрыс қойылған және ой-сөз үзілістері, диалогтар автордың ойын дамыта түскен. Бірақ Әуезов театрының актерлері өз сөздерін жеткізгенде жиі айғайға ауысып кететін кездер бар.

Терең психологиялық иірімдерге толы пьесада қауырт әрекет жоқ болғанымен негізгі тартыс сыртқы емес, ішкі деңгейде өрістейді. Сондықтан да, «Фудзиямаға» көтерілген әр кейіпкер әуелі автордың, содан кейін режиссердің жіті назарына ілігеді. «Кім сатты?» деген сұрақ спектакльде шырғалаң оқиғаны шешу мақсатында қойылмайды.

Сахнадағы әрекеттердің даму барысында – бір кезде сатқан адам қазір де сатады деген логикалық желі пайда болады және сондықтан да жаңа сынға ұшыраған сәтте, жиналғандардың екеуі суға батқан кемеден қашқан егеуқұйрықтардай бастарын сауғалайды. Демек, адам атану үшін ұдайы сынақ тапсырасың және әдеттегідей екінің бірі оны дұрыс тапсыра алмайды екен. Пьесаның рухани, философиялық тұғырын қоюшы режиссер айқын ашқан. Сондықтан сыртқы қызықтылықтың, қауырт әрекет пен күрделі шиеленістердің жоқтығына қарамастан (басты назар – кейіпкерлердің сөздері мен ойларында) көрермен спектакльді демін ішіне тартып отырып көреді. Психологиялық серпінділіктің басым болуы актерлерге образды дәл беру жолдарын іздеуге мәжбүрлейді, және бұл негізінен жүзеге асқан деп айта аламыз.

«Адамшылық қызмет бабындағы орныңмен, жинап-терген байлық-дәулетіңмен, тілге бал жағып алып, жылтыратып сөйлеген көлгір сөзіңмен өлшенбейді, әрқашан ар алдында қаймықпай, табаның тайғанақтамай, жүрегің лоблымай, көзің жыпылықтамай жауап беретін кісілік керек – «Көктөбедегі кездесу» драмасының біз таныған түп қазық идея – концепциясы осы» [4, 106 б.] – деген сөздерді еске түсірсек, Ш.Айтматов пен Қ. Мұхамеджановтың осы пьесасын қоюға қазақ театрының шығармашылық тұрғыдан келуі еш күмән тудырмайды. Спектакльде сомдалған әр образ өзіндік дара табыс ретінде қабылданады. Әр кейіпкердің мінез-құлқы түсінікті, айқын, кездейсоқтықтан ада. Актерлік бояулар – көптүсті, еркін, ширақ, сөйте тұра, суреттері қанық.

Актерлік техника, режиссердің қабілеті, суретшінің қиялы, жарық берушілердің және басқа қызметкерлердің жұмысы – жазушының ойларын, идеяларын, талпыныстарын, сезімдерін сайма-сай жеткізуге көмектесуі немесе кедергі келтіруі мүмкін.

Спектакльдің бейнелілігіне тек сахналық бөліктердің біртұтастығы, кең тыныстылығы ғана әсер етпейтіні сөзсіз, ол басқа мәні аздау көрінетін заттардың қаншалықты үйлесімді бірлесуіне тіке байланысты. О.Кенебаев өз қойылымында осыны жақсы ескерген, нәтижесінде қойылым актерлық және режиссерлық таптауырындыққа ұшырамаған.

Әуезов театрының ұжымы үшін бұл қойылымның қаншалықты мәні зор екенін бағалау қиын. Ол қазіргі заман адамының рухани өміріне қатысты тақырыпты қозғап, замандастардың мінез-құлқына тән типтік белгілерді

айқындайды. М.Әуезов атындағы театрдың «Көктөбедегі кездесу» спектаклі көрермендерден рухани және интеллектуалдық күштерін шырықтыруды талап етеді, себебі, сыртқы қызықтары аз бола тұра, қойылым ішкі мазмұнға бай. Театрдың сахналық шындыққа жету жолы пьеса кейіпкерлерінің адамдық ақиқатқа өрлеуімен бірдей табысты аяқталған.

Кезінде германиялық сыншы Х.Плавиус «Көктөбедегі кездесудің» Мәскеулік «Современник» театрындағы қойылым түпнұсқаға қарағанда көркемдік дәрежесі төмен екендігін айтқан екен. Оның бұл пікіріне Ш.Айтматов: «Не скажу, что мое вступление в «ранг» драматурга было безоблачным. Материал предназначался первоначально не для пьесы, а для повести. Но когда театр в лице Галины Волчек и Олега Табакова убедил меня, что мой сюжет более всего подходит для сцены, я рассказал сюжет ... казахскому драматургу Калтаю Мухаметжанову, который потом стал моим соавтором.

Уже потом, во время работы над постановкой, когда возникали всевозможные организационные трудности, я решил больше этим не заниматься.

Однако позднее, вовремя моей поездки в Америку, мне пришлось побывать в вашингтонском театре «Арена Стейдж» на премьере нашей пьесы, и когда я увидел, как люди такой далекой страны, чужого мира принимали пьесу, как она их волновала, сколько вызывала мыслей, решил, что это дело стоит того, чтобы им заниматься...» [6] – деп жауап беріпті. Бұл пьесада кейін Айтматовты драматургия саласы қатты қызықтырып ол бұл жанрмен түбегейлі айналасуға бел буады. М.Горький атындағы Мәскеу академиялық көркем театры тіпті пьесаға тапсырыс берген екен. Бірақ, үлкен прозаға деген махаббаты бұл қызығушылықтан асып түседі.

Ш.Айтматов шығармасының қызықты сахналық шешімдері бірден пайда болмайды. Жазушының әрбір жаңа шығармасын алдымен театр мұқият сіңіруге тиіс, бұл ретте көбіне спектакльдердің алғашқы қойылымдары біршама кедір-бұдырлы болады. Кейде актерлер мен режиссерлер Айтматовтың кейбір бейнелерімен жұмыс жасауды тіпті неден бастауды білмейді.

Ш.Айтматов кейіпкерлерінің бай психологиясын шығармашылық тұрғыдан жемісті көрсетіп қана қоймай, автордың терең философиялық ойларына, оның идеялық-эстетикалық ұстанымына бойлау үшін қоюшы көмек іздеп кітаптарға үңіледі, неғұрлым тәжірибелі шеберлерге жүгінеді. Кей жағдайларда режиссерге әлдебір актерлердің ішкі мүмкіндіктерін тану қиын. Басқаша айтқанда, Ш.Айтматовтың материалымен жұмыс істеу үшін барынша шығармашылық деңгейде болуы керек, ол актерден және режиссерден зор күш-қуатты талап етеді. Айтматов кейіпкерлерінің ішкі жан-дүниесіне терең үңілу бір жағынан, актердің жеке басының қасиеттерін жан-жақты ашуға көмектеседі, ал басқа жағынан, айтматовтық мінездердің өзіндік ерекшеліктерін көрсетуге ықпал етеді.

Осы айтылғандармен қоса, жазушының шығармашылығында драматургиялық өзек айқын байқалады. Ш.Айтматовтың театры жазушының талантымен құрылған әлемді – ғаламат үлкен және мыңтүрлі әлемді таниды. Ондағы адамдар күрделі, қанық мінез-құлықтарымен және әрқайсымызға түсінікті пендешілік сезімдерімен ерекшеленеді.

«Инсценировка как текстовая основа предоставляет автору спектакля не только возможность «накладывать, двигать и менять» всевозможные «фильтры», изолированно рассматривать детали каждого персонажа, составить отдельный сюжет из них, внедрять в текст первоисточника «отсутствующий элемент», то есть достраивать его за счет внешнего – будь то биографический, исторический или иной постаронний текст, но и совмещать множественные интерпретации, исходя из определенной задачи и найденных структурных принципов» [7, 202 б.] – деген Н.Скороходтың сөзіне сүйенсек, прозамен жұмыс істеген режиссерлердің интерпретациясы драмалық шығармаларды сахналауға қарағанда әлдеқайда мол мүмкіндік береді. Өйткені прозада режиссер өзінің драматургиялық сезімін толығымен ашылуына, қойылымның дербес құрылымдық шешімдеріне итермелейді. Әрине, режиссердің қолынан шыққан сахналық жүйе – интерпретация драматургиялық шығармаға айналуы екіталай. Бірақ, режиссердің терең де ойлы шешімдерінің арқасында театр шығармасының интерпретациясына айналуы заңдылық. Осы орайда, Ә.Мәмбетов бастаған Н.Жақыпбай, Н.Жұманиязов, О.Кенебаев, Д.Жұмабаевалардың Айтматов шығармалары бойынша қойылған спектакльдері режиссер-интерпретатордың ой-тұжырымынан шыққан жұмыстар.

Әдебиеттер:

1. Смирнов-Несвицкий Ю. Дай мне напиток воды... // Театр. – 1984. – №9. – С. 52-60.
2. Кабдиева С. Фольклорные традиции в казахском театре. – Алма-Ата: Өнер, 1986. – 112 с.
3. Мұхамеджанов Қ. Драмалық шығармалар. Екі томдық. Т. 1. – Алматы: Жазушы, 1978. – 352 б.
4. Нұрғалиев Р. Өнердің эстетикалық нысанасы (көркемдік дамудағы дәстүр мен жалғастық). – Алматы: Мектеп, 1979. – 192 б.
5. Богатенкова Л. Современное сценическое искусство Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 269 с.
6. Айтматов Ч. Плавинус Х. Человек и мир. Семидесятые годы. Диалог // Новый мир. – 1977. – №12. – С. 22- 35.
7. Скороход Н.С. Как инсценировать прозу: Проза на русской сцене: история, теория, практика. – СПб.: Петербургский театральный журнал, 2010. – 344 с.

Нурсултан Е.

**ИСТОРИЯ ПОСТАНОВКИ И СОВРЕМЕННОЕ ПРОЧТЕНИЕ ПЬЕСЫ
«ВОСХОЖДЕНИЕ НА ФУДЗИЯМУ» КАЗАХСКИМ ТЕАТРОМ**

В статье рассматривается постановка спектакля «Восхождение на Фудзияму» Ч.Айтматова и К.Мухамеджанова на сцене Казахского академического театра драмы им. М.Ауэзова. Современная интерпретация пьесы режиссёром О.Кенебаевым раскрывается как бы в форме собеседования с залом, сделан упор на диалог. Дан театроведческий анализ актерскому мастерству, работе сценографа.

Ключевые слова. Казахский театр, Ч.Айтматов, К.Мухамеджанов, режиссер, интерпретация, актер.

Nursultan E.

**MODERN READING OF THE PLAY "ASCENSION TO
FUJIYAMA" BY THE KAZAKH THEATER**

The article deals with the staging of the play "Ascension to Fujiyama" by Ch. Aitmatov and K. Mukhamedzhanov on the stage of the M.Auezov Kazakh Academic Drama Theater. The modern interpretation of the play by the director O. Kenebaev is revealed as if in the form of an interview with the audience, emphasis was placed on dialogue. The author of the article made a theatrical analysis of actor's skill and the work of the set designer.

Keywords: Kazakh Theater, Ch. Aitmatov, K. Mukhamedzhanov, director, interpretation, actor.

УДК 94(574) 93/94:01

Джумагалиев Д. – магистр гуманитарных наук,
Институт истории государства Комитета науки
Министерства образования и науки Республики Казахстан
E-mail: darhanbai@mail.ru

**НОВЕЙШИЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО
ИСТОРИИ КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ В
НОВОЕ ВРЕМЯ (ДИССЕРТАЦИОННЫЕ РАБОТЫ
ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ)**

Аннотация. В статье рассматриваются новейшие историографические источники по истории казахстанско-российских отношений в Новое время. На основании опубликованных диссертаций отечественных исследователей автор рассматривает и делает историографический обзор по данному вопросу. Ряд проводимых исследований, в том числе диссертационных, подтверждают научную важность, востребованность в исследовании всего комплекса казахстанско-российских отношений на современном этапе. Анализ всей имеющейся литературы по данной проблеме приобретает особую актуальность еще и в связи с углублением казахстанско-российских отношений на современном этапе.

Ключевые слова: историография, источники, казахстанско-российские отношения, Казахстан, Россия.

В настоящее время проблема двустороннего казахстанско-российского сотрудничества продолжает оставаться в центре внимания казахстанских и российских исследователей, публикующих большой объем научной литературы. Активная публикация в Казахстане в последнее время источников по истории казахстанско-российских отношений во многом облегчает исследовательский процесс потому что изучение, анализ, комментирование опубликованных в последние годы источников дает весьма широкие возможности по изучению различных аспектов истории Казахстана.

В работах казахстанских исследователей историография истории казахстанско-российских отношений в Новое время занимают весьма скромное место. Это можно объяснить тем, что в процессе своего развития

казахстанская историография находилась под значительным влиянием политической ситуации, связанной с распадом СССР, становлением новых независимых государств. Проводимые диссертационные исследования, подтверждают научную важность, исследовательскую востребованность в исследовании всего комплекса казахстанско-российских отношений на современном этапе. В качестве примера мы сошлемся на работы отечественных исследователей по истории казахстанско-российских отношений в Новое время, чьи труды доступны для широкой аудитории в российских и отечественных научных интернет-ресурсах, и демонстрируют актуальность данного направления исследований. Более пристальное внимание к имеющимся работам казахстанских исследователей позволит проводить и выявлять особенности исследований в Казахстане.

С установлением протектората в 1730-х годах начинается новый этап казахстанско-российских отношений. Определение политико-правового статуса казахских ханств – по отношению к Российской империи является одним из сложных вопросов историографии. Многие исследователи по-разному оценивают и характеризуют систему казахско-русских взаимоотношений в Новое время. В целом, хотелось бы отметить что, на сегодняшний день существуют различные оценки уровня взаимоотношений Казахстана и России на протяжении XVIII-XIX веков. Одной из первых попыток комплексного историографического осмысления современного этапа развития казахстанской историографии по проблемам истории Казахстана второй половины XIX - начала XX вв. является работа Б.К. Рахимбековой. В своей работе автор стремилась выявить тенденции, новые концептуальные подходы в изучении данного периода, с тем, чтобы определить адекватность восприятия трудов современных казахстанских историков как качественно нового в процессе освоения конкретно-исторической тематики [1].

Проблемы современной казахстанской историографии и вопросы национальной истории были проанализированы А.М. Абдилдабековой [2]. В диссертации обобщены исследования по истории присоединения Казахстана к России в рамках проблемно-хронологического принципа, что, способствовало выявлению качественно переломных сдвигов в развитии научного знания по проблеме присоединения Казахстана к России, рассмотрению общего состояния исторической науки Казахстана. Рассматриваемая работа не носит столь жестко интерпретируемой направленности по отношению к Российской империи. Автор в целом верно определил концептуальные подходы каждого периода. В дореволюционный период в работах русских авторов доминировала точка зрения о «цивилизаторской миссии России» в Казахстане. Последствия присоединения Казахстана к России считались ими прогрессивными. Однако, в работах казахской интеллигенции начала XX в. обозначен критический подход к оценке присоединения, который подчеркивает вынужденность обращения казахов к России, тяжелые последствия колониальной политики. Проводя анализ советской историографии вопроса, автор характеризует особенности становления концепции завоевания Казахстана, а затем постепенное становление концепций «наименьшего зла», и, наконец, концепции «добровольного присоединения и его прогрессивного значения».

Проведенный анализ современной казахской историографии показывает, какое большое значение уделяется этому вопросу на современном этапе.

Большой интерес, как в историческом, так и фактическом плане представляют диссертация А.К. Абуева «Деятельность хана Абылая по объединению казахских земель и развитию казахско-российских отношений» [3]. В диссертации впервые в исторической науке Казахстана решается проблема объективного освещения реального содержания жизни, деятельности и разносторонних черт личности выдающегося государственного деятеля в истории Казахстана - хана Абылая. Вопросы развития двусторонних отношений между Россией и Казахстаном рассматриваются через призму деятельности хана Абылая. В работе также на основе научного анализа высказывается и обосновывается некоторые вопросы истории Казахстана, как причины и последствия кризиса Казахского ханства в начале XVIII века, образования трех жузов, присоединения их к России.

В диссертации С.З. Раздыкова «Казахи Правобережья Иртыша в XVIII - первой половине XIX вв.: Социально-экономическая система», автором изучена часть территории Обь-Иртышского междуречья, процессы формирования и расселения здесь казахской диаспоры, проблемы формирования, демографическая ситуация, экономическая специфика казахов юга Западной Сибири в XVIII - первой половине XIX веков, а также влияние на них русского земледельческого хозяйства [4]. На основании изученных источников в образовании российской казахской диаспоры правобережья Иртыша С.З. Раздыков выделяет шесть периодов, что позволило выявить основные периоды оседания казахов на внутренней стороне российских губерний. Автор заключает, что казахская диаспора была образована в результате строительства и выдвижения пограничной линии, когда традиционные казахские кочевья Среднего жуза оказались в орбите геополитических интересов Российской империи.

Казахские жузы и российская политика на территории Степного края во второй половине XVIII - первой четверти XIX вв. рассматриваются в работе Д.Б. Тебаева [5]. В диссертации впервые при анализе политики России на территории Степного края последний рассматривается и как окраина Российской империи, и как один из субъектов международных отношений. Важным в данном исследовании является тот факт, что до настоящей работы данная территория не рассматривалась вне территории Сибири и Центрально-Азиатского региона как самостоятельная государственная единица. Наряду с этим впервые была предпринята попытка рассмотреть геополитическую составляющую Степного края и его роль в продвижении России в юго-восточном направлении.

Среди работ, посвященных истории казахско-русских отношений, заслуживает внимания исследование С.Б. Китигулова [6]. В диссертации был рассмотрен механизм и особенности функционирования региональной администрации в полиэтничном регионе. Автором были определены направления политики оренбургских губернаторов, повлиявшие на социокультурную жизнь Казахской степи в XVIII веке, а также раскрыта роль исламского фактора в политике центральной и региональной власти в последней четверти XVIII века.

Политика Российской империи в отношении кочевых народов Северного Прикаспия в XVIII веке рассматривается в работе Ж.Б. Кундакбаевой [7]. Автор раскрывает процесс вовлечения и удержания в сфере влияния империи народов с другими типами экономики и социального устройства на основе регионального подхода. В работе отмечается, что имперская интеграция народов Северного Прикаспия прошла несколько этапов. Первоначальное освоение территорий путем строительства системы крепостей и форпостов сопровождалось установлением военно-административного надзора над традиционными институтами власти подвластных народов.

Проблемы российской колонизации и национально-освободительного движения в казахской степи были рассмотрены в диссертации Б.К. Айтеновой [8]. Автор с помощью оценочных, в том числе критических, суждений, на основе сопоставления различных методологических подходов и результатов исторических исследований, провела анализ казахстанской историографии российско-казахских отношений второй половины XIX - начала XX вв. Диссертационное исследование является одной из первых попыток историографического осмысления новейшей казахстанской исторической литературы в российской исторической науке.

Этнические и политические аспекты взаимоотношений казахов и башкир в первой половине XVIII века были рассмотрены в работе Г.Б. Избасаровой [9]. На основе анализа родоплеменной структуры казахского и башкирского народов показаны их единые этнические корни, освещена политика России по отношению к башкирам и казахам. Раскрыт характер взаимоотношений казахов и башкир после присоединения Младшего и Среднего жузов к России. Историческая обстановка конца XVII - середины XVIII века в Центральной Азии и России рассмотрена сквозь призму взглядов и действий крупного политического деятеля и полководца - Абулхаир хана. Изучены отношение и участие казахов в башкирских восстаниях 1737-1738 гг.

В работе Г.С. Султангалиевой была рассмотрена история тюркоязычных народов в контексте имперской политики России в XVIII - начале XX века [10]. В диссертации были рассмотрены процессы взаимодействия народов Западного Казахстана как трансграничного, на территории которого получили развитие различные типы, формы и направления взаимоотношений казахского народа с соседними этносами. Важным является факт влияние миграционных процессов на формирование полиэтнического состава населения и этноконтактных зон, определены причины миграции татаро-башкирского населения в казахскую степь и ареалы их расселения. Автором была проанализирована этносословная структура населения региона и выявлены этнические различия между мусульманскими народами, а также установлены общие тенденции в просветительской деятельности джаидов, развитии национальных идей представителей интеллектуальной элиты тюркоязычных народов региона.

Административно-политическим и законодательным нововведениям России в Младшем жузе 20-40-х гг. XIX века была посвящена работа А.Ж. Касымбаева [11]. Автором была проделана большая работа и осуществлен сравнительно-исторический анализ упразднения института ханской власти, его последствия и политическая обстановка в Младшем жузе в канун принятия нововведений. Была сделана попытка определить позицию

кочевого общества к новым реформам России, также автор отметил, обострение земельных противоречий между местным казахским и русско-казахским населением, расширение темпов аграрной колонизации, ускорение ликвидации традиционного устройства Степи.

Общественно-политическая жизнь Западного региона Казахстана (2 половина XVIII - 1 четверть XIX века) была рассмотрена в работе А.К. Муктара [12]. В данном исследовании автор попытался осветить важнейшие аспекты общественно-политической жизни казахов Западного региона в указанный период. В ходе анализа общественно-политической деятельности таких исторических личностей как Нуралы, Ералы, Айшуак, Бокей, Каратай, Жанторе, Шергазы и Арынгазы, автор показал эволюция их взглядов в период превращения Казахстана в колонию России, место и роль в борьбе за сохранение территориальной и этнической целостности народа. В работе важное место отводится взаимоотношению казахов с соседними народами - башкирами, волжскими калмыками и уральскими казаками, а также использование этих народов Оренбургской администрацией в качестве орудия карательной политики. Русские военные востоковеды внесли весомый вклад в изучение Казахстана. Научное наследие русских военных востоковедов поистине уникально – это работы по географии и статистике, общей и военной истории, этнографии, демографии, лингвистике, археологии и истории материальной культуры Младшего и Среднего жузов. В дореволюционной России многие труды востоковедов были изданы военным ведомством, Российской Императорской Академией наук, опубликованы на страницах научных и ведомственных изданий.

Труды исследователей дореволюционного периода Казахстана, служивших военными чинами при российском правительстве в XVIII - середине XIX веков впервые комплексно и системно были рассмотрены в диссертации А.Н. Борсукбаевой [13]. В ходе исследования была определена взаимосвязь между российском военным востоковедением и имперской политикой России по отношению к Младшему и Среднему жузам, освещены военно-исследовательские экспедиции направляемые для изучения территории Младшего и Среднего жузов в XVIII - середине XIX веков, а также рассмотрена социальная структура и культурное развитие казахского общества сквозь призму взглядов военных востоковедов.

Дипломатические связи и социально-политические отношения Казахского ханства при Тауке хане с Российским государством были исследованы в работе Э.Т. Телеуовой [14]. В своей работе автор попыталась раскрыть социально-политические отношения с Российским государством, Бухарским ханством, с киргизским и каракалпакским народами. Также были рассмотрены внутренняя политика Казахского ханства, его экономические взаимоотношения и жизненный уклад казахского народа в XVII-XVIII вв. и проанализированы основные положения законодательства «Жеты Жаргы» и особенности его действия в различных регионах. Автор исследовала становление, совершенствование и закрепление законов, а также подъем социально-экономического положения Казахского ханства в период правления Тауке хана. Представлены характеристика централизованной политической власти ханства, сущность законов кочевого общества Казахского ханства при Тауке хане.

Взаимоотношения Казахского ханства с Россией, Джунгарским ханством в XVI-XVII вв. были рассмотрены в диссертации Ф.М. Шамшиденовой [15]. На основе критического анализа Сибирских летописей автором показаны казахско-русские связи, развитие торговых и посольских отношений. В работе автор отвергает догматические и стереотипные заключения Сибирских летописей о государственности Казахского ханства, его этнической и территориальной целостности. Также автором было рассмотрено расселение казахских, калмыцких племен в Сибири.

Казахстанско-российские отношения в контексте общей истории казахско-калмыцких связей были исследованы в работе А.У. Турдалиева [16]. История взаимоотношений двух кочевых народов казахов и калмыков имеет многовековую историю. В данной работе были рассмотрены основные этапы, содержание и особенности казахско-калмыцких отношений до и после вхождения народов в состав Российской империи. Проанализированы процессы перехода калмыков в российское подданство в начале XVII века, падения Джунгарского ханства, окончания казахско-джунгарских войн. Несомненный интерес вызывает освещение вопроса привлечения калмыков на воинскую службу в составе казачьих войск для охраны границы между Казахстаном и Россией, а также, влияния переселенческой политики царского правительства на земельные отношения между казахами и калмыками.

Основные направления и исторические предпосылки территориальной, экономической и духовно-культурной колониальной политики царской России в Казахстане в XVIII-XIX вв. по материалам Младшего жуза были рассмотрены в работе А.С. Байболсыновой [17]. В данной работе определено значение деятельности посольств и царских чиновников, направленных в Младший жуз в XVIII-XIX вв., показывается роль русских просветителей, царской администрации в духовно-культурной колонизации. Автор диссертации изучено соотношение светских и традиционных религиозных школ Западного региона Казахстана в колониальной, просветительской и религиозной политике Российской империи. Также были определены основные этапы и причины упадка традиционной культуры казахов Младшего жуза.

Диссертация Д.А. Рахимкулова на тему **«История института старшин в Казахстане (20-60 гг. XIX в.)»** посвящена проблеме изучения института старшин, который играл существенную роль в общественно-политической жизни казахского общества и составлял важнейшее связующее звено во взаимоотношениях имперской политики и традиционных структур. «Казахские старшины, осуществлявшие социально-регулирующие функции во всех звеньях кочевых общин представляли собой наиболее многочисленную и весьма влиятельную социально-политическую группу. При этом казахские старшины составили низовое звено в имперском административно-управленческом аппарате, где им была отведена роль младших должностных лиц. С целью ослабления традиционной системы управления в казахском обществе царская власть формирует институт старшин в официальное служилое сословие казахская родовая знать обладала возможностью получать должности старшин путем выборов, в качестве награды и по наследству» [18].

Работа А.М. Еспенбетовой «Формирование новых сословий в казахском кочевом обществе в XIX - начале XX вв.» является первым опытом изучения процесса становления новых сословий в казахском кочевом обществе XIX века в контексте имперской политики России [19]. Автор раскрывает степень влияния административных реформ, проводимых российским правительством на протяжении XIX века, на социальную структуру казахского кочевого общества. В диссертации показан механизм формирования казахского дворянства, его правовые особенности и степень интеграции их в единое социальное пространство Российской империи. Прослежены формы и направления деятельности казахского дворянства, почетных граждан, купцов в процессе адаптации новых социальных институтов степи к интересам и потребностям Российской империи.

Таким образом, глубокое осмысление и анализ новейших источников по истории казахстанско-российских отношений является актуальной темой исследования современного исторического знания. Как видно, по истории казахстанско-российских отношений исследуемого периода имеется значительный фактический материал. В собранных историографических источниках отражены политико-дипломатические, торгово-экономические и социокультурные аспекты сотрудничества двух государств. **Большинство работ основаны на традиционных методах, таких как сравнительно-исторический, проблемно-хронологический методы исследования, также исследователи стали применять современную методологию историко-биографического и историко-статического исследования.**

В целом, как показывает историографический анализ новейших источников по проблемам истории казахстанско-российских отношений в Новое время, достигнутый уровень исследований ставит перед историками Казахстана задачу обобщения накопленного материала, выявления тенденций и закономерностей в эволюции изучаемых явлений и процессов, комплексного подхода к объектам исследования, усложнения научно-познавательных задач. Общий анализ историографии по данному вопросу позволяет сделать вывод о наличии ряда проблем, недостаточно исследованных в настоящее время. К их числу следует отнести вопросы о деятельности администрации степных областей, о становлении института частной собственности на землю у казахов, традиционных формах землепользования.

Литература:

1. Рахимбекова Б.К. *Проблемы истории Казахстана второй половины XIX - начала XX в. в современной историографии (1985-2000 гг.)* / Дис. канд. наук. – Алматы, 2001. – http://наука.kz/page.php?page_id=107&lang=1 Дата обращения: 14.04.2018 г.
2. Абдилдабекова А.М. *Россия и Казахстан (XVIII – начало XX века.): Вопросы историографии. Учебное пособие.* – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 136 с.
3. Абуев К.К. *Деятельность хана Абылая по объединению казахских земель и развитию казахско-российских отношений* / Дис. докт. наук. – Омск, 2002. – <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-khana-abylaya-po-obedineniyu-kazakhskikh-zemel-i-razvitiyu-kazakhsko-rossiiskikh#ixzz5DUiQ0GAY> Дата обращения: 14.04.2018 г.

4. Раздыков С.З. Казахи Правобережья Иртыша в XVIII - первой половине XIX вв.: Социоэкономическая система / Дис. канд. наук. – Палодар, 2005. – <http://www.dissercat.com/content/kazakhi-pravoberezhya-irtysha-v-xviii-pervoi-polovine-xix-vv-sotsioekonomicheskaya-sistema#ixzz5DkYIkIdh> Дата обращения: 14.04.2018 г.
5. Тебаев Д.Б. Казахские жузы и российская политика на территории степного края во второй половине XVIII - первой четверти XIX вв. / Дис. канд. наук. – М., 2009. – <http://www.dissercat.com/content/kazakhskie-zhuzy-i-rossiiskaya-politika-na-territorii-stepnogo-kрая-vo-vtoroi-polovine-xviii-ixzz5DUi3Fsnf> Дата обращения: 29.04.2018 г.
6. Кутигулов С.Б. Орынбор губернаторларының қазақ даласындағы саясатының ерекшеліктері мен оның негізгі бағыттары (XVIII ғасырдың екінші жартысы) / Ғылым канд. дис. – Алматы, 2010. – http://наука.kz/page.php?page_id=107&lang=1 Дата обращения: 29.04.2018 г.
7. Кундакбаева Ж.Б. Политика Российской империи в отношении народов Северного Прикаспия в XVIII веке / Дис. докт. наук. – М., 2009. – <http://www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-v-otnoshenii-narodov-severnogo-prikaspiya-v-xviii-veke> Дата обращения: 29.04.2018 г.
8. Айтенова Б.К. Современная историография Казахстана о проблемах российской колонизации и национально-освободительного движения в казахской степи / Дис. канд. наук. – Омск, 2007. – <http://www.dissercat.com/content/sovremennaya-istoriografiya-kazakhstana-o-problemakh-rossiiskoi-kolonizatsii-i-natsionalno-o#ixzz5CWfIHQhC> Дата обращения: 30.04.2018 г.
9. Избасарова Г.Б. Казахско-башкирские отношения в XVIII веке (1701-1755 гг.) / Дис. канд. наук. – Алматы, 2000. – http://наука.kz/page.php?page_id=107&lang=1 Дата обращения: 30.04.2018 г.
10. Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII - начало XX в.) / Дис. докт. наук. – Уфа, 2002. – http://наука.kz/page.php?page_id=107&lang=1 Дата обращения: 30.04.2018 г.
11. Касымбаев А.Ж. Административно-политические и законодательные нововведения России в Младшем жузе 20-40-х гг. XIX в. и их колониальная сущность (исторический аспект) / Дис. канд. наук. – Алматы, 2004. – http://наука.kz/page.php?page_id=107&lang=1 Дата обращения: 21.04.2018 г.
12. Муктар А.К. Общественно-политическая жизнь Западного региона Казахстана (2 половина XVIII - 1 четверть XIX века) / Дис. докт. наук. – Алматы, 2002. – «Наука.kz» http://наука.kz/page.php?page_id=107&lang=1 Дата обращения: 05.05.2018 г.
13. Борсукбаева А.Н. Казахи Младшего и Среднего жузов в российском военном востоковедении XVIII - середины XIX вв. Дис. канд. наук. – Караганда, 2010. – «Наука.kz» http://наука.kz/page.php?page_id=107&lang=1 Дата обращения: 05.04.2018 г.
14. Телеуова Э.Т. Политическое и социально-экономическое положение Казахского ханства при Тауке (Тауекель-Мухаммед-батыр хан). / Дис. канд. наук. – Алматы, 1999. – http://наука.kz/page.php?page_id=107&lang=1 Дата обращения: 19.04.2018 г.

15. Шамишиденова Ф.М. Проблемы истории Казахстана XVI-XVII вв. по Сибирским летописям) / Дис. канд. наук. – Алматы, 1997. – http://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1 Дата обращения: 22.04.2018 г.
16. Турдалиев А.У. Казахско-калмыцкие отношения (XIX - начало XX в.). / Дис. канд. наук. – Алматы, 2003. – http://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1 Дата обращения: 19.04.2018 г.
17. Байболсынова А.С. Основные направления и отражение духовно-культурной колониальной политики царской России в Казахстане в XVIII-XIX вв. (по материалам Младшего жуза) / Дис. канд. наук. – Алматы, 2006. – http://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1 Дата обращения: 05.04.2018 г.
18. Рахимкулов Д. А. История института старшин в Казахстане (20-60 гг. XIX в.). / Дис. канд. наук. – Алматы, 2010. – http://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1 Дата обращения: 05.04.2018 г.
19. Еспенбетова А.М. Формирование новых сословий в казахском кочевом обществе в XIX - начале XX вв. / Дис. канд. наук. – Караганда, 2010. – http://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1 Дата обращения: 30.04.2018г.

Джумагалиев Д.

**ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ
ТАРИХЫ БОЙЫНША ЖАҢА ТАРИХНАМАЛЫҚ ДЕРЕКТЕР
(ОТАНДЫҚ ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ДИССЕРТАЦИЯЛЫҚ
ЖҰМЫСТАРЫ)**

Мақалада Жаңа замандағы қазақ-ресейлік қарым-қатынас тарихы туралы соңғы тарихи деректер қарастырылады. Отандық зерттеушілердің жазған диссертацияларының негізінде автор осы мәселені зерттеп, тарихнамалық шолу жасайды. Соның ішінде, диссертациялық зерттеулер, қазіргі кезеңдегі Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарын кешенді түрде зерттеу өзектілігін және маңыздылығын көрсетеді. Бұл мәселе бойынша қолда бар барлық әдебиеттерді талдау қазіргі кезеңдегі Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарын тереңдетуде ерекше маңызы бар.

Тірек сөздер: тарихнама, деректер, қазақстан-ресей қатынастары, Қазақстан, Ресей.

Jumagaliyev D.

**THE LATEST HISTORIOGRAPHIC SOURCES ON THE HISTORY OF
KAZAKH-RUSSIAN RELATIONS
(DISSERTATIONS OF KAZAKH RESEARCHERS)**

The article discusses the latest historiographic sources on the history of kazakh-russian relations in Modern history. On the basis of the published dissertations of kazakh researchers, the author reviews and does a historiographic review of this issue. A number of ongoing studies, including dissertational ones, confirm the scientific importance and relevance in the study of the entire complex of kazakh-russian relations at the present stage. An analysis of all available literature on this issue is becoming particularly relevant in connection with the deepening of kazakh-russian relations at the present stage.

Keywords: historiography, sources, kazakh-russian relations, Kazakhstan, Russia.

БИОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ/ БИОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ/ BIOLOGY AND ECOLOGY

УДК 598.2 (574.11)

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук,
ассоциированный профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: nurlan-sergaliev@yandex.kz

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук,
ассоциированный профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: kazhmurat78@imail.ru

Шпигельман М.И. – орнитолог, ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: c71305@mail.ru

Кучкина А.А. – студент ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: ku00nuts@gmail.com

РЕДКИЕ ОРНИТОЛОГИЧЕСКИЕ НАХОДКИ В ЗАПАДНО- КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ ЗА 2018 ГОД

***Аннотация.** Приведен список редких орнитологических находок в Западно-Казахстанской области, основанный на результатах полевых исследований авторов в 2018 г. и анализе литературы. В списке представлены современные данные об их распространении и экологии. Указан природоохранный статус в категориях угроз МСОП (www.iucnredlist.org) и по данным Красной книги Казахстана (1999).*

***Ключевые слова:** птицы, орнитофауна, Западно-Казахстанская область, Красная книга, редкие виды.*

Западно-Казахстанская область (далее ЗКО) занимает площадь 151 339 км² или 5,6% от площади Республики Казахстан [1]. По этому показателю область занимает 8-е место в стране. Такая большая площадь наряду с различными географическими ландшафтами, создает хорошие условия для богатого видового разнообразия птиц. Спорадические исследования орнитофауны проводились в отдельных районах и не охватывали всю область. Многие исследования были организованы более 25 лет назад, а с учетом антропогенных факторов, которые повлекли за собой изменения среды обитания в последние годы ставит под вопрос о нахождении отдельных видов птиц в настоящее время в ЗКО.

По данным Иркалиевой Р.М. [2] фауна птиц в ЗКО представлена 314 видами, из 18 отрядов.

Для ревизии авиафаунистического списка по ЗКО нами в 2018 году было организовано ряд экспедиций с целью фиксирования различных групп птиц - гнездящиеся, пролетные, на кочевке, залетные. В данной статье мы приводим не весь список птиц, которых мы отмечали во время экспедиций, а только редко встречающиеся или интересные орнитологические находки.

1. Седой дятел *Picus canus* (Gmelin, 1788). Редкий вид. В Западном Казахстане отмечались только кочующие птицы [3; 4]. Все известные регистрации относятся к лесам уральской поймы. Так, одиночка была добыта 27 июля 1950 г. в пойменном лесу р. Жайык (Урал) у с. Январцево, в 90 км севернее г. Уральск [5]. Две птицы наблюдались в окрестностях пос. Янайкино 19 и 31 октября 1956 г. [6]; из этого же района имеются регистрации 24 февраля 1976 г. и 20 октября 1986 г. [7].

Нами одиночный седой дятел отмечен 3 февраля 2018 г. в районе с. Январцево (рис. 1), что подтверждает ранее выявленный статус пребывания этого вида в регионе.

Рисунок 1 – Седой дятел *Picus canus* в пойменном лесу р. Жайык (Урал) у с. Январцево (3 февраля 2018 г.) (Фото Шпигельман М.И.)

2. Обыкновенный филин *Bubo bubo* (Linnaeus, 1758). Редкий вид. Занесен в красную книгу РК. В ЗКО оседло живущая птица. Населяет равнинные и холмистые территории.

Молодая, не половозрелая птица была встречена в центре города 3.03.2018 г. (рис. 2). Филинам свойственно держаться подальше от городов и поселков в глухих местах. Что побудило птицу залететь в центр города осталось не ясным. Посидев день, на крыше балкона 5 этажа, к вечеру он улетел.

Рисунок 2 – Обыкновенный филин *Bubo bubo* в центре города Уральска (3 марта 2018 г.) (Фото Шпигельман М.И.)

3. Мухоловка-белошейка *Ficedula albicollis* (Temminck, 1815). Редкий, залетный вид. В Западном Казахстане регистрировали на хуторе Данилка Чапаевского района (12 мая 1958 г) [8].

В последнее время среди любителей природы стало набирать популярность наблюдение за птицами - birdwatching (бёрдвотчинг). Поступающая информация от орнитологов-любителей, имеет важное значение для профессиональных орнитологов, которые могут вносить коррективы в уже имеющуюся информацию о конкретных видах. В Уральске активно бёрдингом занимается Исакова Айнура. 13.04.2018 г. в Уральске она встретила и сфотографировала мухоловку- белошейку (рис. 3 и 4).

Рисунок 3 – Мухоловка-белошейка *Ficedula albicollis* в городе Уральске (13 апреля 2018 г.) (Фото Исакова А.)

Рисунок 4 – Мухоловка-белошейка *Ficedula albicollis* в городе Уральске (13 апреля 2018 г.) (Фото Исакова А.)

4. Горихвостка-чернушка *Phoenicurus ochruros gibraltariensis* (J.F. Gmelin, 1789). Редкий, залетный вид. Была нами встречена во время совместной Казахстанско-Российской экспедиции на гору Малое Богдо 29.04.2018 г. (рис. 5).

Phoenicurus ochruros gibraltariensis (J.F. Gmelin, 1789) предпочитает урбанизированные территории и активно в последнее десятилетие заселяет западные районы России и Европу. В ЗКО – это вторая регистрация, первая была 21.04.1990 г. между поселками Тунгуш и Березовка [9].

Как и в первом случае мы предполагаем, что это *Ph.o. phoenicuroides* (Horsfield et Moore, 1854) или туркестанский подвид, который обитает на скальных выходах, поэтому гора Малое Богдо подходящий биотоп.

Рисунок 5 – Горихвостка -чернушка *Phoenicurus ochruros gibraltariensis* на горе Малое Богдо (29 апреля 2018 года) (Фото Шпигельман М.И.)

5. Каменка-пleshанка *Oenanthe pleschanka* (Lepeschin, 1770). Плешанка – *Oenanthe pleschanka* (рис. 6). Так же, как и чернушка была встречена на горе Малое Богдо во время совместной Казахстанско-Российской экспедиции. В Волго-Уральском междуречье на Казахстанской территории ее раньше не отмечали. Плешанка обитает на каменистых осыпях, поэтому гора Малое Богдо как биотоп подошел ей. Ближайшие место гнездования каменки плешанки оз. Индер, Атырауской области РК.

Рисунок 6 – Каменка-плешанка *Oenanthe pleschanka* на горе Малое Богдо (29 апреля 2018 г.) (Фото Шпигельман М.И.)

6. Черный гриф *Aegypius monachus* (Linnaeus, 1766). Редкий, залетный вид. В Казахстане населяет Тянь-Шань, Джунгарское Алатау и Устюрт.

Черного грифа – *Aegypius monachus* наблюдали на горе Ичка (Таскалинский район) во время совместной Казахстанско- Российской экспедиции 7.06.2018 г. (рис.7).

Черный гриф, по всей видимости, не редкий гость нашей области. Его уже ранее регистрировали у пос. Сайхин и на хуторе Бузова Чапаевского района в 1956 году [10, 11].

Так же его часто регистрировали в соседних областях Российской Федерации. Так, в Оренбурге, стаи до 30 штук отмечал Зарудный [12]. В наше время в 2010 году в «Айтуарская степь» Государственный природный заповедник [13], регулярно встречались в Кувандыкском районе и Губерлинских горах, где они даже гнездились [14].

Как писал Бостанжогло [15], их встречали от Волги до Аральского моря.

В последние два года популяция сайги в ЗКО стала увеличиваться, следовательно, можно ожидать что черный гриф будет более частым гостем. О том, что грифы сопровождали сайгу отмечали в Астраханской области и в заповеднике «Черные земли» Калмыкия [16].

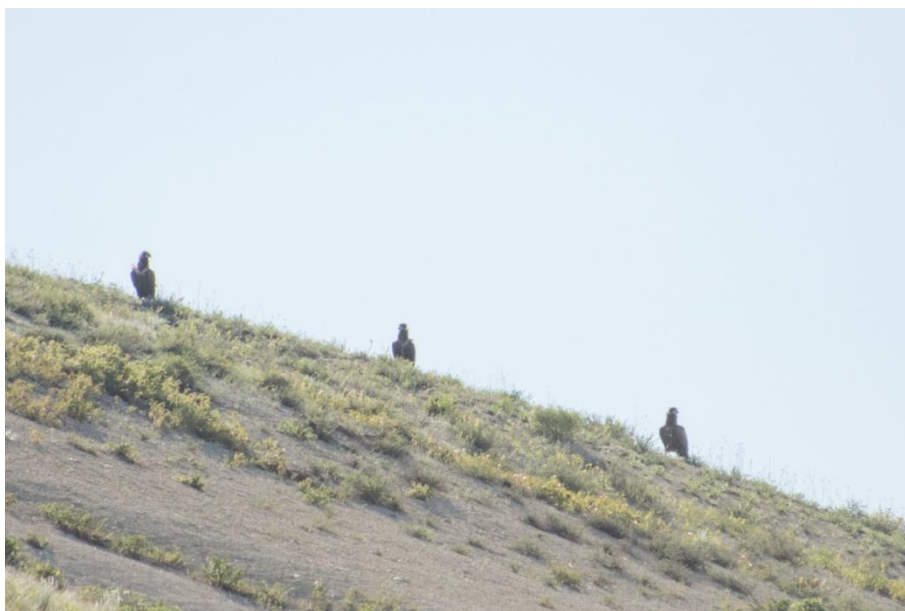

Рисунок 7 – Черный гриф *Aegypius monachus* на горе Ичка (2 июня 2018 г.)
(Фото Шпигельман М.И.)

7. Урагус *Uragus sibiricus* (Pallas, 1773). Урагус, или длиннохвостый снегирь, длиннохвостая чечевица (*Uragus sibiricus*) – восточно-палеарктический вид, западная граница гнездового ареала которого доходит до Южного и Среднего Урала (Свердловская и Челябинская области РФ) [17; 18; 19]. Вне сезона размножения этот вид широко кочует как в границах гнездовой области, так и за её пределами к югу и западу по югу лесной, по лесостепной и степной зонам, вплоть до Западной Европы.

Как указывают Вилков Е.В. и др. [20; 21] зимой 2012-2013 гг. наблюдалась инвазия урагуса в прикаспийские прибрежные полупустынные районы Дагестана. Его появление связано, вероятно, с обильными снегопадами, охватившими большую часть европейской части России в период миграции, что, по всей видимости, и спровоцировало изменение традиционных путей кочевок в сторону менее заснеженных районов.

В ЗКО встречается только на кочевках в долине реки Жайык (Урал).

Во время орнитологической экспедиции в сосновый бор в Бокейординском районе, при изучении орнитофауны копанного пруда на территории лесхоза, нами был зафиксирован урагус (рис. 8).

Однако в Волго-Уральском междуречье этот вид пока никем не регистрировался. Это первая регистрация урагуса в Волго-Уральском междуречье на территории ЗКО. В ЗКО урагусов регистрировали во время кочевок только по пойме реки Жайык (Урал). Из литературных источников известно, что в начале 20 века ареал обитания птиц был сравнительно небольшой, и только в прошлом веке произошло его расширение по направлению Запада, поэтому не редко урагусов можно встретить и в европейской части России и странах Восточной Европы. Так и в нашем случае ареал его кочевок сдвигается на запад.

Рисунок 8 – Урагус *Uragus sibiricus* (Pallas, 1773) в пос. Хан Ордасы (4 декабря 2018 г.) (Фото Шпигельман М.И.)

Приведенный обзор встреч птиц, сделанный на основе данных фотоматериалов, показывает, насколько важно и целесообразно при планировании исследования орнитофауны подключать общественность к сбору научного материала. Приведенный перечень наиболее интересных встреч редких видов птиц ЗКО с анализом литературных данных, позволит включить в научный оборот эти материалы и способствует пополнению базы данных по птицам региона.

Литература:

1. Официальный сайт Премьер-Министра Республики Казахстан. – <https://primeminister.kz/rupage/article-90>. Дата обращения 20.11.2018 г.
2. Иркалиева Р.М. Животный мир // Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области. – Уральск: ЗКГУ, 1998. – С. 47.
3. Гаврин В.Ф. Седой дятел – *Picus capus Gm.* // Птицы Казахстана. Т. 3. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1970. – С. 95-97.
4. Гаврилов Э.И. Фауна и распространение птиц Казахстана. – Алматы, 1999. – 198 с.
5. Иванов А.И. Заметки о некоторых птицах западного Казахстана // Академия Наук Казахской ССР. Труды института зоологии. – 1961. – Том XV. – С. 50-54.
6. Гаврилов Э.И. Новые данные о птицах Западного Казахстана // Материалы по наземным позвоночным Казахстана. Тр. Ин-та зоол. АН КазССР – 1961. – Т. 15. – С. 46-49.
7. Птицы Казахстана. – <http://birds.kz/v2taxon.php?s=1088&l=ru>. Дата обращения 20.11.2018 г.
8. Птицы Казахстана. – <http://birds.kz/v2taxon.php?s=508&l=ru>. Дата обращения 20.11.2018 г.
9. Березовиков Н.Н. Дополнения и уточнения к орнитофауне Утва-Илекского междуречья // Материалы к распространению птиц на Урале, в Приуралье и Западной Сибири. Сборник статей и кратких сообщений. – Екатеринбург: Изд-во «Екатеринбург», 2001. – С. 17-20.
10. Шевченко В.Л., Гаврилов Э.И., Наглов В.А., Федосенко А.К., Татаринцев О.М. Об орнитофауне Волжско-Уральского междуречья (Хищные птицы и совы) // Биология птиц в Казахстане. – Алма-Ата, 1978. – С. 99-114.
11. Дебело П.В., Булатова К.Б. Животные Западно-Казахстанской области. (Позвоночные. Насекомые). – Уральск, 1999. – 212 с.
12. Зарудный Н.А. Орнитологическая фауна Оренбургского края / Приложение к LVII тому Записок Имп. АН. № 1. – СПб., 1888. – 338 с.
13. Барбазюк Е.В. Новая регистрация черного грифа в Оренбургской области, Россия // Пернатые хищники и их охрана. – 2012. – № 25. – С. 135-136.
14. Давыгора А.В. Черный гриф // Красная книга Оренбургской области. – Оренбург: Кн. изд-во, 1998. – С. 46-47.
15. Бостанжогло В.Н. Орнитологическая фауна Арало-Каспийских степей // Материалы к познанию фауны и флоры России, отдел зоологический. – Вып. XI. – М., 1911. – С. 410
16. Близнюк А.И. Взаимосвязь залетов крупных хищных птиц с популяцией сайгака // 3 конф. по хищным птицам Вост. Европы и Сев. Азии: Материалы конф. – Ставрополь, 1998. – С.8-10.
17. Рябицев В.К. Птицы Урала, Приуралья и Западной Сибири: Справочник-определитель. 3-е изд., испр. и доп. – Екатеринбург, 2008 – 634 с.
18. Рябицев В.К., Ковшарь А.Ф., Ковшарь В.А., Березовиков Н.Н. Полевой определитель птиц Казахстана. – Алматы, 2014. – 512 с.

19. Степанян Л.С. Конспект орнитологической фауны России и сопредельных территорий (в границах СССР как исторической области). – М.: ИКЦ «Академкнига», 2003. – 808 с.

20. Вилков Е.В., 2013. Первая встреча урагуса *Uragus sibiricus* в Дагестане // Русский орнитол. журнал. – 2013. – Т. 22 (экспресс-выпуск). – №854. – С. 615-617.

21. Вилков Е.В., Мацына А.И., Букреев С.А., Романов В.В., Первозов А.Г. Урагус – новый вид птиц Дагестана и Северного Кавказа // Стрелет. – 2013. – Т. 11. – Вып. 1. – 2013. – С. 89-91.

**Сергалиев Н.Х., Ахмеденов К.М., Шпигельман М.И., Кучкина А.А.
2018 ЖЫЛЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ТАБЫЛҒАН
СИРЕК КЕЗДЕСЕТІН ҚҰСТАР**

2018 жылы авторлардың далалық зерттеулері мен әдебиет талдауларына негізделген БҚО-да сирек кездесетін орнитологиялық олжалардың тізімі көрсетілген. Тізімде олардың таралуы мен экологиясы бойынша заманауи деректер берілген. ХТҚО қаупі бойынша табиғи қорғалуы тиіс (www.iucnredlist.org) және Қазақстанның Қызыл кітабындағы деректер бойынша, (1999) дәрежесі көрсетілген.

Тірек сөздер: құстар, орнитофауна, Батыс Қазақстан облысы, Қызыл кітап, сирек кездесетін түрлер.

**Sergaliev N.Kh., Akhmedenov K.M., Shpigelman V.I., Kuchkina A.A.
RARE ORNITOLOGICAL FINDINGS
IN WEST KAZAKHSTAN REGION IN 2018**

Presented is the list of rare ornithological findings in West Kazakhstan region based on the results of the authors' field investigations in 2018 and literature analysis. The list provides present-day knowledge of their distribution and ecology. Also shown is the environmental status in IUCN threat categories and based on the Kazakhstan Red Book data (1999).

Keywords: birds, ornitofauna, West Kazakhstan region, Red Book, rare species.

УДК 581.5

Чекалин С.Г. – кандидат сельскохозяйственных наук,
доцент, ЗКГУ им.М.Утемисова

E-mail: chekalinSG@mail.ru

Кайсагалиева Г.С. – кандидат биологических наук, доцент
ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: gusm_@mail.ru

Зимхан Б.А. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: zimkhanbota@gmail.com

Мусабекова Б.Е. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: bota-goz_96@mail.ru

БИОЛОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ НАРУШЕННЫХ ЭКОСИСТЕМ

Аннотация. В статье представлен анализ различных способов восстановления нарушенных экосистем. В целях быстрого и эффективного восстановления земель рекомендуется посев злаково- бобовых травосмесей, обязательным компонентом в которых должен являться донник как фитомелиоратор. Многолетние травы должны высеваться под полупокров сельскохозяйственных культур, которые за счет своих пожнивно-корневых остатков и соломы урожая представляют начальный этап поступления органического вещества в почву. Разработан гибкий подход к выбору видов многолетних трав и полупокровных культур в зависимости от метеоусловий года, позволяющий в короткие сроки обеспечить стабилизацию и воспроизводство почвенного плодородия с восстановлением экологических функций почвы.

Ключевые слова: экосистема, деградация, климат, многолетние травы, полупокровная культура, технология, плодородие.

Степные экосистемы Западного Казахстана являются частью единого степного пространства, которое узкой полосой от 150 до 600 км берет свое начало от придунайских равнин Венгрии и Румынии и на протяжении 8000 км проходит через Молдавию, Украину, Россию, Казахстан, Монголию и заканчивается в северо- восточной части Китая [1].

Значение степных экосистем в регулировании климата, снижении уровня парниковых газов, улучшении водного режима, а также в производстве продуктов питания очень велико и оценивается выше, чем у бореальных и умеренных лесов [2]. Однако, общая оценка уровня состояния степных экосистем в Казахстане показывает, что около 75% почвенного покрова в республике находится в состоянии деградации из-за нерационального их использования, при этом 66% общей площади земли подвержены опустыниванию [3].

В то же время экономический рост и благосостояние людей напрямую зависит от состояния экосистем, которые не только служат естественными резервуарами, снижающими выбросы парниковых газов через биогеохимический углеродный цикл, но и имеют важное значение в формировании динамики климатических изменений.

Таким образом, проблема возвращения в народно-хозяйственное использование нарушенных земель является одной из основных экологических задач во всех регионах Казахстана, в том числе и Западно-Казахстанской области.

В настоящее время в Западно-Казахстанской области почв с высоким содержанием гумуса нет ни одного гектара, среднему содержанию гумуса соответствует только 0,6% почв, низкому – 91,8% очень низкому – 7,6%. Выведение из сельскохозяйственного оборота, в конце прошлого столетия, около 1,5 млн. га и перевод их в залежное состояние не исключило полностью существующую экологическую проблему, так как период восстановления этих земель естественным путем составляет не менее 25-30 лет и это при условии, что на них не будет наблюдаться выпаса скота или других причин, нарушающих ход демулационных процессов [4].

Оставшаяся часть пашни продолжает активно использоваться. Оценка экологического состояния по индикаторской шкале, разработанной Фартушиной М.М., показала, что 31,1% площади пашни находится в зоне экологического риска или слабого опустынивания, а 68,9% почв находится в зоне экологического кризиса или имеет средний уровень опустынивания [5; 6].

С нарушением природного состояния почва теряет свою экологическую устойчивость к ряду антропогенных воздействий. В ней снижается содержание органического вещества, происходит обеднение биоразнообразия флоры и фауны.

В настоящее время в целях стабилизации и воспроизводства почвенного плодородия имеется целый ряд разработок. В отличие от ранее принятых традиционных способов сельскохозяйственного производства, в которых повышение плодородия земель осуществлялось через заправку органических удобрений (навоза), современные технологии направлены на активное использование органической массы растительного происхождения: солома урожая, сидераты, увеличение посевов бобовых культур.

В посевах зерновых культур, с использованием энергосберегающей технологии большие надежды возлагаются на использование соломы урожая. Без всякого сомнения, солома является мощным дополнительным источником питания и эффективным способом наращивания почвенного плодородия, однако небольшая оставляемая после урожая яровых зерновых культур ее масса (в среднем около 8 ц/га) не способна полностью устранить дефицит гумуса в короткие сроки. Даже в севооборотах с озимыми культурами за счет внесения соломы потребность в органическом веществе почвы удовлетворяется всего на 73-82% и для простого воспроизводства гумуса в паровое поле требуется дополнительно вносить не менее 6-9 т/га подстилочного навоза [7].

В решении этих вопросов мировая практика показывает, что охрана земель от разрушения и деградации возможна только при переходе на биологические методы восстановления почвы, в которых наряду с другими приемами повышения плодородия земель основную функцию должны выполнять многолетние травы.

Перегнойные вещества являются продуктом биологического синтеза микроорганизмов, использующих для своего питания органическое вещество почвы. Отсюда процесс восстановления плодородия почвы находится в

прямой зависимости от наличия в ней органического вещества, в данном случае от запаса корневых остатков.

Корни и пожнивныe остатки многолетних трав имеют исключительно важное значение в обогащении почвы органикой и улучшении ее экологических свойств. Чем мощнее развиты корни многолетних трав, тем больше почва обогащается органическим веществом и совершеннее идет процесс восстановления ее утраченных экологических функций.

В то же время при использовании многолетних трав не следует рассчитывать на то, что их можно возделывать простым обычным способом. Как и все другие культурные растения, многолетние травы положительно реагируют на многие технологические приемы, увеличивая при этом свою продуктивность. Выбор системы основной обработки почвы, видового состава трав, способов посева и других приемов- является основной зональной технологии возделывания многолетних трав, которая в каждом регионе страны должны обладать своими специфическими адаптационными свойствами.

Место проведения исследований. Опытный участок был заложен в 2013 году и расположен на залежи 6- летнего возраста в Бурлинском районе Западно-Казахстанской области. Растительность залежи состояла из молочая лозного, полыни черной, молокана татарского и других видов сорной растительности. Почва опытного участка темно-каштановая, тяжелосуглинистая.

Основная обработка почвы в опыте состояла из вспашки на глубину 25-27 см, проводимой в осенний период предшествующего года. Перед посевом трав проводилась разбивка опытного участка на повторности (три) и делянки внутри каждой повторности. Расположение делянок систематическое в один ярус.

Схема опыта состояла из посевов однолетних бобовых культур (нут) в чистом виде, посевов житняка в чистом виде и в травосмеси: житняк и донник, житняк, донник и люцерна. На варианте опыта, где изучалось влияние бобовых культур на динамику почво- восстановительного процесса, при достижении максимальной биологической продуктивности этой культуры ее надземная масса запахивалась в почву как сидерат. Контрольным вариантом служила имеющаяся залежь. Многолетние травы высевались полупокровным способом под полупокров ячменя, яровой пшеницы и горчицы. Все учеты и наблюдения проводились по общепринятым методикам.

Результаты исследований. Метеоусловия в годы проведения исследований были различными. Специфика их проявления являлась характерной чертой существующего резко-континентального климата для степных регионов.

Учитывая важное значение влияния климатических условий на продуктивность экосистем была проведена оценка динамики изменения температурного режима воздуха и количества выпадающих осадков за 80 летний период. Анализ этих наблюдений показали устойчивую тенденцию роста среднегодовой температуры воздуха (рисунок 1).

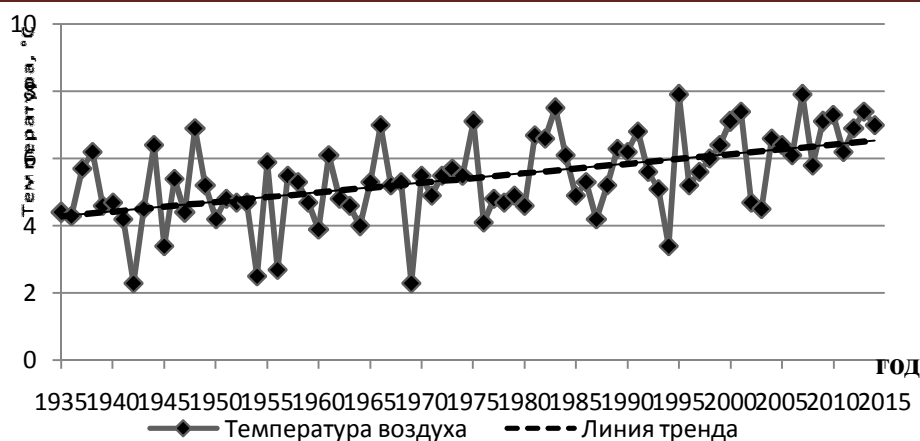

Рисунок 1 – Динамика среднегодовой температуры воздуха за сельскохозяйственный год за период с 1935 по 2014 гг.

Осуществляя оценку динамики температуры воздуха по сезонам года было отмечено, что при ее росте за последние 40 лет на 1,1°C - в зимний период температура воздуха повысилась в среднем на 2,4°C, в весенний - на 1,7°C, в летний понизилась на 0,4°C, в осенний- повысилась на 0,8°C.

Анализ хода выпадения атмосферных осадков за тот же 80 летний период наблюдений также показал их устойчивую тенденцию увеличения (рисунок 2).

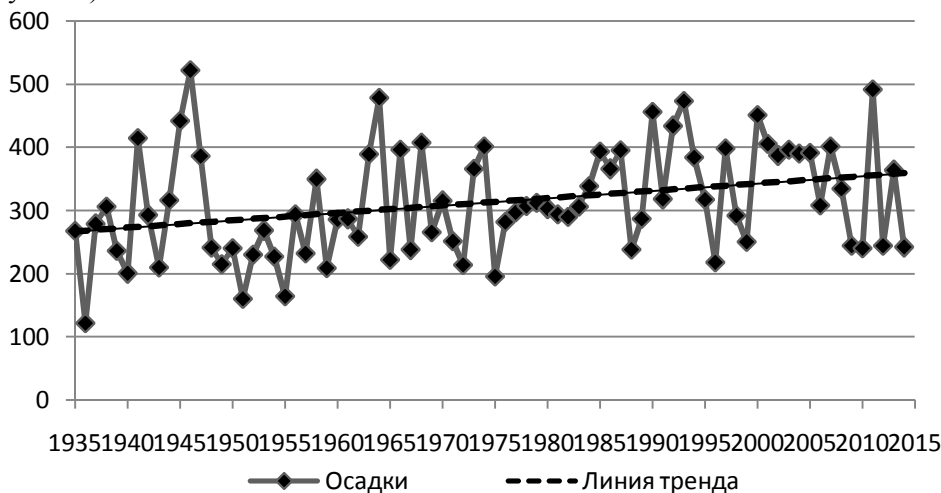

Рисунок 2 – Эволюция среднегодовой суммы осадков за период с 1935 по 2014 гг.

Динамика выпадения осадков по сезонам года также имела свои определенные особенности. Самое значительное увеличение выпадения осадков произошло в зимний период. Во втором 40-летнем периоде сумма их выпадения увеличилась в 1,8 раза или на 32,6 мм по сравнению с первым 40-летним периодом и составила 72,6 мм. Хорошо выраженную тенденцию роста осадков также имел осенний (15,3 мм) период. Весенний и летний периоды имели слабую тенденцию к их увеличению. В среднем

среднегодовая сумма осадков за последний 40-летний период составила 335,3 мм, что на 63,1 мм выше в сравнении с первым аналогичным периодом.

Выявленная динамика погодных факторов в длительных временных периодах несет в себе важную информацию, которая опираясь на структуру трендов позволяет прогнозировать направление изменчивости основных климатических показателей на ближайшую перспективу.

Одним из положительных качеств полупокровного способа посева является возможность получения продукции от полупокровной культуры в первый год жизни многолетних трав. Полупокровная культура сдерживает развитие сорняков и может обеспечить достаточно высокую урожайность, которая позволяет окупать затраты, связанные с приобретением семян и посевом многолетних трав.

Однако полупокровная культура выступает не только в качестве поддерживающего фактора экономики. При ее уборке побочная продукция (солома) и пожнивно-корневые остатки в экологическом плане способны решать вопросы обеспечения возврата питательных веществ в почву и выполнять первый этап в восстановлении почвенного плодородия.

В то же время использование в качестве полупокровной культуры одного вида сельскохозяйственных культур не позволяет иметь ее стабильный урожай во все годы посева трав.

Оценка урожайности яровых культур, которые могут использоваться в качестве полупокровных при посеве многолетних трав показала, что их продуктивность зависит не только от их биологических свойств, но и от климатических факторов.

Степная и сухостепная зоны Западного Казахстана в наибольшей степени подвержены влиянию различных типов засух, которые зачастую связаны со временем наступления весеннего периода (ранний, средний и поздний срок наступления весны) [8]. Поэтому для обеспечения наибольшей устойчивости технологии восстановления плодородия почвы необходимо в зависимости от срока наступления весны использовать такую покровную культуру, которая благодаря своим биологическим особенностям может с минимальным ущербом переносить определенные типы засух или полностью миновать их пагубное воздействие.

Было выявлено, что для лет с ранним сроком наступления весны лучшей полупокровной культурой является горчица. В годы со средним типом весны – ячмень, а в поздние весны – яровая пшеница. Дифференцируемый подход к выбору полупокровной культуры обеспечивает не только высокую рентабельность производства в год посева трав, но и оставляет после себя наибольшее количество органики (пожнивно-корневых остатков и соломы от убранного урожая).

Основной культурой при залужении полей в Западно-Казахстанской области является житняк. Однако в силу своих биологических особенностей полное доминирование травостоя и наибольшая продуктивность житняка отмечается только на третий-четвертый год после его посева. Данный недостаток житняка можно устранить за счет посева злаково-бобовой травосмеси, одним из обязательных компонентов которой должен являться донник.

Основной отличительной особенностью донника является неприхотливость к местам произрастания. Он хорошо переносит

засоленность и солонцеватость почв и это гарантирует его высокую продуктивность на любых типах почв степной и сухостепной зон региона.

Донник является хорошим фитомелиоратором почв. Так как основная масса корней донника находится в пахотном слое почвы, то после их отмирания и перегнивания этот слой обогащается не только азотом и фосфором, но и кальцием [9].

Таким образом, донник не только улучшает плодородие почвы, но и создает благоприятные условия для последующего роста и развития трав в агрофитоценозах (таблица 1).

Таблица 1 – Продуктивность многолетних трав по годам жизни (2014-2017 гг.)

Вариант опыта	Год жизни трав				Среднее
	2	3	4	5	
Залежь	8,4	5,3	9,8	6,2	7,4
Нут	12,4	7,8	15,4	15,5	12,8
Житняк	11,2	18,0	21,2	17,4	17,0
Житняк+донник	44,3	24,2	27,4	19,8	28,9
Житняк+донник+люцерна	42,3	40,9	47,8	35,6	41,7

Включение донника в состав травосмеси позволило на второй год жизни трав увеличить количество биомассы на этом варианте посева в 3,9 раза, в сравнении с вариантом одновидового посева житняка.

В то же время донник, развивая мощную вегетативную массу не только не угнетает произрастающий под его пологом житняк, но и благодаря своим фитомелиоративным и азотфиксирующим качеством обеспечивает для него в последствии лучшие условия развития. В среднем за три года прибавка урожайности житняка после донника составила 5,1ц/га, в сравнении с одновидовым его посевом. В сумме за 4 года на варианте житняка с донником было получено 115,7 ц/га, тогда как на варианте чистого посева житняка- всего 67,8 ц/га, что на 47,9 ц/га ниже.

Использование только бобовых культур (нут) ориентировано на восстановление почвенного плодородия в основном за счет азотфиксации их корневой системы и запашки вегетативной массы в качестве сидерата. В то же время наблюдаемые факты не дают оснований говорить о перспективности этого варианта в восстановлении почвенного плодородия. Несмотря на то, что на этом варианте возделывались бобовые культуры и здесь проводилась запашка всей их вегетативной массы этот вариант не проявлял себя должным образом. Основная причина, на наш взгляд заключается в том, что при запашке зеленой массы (конец июля- начало августа) проводилось оборачивание пахотного слоя почвы и почва из плотного состояния переходила в рыхлое. Повышенная аэрация почвы способствовала развитию аэробного процесса минерализации накопленного органического вещества.

Наблюдения показали, что чем выше была урожайность наземной массы трав, тем больше в почве остается корней и тем выше сказывается ее влияние на плодородие почвы (таблица 2).

Таблица 2 – Накопление гумуса различными видами многолетних трав (исходное содержание гумуса в почве перед посевом трав 2,85%).

Вариант опыта	Средняя урожайность трав за 4 года (ц/га)	Содержание гумуса через 4 года (%)	Прирост содержания гумуса (%)
Залежь	7,4	2,97	0,12
Нут	12,8	2,99	0,14
Житняк	17,0	3,05	0,20
Житняк+донник	28,9	3,10	0,25
Житняк+донник+люцерна	41,7	3,18	0,33

Лучшим вариантом трав, обеспечившим наибольшее накопление гумуса стала поликомпонентная злаково-бобовая травосмесь. Наличие различных биологических групп культур в травосмеси обеспечивает наилучшее использование природно- климатического потенциала региона. В годы благоприятные для злаковых трав травосмесь дает высокий урожай за их счет, а в неблагоприятные- более высокий урожай получается за счет бобовых культур.

Положительный эффект злаково-бобовой травосмеси наблюдается и со стороны различия корневой системы. Так, житняк, обладая мочковатой корневой системой, обогащает органическим веществом в основном верхние слои почвы. Бобовые травы имеют стержневую корневую систему, которая проникает в более глубокие горизонты почвы и улучшает уровень питания растений за счет азота, который вырабатывается за счет симбиотической деятельности азотфиксирующих бактерий, размещающихся на их корневой системе.

Таким образом, экологическое состояние почвы заметно улучшается. Почва увеличивает свое плодородие, за счет которого восстанавливаются ее свойства: физические, химические и биологические.

Проводя сравнительную оценку влияния различных вариантов опыта на экологическое состояние почв было решено провести расчет восстановительного периода за который нарушенная экосистема может полностью восстановить свое органическое вещество до уровня целинного состояния. В данном случае расчеты показали, что восстановительный период залежных земель без вмешательства человека может составить 45 лет. Ежегодное использование нута сокращает восстановительный период всего на 7 лет. При залужении нарушенных земель житняком восстановительный период сокращается в 1,7 раз и может составить 27 лет, а житняка с донником- 21 год. Восстановительный период экосистем, который будет иметь залужение злаково- бобовой травосмесью составит 16 лет (рисунок 3).

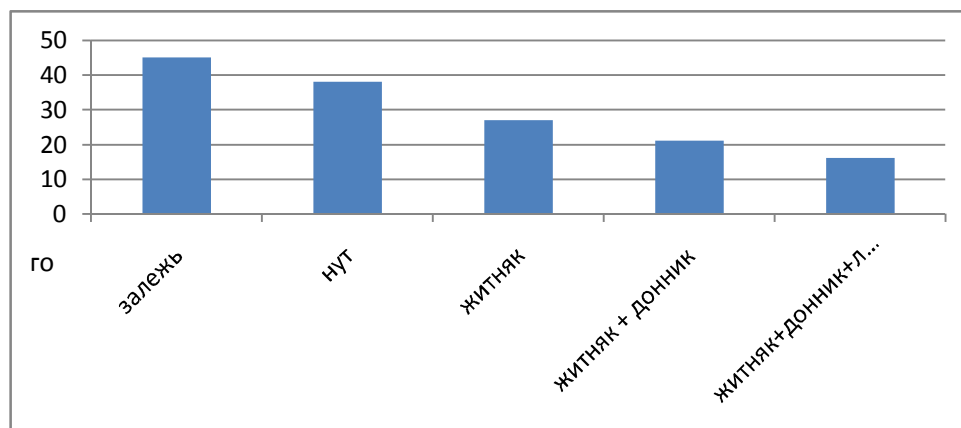

Рисунок 3 – Период восстановления утраченного плодородия почвы в экосистемах под действием различных вариантов создаваемых экосистем

Выводы. 1. Восстановление нарушенных степных экосистем должно состоять из целенаправленной системы эффективного природопользования, состоящей из комплекса мероприятий, направленных на устранение негативных процессов с достижением природного динамического равновесия.

2. Ежегодное использование однолетних бобовых культур (нут) не обеспечивает повышение экологической устойчивости почв, так как интенсивное рыхление почвы, осуществляемое при запашке их сидеральной массы, нейтрализует все положительные качества, достигаемые этими культурами.

3. При существующем недостатке и дороговизне приобретения и внесения органических и минеральных удобрений вопрос восстановления нарушенных экосистем за счет многолетних трав является наиболее эффективным. Поликомпонентные злаково-бобовые травосмеси многолетних трав при высоком технологическом уровне способны накапливать в почве значительное количество корневых и растительных остатков. Обладая высоким преобразующим потенциалом, они целенаправленно формируют структуру прогрессивных фитоценозов с обеспечением поэтапной оптимизацией лимитирующих факторов среды.

4. Разработанная технология посева многолетних трав полупокровным способом обеспечивает ее максимальную адаптацию к существующим природно- климатическим условиям. Данный способ посева многолетних трав позволяет в первые 5 лет целенаправленно использовать угодья в сенокосных целях, а в случае необходимости в дальнейшем трансформировать их в пастбищные. Успех реализации этой технологии определяется прежде всего дифференцированным подбором полупокровных культур и правильностью подбора их видов в зависимости от типа весеннего периода. Способы их выращивания, организации структур фитоценоза, которые наилучшим образом будут сберегать, перераспределять и улучшать природно-ресурсный потенциал исходной системы с восстановлением ее экологических функций.

Литература:

1. Чибалев А.А. Степь без границ. – Оренбург, 2003. – 204 с.
2. Чибилев А.А., Левыкин С.В. Целина разделенная океаном // Степной бюллетень. – 1998. – №1. – С. 3-9.
3. Тишков А.А. Биосферные функции и экосистемные услуги ландшафтов степной зоны России // Аридные экосистемы. – 2010. – Т. 16. – №41. – С. 5-15.
4. Иванов В.В. Степи Западного Казахстана в связи с динамикой их растительности. – М.: Академия наук, 1952. – 288 с.
5. Есеналиева М.К., Чекалин С.Г., Зимхан Б.А. Оценка экологического состояния почвы // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. – 2017. – №6 (68). – С. 201-204.
6. Фартушина М.М. Экологическая оценка состояния экосистем Западно-Казахстанской области // В сборнике «Экология и степное природопользование». – Уральск, 2005. – С. 31-35.
7. Вьюров В.В. Воспроизводство плодородия в почвозащитном земледелии. // В сборнике «Развитие идей почвозащитного земледелия в новых социально-экономических условиях». – Астана-Шортанды, 2003. – С. 448-458.
8. Чекалин С.Г. Агроклиматическая оценка сроков наступления весны в повышении продуктивности яровой пшеницы // Известия Оренбургского аграрного университета. – 2010. – №4(28). – С. 16-19.
9. Чекалин С.Г. Донник в биологизации земледелия в Западном Казахстане // Известия Оренбургского государственного университета. – 2014. – №4(48). – С. 31-33.

**Чекалин С. Г., Кайсағалиева Г.С., Зимхан Б.А., Мусабекова Б.Е.
БҰЗЫЛҒАН ЭКОЖҮЙЕЛЕРДІ ҚАЙТА ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ
ЖОЛЫНДАҒЫ БИОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР**

Мақалада бұзылған экожүйелерді қалпына келтірудің түрлі әдістердің талдауы берілген. Жерді тез және тиімді қалпына келтіру мақсатында дәнді-бұршақты шөп қоспалары егуге ұсынылады. Міндетті компонент ретінде донник фитомелиоратор болуы тиіс. Көпжылдық өсімдіктер ауыл шаруашылық дақылдардың жартылай топырақ астына себілуі тиіс. Олар өзінің өсімдік қалдықтары және сабан өнімдерінің есебінен топыраққа органикалық заттардың түсуінін бастапқы кезеңін құрайды. Топырақтың экологиялық қызметтерің қаалпына келтіре отырып жылдың ауа райы жағдайларына байланысты қысқа мерзім ішінде топырақтың құнарлығын көбейтуді ұзақтандыру мақсатында көпжылдық өсімдіктер және жартылай жабынды дақылдар түрлерін таңдауда ікемді жолдары жасалды.

Тірек сөздер: экожүйе, топырақтың тозуы, климат, көпжылдық шөптер, жартылай жабынды культура, технология, құнарлылық.

**Chekalin S.G., Kaysagaliyeva G.S., ZimkhanB.A., Mussabekova B.E.
BIOLOGICAL METHODS OF RESTORING VIOLATED ECOSYSTEMS**

The article presents an analysis of various ways to restore damaged ecosystems. In order to quickly and effectively restore the land, recommended to sow combination of a cereals and legumes, required component which should be

the Melilotus as phytomeliorater. Perennial grasses should be sown under semi-cover of agricultural plants, which, at the expense of root residues and crop's straw represent the initial stage of receipt of organic matter in the soil. Flexible approach to selection of perennial grasses and semi-cover plants depending on weather conditions of the year, allowing to ensure the stabilization and reproduction in a short time of soil fertility with the restoration of ecological function of the soil.

Keywords: ecosystem, degradation, climate, permanent grasses, half-cover crop, technology, fertility.

УДК 502.3

Чекалин С.Г. – кандидат сельскохозяйственных наук,
доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: chekalinSG@mail.ru

Зимхан Б.А. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: zimkhanbota@gmail.com

БИОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ВОЗДУШНОЙ СРЕДЫ

Аннотация. Исследования проводились в Западно-Казахстанской области в населенных пунктах, расположенных вокруг санитарно-защитной зоны Карачаганакского Нефтегазоконденсатного месторождения (КНГКМ). Загрязнение атмосферного воздуха проводилось биоиндикационным методом. В качестве биоиндикатора использовалась флуктуирующая асимметрия листового аппарата березы повислой и других деревьев.

Пространственный анализ величины загрязнения воздушной среды вокруг КНГКМ по интегральным показателям флуктуирующей асимметрии березы повислой позволил выявить населенные пункты со значительным ухудшением качества воздушной среды.

Была установлена высокая корреляционная зависимость между средним коэффициентом флуктуирующей асимметрии с каждым из оцениваемых морфологических показателей листовой пластины дендроиндикаторов. Рассчитанные на этом основании уравнения регрессии дают возможность более оперативно определить степень загрязнения воздушной среды с использованием любого одного из морфологических показателей листа березы повислой. Составлена шкала определения качества воздушной среды по тополи черному, ясеню, клену обыкновенному, сирени.

Ключевые слова: атмосфера, загрязнение, биоиндикация, флуктуирующая асимметрия, оценка, оперативное определение.

В наибольшей степени с жизненными интересами людей связан атмосферный воздух. В силу присущих ему свойств, качество атмосферного воздуха оказывает непосредственное влияние на здоровье людей и состояние других объектов окружающей среды, а чистота воздушного бассейна является существенным фактором экологического благополучия. Поэтому очень важно знать степень загрязнения воздушной среды, динамику проявления этих загрязнений во времени, уровень их опасности.

Существующие химические методы, направленные на определение наличия тех или иных химических элементов и их соединений не всегда

бывают точными, особенно если в среде присутствует несколько видов загрязняющих веществ, которые могут взаимодействовать друг с другом и создавать новые вторичные факторы воздействия, усиливая при этом свой синергический эффект [1].

В практике экологических наблюдений известно, что именно живые организмы могут обладать наибольшим количеством информации о качестве окружающей среды. Отклик организма на происходящие в окружающей среде изменения формируется на весь комплекс присутствующих воздействий, а не на каждое из них в отдельности.

Для диагностики антропогенного влияния на воздушную среду очень часто используются такие приоритетные группы живых организмов как микроорганизмы, растения, насекомые, птицы, млекопитающие, включая человека. Успех планируемого мероприятия зависит от вида биоиндикатора, адекватно отражающего индицируемый вид воздействия.

Оценка стабильности развития живых организмов основана на анализе уровня их морфологических структур, которые представляют собой незначительные направленные различия морфологических признаков от нормативных показателей, возникающих как результат нарушения этих признаков в условиях негативного развития. При нормальном состоянии окружающей среды уровень их отклонений минимален, при возрастающем негативном воздействии увеличивается, что ведет к повышению асимметрии. Такой метод оценки качества окружающей среды является достаточно чувствительным и позволяет фиксировать даже незначительные отклонения параметров среды, еще не приводящие к существенному снижению жизнедеятельности особи.

Для биоиндикационной оценки воздушной среды широкую популярность имеют растения. Имея прикрепленный образ жизни к местам своего произрастания, растения очень чутко реагируют на изменение качества воздушной среды. В течение всего вегетационного периода они пытаются вынужденно адаптироваться к неблагоприятным условиям среды за счет активации своих физико-биохимических процессов. Такие методы биоиндикации достаточно дешевы, просты и хорошо могут быть использованы для получения соответствующей информации о состоянии качества окружающей их среды.

Одним из основных источников загрязнения в Западно-Казахстанской области является Карачаганакское нефтегазоконденсатное месторождение (КНГКМ), расположенное в Бурлинском районе области. Добыча углеводородного сырья на месторождении была начата с 1984 г. первоначально на трех скважинах. С расширением производства к настоящему времени пробурено более 266 скважин, при этом предусматривается ежегодное бурение до 15 скважин. Данный объект является источником химического загрязнения окружающей среды как на территории самого месторождения, так и за его пределами. Расширение объемов добычи углеводородного сырья на этом месторождении сопровождается ростом выбросов сероводорода и тяжелых металлов в атмосферу что вызывает серьезные изменения в состоянии окружающих месторождение экосистем. В большинстве литературных источников многие авторы для биоиндикационной оценки состояния воздушной среды используют березу повислую (*Betula pendula* Roth.). Для этого вида

биоиндикатора разработана шкала, по которой можно определить степень загрязнения воздуха. В тоже время в качестве озеленяющего фактора в населенных пунктах очень часто можно встретить ясень, клен обыкновенный, тополь черный, которые также можно использовать в качестве биоиндикаторов. В основном это касается тех мест, где береза по той или иной причине отсутствует. Однако шкала оценки загрязнения воздуха по этим видам деревьев отсутствует [1].

Материалы и методы исследований. Оценка состояния качества атмосферного воздуха проводилась в близлежащих населенных пунктах, расположенных вокруг границ санитарно-защитной зоны месторождения. С северо-западной части КНГКМ это был поселок Бурлин, В северо-восточной-Жарсуат, юго- восточном направлении поселок Березовка, в южном направлении – Тунгуш и г. Аксай. Оценка качества воздушной среды определялась биоиндикационным методом [2].

Отбор материала проводился в конце августа. В каждом поселке из нижней части кроны нескольких близкорастущих деревьев березы повислой, тополя черного (*Populus nigra*), ясеня (*Fraxinus*), клена обыкновенного (*Acer platanoides*) и сирени (*Syringa*) случайным образом было отобрано по 30 неповрежденных листьев с каждого дерева. В основу метода биоиндикационных исследований был положен принцип анализа флуктуирующей асимметрии листовой пластины, имеющей двустороннюю симметрию рассматриваемых показателей на левой и правой половинках листа, разделенных центральной жилкой. По существующей методике показатели правой половинки листа сравнивались с левой. Анализ флуктуирующей асимметрии является показателем индивидуального развития организма, который обеспечивается сложным регуляторным механизмом, защищающим нормальное формообразование от возможных нарушений со стороны изменений в факторах внешней среды.

Ввиду различных причин антропогенного воздействия в строении живых тел возникают различные отклонения от строгой симметрии-называемые асимметрией. Флуктуирующая асимметрия листового аппарата деревьев определялась по 5 параметрам: 1.ширина половинок листа; 2. длина жилки второго порядка от основания; 3. расстояние между основаниями первой и второй жилок; 4. расстояние между концами первой и второй жилок; 5. угол между главной и второй от основания листа жилками [3]. Затем для всей выборки вычислялись средние относительные различия на признаки, среднее арифметическое по всем признакам для листьев и точки пробоотбора. За основу оценки степени нарушения стабильности развития листового аппарата была использована пятибалльная шкала разработанная для березы повислой по которой определялся уровень загрязнения исследуемой территории.

В этом случае при показателе коэффициента флуктуирующей асимметрии $<0,055$ среда обитания живых организмов считается чистой и соответствует первому баллу. При показателе коэффициента флуктуирующей асимметрии листьев в диапазоне $0,055-0,060$ характеристика среды обитания считается относительно чистой и соответствует 2 баллу. Третий балл характеризует загрязненную среду обитания, четвертый- грязную, пятый-очень грязную при показателе коэффициента флуктуирующей асимметрии в $0,060-0,065$; $0,065-0,070$ и $>0,070$ по оценочным баллам соответственно.

В дальнейшем была проведена корреляционная оценка взаимосвязи коэффициента флуктуирующей асимметрии с каждым из пяти определяемых параметров листа березы повислой. Шкала определения качества атмосферного воздуха с соответствующими коэффициентами флуктуирующей асимметрии по другим видам деревьев была составлена с использованием математических методов, где в качестве контрольного варианта являлись показатели флуктуирующей асимметрии березы повислой [4].

Результаты и обсуждения. Результаты полученных наблюдений показывают, что флуктуирующая асимметрия листьев у березы повислой присутствовала во всех местах определения. Из полученных расчетов видно, что состояние качества воздушной среды в различных населенных пунктах, расположенных вокруг санитарно защитной зоны КНГКМ неодинаково и оценивается в пределах 1-4 балла (таблица 1).

Таблица 1 – Значение флуктуирующей асимметрии листовых пластинок березы повислой в различных местах определения

Место определения	Параметры определения					Коэффициент флуктуирующей асимметрии	Балл качества атмосферного воздуха
	1	2	3	4	5		
п.Бурлин	0,013	0,020	0,051	0,028	0,021	0,027	1
п. Жарсуат	0,022	0,033	0,083	0,046	0,035	0,044	1
п.Тунгуш	0,031	0,047	0,116	0,066	0,052	0,063	3
п. Березовка	0,033	0,050	0,128	0,070	0,053	0,067	4
г. Аксай	0,030	0,045	0,116	0,064	0,048	0,061	3

Наименьшему загрязнению были подвержены поселки, расположенные в северо- западном (п.Бурлин) и северо-восточном (п.Жарсуат) направлении от КНГКМ. В наибольшей степени ухудшение состояния атмосферного воздуха отмечено в поселках юго-восточного направления (п.Тунгуш и п.Березовка), а так же в самом г.Аксае.

В значительной степени на характеристики экологических факторов на территории области оказывает ветровой режим, обусловленный барическими и циркуляционными факторами, который по своему характеру сезонного воздействия различен. Так с декабря по март наибольшую повторяемость имеют ветры, дующие с юго-восточного направления. В период с мая по сентябрь преобладающими являются северные и северо-западные ветры [5]. Поэтому ухудшение качества атмосферного воздуха в п.Тунгуш и п.Березовка, расположенных вблизи санитарно-защитной зоны в юго-восточном и южном направлениях, связано с особенностями ветровой деятельности. В этом случае все загрязняющие атмосферу вещества проходят через санитарно-защитную зону КНГКМ и попадают именно в эти населенные пункты, особенно в п. Березовку. Средний уровень загрязнения воздуха в г. Аксае связан с одновременным воздействием КНГКМ, и антропогенным влиянием автотранспорта, численность которого значительно

больше, чем в обычных вышеобозначенных населенных пунктах. В зимний период степень загрязнения атмосферного воздуха по населенным пунктам возможно будет иной в связи со сменой направления ветровой деятельности.

В соответствии со степенью загрязнения воздушной среды, характерной для каждого населенного пункта, изменялась и флуктуирующая асимметрия листового аппарата исследуемых деревьев и сирени.

Тополь черный, ясень, клен обыкновенный и сирень, выполняющие средообразующие и средозащитные функции в населенных пунктах также как и береза испытывали на себе влияние техногенного воздействия месторождения.

В зависимости от их места произрастания определенным образом происходили изменения флуктуирующей асимметрии и коэффициент асимметрии листовой пластины (таблица 2).

Таблица 2 – Коэффициент флуктуирующей асимметрии различных видов деревьев в местах определения

Место определения	Береза повислая	Тополь черный	Ясень	Клен обыкновенный	Сирень
п. Бурлин	0,027	0,026	0,041	0,027	0,034
п. Жарсуат	0,044	0,054	0,067	0,063	0,058
п. Тунгуш	0,063	0,086	0,096	0,102	0,082
п. Березовка	0,067	0,093	0,103	0,110	0,089
г. Аксай	0,061	0,083	0,094	0,095	0,079

Ответная индикаторная реакция деревьев на комплекс химического загрязнения воздушной среды происходила в соответствии с биологическими особенностями каждого вида и имела свою специфическую направленность. Так, если в самом загрязненном населенном пункте (п. Березовка) коэффициент флуктуирующей асимметрии у березы повислой был 0,067, то у тополя черного он составил 0,093, у ясеня – 0,103, у клена обыкновенного – 0,110, у сирени – 0,089. Общее варьирование этих показателей находилось в тесной корреляционной взаимосвязи с показателями флуктуирующей асимметрии листового аппарата березы повислой, в зависимости от уровня загрязнения воздушной среды.

Так, величина корреляции коэффициента флуктуирующей асимметрии листового аппарата березы повислой с аналогичными показателями рассматриваемых видов деревьев и сирени имела очень высокую взаимосвязь и изменялась в пределах от $R = 0,983 \pm 0,011$ до $0,998 \pm 0,07$.

На этом основании были рассчитаны уравнения регрессии позволяющие установить ход взаимосвязи индикаторных показателей березы повислой с индикаторными показателями каждого вида дерева в отдельности. Данная взаимосвязь у березы повислой с тополем черным определялась уравнением регрессии $y = 1,7x - 0,02$, для березы повислой и ясеня уравнение регрессии составляло $y = 1,547x - 0,001$, для березы и клена обыкновенного $y = 2,053x - 0,027$, а у березы с сиренью $y = 1,343x - 0,002$.

Как уже отмечалось выше, для березы повислой уже имеется разработанная шкала, по которой можно определить тот или иной уровень загрязнения воздушной среды по коэффициенту флуктуирующей асимметрии ее листовой пластины, а также определены баллы загрязнения. Используя эту

шкалу и рассчитанные для березы и каждого вида деревьев и сирени, уравнения регрессии была составлена шкала оценки качества воздушной среды по коэффициенту флуктуирующей асимметрии листовой пластины по тополи черному, ясеню, клену обыкновенному, сирени (таблица 3).

Таблица 3 – Шкала оценки качества воздушной среды по коэффициенту флуктуирующей асимметрии различных видов деревьев и сирени

Виды	Балл загрязнения				
	1 (чисто)	2 (относительно чисто)	3 (загрязнено)	4 (грязно)	5 (очень грязно)
Береза (х)	<0,055	0,056- 0,060	0,061- 0,065	0,066- 0,070	>0,070
Тополь черный ($y=1,7x-0,02$)	<0,074	0,075- 0,082	0,083- 0,091	0,091- 0,099	>0,099
Ясень ($y=1,547x-0,001$)	<0,084	0,085- 0,092	0,093- 0,099	0,100- 0,107	>0,107
Клен обыкновенный ($y=2,053x-0,027$)	<0,084	0,085- 0,096	0,097- 0,106	0,107- 0,117	>0,117
Сирень ($y=1,343x-0,002$)	<0,072	0,073- 0,079	0,080- 0,085	0,086- 0,092	>0,092

Таким образом, были разработаны дополнительные подходы к диагностике качества воздушной среды с помощью новых, но традиционных для данной местности видов деревьев и сирени.

Способ определения качества атмосферного воздуха по флуктуирующей асимметрии листового аппарата деревьев не является сложным. Однако этот способ основан на кропотливой работе, в которой проводится анализ большого количества листьев и проводимых измерений. Так, например, для анализа только 30 листьев требуется проведение 300 измерений и 150 вычислений, а если пробы отбираются с 5 деревьев, то количество определяемых информативных показателей увеличивается до 1500. Увеличение трудоемкости работ определенным образом снижает оперативность диагностики.

Учитывая данное обстоятельство, по индикационным показателям березы повислой нами была сделана попытка определить корреляционную взаимосвязь среднего коэффициента флуктуирующей асимметрии с каждым из пяти определяемых параметров листа в отдельности: ширина листа, длина жилки и т.д. Выяснилось, что коэффициент корреляции этих показателей является высоким и составляет по параметрам листа $R=0,978\pm0,11-0,997\pm0,05$.

Высокая корреляционная взаимосвязь этих показателей позволила рассчитать уравнения регрессии для каждого параметра листа в отдельности по которым можно быстро и точно определить коэффициент флуктуирующей асимметрии березы характеризующий степень загрязнения воздушной среды, не проводя других измерительных работ (таблица 4).

Таким образом, используя полученные уравнения регрессии можно измерить только один (на усмотрение исследователя) признак на листовой

пластине березы повислой. Полученное среднее значение признака нужно ввести в уравнение и с достаточно большой точностью получить коэффициент флуктуирующей асимметрии листа, значение которого будет характеризовать ту или иную степень загрязнения воздушной среды.

Аналогичные вычисления можно провести и для тополя черного, ясеня, клена обыкновенного и сирени.

Таблица 4 – Вычисленные уравнения регрессии для каждого из определяемых параметров флуктуирующей асимметрии березы повислой

№ п/п	Определяемый параметр	Уравнение регрессии
1	Ширина половинок листа	$Y=2,01x+0,0006$
2	Длина жилки второго порядка от основания	$Y=1,343x+0,0001$
3	Расстояние между основаниями первой и второй жилок	$Y=0,519x+0,0007$
4	Расстояние между концами первой и второй жилок	$Y=0,949x+0,0004$
5	Угол между главной и второй от основания листа жилками	$Y=1,218x+0,0015$

Подобный подход дает много преимуществ. Так, в частности можно очень быстро диагностировать и выделить участок с нарушением стабильности развития живых организмов, а значит территорию с ухудшением качества среды. Такой способ также может быть использован в экспресс- оценке рекогносцировочных и мониторинговых исследованиях по качеству атмосферного воздуха и определении общего экологического состояния существующих ландшафтов.

Выводы. Анализ флуктуирующей асимметрии, как показателя одной из наиболее общих характеристик индивидуального развития деревьев, является одним из надежных биоиндикационных методов определения степени загрязнения атмосферного воздуха. Оценка морфологических изменений их листовых пластинок позволило выявить территории экологического неблагополучия окружающей среды (п.Тунгуш и п.Березовка) вызванного влиянием КНГКМ.

Определена оценка ответной реакции тополя черного, ясеня, клена обыкновенного и сирени на внешнее воздействие нефтедобывающей промышленности. Разработанная шкала определения качества воздушной среды по коэффициентам флуктуирующей асимметрии тополя черного, ясеня, клена обыкновенного и сирени позволяет расширить круг видового состава деревьев-индикаторов, адекватно отвечающих на качество воздушной среды под влиянием техногенного воздействия.

Способ определения качества атмосферного воздуха с использованием определенных уравнений по отдельным параметрам флуктуирующей асимметрии листовой пластины деревьев не снижает точности определения степени загрязнения воздуха. Данный подход значительно сокращает время определения загрязнения воздушной среды и является более оперативным, в сравнении со стандартным методом.

Литература:

1. Опекунова М.Г. Биоиндикация загрязнений: учеб. пособие. 2-е изд. – СПб.: С.-Петербург, 2004. – 300 с.
2. Симонова З.А., Иванова И.М., Лукин С.Ю., Чемаркин Д.А. Экологическая оценка состояния городской среды с использованием древесных растений в качестве биоиндикаторов // Труды четвертой международной научно-практической конференции молодых ученых «Интеграция состояния окружающей среды: теория, практика, образование». – М.: Буки-Веди, 2015. – С. 137-139.
3. Мелехова О.П., Сарапульцева Е.И. Биологический контроль окружающей среды. Биоиндикация и биотестирование. – М.: Академия, 2010. – 298 с.
4. Полуэтов Р.А. Динамические модели экосистем. – Л.: Гидрометеиздат, 1991. – 311 с.
5. Петренко А.З. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области. – Уральск: Доминант, 1998. – 174 с.

Чекалин С. Г., Зимхан Б.А.

**АТМОСФЕРАЛЫҚ АУА САПАСЫНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ
БАҒАЛАУЫ**

Зерттеулер Батыс Қазақстан облысының Қарашығанак мұнай-газ конденсат кен орнының санитарлы-қорғаныс аймағының маңында орналасқан елді-мекендерде жүргізілді. Атмосфералық ауаның ластануы биоиндикаторлы әдіспен жүргізілді. Биоиндикатор ретінде сүйелді қайың және басқа ағаштардың жапырақ құрылымының флуктуациялық асимметриясы пайдаланылды.

Сүйелді қайыңның асимметриялық интеграциялық көрсеткіштері бойынша ҚМГККО маңындағы ауаның ластану көлемінің кеңістіктік талдауы ауасы айтарлықтай ластанған елді-мекенді анықтауға мүмкіндік берді. Дендроиндикаторлардың флуктуациялық асимметрияның орташа коэффициенті арасындағы жоғары корреляциялық тәуелділігі жасалынды. Бұл негізде есептелген регресті теңдеулер ауаның ластану дәрежесін тез анықтауға мүмкіндік береді.

Сүйелді қайыңның жапырақтарының морфологиялық көрсеткіштерінің кез келген біреуін пайдалана отырып жасалынды. Қаратерек, шаған, үшкір жапырақты үйеңкі, бөртегүл бойынша ауа сапасының анықтау шкаласы құрастырылды.

Тірек сөздер: атмосфера, ластану, биоиндикация, флуктуациялық асимметрия, бағалау, оперативті анықтау.

Chekalin S.G., Zimkhan B.A.

BIOLOGICAL ASSESSMENT OF AIR QUALITY

The studies were conducted in the West Kazakhstan region in the settlements located around the sanitary protection zone of the Karaganda oil and gas condensate field (KOGCF).

Determination of the level of air pollution was conducted by bioindication method. The fluctuating asymmetry of *Betula pendula* and other tree's leaf apparatus was used as a bioindicator.

The spatial analysis of the value of air pollution around the KOGCF on the integral indicators of fluctuating asymmetry of *Betula pendula* identified settlements with a significant decline in air quality. A high correlation between the average coefficient of fluctuating asymmetry with each of the assessed morphological parameters of the birch's leaf blade was established. The regression equations calculated on this basis make it possible to more quickly determine the degree of air pollution using any one of the morphological parameters of the *Betula pendula*'s leaf. Compiled scale for determining the quality of air on black poplar (*Populus nigra*), ash (*Fraxinus*), maple (*Acer platanoides*), lilac (*Syringa*).

Keywords: atmosphere, pollution, bioindication, fluctuating asymmetry, assessment, quickly determine.

**ЖЕР ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМДАР /
НАУКИ О ЗЕМЛЕ /
SCIENCES ABOUT THE EARTH**

УДК 910.1

Грошева О.А. – кандидат географических наук,
Институт степи Уральского отделения Российской академии наук
(г.Оренбург, Россия)

Дубровская С.А. – кандидат географических наук,
Институт степи Уральского отделения Российской академии наук
(г.Оренбург, Россия)

Щербакова Е.А. – магистрант
Оренбургского государственного университета
(г.Оренбург, Россия)

E-mail: steppeforum06@mail.ru

**АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ СТЕПЕВЕДЕНИЯ ЗА ПОСЛЕДНИЕ 20 ЛЕТ
(ПО МАТЕРИАЛАМ МЕЖДУНАРОДНЫХ СИМПОЗИУМОВ «СТЕПИ
СЕВЕРНОЙ ЕВРАЗИИ»)**

***Аннотация.** На основе анализа информационной базы данных опубликованных научных работ симпозиумов «Степи Северной Евразии» (1997-2018 гг.) определены наиболее активно развивающиеся направления развития степеведения и проведена оценка развития научных центров по изучению степной зоны Евразии как в России, так и зарубежом. Основные центры изучения степей расположены в России, Казахстане и Украине. Среди регионов России лидерство принадлежит оренбургской комплексной ландшафтно-экологической научной школе (Институт степи УрО РАН). Анализ публикационной активности участников симпозиумов «Степи Северной Евразии» (1997-2018 гг.) по основным научным направлениям исследований степных геосистем показывает преобладание публикаций, посвященных изучению биологического разнообразия, анализу эволюции, структуры и антропогенной трансформации ландшафтов Степной Евразии, а также решению проблем степного природопользования и экологической реабилитации степей.*

***Ключевые слова:** степеведение, ландшафтное и биологическое разнообразие, оптимизация степного природопользования, историко-культурное наследие, особо охраняемые природные территории, социально-экономический потенциал, антропогенная трансформация ландшафтов, эколого-гидрологические и водохозяйственные аспекты.*

Особенности современного этапа развития научных центров комплексного изучения степей, как в регионах России, так и в зарубежных странах наглядно отражают международные симпозиумы «Степи Северной

Евразии», проводимые в Оренбурге Институтом степи УрО РАН, начиная с 1997 г., с периодичностью раз в три года.

Сборники материалов данных степных форумов [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8] стали свидетельством стабильного повышенного интереса широкого научного сообщества к проблемам степеведения и степного природопользования.

Всего в сборниках материалов восьми симпозиумов опубликовано 2084 статьи ученых из 25 стран и 59 регионов Российской Федерации. Общее количество авторов – 2009 человек, из них 443 иностранных исследователя (22,1%).

Для оценки развития основных научных центров, занимающихся проблемами степеведения, анализировались такие показатели, как количество авторов по странам и субъектам РФ, периодичность участия по странам, субъектам РФ и авторам, публикационная активность по странам, субъектам РФ и научным направлениям работы симпозиумов.

Среди зарубежных стран по общему количеству авторов лидируют Казахстан (1 место), Украина (2 место) и Германия (3 место), а среди субъектов РФ – Оренбургская область (1 место), г. Москва (2 место) и Ростовская область (3 место) (табл. 1). При этом в первых двух симпозиумах первое место принадлежало Украине, а, начиная с 2003 года, стабильно лидирует Казахстан. Наибольшее количество авторов из Германии было в 2015 году (11 человек). Лидерство Оренбургской области, г. Москвы и Ростовской области сохранялось в 2006, 2012, 2015 и 2018 гг. В 1997 году 3 место по количеству авторов занимала Воронежская область (21 человек), в 2000 году – Курская область (16 человек), в 2003 году – Самарская и Иркутская области (по 23 человек), в 2009 году – Самарская область (20 человек) (табл. 2).

Таблица 1 – Страны и субъекты РФ с наибольшим количеством авторов – участников международных симпозиумов «Степи Северной Евразии» (1997-2018 гг.)

Государство (кроме России)	Общее количество авторов, чел.	Количество симпозиумов, в которых участвовали авторы	Субъект РФ	Общее количество авторов, чел.	Количество симпозиумов, в которых участвовали авторы
Казахстан	170	8	Оренбургская область	267	8
Украина	139	8	г. Москва	194	8
Германия	16	5	Ростовская область	80	8
Азербайджан	14	2	Самарская область	75	8

Венгрия	14	4	Республика Башкортостан	73	7
Молдова	14	6	Волгоградская область	71	8
Беларусь	12	2	Воронежская область	66	8
Киргизия	9	1	Республика Калмыкия	59	8
Армения	8	3	Новосибирская область	55	8
Монголия	7	3	Московская область	47	8
Польша	7	6	Свердловская область	47	8
Австрия	4	1	Алтайский край	47	7
Иран	4	1	Иркутская область	43	8
Чехия	4	2	Саратовская область	36	8

Таблица 2 – Динамика изменения количества авторов по субъектам РФ с наибольшим количеством участников

Субъект РФ	Количество авторов, чел.							
	1997	2000	2003	2006	2009	2012	2015	2018
Оренбургская область	50	58	60	88	68	79	75	43
г.Москва	23	24	42	25	31	49	68	55
Ростовская область	6	5	10	27	14	22	26	28
Самарская область	4	8	23	23	20	18	15	9
Республика Башкортостан	16	7	16	11	10	–	22	26
Волгоградская область	5	14	10	17	13	18	20	17
Воронежская область	21	14	12	6	11	10	13	17
Республика Калмыкия	13	12	9	20	13	13	17	17
Новосибирская область	16	13	13	10	11	8	6	16
Московская область	6	11	13	14	5	13	18	21
Свердловская область	11	4	5	2	16	18	15	1

Алтайский край	–	10	3	12	8	7	14	11
Иркутская область	6	15	23	10	14	12	13	7
Саратовская область	11	3	6	12	6	1	8	5

Важным показателем активного и стабильного развития научных центров является их постоянство участия в публикациях крупных форумов.

Анализ периодичности участия авторов в публикациях международных симпозиумов «Степи Северной Евразии» по странам и субъектам РФ показывает, что постоянными участниками степных форумов, кроме России, являются исследователи из Казахстана и Украины (восемь симпозиумов), второе место по количеству участия в сборниках симпозиумов занимают Молдова и Польша (шесть), третье место – Германия (пять), четвертое место – Венгрия (четыре), пятое место – Армения и Монголия (три), шестое место – Беларусь, Дания, Литва, Чехия (два симпозиума). Остальные страны участвовали в публикациях только одного степного форума.

Среди субъектов РФ во всех восьми симпозиумах участвовали 17 регионов (28,3%), в семи – 4, в шести – 4, в пяти – 7, в четырех – 8 регионов. Авторы из 21 региона участвовали в трех и менее симпозиумах.

При анализе развития научных центров оценивалась также публикационная активность участников по странам и регионам РФ. Доля общей публикационной активности за 1997-2018 гг. зарубежных авторов составила 17,3% (677 баллов) от общего количества публикационной активности участников симпозиумов. Первое место в этом рейтинге занимает Казахстан – 305 баллов (45,1% от общего количества публикационной активности зарубежных авторов), второе место – Украина (213, 31,5%), третье место – Молдова (26, 3,8%), на четвертом месте – Германия и Польша (20, 2,9%).

Среди субъектов Российской Федерации наибольшую публикационную активность по сумме всех восьми симпозиумов имеет Оренбургская область (1 место). Высокая активность участия в симпозиумах отмечается для ведущих научных центров России (табл. 3), в первую очередь, там, где сформированы крупные научные школы, занимающиеся исследованием степных экосистем, – Москва (2 место), Московская область (4 место), Новосибирск (9 место), Иркутск (10 место), Санкт-Петербург (12 место). Среди степных регионов выделяются Ростовская область (3 место), Самарская область (5 место), Волгоградская область (6 место), Республика Калмыкия (7 место), Воронежская область (8 место).

Характерной особенностью симпозиумов стало постоянно увеличивающаяся практически с каждым годом публикационная активность зарубежных авторов, такая же тенденция сохраняется в целом и для отечественных участников (рис. 1 и 2). Доля зарубежных авторов наиболее высокой была в 2018 году (22,6% от общей публикационной активности за этот год), повышение по сравнению с 1997 годом составило более чем в 3,5 раза. Наибольшая публикационная активность отечественных авторов наблюдалась в 2015 году (82,9% от общей публикационной активности за этот год), по сравнению с 1997 годом произошло увеличение на 82,6%.

Таблица 3 – Распределение публикационной активности участия в симпозиуме «Степи Северной Евразии» по регионам Российской Федерации

Место в рейтинге	Наименование региона РФ	Публ. активность (1997-2018 гг.), баллы	Доля от общего количества публ. активности по регионам РФ (1997-2018 гг.), %
1	Оренбургская область	696	21,7
2	г. Москва	359	11,2
3	Ростовская область	205	6,4
4	Московская область	152	4,7
5	Самарская область	146	4,5
6	Республика Башкортостан	142	4,4
7	Волгоградская область	139	4,3
8	Республика Калмыкия	126	3,9
9	Воронежская область	120	3,7
9	Новосибирская область	120	3,7
10	Иркутская область	117	3,6
11	Свердловская область	86	2,7
12	г. Санкт-Петербург	85	2,6
13	Алтайский край	77	2,4
14	Курская область	73	2,3
15	Саратовская область	56	1,7

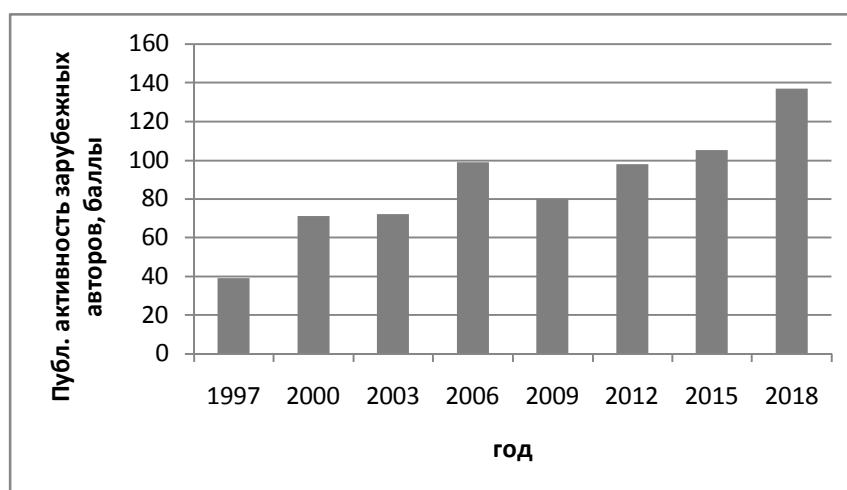

Рисунок 1 – Динамика публикационной активности зарубежных авторов Международных симпозиумов «Степи Северной Евразии» (1997-2018 гг.)

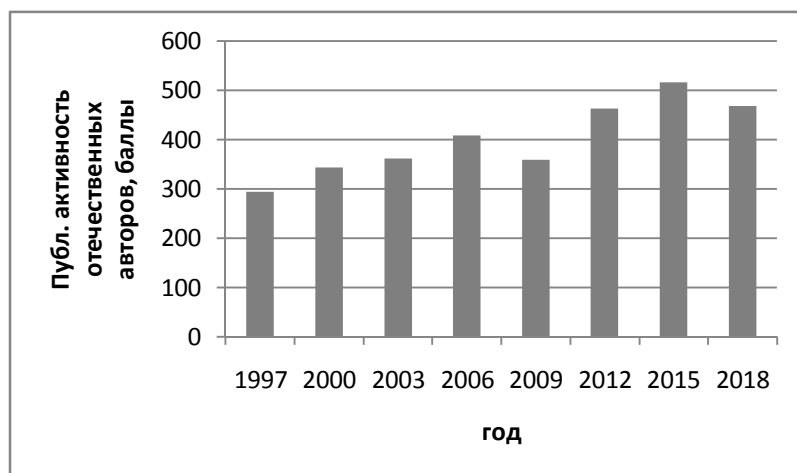

Рисунок 2 – Динамика публикационной активности отечественных авторов Международных симпозиумов «Степи Северной Евразии» (1997-2018 гг.)

Распределение публикационной активности участников Степного форума по основным научным направлениям его работы, позволяет определить наиболее приоритетные из них, выявить их динамику по годам и особенности распределения по научным центрам.

Можно выделить шесть основных научных направлений работы Форума, охватывающих разнообразные аспекты степеведения (табл. 4).

Таблица 4 – Основные научные направления работы Степного форума

№ направления	Название направления
1	Актуальные вопросы исторического степеведения. Природное и историко-культурное наследие степей.
2	Эколого-географические исследования степей и смежных территорий: эволюция, структура и антропогенная трансформация ландшафтов Степной Евразии.
3	Биологическое и почвенное разнообразие степных регионов.
4	Проблемы степного природопользования и экологической реабилитации степных ландшафтов.
5	Эколого-гидрологические и водохозяйственные аспекты природопользования в степной зоне.
6	Социально-экономический и природно-ресурсный потенциал степных регионов; экономико-географические аспекты степного природопользования.

Распределение баллов публикационной активности по научным направлениям проводилось в соответствии с участием каждого автора в статье. Если в публикации по соответствующему направлению несколько авторов из разных регионов РФ или стран – 1 балл выставлялся каждому региону РФ

или стране. Баллы публикационной активности по научным направлениям форума суммировались по годам как по странам и регионам РФ, так и по каждому ученому отдельно.

Необходимо отметить стабильное преобладание во все годы проведения симпозиумов научных работ зарубежных и отечественных исследователей, посвященных изучению биологического и почвенного разнообразия степных регионов (рис. 3). При этом максимальный показатель публикационной активности по этому направлению отмечается в 2018 г. (277 баллов, 45,8% от общей публикационной активности этого года), минимальный – в 2000 г. (175 баллов, 42,3% от общей публикационной активности этого года). Среди пяти регионов РФ – лидеров по публикационной активности доля исследований биологического и почвенного разнообразия степей составляет от % от общей публикационной активности по региону (рис. 4).

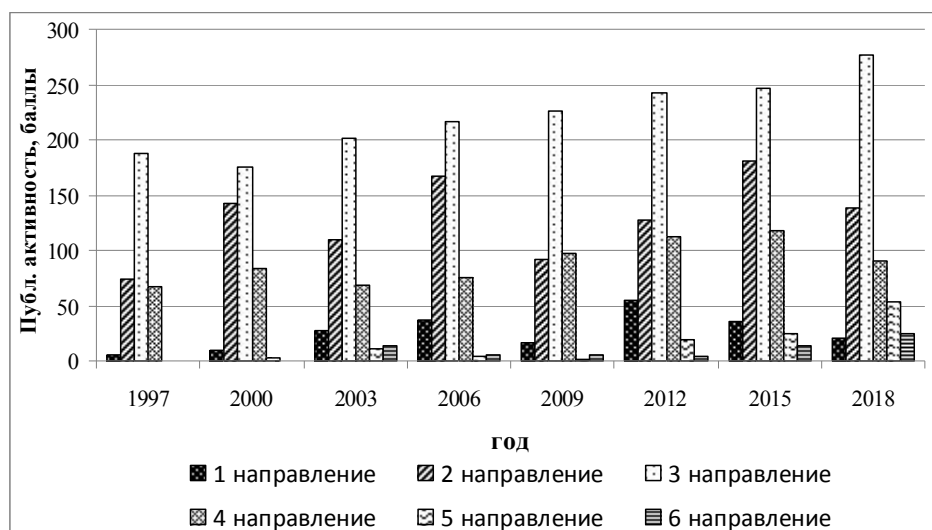

Рисунок 3 – Динамика публикационной активности авторов Международных симпозиумов «Степи Северной Евразии» (1997-2018 гг.) по основным научным направлениям (в соответствии с табл. 4)

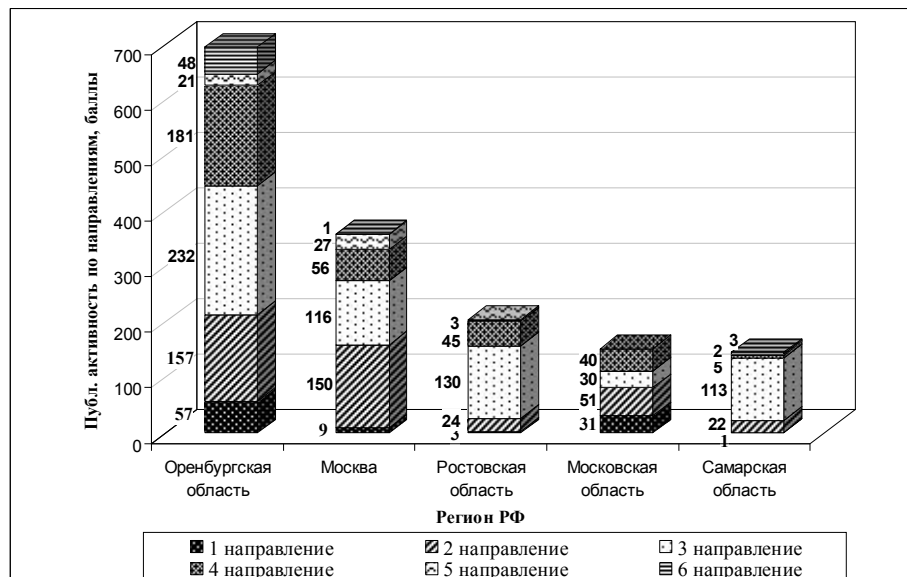

Рисунок 4 – Распределение публикационной активности авторов Международных симпозиумов «Степи Северной Евразии» (1997-2018 гг.) по основным научным направлениям (в соответствии с табл. 4) по регионам РФ – лидерам

Разделение исследований на ботанические, зоологические и почвенные внутри второго направления показывает ежегодную высокую активность в работе симпозиума специалистов ботанического профиля (рис. 5). Наибольшая публикационная активность ботаников была в 2012 г. (164 балла, 67,8% от публикационной активности по 3 направлению). Доля публикационной активности зоологических исследований изменялась от 21,4% (2003 г.) до 33,9% (2018 г.), а наиболее высокая активность по публикации результатов исследований почв степных регионов была в 1997 и 2003 гг. (по 43 балла). Таким образом, ровной динамики публикационной активности по ботаническим, зоологическим и почвенным исследованиям не наблюдается, максимумы и минимумы их активности не совпадают по годам. К сожалению, отмечается недостаточно высокая публикационная активность по направлению «Почвенное разнообразие степных регионов».

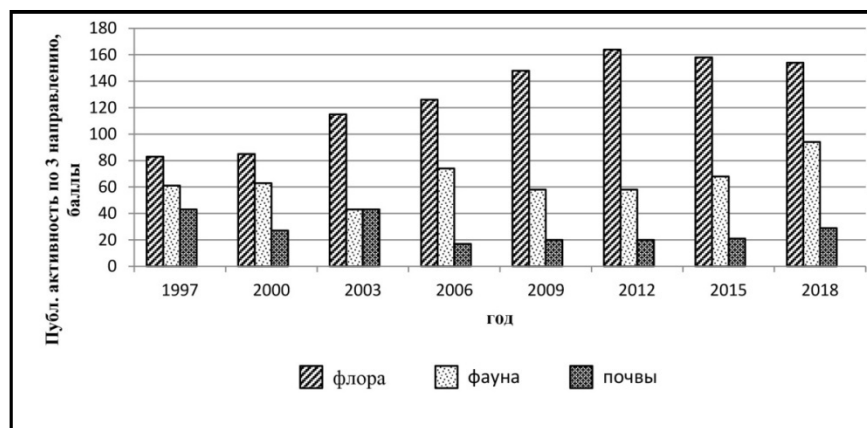

Рисунок 5 – Распределение публикационной активности авторов Международных симпозиумов «Степи Северной Евразии» (1997-2018 гг.) внутри направления «Биологическое и почвенное разнообразие степных регионов»

Второе место по публикационной активности занимают эколого-географические исследования степей и смежных территорий. В отличие от первого направления, здесь наблюдается волнообразный характер изменений, пики активности приходятся на 2000 г. (143 балла публикационной активности, 34,5% от публикационной активности по направлению в этом году), 2006 г. (167 баллов, 33%) и 2015 г. (181 балл, 29,1%) (рис. 3).

Незначительно уступает второму направлению по величине публикационной активности четвертое направление исследований, посвященное проблемам степного природопользования и экологической реабилитации степных ландшафтов. Интерес научного сообщества к этим вопросам достаточно стабилен и составляет от 67 (1997 г.) до 118 (2015 г.) баллов. За 18 лет (с 1997 по 2015 гг.) публикационная активность по четвертому направлению увеличилась на 76,1%, что подчеркивает его актуальность. Как показывают материалы всех симпозиумов, среди стран мира, помимо России, интерес к этим вопросам наиболее высокий у исследователей из Казахстана (73 балла), Украины (30 баллов) и Германии (14 баллов). Пик активности к проблемам степного природопользования среди зарубежных стран отмечается в 2012 г. (31 балл, 31,6% от общей публикационной активности по странам мира в этом году), минимум – в 2000 г. (8 баллов, 11,3%).

Согласно анализу публикационной активности по четвертому направлению по регионам РФ (1997-2018 гг.), лидерами являются Оренбургская область (1 место, 181 балл), г. Москва (2 место, 56 баллов), Московская (3 место, 51 балл) и Волгоградская области (4 место, 44 балла) (табл. 5).

Таблица 5 – Регионы Российской Федерации с наибольшей публикационной активностью по направлению «Проблемы степного природопользования и экологическая реабилитация степных ландшафтов» (по материалам степного форума, 1997-2018 гг.)

Место в рейтинге	Наименование региона РФ	Публ. активность по направлению, баллы	Доля от общего количества публ. активности по направлению по регионам РФ, %
1	Оренбургская область	181	25,3
2	г. Москва	56	7,8
3	Московская область	51	7,1
4	Волгоградская область	44	6,2
5	Алтайский край	39	5,5
6	Ростовская область	37	5,2
7	Республика Калмыкия	30	4,2
8	Республика Башкортостан	23	3,2
9	Воронежская область	15	2,1
10	Иркутская область	12	1,7
10	Ставропольский край	12	1,7
11	Курская область	11	1,5

По направлению «Актуальные вопросы исторического степеведения. Природное и историко-культурное наследие степей», занимающем 4 место по публикационной активности за 1997-2018 гг. (206 баллов), выше всего активность у научных центров в Оренбургской (1 место, 57 баллов), Московской (2 место, 31 балл) и Челябинской (3 место, 17 баллов) областях, а также, помимо России, у ученых из Казахстана (29 баллов).

Эколого-гидрологические исследования (5 место, 116 баллов) наиболее актуальны у участников из России (93 балла) и Казахстана (23 балла), среди регионов РФ лидируют научные центры Москвы (1 место, 27 баллов), Оренбургской области (2 место, 21 балл), Воронежской области (3 место, 11 баллов) и Алтайского края (4 место, 9 баллов).

Лидирующее положение по публикационной активности по направлению «Социально-экономический и природно-ресурсный потенциал степных регионов; экономико-географические аспекты степного природопользования» (6 место, 68 баллов) занимает Оренбургская область (1 место, 48 баллов). Доля участия в материалах симпозиумов публикаций ученых по данному направлению из других регионов РФ, к сожалению, пока недостаточно высокая, но с каждым годом количество исследований возрастает. Необходимо отметить экономико-географические работы авторов из Самарской области, Республики Калмыкия, Краснодарского края.

Лидерами среди современных зарубежных научных центров, в которых проводится активное изучение степных экосистем (на основе анализа активности участия в степных форумах 1997-2018 гг.) являются (табл. 6):

- Республика Казахстан (Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова, НАО «Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана», Западно-Казахстанский областной центр истории и археологии, Уральск; Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Институт географии и природопользования МНК «Астана», Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Астана; Институт ботаники и фитоинтродукции МОН РК, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы; Актюбинский государственный университет им. К. Жубанова, Актөбе; Костанайский государственный педагогический институт МОН РК, Наурзумский государственный природный заповедник, Костанай; Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, Петропавловск; Государственный университет имени Шакарима, Семей и др.);

- Украина (Институт ботаники им. Н.Г. Холодного НАН Украины, Институт эволюционной экологии НАН Украины, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, Киев; Государственный дендрологический парк «Александрия» НАН Украины, Белая Церковь; Биосферный заповедник «Аскания-Нова» Национальной академии аграрных наук Украины, пгт Аскания-Нова и др.);

- Германия (Галле-Виттенбергский университет имени Мартина Лютера, Галле; Мюнхенский университет Людвига-Максимилиана, Мюнхен и др.);

- Молдова (Институт экологии и географии Молдовы, Ботанический сад (Институт) Академии наук Республики Молдова, Кишинев и др.);

- Венгрия (Институт экологии и ботаники ВАН, Вакратот; Национальный парк «Хортобадь», Дебрецен; Отдел охраны природы и ландшафтной экологии Университета Святого Иштвана, Геделле; Печский университет, Печ и др.);

- Польша (Варшавский университет, Варшава; Силезский университет, факультет биологии и охраны среды, Катовице, факультет наук о Земле, Сосновец и др.).

Таблица 6 – Комплексная оценка активности зарубежных научных центров

№	Страна	Общее кол-во авторов, чел. / (место в рейтинге)	Публикационная активность (1997-2018 гг.), баллы / (место в рейтинге)	Количество симпозиумов, в которых участвовали авторы / (место в рейтинге)	Кол-во научных направлений, по которым публиковались авторы / (место в рейтинге)	Итоговое место в рейтинге / (сумма рейтинговых баллов)
1	Казахстан	170 / (1)	305 / (1)	8 / (1)	6 / (1)	1 / (4)
2	Украина	139 / (2)	213 / (2)	8 / (1)	5 / (2)	2 / (7)
3	Германия	16 / (3)	20 / (4)	5 / (3)	4 / (3)	3 / (13)
4	Молдова	14 / (4)	26 / (3)	6 / (2)	3 / (4)	3 / (13)
5	Венгрия	14 / (4)	17 / (5)	4 / (4)	2 / (5)	4 / (18)

6	Польша	7 / (8)	20 / (4)	6 / (2)	2 / (5)	5 / (20)
7	Азербайджан	14 / (4)	14 / (6)	1 / (7)	1 / (6)	6 / (23)
8	Беларусь	12 / (5)	12 / (7)	2 / (6)	2 / (5)	6 / (23)
9	Армения	8 / (7)	11 / (8)	3 / (5)	2 / (5)	7 / (25)
10	Монголия	7 / (8)	9 / (9)	3 / (5)	2 / (5)	8 / (27)
11	Киргизия	9 / (6)	9 / (9)	1 / (7)	1 / (6)	9 / (28)

Среди современных наиболее активно развивающихся комплексных научных центров РФ, занимающихся изучением актуальных проблем степеведения и степного природопользования, лидирующее положение (на основе анализа активности участия в степных форумах 1997-2018 гг.) занимают (табл. 7):

- Оренбургская область (Институт степи УрО РАН, Оренбургский государственный университет, Оренбургский государственный педагогический университет, г. Оренбург);

- г. Москва (Институт географии РАН, МГУ им. М.В. Ломоносова, Институт проблем экологии и эволюции им. А.Н. Северцова);

- Ростовская область (Федеральный исследовательский центр Южный научный центр РАН, Южный федеральный университет, Ассоциация «Живая природа степи», г. Ростов-на-Дону);

- Самарская область (Самарский национальный исследовательский университет им. академика С.П. Королева, г. Самара, Институт экологии Волжского бассейна РАН, г. Тольятти);

- Республика Башкортостан (Уфимский Институт биологии РАН, Южно-Уральский ботанический сад-институт УФИЦ РАН, г. Уфа, Сибайский институт (филиал) Башкирского государственного университета, г. Сибай);

- Волгоградская область (Волгоградский государственный университет, ФНЦ агроэкологии РАН, г. Волгоград);

- Московская область (Институт физико-химических и биологических проблем почвоведения РАН, г. Пушкино, Федеральный научный центр кормопроизводства и агроэкологии имени В.Р. Вильямса, г. Лобня);

- Республика Калмыкия (БНУ РК «Институт комплексных исследований аридных территорий», Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г. Элиста);

- Воронежская область (Воронежский государственный университет, г. Воронеж);

- Новосибирская область (Институт систематики и экологии животных СО РАН, Новосибирский государственный университет, Институт почвоведения и агрохимии СО РАН, г. Новосибирск).

Таблица 7 –Комплексная оценка активности российских научных центров

№	Субъект РФ	Общее кол-во авторов, чел. / (место в рейтинге)	Публикационная активность (1997-2018 гг.), баллы /	Количество симпозиумов, в которых участвовали авторы / (место в рейтинге)	Кол-во науч. направлений, по которым публиковались авторы / (место в рейтинге)	Итоговое место в рейтинге / (сумма рейтинговых баллов)

			(место в рейтинге)	рейтинге)		
1	Оренбургская область	267 / (1)	696 / (1)	8 / (1)	6 / (1)	1 / (4)
2	г. Москва	194 / (2)	359 / (2)	8 / (1)	6 / (1)	2 / (6)
3	Ростовская область	80 / (3)	205 / (3)	8 / (1)	5 / (2)	3 / (9)
4	Самарская область	75 / (4)	146 / (5)	8 / (1)	6 / (1)	4 / (11)
5	Республика Башкортостан	73 / (5)	142 / (6)	7 / (2)	5 / (2)	5 / (15)
6	Волгоградская область	71 / (6)	139 / (7)	8 / (1)	5 / (2)	6 / (16)
7	Московская область	47 / (10)	152 / (4)	8 / (1)	4 / (3)	7 / (18)
8	Республика Калмыкия	59 / (8)	126 / (8)	8 / (1)	6 / (1)	7 / (18)
9	Воронежская область	66 / (7)	120 / (9)	8 / (1)	4 / (3)	8 / (20)
10	Новосибирская область	55 / (9)	120 / (9)	8 / (1)	4 / (3)	9 / (22)
11	Свердловская область	47 / (10)	86 / (11)	8 / (1)	6 / (1)	10 / (23)
12	Иркутская область	43 / (11)	117 / (10)	8 / (1)	4 / (3)	11 / (25)
13	Алтайский край	47 / (10)	77 / (13)	7 / (2)	5 / (2)	12 / (27)
14	г. Санкт-Петербург	33 / (13)	85 / (12)	8 / (1)	4 / (3)	13 / (29)
15	Саратовская область	36 / (12)	56 / (14)	8 / (1)	4 / (3)	14 / (30)

Таким образом, проведенный анализ информационной базы данных опубликованных научных работ симпозиумов «Степи Северной Евразии» (1997-2018 гг.) показывает, что степеведение является динамично развивающейся наукой. Основные центры изучения степей расположены в России, Казахстане и Украине. Среди регионов России лидерство принадлежит оренбургской комплексной ландшафтно-экологической степеведческой научной школе (Институт степи УрО РАН). Приоритетным направлением исследований степных ландшафтов на протяжении более 20-ти лет было изучение биологического почвенного разнообразия, при этом наблюдается тенденция увеличения научных работ, посвященных решению проблем степного природопользования и анализу социально-экономического потенциала степных регионов.

Литература:

1. Степи Евразии: сохранение природного разнообразия и мониторинг состояний экосистем: Материалы междунар. симпоз. / Под науч. ред. чл.-корр. РАН А.А. Чибилёва. – Оренбург: Печ. Дом «ДиМур», 1997. – 168 с.
2. Степи Северной Евразии: стратегия сохранения природного разнообразия и степного природопользования в XXI веке: Материалы

международ. симпоз. / Под науч. ред. чл.-корр. РАН А.А. Чибилёва. – Оренбург, 2000. – 422 с.

3. Степи Северной Евразии. Эталонные степные ландшафты: проблемы охраны, экологической реставрации и использования: Материалы III Междунар. симпоз. / Ин-т степи УрО РАН; Редкол.: А.А. Чибилев и др. – Оренбург: ИПК «Газпромпечатъ» ООО «Оренбурггазпромсервис», 2003. – 608 с.

4. Степи Северной Евразии: материалы IV международного симпозиума / под науч. ред. чл.-кор. А.А. Чибилева. – Оренбург: ИПК «Газпромпечатъ» ООО «Оренбурггазпромсервис», 2006. – 820 с.

5. Степи Северной Евразии: материалы пятого междунар. симпоз. Т. I / Под науч. ред. А.А. Чибилёва. – Оренбург: ИПК «Газпромпечатъ» ООО «Оренбурггазпромсервис», 2009. – 776 с.

6. Степи Северной Евразии: материалы Шестого международного симпозиума и Восьмой международной школы-семинара молодых ученых «Геоэкологические проблемы степных регионов» / Под общей ред. А.А. Чибилёва; Ин-т степи УрО РАН, РФФИ, Проект ПРООН/МПП/ГЭФ «Совершенствование системы и механизмов управления ООПТ в степном биоме России», Рус. геогр. о-во. – Оренбург: ИПК «Газпромпечатъ» ООО «Оренбурггазпромсервис», 2012. – 940 с.

7. Степи Северной Евразии: материалы седьмого международного симпозиума / Под науч. ред. чл.-корр. РАН А.А. Чибилёва. – Оренбург: ИС УрО РАН; Печ. дом «Димур», 2015. – 994 с.

8. Степи Северной Евразии: материалы VIII международного симпозиума / Под науч. ред. академика РАН А.А. Чибилёва. – Оренбург: ИС УрО РАН, 2018. – 1181 с.

**Грошева О.А., Дубровская С.А., Щербакова Е.А.
СОҢҒЫ 20 ЖЫЛДАҒЫ ДАЛАНЫ ЗЕРТТЕУДІ ДАМЫТУ
ТАЛДАУЛАРЫ («СОЛТҮСТІК ЕУАЗИЯ ДАЛАСЫ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СИМПОЗИУМ МӘЛІМЕТТЕРІ БОЙЫНША)**

«Солтүстік Еуразия даласы» (1997-2018 жж.) симпозиумдарының жарияланған ғылыми-зерттеу жұмыстарының мәліметтер базасын талдауға негізделген, дала зерттеулерін дамытудың белсенді дамып келе жатқан бағыттары анықталды және Еуразияның далалық аймағын Ресейде де, одан тыс жерлерде де зерттеуге арналған зерттеу орталықтарын дамытудың бағалануы жүргізілді. Далаларды зерттеудің негізгі орталықтары Ресейде, Қазақстанда және Украинада орналасқан. Ресей өңірлерінің ішінде басшылық Орынбор интеграциялық ландшафты-экологиялық ғылыми мектебіне (Дала институты, Ресей ғылым академиясының Урал филиалы) тиесілі. Дала геожүйелерінің негізгі ғылыми бағыттарында «Солтүстік Еуразия даласы» (1997-2018 жж.) симпозиумына қатысушылардың басылым жұмыстарының талдауы биологиялық әртүрлілікті зерттеуге, эволюцияға, Дала Еуразия ландшафтының құрылымына және антропогендік трансформациясына талдау жасау, сондай-ақ дала табиғатын басқару мәселелерін шешуге арналған басылымдардың таралуын және далаларды экологиялық оңалтуды көрсетеді.

Тірек сөздер: далалық зерттеулер, ландшафтық және биологиялық әртүрлілік, далалық табиғатты басқаруды оңтайландыру, тарихи-мәдени

мұра, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, әлеуметтік-экономикалық әлеует, ландшафтардың антропогендік трансформациясы, экологиялық-гидрологиялық және су ресурстарын басқару аспектілері.

Grosheva O.A., Dubrovskaya S.A., Shcherbakova E.A.
ANALYSIS OF THE STEPPE STUDIES PROGRESS OVER THE
PAST 20 YEARS (BASED ON INTERNATIONAL SYMPOSIUMS "THE
STEPPE OF NORTHERN EURASIA")

Based on the analysis of the information database for published scientific works at the symposiums "Steppes of Northern Eurasia" (1997-2018), the report identifies the most actively developing directions for the steppe studies and assesses the development rate of research centers for studying steppe biome of Eurasia both in Russia and abroad. The main centers of study of steppes are located in Russia, Kazakhstan and Ukraine. Among the regions of Russia, the leadership belongs to the Orenburg complex landscape-ecological scientific school (Institute of Steppe UB RAS). The analysis of the publication activity of the participants of the Symposium "Steppes of Northern Eurasia" (1997-2018) in the main scientific areas of research of steppe geosystems shows the predominance of publications devoted to the study of biological diversity, analysis of the evolution, structure and anthropogenic transformation of landscapes of Steppe Eurasia, as well as solving the problems of steppe environmental management and ecological rehabilitation of steppes.

Keywords: steppe studies, landscape and biological diversity, optimization of steppe environmental management, historical and cultural heritage, specially protected natural areas, socio-economic potential, anthropogenic transformation of landscapes, ecological, hydrological and water management aspects.

ӘОЖ 913 (574)

Имашев Э.Ж. – 6D060900-География мамандығы бойынша философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: imashev_edik@mail.ru

Ерманова Н.І. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: nurgul_zhanai@mail.ru

Жәнібек Р.Б. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: zhanibekrustem@gmail.com

МАҢҒЫСТАУ ЖӘНЕ АТЫРАУ ОБЛЫСТАРЫНЫҢ
ИНДУСТРИЯЛЫҚ КЕҢЕСТІКТІК ДАМУ ДЕҢГЕЙІ

Аңдатпа. Мақала Маңғыстау және Атырау облыстарының кеңістіктік индустриялық даму үрдістерін зерттеуге және деңгейін анықтауға арналған. Маңғыстау және Атырау облыстары өнеркәсібінің қазіргі заманғы геоэкономикалық рөлі анықталды. 2009 ж. және 2017 ж. әкімшілік аудандар территориялардың индустриялық даму индексін есептеу негізінде Маңғыстау және Атырау облыстарының кеңістіктік индустриялық дамуында трансформациялық трендтер анықталды. Әкімшілік аудандар территорияларын индустриялық даму деңгейі бойынша топтастыру жүргізілді және Маңғыстау мен Атырау облыстарының

кеңістіктік индустриялық дамуының 2009 және 2017 жылдарына арналған картосызбалары жасалды.

Тірек сөздер: кеңістіктік индустриялық даму, өнеркәсіп, әкімшілік аудандар, өнеркәсіптік өнім өндірісінің көлемі, даму деңгейі, территорияның индустриялық даму индексі, Маңғыстау облысы, Атырау облысы.

Өнеркәсіп «өндіріс құралдарын өндіру және жаңа техника жасау базасы, механизацияландыру, қарқындату және ауыл шаруашылығында, көлікте, құрылыста өндірістік үрдістің тиімділігін арттыру негізі, сондай-ақ халық пен т.б. үшін тұтыну тауарларының кең ауқымын өндіру секторы» [1, 15 б.] болғандықтан, елдің және оның өңірлерінің шаруашылық жүйесінде ерекше рөл атқарады. Өнеркәсіп тік-көлденең салалық және салааралық тығыз байланыстары бар күрделі территориялық-салалық құрылыммен сипатталады, бұл оның кеңістіктік дамыту, трансформациялау және жаңғырту бәсекеге қабілеттілікті арттыру мен тұрақты экономикалық даму үшін қажетті шарт болып табылатын күрделі-құрылымдалған кешен ретінде айқындайды.

Экономикалық дамудың қазіргі кезеңінде өнеркәсіп Қазақстанның жалпы ішкі өнімінің (ЖІӨ) $\frac{1}{4}$ бөлігін қамтамасыз етеді және ел экономикасының материалдық өндірісінің жетекші саласы болып табылады. Өнеркәсіптің дамуы Қазақстанның мемлекеттік саясатының басты басымдықтарының бірі болды. 2003 жылдан бастап стратегия [2], тұжырымдамалар [3; 4], индустриялық-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламалары [5; 6] және өнеркәсіптің жекелеген салалары дамыту жөніндегі құжаттар [7; 8; 9] қабылданды, іске асырылды және іске асырылуда. Қазақстанның мемлекеттік өнеркәсіптік саясатындағы маңызды құрамдас бөлігі елдің кеңістіктік индустриялық дамуы болып табылады, өйткені өнеркәсіптің тиімді территориялық-салалық ұйымдастырылуына өнеркәсіптік кешеннің және мемлекеттің бүкіл экономикасының жүйелілігі мен бәсекеге қабілеттілігі байланысты.

Өз кезегінде елдің тиімді территориялық-салалық құрылымы оның өңірлерінің кеңістіктік индустриялық даму деңгейіне тікелей тәуелді. Осы өзара байланысты заңды экономикалық үрдістер қазіргі заманғы нарықтық жағдайларда өнеркәсіптің тиімді территориялық-салалық ұйымдастырудың трендтерін, проблемалары мен басым бағыттарын анықтау үшін Қазақстан өңірлерінің кеңістіктік индустриялық даму деңгейін зерделеу қажеттілігін айқындайды.

Маңғыстау және Атырау облыстары Қазақстан территориясының 10,4% алып жатыр, онда 2017 жылдың деректер бойынша 1 281,0 мың адам немесе ел халқының 7,0% тұрған. Маңғыстау және Атырау облыстарының халық тығыздығы орташа республикалық көрсеткішінен төмен, ол 1 шаршы км 6,7 адамды құрады (кесте 1) [10, 32-31 б.]. 2017 жылы Қазақстан өңірлерінің арасында территория ауданы бойынша Маңғыстау облысы 7 орынды, ал Атырау облысы 12 орынды алады. Халық санының көрсеткіші бойынша Маңғыстау облысы 12 өңірге, Атырау облысы – 14 өңірге жол берді. Халық тығыздығы бойынша Маңғыстау облысы 13 орынды, ал Атырау облысы 8 орынды иеленді.

Кесте 1 – Маңғыстау және Атырау облыстары территорияларының ауданы, халқының саны және тығыздығы

Облыстардың атауы	Территория ауданы, мың шаршы км	Халық саны, мың адам	Халықтың тығыздығы, адам 1 шаршы км
Маңғыстау	165,6	660,3	3,9
Атырау	118,6	620,7	5,1
Барлығы	284,2	1 281,0	4,5

[10, с. 32-31] бойынша авторлармен жасалған

Алайда, ел өңірлерінің арасында ауданы, халықтың саны және тығыздығы бойынша орташа және төмен позицияларды ала отырып, Қазақстанның ЖІӨ Маңғыстау және Атырау облыстары өнеркәсібінің геоэкономикалық рөлі айтарлықтай. 2017 жылғы жағдай бойынша ел өңірлерінің арасында Атырау және Маңғыстау облыстары өнеркәсіптің жалпы өнімі мен Қазақстанның ЖІӨ үлес салмағы бойынша тиісінше 1 және 2 орындарды иеленді, ал екі облыстың жалпы үлесі 32,5% құрады (кесте 2).

Кесте 2 – Маңғыстау және Атырау облыстары өнеркәсібінің 2017 жылғы Қазақстанның ЖІӨ және экономиканың индустриялық секторының жалпы өнімдеріндегі геоэкономикалық рөлі

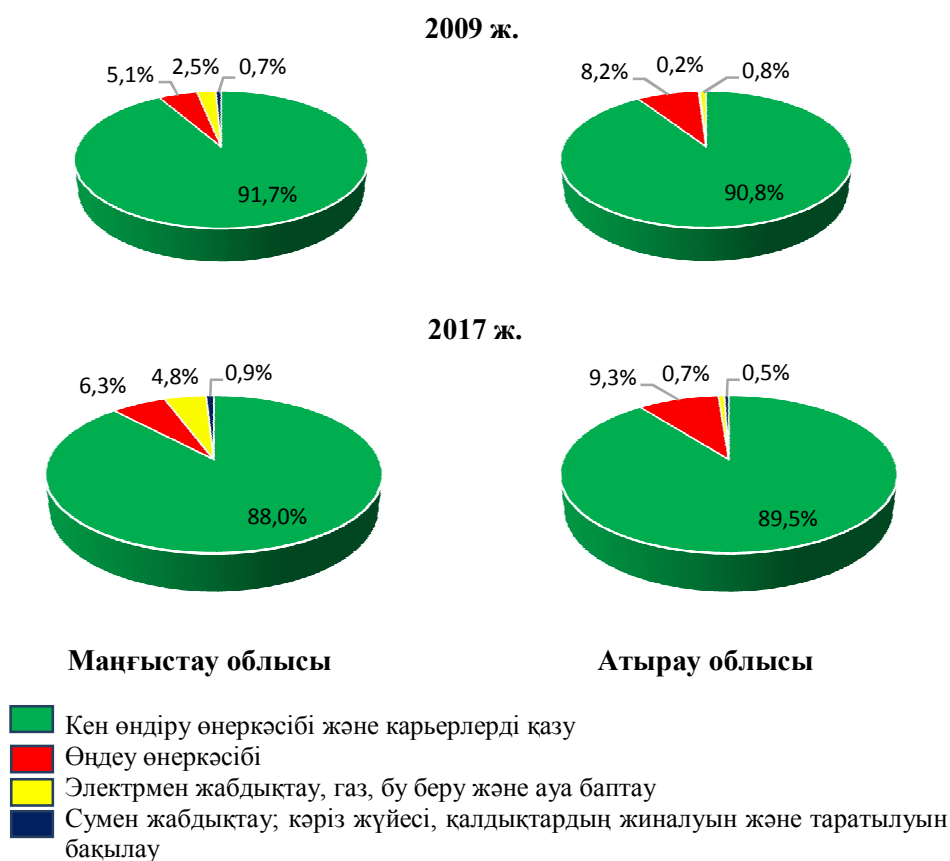
№	Облыстардың атауы	Өнеркәсіптің жалпы өнімі, млн. теңге	Ел өнеркәсібінің жалпы өнімдеріндегі үлес салмағы, %	Елдің ЖІӨ үлес салмағы, %
1	Атырау	2 681 394,3	18,9	5,0
2	Маңғыстау	1 935 134,5	13,6	3,6
3	Қарағанды	1 914 767,9	13,5	3,6
4	Батыс Қазақстан	1 118 457,1	7,9	2,1
5	Шығыс Қазақстан	984 741,9	6,9	1,9
6	Павлодар	954 302,4	6,7	1,8
7	Ақтөбе	807 496,6	5,7	1,5
8	Оңтүстік Қазақстан	757 476,8	5,3	1,4
9	Алматы	559 308,4	3,9	1,1
10	Алматы қаласы	553 485,7	3,9	1,0
11	Қызылорда	515 955,0	3,6	1,0
12	Қостанай	417 680,5	2,9	0,8
13	Ақмола	356 295,8	2,5	0,7
14	Астана қаласы	281 889,0	2,0	0,5
15	Жамбыл	223 808,0	1,6	0,4
16	Солтүстік Қазақстан	151 245,1	1,1	0,3

[10, 245 б.] бойынша авторлармен жасалған

2009-2017 жылдары Маңғыстау және Атырау облыстарының жалпы өңірлік өнімдегі өнеркәсіптің үлес салмағы тиісінше 60,6%-дан 59,1%-ға дейін және 56,2%-дан 46,2%-ға дейін азаяды [11, 181-182 б.; 10, 251 б.]. Бұл

экономиканың басқа салаларымен салыстырғанда индустриялық сектордың даму қарқынының бәсеңдеуін куәландырады. Дегенмен, екі облыста өнеркәсіп өнімдерін (тауарлар мен қызметтерді) өндіру көлемі қарастырылып отырған кезеңде 3 483,5-тен 7 824,4 млрд. теңгеге дейін немесе 55,5% өсті (оның ішінде Атырау облысында 60,6%, Маңғыстау облысында 43,4%) [12, 13 б.; 13, 9 б.; 14, 21, б.; 15, 11 б.]. Атырау және Маңғыстау облыстары экономикасының индустриялық секторында өсімнің жоғары қарқынына өнеркәсіптің барлық салаларын дамыту есебінен қол жеткізіледі. Өндеуші өнеркәсіпте, электрмен жабдықтау, газ, бу беру және ауа баптауда неғұрлым жоғары даму қарқыны байқалады.

Маңғыстау және Атырау облыстарында 2009-2017 жылдары өнеркәсіп экономикалық қызмет түрлері (салалар топтары) бойынша өнім (тауарлар, қызметтер) өндіруде құрылымдық өзгерістер байқалады (сурет 1).

Сурет 1 – 2009-2017 жж. Маңғыстау және Атырау облыстарының экономикалық қызмет түрлері (салалар топтары) бойынша өнім (тауарлар, қызметтер) өндірісі құрылымының өзгеруі. [14, 17 б.; 15, 17 б.; 12, 16-17 б.; 13, 8-9 б.] бойынша авторлармен жасалған

1 суретте көрсетілгендей, Маңғыстау облысында тау-кен өнеркәсібі және карьерлерді қазу салалары тобының үлесі 3,7% қысқарады және электрмен жабдықтаудың, газ, бу берудің және ауа баптаудың үлес салмағы 2,5%, өңдеу өнеркәсібінің 1,2%, сумен жабдықтаудың, кәріз жүйесіне қызмет көрсетудің, қалдықтардың жиналуын және таратылуын бақылаудың үлес салмағы 0,2% ұлғаяды. Атырау облысының территориясында тау-кен өнеркәсібі және карьерлерді қазу салалары тобының үлес салмағының 1,3%, сумен жабдықтау, кәріз жүйесіне қызмет көрсету, қалдықтардың жиналуын және таратылуын бақылау 0,3% төмендеуі және өңдеу өнеркәсібі үлесінің 1,1%, электрмен жабдықтау, газ, бу беру және ауа баптау 0,5% өсуі байқалады.

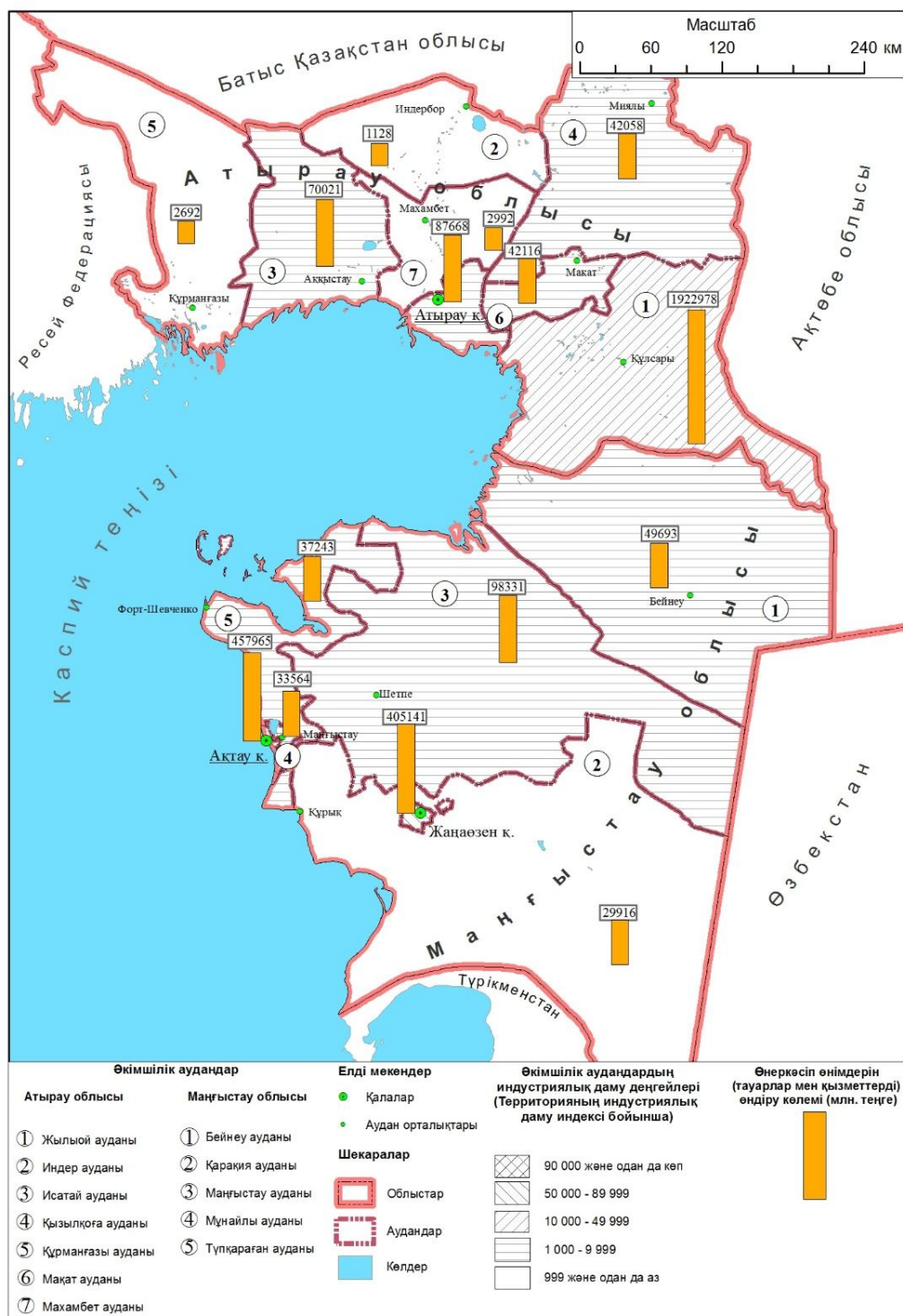
Территориялық аспектіде өнеркәсіп өнімдерін (тауарлар мен қызметтерді) өндіру көлемінің өсу үрдісі Атырау облысының барлық әкімшілік аудандарында және Маңғыстау облысының 5 әкімшілік аудандарында байқалады. Өнеркәсіп өнімдерін (тауарлар мен қызметтерді) өндіру көлемінің қысқаруы Ақтау және Жаңаөзен қалалық әкімшіліктерінің территорияларында анықталды. Өнеркәсіп өнімдерін (тауарлар мен қызметтерді) өндіру көлемінің жоғары өсу қарқыны Маңғыстау облысының Қаракия, Түпқараған, Маңғыстау аудандарына және Атырау облысының Атырау қалалық әкімшілігінің территориясы, Құрманғазы және Жылыой аудандары тән (2 және 3 суреттер).

Маңғыстау және Атырау облыстарының кеңістіктік индустриялық даму деңгейін анықтау үшін әрбір әкімшілік ауданы бойынша келесі формуланың көмегімен территорияның индустриялық даму индексі есептедік:

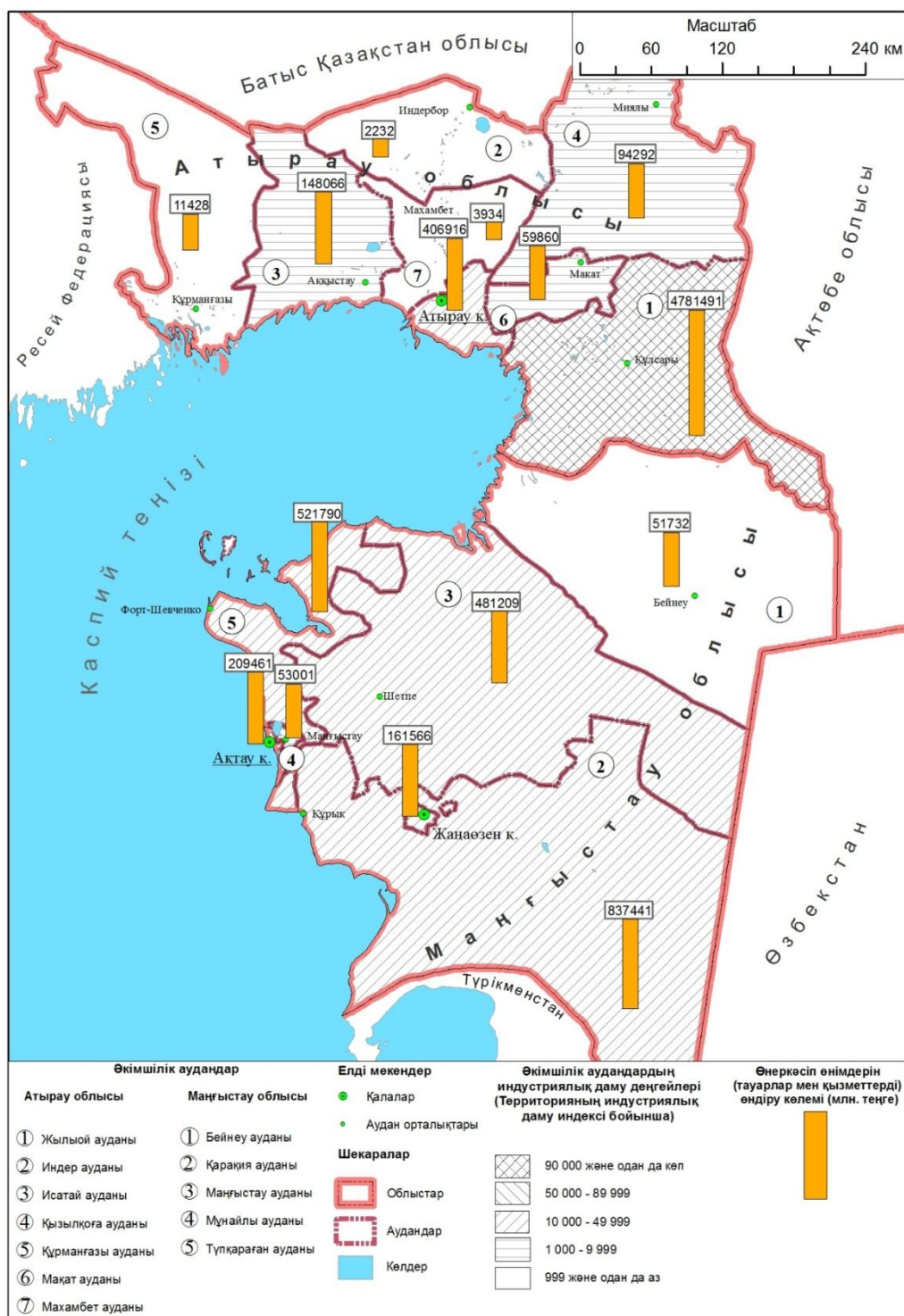
$$I_i = \frac{V}{\sqrt{N \times S}},$$

мұнда V – қосылған құн сомасы немесе индустриялық қызметтің көлемін сипаттайтын өзге де көрсеткіш (млн. теңге); N – халық саны (мың адам); S – территория ауданы (мың шаршы км) [18].

2009 жылдағы жағдай бойынша территорияның индустриялық дамыту индексінің ең жоғары көрсеткіштері Маңғыстау облысының Ақтау және Жаңаөзен қалаларының территорияларына тән болды. Индустриялық дамудың орташа деңгейі Атырау облысының Жылыой ауданында болды. Осы 3 әкімшілік ауданда Атырау және Маңғыстау облыстарының өнеркәсіп өндірісі көлемінің 80,0% өндірілді. Маңғыстау облысының Бейнеу, Маңғыстау, Мұнайлы, Түпқараған аудандарының өнеркәсіптік экономика секторы және Атырау қалалық әкімшілігінің, Атырау облысының Исатай, Қызылқоға, Мақат аудандарының аумақтары төмен деңгеймен сипатталды. Территорияның индустриялық даму индексінің ең төменгі көрсеткіші Маңғыстау облысының Бейнеу ауданында және Атырау облысының Индер, Махамбет, Құрманғазы аудандарында болды (сурет 2).

Сурет 2 – 2009 жылдағы Маңғыстау және Атырау облыстарының кеңістіктік индустриялық даму деңгейі. [14, 21 б.; 16, 9 б.; 12, 13 б.; 17] бойынша авторлармен жасалған

Сурет 3 – 2017 жылдағы Маңғыстау және Атырау облыстарының кеңістіктік индустриялық даму деңгейі. Авторлармен жасалған: [15, 11 б.; 13, 9 б.; 17]

2017 жылы 2009 жылмен салыстырғанда Маңғыстау мен Атырау облыстарында индустриялық дамудағы өнеркәсіптік өндірістің деконцентрациясы жағына қарай территориялық қозғалыстар және өнеркәсібінің территориялық құрылымының өзгеруі байқалады. Маңғыстау облысының Ақтау және Жаңаөзен қалалары мен Атырау облысының Жылыой ауданы территориясының өнеркәсіптік өндірістің жалпы көлемінде үлес салмағы 65,8%-ға дейін азайды. Өнеркәсіптік өндірістің өсуінің жылдам қарқыны негізінен тау-кен өндіру өнеркәсібі салаларының тобы есебінен Атырау облысы Жылыой ауданы территорияның индустриялық даму индексін ең жоғарғы көрсеткішке дейін арттыруға ықпал етті. Маңғыстау облысының Ақтау және Жаңаөзен қалалық әкімшіліктерінің территориялары 2017 жылы өнеркәсіптік өндіріс көлемінің азаюына байланысты өз позицияларын жоғалтып, индустриялық дамудың орташа деңгейімен сипатталады. Сондай-ақ, территорияның индустриялық дамыту индексінің орташа көрсеткіші бар топқа Маңғыстау облысының Қаракия, Маңғыстау, Түпқараған аудандары және Атырау облысы Атырау қалалық әкімшілігінің территориясы кірді. Олар 2009 жылы өнеркәсіптік дамудың төменгі және ең төменгі көрсеткіші болған. Индустриялық дамудың төмен деңгейін Маңғыстау облысының Мұнайлы ауданы және Атырау облысының Исатай, Қызылқоға, Мақат аудандары сақтап қалды. Атырау облысының Индер, Құрманғазы, Махамбет аудандары территорияның индустриялық даму индексінің ең аз көрсеткіші бар топта қалды. Сондай-ақ, аталған топқа Маңғыстау облысының Бейнеу ауданы кірді. Ол 2009 жылы индустриялық даму деңгейінің төмен көрсеткішіне ие болды (сурет 3).

Осылайша, өнеркәсіптік кешеннің геоэкономикалық рөліне жүргізілген талдау, өнеркәсіптің экономикалық қызмет түрлері (салалар топтары) бойынша өнім (тауарлар, қызметтер) өндірісі құрылымының өзгеруі және Маңғыстау мен Атырау облыстарының кеңістіктік индустриялық дамуындағы трансформациялық трендтердің негізінде келесідей жалпылама қорытындылар жасауға болады:

- Атырау және Маңғыстау облыстары Қазақстан өңірлерінің арасында территория ауданы, халықтың саны мен тығыздығы бойынша орташа және төмен көрсеткіштермен сипатталғанына қарамастан, олардың өнеркәсібі елдегі салмақты геоэкономикалық рөл атқарады. Маңғыстау және Атырау облысының өнеркәсіптік кешені Қазақстан өнеркәсібінің жалпы өнімінің 30%-дан астамын береді.

- Маңғыстау және Атырау облыстары экономикасының басқа секторларымен салыстырғанда өсім қарқыны бойынша өнеркәсіптің артта қалуы байқалады. Бұл жалпы өңірлік өнімінде үлес салмағының төмендеуіне ықпал етті. Қарастырылып отырған кезеңде екі облыс өнеркәсібінің салалық құрылымының өзгеруі байқалады: Маңғыстау облысында тау-кен өнеркәсібі және карьерлерді қазу салалары тобының үлесі қысқаруда және электрмен жабдықтаудың, газ, бу беру және ауа баптаудың, өңдеу өнеркәсібінің, сумен жабдықтаудың, кәріз жүйесіне қызмет көрсетудің, қалдықтардың жиналуын және таратылуын бақылаудың үлес салмағы өсуде; Атырау облысында кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу, сумен жабдықтау, кәріз жүйесіне қызмет көрсету, қалдықтардың жиналуын және таратылуын бақылау салалары тобының үлес салмағы төмендеуде және өңдеу

өнеркәсібінің, электрмен жабдықтау, газ, бу беру және ауа баптау үлесі өсуде. Тау-кен өнеркәсібі салаларының тобы, атап айтқанда мұнай-газ өндіру өнеркәсібі Маңғыстау және Атырау облыстарының мамандану салалары болып қала береді. Маңғыстау және Атырау облыстары өнеркәсібінің салалық құрылымын өңдеуші өнеркәсіп және жылу электр энергетикасы салалары тобын дамыту жағына өзгеруі Қазақстан Республикасының 2015-2019 жылдарға арналған индустриялық-инновациялық даму мемлекеттік бағдарламасын іске асырудың нәтижесі болып табылады.

- 2009-2017 жылдары Маңғыстау және Атырау облыстарының кеңістіктік индустриялық дамуында трансформациялық трендтер байқалады. Өнеркәсіп өндірісі көлемінің өсуі Атырау облысының барлық әкімшілік аудандарына және Маңғыстау облысының 5 әкімшілік ауданына тән (Ақтау және Жаңаөзен қалаларының территориялары теріс тенденцияға ие). Маңғыстау және Атырау облыстарында өнеркәсіптік өндірістің деконцентрация үрдісі және өнеркәсібінің территориялық құрылымының өзгеруі байқалады. Алайда Атырау облысында өнеркәсіптік өндіріс көлемін оқшаулаудың жоғары дәрежесі сақталуда. 2017 жылы Атырау облысының өнеркәсіп өндірісі көлемінің 86,8%-ы Жылыой ауданының территориясына тиесілі. Жылыой ауданындағы өнеркәсіптік өндірістің шоғырлануы мұнай мен газдың ірі кен орындары орналасқан мұнай-газ өндіру саласының дамуымен байланысты. Неғұрлым біркелкі кеңістіктік индустриялық даму Маңғыстау облысында қалыптасуда.

- 2009 және 2017 жылдардағы территориялық индустриялық даму индексі есептеу бойынша Атырау облысының барлық әкімшілік аудандарында өнеркәсіпті дамытудың оң серпіні бар екенін көрсетті, ал Маңғыстау облысында бұл үрдіс 4 әкімшілік ауданға тән. Өнеркәсіптік өндіріс көлемінің қысқаруына және өсімнің төмен қарқынына байланысты Ақтау қалалық әкімшілігінің территориясында, Жаңаөзен қалалық әкімшілігінің территориясында және Бейнеу ауданында территорияның индустриялық даму көрсеткішінің төмендеуі байқалады. 2017 жылдағы жағдай бойынша территорияның индустриялық даму индексі бойынша Маңғыстау және Атырау облыстарының әкімшілік аудандарының топтастыру нәтижесі бойынша тек Жылыой ауданының өнеркәсіп дамуының барынша жоғары деңгейі анықталды және 6 аудан (Ақтау қалалық әкімшілігінің территориясы, Жаңаөзен қалалық әкімшілігінің территориясы, Қарақия ауданы, Маңғыстау ауданы, Түпқараған ауданы, Атырау қалалық әкімшілігінің территориясы) индустриялық дамудың орташа деңгейімен сипатталады. Қалған 8 әкімшілік аудан индустриялық даму индексінің төмен (4 аудан) және ең аз (4 аудан) көрсеткіші бар топтарға жатады. Бұл 8 әкімшілік аудан Маңғыстау және Атырау облыстары территориясының 46,2%-ын алып жатыр, онда екі облыс халқының 33,9%-ы тұрады.

Маңғыстау және Атырау облыстарын кеңістіктік индустриялық дамытудың келешектегі бағыты келесідей болу қажет:

- Екі облыстың табиғи-шикізат ресурстарын тиімді пайдалану негізінде тау-кен өнеркәсібі өнімдерін ішкі қайта өңдеу үшін өңдеу өнеркәсібі мен жылуэлектрэнергетикасы салаларын дамыту және шикізат экспортының үлесін төмендету қажет. Бұл жаңа өндірістер мен жұмыс орындарын ашуға, қосылған құны жоғары өнім шығаруға және шығарылатын тауарлардың номенклатурасын әртараптандыруға, сонымен бірге,

өнеркәсіптік өндіріс құрылымында тау-кен өнеркәсібінің үлес салмағын одан әрі азайтуға мүмкіндік береді. Әсіресе, өңдеу өнеркәсібі салаларының арасында көмірсутек шикізатын өндіру бойынша көш бастап келе жатқан әкімшілік аудандарда мұнай-газ өңдеу және химия өнеркәсібін дамыту болып табылады.

- Индустриялық даму индексінің төменгі және ең төменгі көрсеткіштері бар 8 әкімшілік ауданда өнеркәсіпті дамыту үшін геологиялық-барлау жұмыстарына инвестиция тарту және өңдеу өнеркәсібінде шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту қажет. Геологиялық-барлау жұмыстары территорияның табиғи-шикізат базасын кеңейту арқылы тау-кен өндіру және өңдеу өнеркәсібін дамытуға мүмкіндік береді. Тамақ және жеңіл өнеркәсіптерінде мақсатты түрде шағын және орта кәсіпкерлікті несиелеу, субсидиялау, жеңілдіктер және т.б. арқылы дамыту қажет, ал бұл ауыл және балық шаруашылығын дамытуға, өңдеу өнеркәсібі өндірісі көлемінің өсуіне, өнеркәсіп өндірісін әртараптандыруға және т.б. ықпал ететін болады.

- Екі облыстың өнеркәсіптік кешендердің өндірістік инфрақұрылымын жаңғырту үрдісін жеделдету және өнеркәсіптік кәсіпорындарының инновациялық белсенділігін арттыруға ықпал ету қажет. Атырау және Ақтау қалалары сұранысқа ие инновациялық инфрақұрылымды және дамыған инновациялық өнеркәсіптік кәсіпорындарды құру арқылы индустриялық-инновациялық даму орталығы ретінде қалыптасу керек.

Әдебиет:

1. Родионова И.А. *Современные тенденции развития промышленности мира: учебно-методическое пособие.* – М.: РУДН, 2012. – 114 с.

2. *О Стратегии индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы / Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 17 мая 2003 года № 1096.* – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U030001096> Пайдаланған уақыты: 12.10.2018 ж.

3. *Об утверждении Концепции индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015 - 2019 годы / Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2013 года № 1497.* – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001497> Пайдаланған уақыты: 12.10.2018 ж.

4. *Об утверждении Концепции формирования перспективных национальных кластеров Республики Казахстан до 2020 года / Утвержден постановлением Правительства Республики Казахстан от 11 октября 2013 года № 1092.* – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001092> Пайдаланған уақыты: 12.10.2018 ж.

5. *О Государственной программе по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы / Указ Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 958.* – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U100000958> Пайдаланған уақыты: 12.10.2018 ж.

6. *Об утверждении Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы / Указ Президента Республики Казахстан от 1 августа 2014 года № 874.* – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000874> Пайдаланған уақыты: 12.10.2018 ж.

7. Об утверждении Программы по развитию химической промышленности Республики Казахстан на 2010-2014 годы / Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 сентября 2010 года № 1001. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1000001001> Пайдаланған уақыты: 12.10.2018 ж.

8. Об утверждении Программы по развитию машиностроения в Республике Казахстан на 2010-2014 годы / Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 сентября 2010 года № 1002. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1000001002> Пайдаланған уақыты: 12.10.2018 ж.

9. Об утверждении Программы по развитию легкой промышленности в Республике Казахстан на 2010 - 2014 годы / Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 сентября 2010 года № 1003. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1000001003> Пайдаланған уақыты: 12.10.2018 ж.

10. Қазақстан өңірлері 2017 жылы: статистикалық жылнамалығы (қазақ және орыс тілдерінде) / Бас ред. Н.С. Айдапкелов. – Астана: Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, 2018. – 448 б.

11. Қазақстан өңірлері 2010 жылы: статистикалық жинақ (қазақ және орыс тілдерінде) / Бас ред. Ә.А. Смайылов. – Астана: Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі, 2011. – 405 б.

12. Атырау облысының өнеркәсібі: статистикалық жинақ (қазақ және орыс тілдерінде) / Ред. басқарған Г.Мұханғалиева. – Атырау, 2014. – 36 б.

13. Атырау облысының өнеркәсібі: статистикалық жинақ (қазақ және орыс тілдерінде) / Бас ред. Г.К. Мұханғалиева. – Атырау, 2018. – 68 б.

14. Маңғыстау облысының өнеркәсібі: статистикалық жинағы / Ред. басқарған Ш.Р. Шакабаева. – Ақтау, 2011. – 55 б.

15. Маңғыстау облысының өнеркәсібі: статистикалық жинақ (қазақ және орыс тілдерінде) / Бас ред. Р.Ф. Утюшева. – Ақтау, 2018. – 69 б.

16. Маңғыстау облысының демографиялық жағдай: статистикалық жинақ / Редакциясын басқарған Ш.Р. Шакабаева. – Ақтау, 2011. – 46 б.

17. Атырау қ.ә. және аударының 2000-2017 жж. негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің серпіні. – http://stat.gov.kz/faces/atyrau/reg_main/regDinamo?_afLoop=8575134978763#%40%3F_afLoop%3D8575134978763%26_adf.ctrl-state%3D9tld4sncr_71 Пайдаланған уақыты: 05.10.2018 ж.

18. Лопатников Д.Л., Эстеров А.И. Возможности использования индекса хозяйственного развития территории в сравнительном экономико-географическом анализе // Известия РАН. Серия географическая. – 1997. – № 2. – С. 85-88.

Imashev E.Zh., Yermanova N.I., Zhanibek R.B.

LEVEL OF SPATIAL INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF THE MANGYSTAU AND ATYRAU OBLASTS

Article is devoted to studying trends and determination of spatial level of industrial development of the Mangystau and Atyrau oblasts. There is defined modern geoeconomic role of the industry of the Mangystau and Atyrau oblasts. On the basis of calculation of the index of industrial development of administrative

regions territory for 2009 and 2017 are revealed transformational trends in spatial industrial development of the Mangystau and Atyrau oblasts. The group of administrative regions on the level of industrial development of the territory is carried out and made skeleton map of spatial industrial development of the Mangystau and Atyrau oblasts for 2009 and 2017. Following the results of carried-out analysis and revealed trends are offered priority directions of spatial industrial development of the Mangystau and Atyrau oblasts.

Keywords: spatial industrial development, industry, administrative regions, output of industrial output, level of development, index of industrial development of the territory, Mangystau oblast, Atyrau oblast.

Имашев Э.Ж., Ерманова Н.І., Жәнібек Р.Б.

**УРОВЕНЬ ПРОСТРАНСТВЕННОГО ИНДУСТРИАЛЬНОГО
РАЗВИТИЯ МАНГИСТАУСКОЙ И АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТЕЙ**

Статья посвящена изучению тенденций и определению уровня пространственного индустриального развития Мангистауской и Атырауской областей. Определена современная геоэкономическая роль промышленности Мангистауской и Атырауской областей. На основе расчета индекса индустриального развития территории административных районов за 2009 г. и 2017 г. выявлены трансформационные тренды в пространственном индустриальном развитии Мангистауской и Атырауской областей. Проведена группировка административных районов по уровню индустриального развития территории и составлены картосхемы пространственного индустриального развития Мангистауской и Атырауской областей за 2009 г. и 2017 г. По итогам проведенного анализа и выявленных трендов предложены приоритетные направления пространственного индустриального развития Мангистауской и Атырауской областей.

Ключевые слова: пространственное индустриальное развитие, промышленность, административные районы, объем производства промышленной продукции, уровень развития, индекс индустриального развития территории, Мангистауская область, Атырауская область.

ҚЫСҚАША ҒЫЛЫМИ ХАБАРЛАМАЛАР / КРАТКИЕ НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ / SHORT SCIENTIFIC MESSAGES

БИОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ / БИОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ

УДК 595.763.36 (574.11)

Сараев Ф. А.,

зоолог, Атырауская противочумная станция

E-mail: fac_2@rambler.ru

Бидашко Ф. Г.,

кандидат биологических наук,

Уральская противочумная станция

КРАТКИЙ ОБЗОР ФАУНЫ ЖУКОВ-КАРАПУЗИКОВ (COLEOPTERA, HISTERIDAE) СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ПРИКАСПИЯ

Жуки-карапузики, или гистериды - активные хищники, ведущие скрытый образ жизни, обитающие в разлагающихся веществах животного или растительного происхождения, помете и экскрементах животных, в гнездах и норах зверей и птиц, в растительной подстилке, под корой деревьев.

Для территории Прикаспия нам не удалось найти в литературе достаточных сведений по фауне жуков-карапузиков этого региона. Известны только работы сотрудников противочумной службы по норovým микробиоценозам наиболее многочисленных грызунов: малого суслика [1], полуденной и гребенщиковой песчанок [2; 3] в Волго-Уральских песках. А также норам большой песчанки в Урало-Эмбинском междуречье [4; 5] и в низовьях Эмбы [6]. Ряд находок жуков-карапузиков с данной территории приводится в монографии О.Л. Крыжановского и А.Н. Рейхардта [7].

Материалом для данной работы послужили многолетние сборы авторов (1977 – 2003), использованы также эпизодические сборы сотрудника Южного научного центра РАН В.А. Пономарева, которому авторы выражают глубокую признательность.

Сборы материала проводились в трех крупных физико-географических районах Атырауской области: пойме реки Урал, в Урало-Эмбинском междуречье и Заэмбинском впадинно-равнинном районе.

В общей сложности на территории Северо-Восточного Прикаспия, в пределах Атырауской области отмечено 50 видов гистерид. По численности и широте занимаемых биотопов во всех трех районах преобладали обитатели падали из рода *Saprinus*: *S. semipunctatus* F., *S. maculatus* Rossi., *S. niger* Motsch., *S. ornatus* Er., *S. turcomanicus* Mén., *S. biguttatus* Stev., *S. cribellatus* Mars., *S. intractabilis* Rchdt., *S. (Hemisaprinus) subvirescens* Mén. Эти обитатели открытых ландшафтов, характерные для степей и полупустынь были найдены как на разлагающихся, так и уже на высохших трупах животных различного размера (от верблюда и коровы, до песчанок и мышевидных грызунов).

Личинки мух, обильно развивающиеся на падали, служат основной пищей некрофильным гистеридам.

Несколько реже предыдущих видов встречались *Saprinus georgicus* Mars. и *Chalcionellus blanchi* Mars., одинаково часто посещающие падаль, навоз и экскременты животных. Только в пойме Урала отмечен *Carcinops pumilio* Er. Из других видов падальных гистерид, преимущественно на падали единично обнаружены: *Gnathoncus nanus* Scr., *Saprinus virescens* Payk., *S. viridicatus* Schm., *S. planiusculus* Motsch., *S. semistriatus* Scr., *S. jacobsoni* Rchdt., *Chalcionellus turcicus* Mars.

Если падальные гистериды, в основном представлены степными, полупустынными и пустынными видами рода *Saprinus*, то основу обитателей навоза и экскрементов животных составляли преимущественно степные, лесостепные и лесные виды из родов *Abraeus*, *Chalcionellus*, *Hypocacculus*, *Pachilister*, *Hister*, *Eudiplister*, *Margarinotus* и *Atholus*. Копрофильные гистериды, как по численности, так и по широте занимаемых биотопов, уступали падальным. Пищей копрофильных гистерид служат личинки мух копрофагов и другие насекомые, заселяющие навоз.

Шире других гистерид из этой группы представлены *Pachilister inaequalis* Ol., *Hister quadrinotatus* Scr. и *Margarinotus bipustulatus* Schrank. Наибольшее видовое разнообразие гистерид обитателей навоза наблюдалось в пойме Урала. Только здесь найдены: *Chalcionellus amoenus* Er., *Ch. desemstriatus* Rossi., *Atholus bimaculatus* L. *Hypocacculus rubripes* Er., *H. spretulus* Er., *Atholus duodecemstriatus* Schrank. и *Eudiplister planulus* Mén Из группы копрофильных гистерид по области единично отмечены: в пойме Урала и Эмбы - *Abraeus globules* Creutz., найденный только в пойме Урала - *Chalcionellus tyrius* Mars., обнаруженный в норах большой песчанки и на прибрежных песках реки Эмба *Hypocacculus tigris* Mars. Лугово-степной *Hister quadrimaculatus* L. встречался у родников у сора Жаман-Есекжал и на горе Жельтау.

Еще одна экологическая группа гистерид – обитатели нор или нидиколы. Норы различных грызунов являются характерным элементом аридных ландшафтов. К востоку от реки Урал, это в основном сложные норы-колонии большой песчанки. Эти норы отличаются сложной архитектурой, большой протяженностью ходов, имеют камеры различного назначения с запасами растительных кормов, органическими остатками. Обладают своим специфическим микроклиматом. Все это создает благоприятные условия для формирования вокруг песчанки и ее норы характерного для этого грызуна паразитоценоза, основу которого составляют блохи и комплекс членистоногих использующих колонию как место питания, размножения и укрытия. Совместно с другими хищными жуками – стафилидами, гистериды в норах большой песчанки выступают как естественные регуляторы численности блох, питаясь в основном их личинками.

Основная масса гистерид, собранная в колониях большой песчанки приходилась на долю пяти видов облигатных нидиколов: *Gnathoncus suturifer* Rtt., *G. pygmaeus* Kryzh., *G. kiritschenkoi* Rchdt., *Eremosaprinus vlasovi* Rchdt. и *Pholioxenus phoenix* Rchdt. В долине реки Эмба единично отмечен *S. therondianus* Dahlgrn., возможно тоже относящийся к этой группе нидиколов.

Облигатные нидиколы, как правило, проходят в норах весь жизненный цикл, покидая их только для спаривания и миграции в другие норы.

Факультативные нидиколы представлены в норах меньшим числом особей, чем облигатные. Из этой группы в норах встречены: *Dendrophilus sulcatus* Motsch., *Eudiplister peyroni* Mars., *Saprinillus paramaloides* Kryzh., и *Hister funestus* Er. Для факультативных нидиколов норы не единственное местообитание. Они встречаются и в других подходящих убежищах: под камнями, под сухим навозом, под растительным опадом, на падали. Посещают норы других животных.

Самая многочисленная в видовом отношении группа случайных нидиколов (12 видов). Все они обитатели падали, экскрементов или растительных остатков, иногда посещают и норы. Как правило, в норах они встречаются в ограниченном количестве, большинство – единично.

Специализированные псаммофилы в Северо-Восточном Прикаспии представлены тремя видами: *Reichardtius duriculus* Rtt., *Philotis asper* Kryzh. и *Exaesiopus torvus* Rchdt. Первый из них, помимо приречных песков Эмбы обнаружен в норах большой песчанки и в песках Прикаспийские Каракумы. На кромке этих песков отмечен и описанный с Мангышлака *P. asper* Kryzh. [8]. Единственный экземпляр *E. torvus* Rchdt. обнаружен на песках поймы Эмбы. Из прибрежных песков Эмбы по единичной находке, известен *Hypocacculus formosus* Rchdt. Два последних вида отмечались и в пойме Урала [7]. В пределах Атырауской области, по литературным данным известен и псаммофильный *Philotis generator* Rchdt. из Волго-Уральских песков [7].

Анализ ареалов распространения 42 видов жуков-карапузиков Северо-Восточного Прикаспия показывает, что основу фауны составляют виды, обитающие в аридных и семиаридных ландшафтах. Это средиземноморский и пустынно-среднеазиатский фаунистические комплексы.

Средиземноморский комплекс объединяет виды, ареалы которых ограничены областью Древнего Средиземья [9]. В этот комплекс входят:

- сахаро-гобийские виды (3 вида), живущие в основном в пустынях Северной Африки, Передней, Средней и Центральной Азии;
- восточносредиземноморские виды (3 вида), заселяющие Переднюю и Среднюю Азию, Кавказ, степи европейской части бывшего СССР;
- широкосредиземноморские виды (5 видов), ареалы которых охватывают почти все Средиземноморье;
- степные виды (10 видов), населяющие степную зону Европы и Азии, а иногда и Средиземноморье.

Пустынно-среднеазиатский фаунистический комплекс (9 видов) объединяет виды обитающие в пустынях Средней Азии и Южного Казахстана, ареалы которых выходят в Западный, Восточный и Центральный Казахстан, Нижнее Поволжье, Восточный Кавказ, а также Иран, Афганистан и Западный Китай.

В комплекс Палеарктических видов входят европейско-сибирские виды (4 вида), обитающие в лесной и лесостепной зонах Европы и отчасти Сибири, а также транспалеаркты (5 видов), распространенные почти по всей Палеарктике.

Последний и наименее малочисленный фаунистический комплекс – комплекс широко распространенных, выходящих за пределы Палеарктики видов (3 вида). Два вида из этого комплекса распространен почти повсеместно, а один известен и из тропических областей Африки и Азии (*H. rubripes* Er.).

Открытые ландшафты Урало-Эмбинского междуречья и Заэмбинского равнинно-увалистого района очень близки по фаунистическому составу. Основу фаун этих районов составляют виды характерные для степей (по 15 видов) и пустынь (7 и 9 видов соответственно). Лесные и лесостепные виды малочисленны (по 3 вида), и встречались как правило единично.

Фауна гистерид поймы Урала состоит преимущественно из степных (14 видов) и лесных и лесостепных (8 видов). Не широкая прирусловая полоса поймы занятая древесно-кустарниковой растительностью, в противовес окружающим открытым ландшафтам, служит своеобразным руслом, по которому многие лесные и лесостепные виды проникают в зону полупустынь и пустынь.

В заключение сообщения надо отметить, что кроме видов жуков-карапузиков, упомянутых выше, можно ожидать нахождения новых для Атырауской области видов после детального обследования Волго-Уральских песков, северной части поймы Урала и северо-восточной части Урало-Эмбинского междуречья.

Литература:

1. Шевченко В.Л., Лисицын А.А., Медведев С.И., Морозова И.В. Биоценозы нор малого суслика в Волго-Уральских песках // Матер. юбил. конф. – Уральск, 1964. – С. 206-215.
2. Нельзина Е.Н., Боруцкий Е.В., Данилова Г.М., Захваткина-Буланова Е.М., Лисицын А.А., Медведев С.И., Павлов А.Н., Резник П.А., Харитонов Д.Е. Жилые (гнездовые) норы и их микробиоценозы полуденной и гребеницковой песчанок в Волго-Уральском междуречье // Проблемы особо опасных инфекций. – 1969. – Вып. 5. – С. 141-149.
3. Нельзина Е.Н., Боруцкий Е.В., Данилова Г.М., Захваткина-Буланова Е.М., Лисицын А.А., Медведев С.И., Павлов А.Н., Резник П.А., Харитонов Д.Е. Население временных нор как начальная фаза формирования микробиоценозов // Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. Отд. биол. – 1971. – Т. 76. – Вып.4. – С. 54-61.
4. Протопопян М.Г., Медведев С.И., Медведевских В.И., Берберов Г.А., Реков Ю.И. Материалы к изучению структуры норových микробиоценозов большой песчанки (*Rhombotus opitus* Licht.) в природном очаге чумы Урало-Эмбинского междуречья // Паразитология. – 1975. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 165-174.
5. Нельзина Е.Н., Климова З.И., Протопопян М.Г. Структура и степень организации норových микробиоценозов большой песчанки в разных частях ее ареала // В кн.: Итоги и перспективы исслед. по паразитоценол. в СССР. Матер. I-го Всесоюзн. съезда паразитоценол. в СССР. – М., 1978. – С. 87-97.
6. Сараев Ф.А. Жуки – карапузики из нор большой песчанки // Пробл. почв. зоол. Матер. докл. 9 Всес. совещ. – Тбилиси, 1987. – С. 254.
7. Крыжановский О.Л., Рейхардт А.Н. Жуки надсемейства *Histeroidea*. Фауна СССР. Жесткокрылые, 5, 4. – Л.: Наука 1976. – 434 с.
8. Крыжановский О.Л. Новые и малоизвестные виды сем. *Histeridae* (Coleoptera) из Средней Азии и Казахстана // Новые виды насекомых Средней Азии. Труды Зоологического института. Т. 110. – Л., 1982. – С. 3-7.
9. Крыжановский О.Л. Состав и происхождение наземной фауны Средней Азии. – М.-Л., 1965. – 420 с.

УДК 599.322.2 (574.1/470)

Суров В.В.,
зоолог, Уральская противочумная станция
E-mail: surov_sr@mail.ru

РЕЗУЛЬТАТЫ ОЦЕНКИ МОРФОМЕТРИЧЕСКИХ РАЗЛИЧИЙ ЧЕРЕПОВ МАЛОГО СУСЛИКА ИЗ РАЗНЫХ РАЙОНОВ ВОЛГО- УРАЛЬСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ

Малый суслик широко распространен в Западно-Казахстанской области и имеет важное практическое значение. Изучению особенностей его биологии посвящены многочисленные работы, касающиеся таких аспектов, как распространение, биотопическая и ландшафтная приуроченность, динамика численности. Морфометрический аспект исследований связан с изучением популяционных особенностей, затрагивающих вопросы микроэволюции. Кроме того, было показано, что это направление перспективно в плане изучения популяционно-генетических изменений, происходящих под влиянием эпизоотических процессов, что может дать возможность выявления количественных и качественных фенотипических признаков-индикаторов, сопряженных с чувствительностью и резистентностью к чуме.

Материалом для исследования послужили черепа малого суслика, собранные в 1997г. на юге приуральной части Акжаикского района и в 2001 г. в Джанибекском районе на западе области. В целом популяция малого суслика Волго-Уральского междуречья распространена непрерывно, обеспечивая беспрепятственный обмен генами, поэтому название “калмыковская” и “джаныбекская” популяции достаточно условны.

У сусликов, черепа которых использовались для промеров, в лабораторных условиях определялся пол, вес, длина тела, затем головы отсекались, в них вкладывались этикетки, после чего они обеззараживались лизолом, отваривались и очищались от мышечной ткани.

Определение возраста проводилось по стертости зубов [1]. Промеры черепа осуществлялись штангенциркулем по девяти признакам, указанным в таблицах. Черепов с возрастом более 2 лет оказалось мало, и поэтому анализировались только особи одно- и двухлетнего возраста.

Все промеры подчиняются нормальному распределению, в связи с чем достоверность оценок средних проводилась по критерию Стьюдента. В таблице 1 и 2 даны результаты сравнения морфометрических показателей самок и самцов в одновозрастных группах калмыковской и джаныбекской популяций малого суслика. Обращает на себя внимание высокий уровень полового диморфизма у однолеток и некоторое сглаживание этих различий у двухлеток. Практически по всем изученным параметрам самцы однолетки крупнее одновозрастных самок. У двухлеток сохраняется диморфизм по признакам черепа, но отсутствует по признакам, связанным с зубной системой. В целом в обеих популяциях получены сходные данные, что может быть результатом не случайности полученной закономерности. Вероятно, самки в постнатальный период развиваются медленнее, нежели самцы. Кроме

того, сглаживание отличий по признакам зубной системы может быть свидетельством значимости этих признаков в выживании малого суслика.

Таблица 1 – Различия по полу в одновозрастных группах калмыковской популяции малого суслика

Однолетние особи					
Признаки	п(самцы)	Mm	п(самки)	M-m	t
Длина черепа	5	40,86+0	13	38,54+0,3	4,15
Ширина черепа	6	27,37+0	14	25,9+0,2	2,41
Расстоян.между слух. отверстиями.	5	20,52+0	14	19,36+0,13	4,56
Расстоян.между надглазн. отростками.	7	17,01+0,5	17	16,21+0,2	1,75
Длина зубного ряда.	7	9,56+0,09	16	9,24+0,06	2,88
Расстоян.между зубными рядами	7	5,81+0,1	17	5,6+0,1	1,18
Расстояние между внешн.краями зубн. рядов.	7	12,01+0,1	16	11,5+0,08	3,64
Длина нижней челюсти.	7	27,07+0,4	14	26,11+0,2	2,23
Длина зубного ряда нижней челюсти.	7	8,83+0,08	14	8,52+0,06	3
Двухлетние особи					
Признаки	п(самцы)	M-m	п(самки)	M-m	t
Длина черепа	32	41,12+0,1	58	39,78+0,13	5,78
Ширина черепа	29	28,06+0,14	58	27,2+0,09	5,43
Расстоян.между слух. отверстиями.	32	20,29+0,09	58	19,79+0,07	4,43
Расстоян.между надглазн. отростками.	33	17,85+0,18	64	17,1+0,1	3,97
Длина зубного ряда.	33	9,18+0,06	64	9,14+0,04	0,58
Расстоян.между зубными рядами	32	5,53+0,06	60	5,39+0,05	1,72
Расстояние между внешн.краями зубн. рядов.	32	12,05+0,06	62	12,02+0,05	0,38
Длина нижней челюсти.	32	27,5+0,13	61	26,4+0,08	7,28
Длина зубного ряда нижней челюсти.	33	8,48+0,06	62	8,44+0,04	0,6

Сравнив самцов из разных популяций, мы обнаружили достоверные различия только по длине зубного ряда и расстоянию между зубными рядами, а у двухлеток различия наблюдались по шести признакам, длина черепа, расстояние между слуховыми отверстиями, длина зубного ряда, расстояние между внешними краями зубных рядов и длина зубного ряда нижней челюсти.

При сравнении самок различных популяций мы обнаружили у однолетних особей, в отличие от самцов, различие по шести признакам из восьми, а у двухлетних по пяти из девяти признаков.

Можно предположить, что причинами различий могут быть, приспособление к ландшафтно-экологическим особенностям территории, различие в сроках пробуждения.

На основании полученных данных, как предварительный вывод, можно заключить, что у самок постнатальный период развития продолжительнее, чем у самцов и на втором году различий меньше, т.е. на первом году половой диморфизм выражен ярче. Можно предположить, что с возрастом отличия по полу стираются, однако окончательный вывод можно будет сделать только после изучения серий черепов старших возрастов.

Двухлетние представители популяций между собой более схожи, видимо процесс развития практически достигает своего пика. Поэтому, основные параметры, такие как ширина черепа, длина зубного ряда и

расстояние между внешними краями зубного ряда, как у самцов, так и у самок, становятся более стабильными. При сравнении особей разных популяций обнаружилось достаточно существенные различия между ними.

Таблица 2 – Различия по полу в одновозрастных группах джаныбекской популяции малого суслика

Однолетние особи					
Признаки	п(самцы)	M-m	п(самки)	M-m	t
Длина черепа	15	41,5+0,3	17	40,38+0,3	2,73
Ширина черепа	13	28,46+0,25	14	27,19+0,2	3,97
Растоян. между слух. отверстиями.	15	20,82+0,13	17	20,27+0,14	2,84
Растоян. между надглазн. отростками.	15	16,56+0,21	14	15,79+1,02	2,75
Длина зубного ряда.	15	9,31+0,05	17	9,55+0,08	2,47
Растоян. между зубными рядами	15	6,68+0,1	17	6,17+0,1	3,45
Растояние между внешн. краями зубн. рядов.					
Длина нижней челюсти.	14	26,77+0,33	17	25,81+0,18	2,82
Длина зубного ряда нижней челюсти.	14	8,71+0,11	17	8,89+0,07	1,44
Двухлетние особи					
Признаки	п(самцы)	M-m	п(самки)	M-m	t
Длина черепа	11	41,9+0,3	12	40,38+0,23	3,83
Ширина черепа	11	28,2+0,8	12	27,68+0,16	0,63
Растоян. между слух. отверстиями.	11	21,26+0,25	12	20,36+0,15	3,18
Растоян. между надглазн. отростками.	11	17,9+0,3	10	16,81+0,23	1,64
Длина зубного ряда.	11	9,45+0,12	12	9,4+0,1	0,16
Растоян. между зубными рядами	11	6,18+0,09	12	5,87+0,08	2,82
Растояние между внешн. краями зубн. рядов.	11	12,37+0,13	12	12,23+0,1	0,89
Длина нижней челюсти.	11	27,23+0,4	10	25,88+0,25	2,77
Длина зубного ряда нижней челюсти.	11	8,78+0,16	12	8,54+0,06	1,5

На данном этапе исследования этого вопроса можно предположить, что эти различия обусловлены разницей в сроках выхода из зимней спячки. Вместе с тем, мы не исключаем возможность более глубокой причинной обусловленности, находящейся на популяционно-генетическом уровне. Решение этого вопроса возможно при изучении популяции из разных мест, взятых в одно и то же время и проснувшихся в сходные сроки.

Литература:

1. Огнев С.И. Звери СССР и прилежащих стран. Т. V. – М.-Л., 1947. – С. 96-97.

МӘДЕНИЕТ – ӨНЕРДІҢ АЙНАСЫ ДЕСЕК...

М. Өтемісов атындағы БҚМУ-да 2018 жылдың 2 қарашасы күні мәдениет және өнер факультетінің (көркемсурет-графика) құрылғанына 40 жыл толуына орай «Көркем шығармашылық: теориясы, әдіснамасы және тәжірибе синтезі. Заманауи мәдениеттің озық үлгілері» атты республикалық ғылыми - практикалық конференция өткізілді.

Қазір тәуелсіз ел суретшілерінің туындылары әлемнің көптеген елдеріне таралып, қазақ елінің мәдениеті мен өнерінің абыройын асқақтатуда. Солардың ішінде көркемсурет-графика факультетін әр жылдары бітірген тұлғалары да бар. Олар өңірдегі осы саланың жүгін арқалап, абыройын асқақтатып жүрген білдей маман, елеулі тұлғалар.

Факультеттің қалыптасуына, студенттер тәрбиесіне Т. Әбілов, К.Фокин, В.Самохвалов, В.Беляев, А.Ларичкина, М.Ілиясов, Ғ.Хабдоллаев, И.Өтегенов, А.Сейтімов, С.Құлбеков, т.б. көп еңбек етті.

Сурет өнерінің бастауы, қазіргі жай-күйі жайлы арақидік өтетін осындай ғылыми-тәжірибелік конференцияларда қозғалмаса, үнпарақ беттерінде көп жазылмай жүр. Аталмыш конференцияда осы олқы тұстың орнын толтыру мақсатында, һәм, қазіргі әлемде суретшіге және қоғамдық қарым-қатынасқа тұтастай сараптама беру, көркем шығармашылықты әлеуметтік құбылыс деп тану жолдарын ойластыру, көркем білім берудегі ұйымдастырушылық және әдістемелік мәселелерді ашу және оларды шешу жолдары сөз болды.

Тарих, өнер мен мәдениет теориясындағы көкейтесті мәселелер және қазіргі білім берудің болашағы, Қазақстанның ұлттық мәдениетінде бейнелеу өнері және дизайнды дамытудың заманауи үрдістері сарапталған осынау іс-шараның жоғары деңгейде өтуіне ұйытқы болған университет ректоры Н.Х.Серғалиев, ұйымдастырушылықтың биік үлгісін көрсеткен азаматтар қатарында ғылыми жұмыстар мен халықаралық қатынастар жөніндегі проректоры Қ.М.Ахмеденов, факультет деканы А.С.Қыдыршаев, бейнелеу өнері және дизайн кафедрасының меңгерушісі Ж.С.Қайыпбаева сынды білікті басшыларды айтуымыз қажет.

Конференцияның пленарлық отырысына Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Дизайн» кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.к., доцент Б.М.Моменов, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің профессоры, ҚР Мәдениет қайраткері О.Қ.Кендір, Махамбет атындағы Атырау академиялық драма театрының бас

суретшісі, ҚР Суретшілер одағының мүшесі Т.М.Мұхтаров, Маңғыстау өнер колледжінің меңгерушісі, ҚР Суретшілер одағының мүшесі М.Ө.Қосан, Республикалық «Үш қоңыр» газетінің бас директоры Б. Батыр, ҚР Суретшілер және Еуразиялық Дизайнерлер одағының мүшесі Қ.Н.Мәдіров, т.б. қатысып, өз ойларын ортаға салды. Баяндамашылар ЖОО-да оқытудың дәстүрлері мен жаңашылдықтары туралы, Қазақстанның ұлттық мәдениетінде бейнелеу өнері және дизайнды дамытудың заманауи үрдістері жөнінде пікір алмасты.

Конференция аясында суретшілердің республикалық көрмесі ұйымдастырылды. Оған көркемсурет-графика факультетін әр жылдары бітірген түлектері мен белгілі қылқалам шеберлерінің үздік туындылары қойылады. Көрмеге Орал, Ақтөбе, Ақтау, Атырау, Павлодар, Курукшетра (Үндістан) қалаларынан келген танымал суретшілер қатысты. Көрме ашылуынан соң

Курукшетра (Үндістан) университеті бейнелеу өнері басқармасының төрағасы, өнер философия PhD докторы, профессор Рам Виранжан кескіндемеден шеберлік-дәрісін өткізді.

Соны, тың пікірлер айтылған конференция мен көз жауын аларлық көркем дүниелер қойылған көрме қатысушылар мен өнер сүйер көрермен үшін өте пайдалы болды.

Қуандық МӘДІР,

*М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың қауымдастырылған профессоры,
ҚР Мәдениет саласының үздігі*

**М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНДЕ «ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВ ЖӘНЕ
ҚАЗІРГІ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
АТТЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯ**

2018 жылдың 22 қараша күні М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында академик Қажым Жұмалиев мұрасына арналған «Қажым Жұмалиев және қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірбиелік конференциясы өткізілді.

Қазақстан Республикасының Президенті «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Тарихи сананы жаңғыртуда» «Ұлы даланың ұлы есімдеріне» арнайы тоқталуының өзі ұлы тұлғалар есімдерін ұлықтау мен жас ұрпаққа насихаттау мақсатын көздеп отырғаны сөзсіз.

Тек осы өлкеге ғана емес, барша қазақ жұртының мақтанышына айналып, құрметіне бөленген тарихи тұлғаларымыздың бірі, киелі Қаратөбе топырағында дүниеге келген ақын, прозаик, драматург, қазақ әдебиеттану ғылымындағы тұңғыш доктор, профессор, академик – Қажым Жұмалиев.

әдебиетінің тарихы мен әдебиет теориясынан, ауыз әдебиетінен дәріс оқып, ұстаздық еткен Қажым Жұмалиев – көп қырлы тұлға.

Аталған конференция Ұлттық әдебиеттану ғылымында өзіндік орны бар айтулы ғалым Қажым Жұмалиевтің ғылыми мұрасын зерттеу мен зерделеу, тұлғалар мұрасын ұлықтау мақсатында ұйымдастырылды.

Конференцияның пленарлық мәжілісі М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры, биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Серғалиев Нұрлан Хабибуллаұлының алғы сөзімен ашылды. Ғылыми конференцияның пленарлық мәжілісінде Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің оқытушысы, п.ғ.к Б.С. Хайыржанова «Қажым Жұмалиев әдебиеттану ғылымын зерттеуші ғалым», М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті, ф.ғ.к. З.Ж. Мүтиев «Қажым Жұмалиев прозасының тақырыптық-идеялық тұтастығы», М.Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры, ф.ғ.д. Ғ.Қ. Хасанов «Қ.Жұмалиевтың «Жайсаң жандар» шығармасының тілдік ерекшеліктері», М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың қауымдастырылған профессоры (доцент), ф.ғ.к. Р.Б. Сұлтанғалиева «Академик Қажым Жұмалиев зерттеулеріндегі әдебиет теориясы мәселелері: ұлттық әдебиеттанудағы әдебиеттің классикалық жанрлары», Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университетінің доценті, ф.ғ.к. А.И. Мамыров «Қажымтанудағы ізденістер», ардагер журналист Т.Ө. Әліпқалиев «Қажым Жұмалиев мұрасы; Махамбеттану және рухани құндылықтар», М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті, т.ғ.к Ж. Жақсығалиев «Қажым Жұмалиев туралы бірер сөз» атты тақырыптарда ғылыми баяндамалар жасады.

Конференция барысында Қажым Жұмалиев және әдебиет теориясы мен сынының өзекті мәселелері; Қажым Жұмалиев және қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы мен әдіснамасы мәселелері; Қажым Жұмалиев зерттеулері және қазақ фольклористикасы; академик Қажым Жұмалиевтің ақындық, жазушылық мұрасы және шығармашылығының зерттелуі; рухани жаңғыру және әдеби өлкетану мәселелері тақырыптарында секциялар жұмыс жасады.

Конференция нәтижесінде республиканың ЖОО-ларынан, университет кафедраларынан баяндама-мақалалар ұсынылып, университет баспасынан арнайы ғылыми жинақ түрінде жасақталды.

БІЗДІҢ МЕРЕҢТОЙ / НАШИ ЮБИЛЯРЫ / OUR JUBILEES

Кайсағалиева Гүлжахан Смаиловна –
к.б.н., доцент

Кайсағалиева Гүлжахан Смаиловна как высокопрофессиональный специалист в области биологии, экологии, микробиологии, физиологии растений принимает активное участие в международных, республиканских и областных научных конференциях и семинарах по актуальным проблемам рационального природопользования и поддержке оптимального уровня биологического разнообразия.

Сфера ее научных интересов охватывает фундаментальные аспекты исследований по восстановлению техногенно-нарушенных земель. В рамках ряда грантовых проектов, в том числе по линии Комитета науки МОН РК Кайсағалиева Г.С. успешно занималась проблемами состояния природных экосистем и природно-антропогенных геосистем КНГКМ и прилегающей территории. Ею были исследованы параметры изменений их по динамике состава и количества органического вещества, биопродуктивности, энергоемкости, по запасу и потоку энергии, а также участия их в процессах почвообразования с учетом степени антропогенного пресса и разной термодинамической характеристикой минеральной части почвы.

Для разработки рекомендаций по сохранению и восстановлению почвенного плодородия и биопродуктивности природных экосистем при активном и непосредственном ее участии была разработана система биологических методов рекультивации нарушенных экосистем, обеспечивающих быстрое восстановление техногенных ландшафтов в зоне влияния КНГКМ на основе ускоренного восстановления свойств и режимов почв и их основных экологических функций.

Как целеустремленный ученый и талантливый педагог Кайсағалиева Г.С. ведет большую научно-общественную и педагогическую работу.

В настоящее время ею опубликовано более 50 научных и учебно-методических работ. Ее научные труды и методические пособия являются основой для руководства в подготовке работе магистрантов, студентов и специалистов. Благодаря большому научному и педагогическому опыту ее лекции и практические занятия со студентами и магистрантами всегда ведутся на высоком профессиональном уровне.

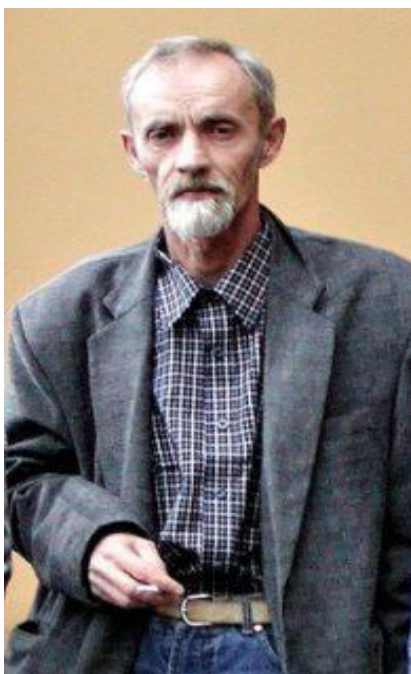
Всегда внимательная и отзывчивая она пользуется заслуженным уважением среди коллег по работе и имеет большой авторитет среди студентов и магистрантов.

Коллектив ЗКГУ им. М.Утемисова от души поздравляет юбиляра с знаменательной датой и желает ей крепкого здоровья, благополучия в семейной жизни и дальнейших творческих успехов.

**ҒЫЛЫМДАҒЫ ОРНЫ ТОЛМАС ҚАЗА /
НЕВОСПОЛНИМАЯ УТРАТА ДЛЯ НАУКИ /
NOTABLE SCIENCE LOSSES**

**Светлой памяти
Бидашко Федора Григорьевича**

*2 ноября 2018 года скоропостижно ушел из жизни выдающийся специалист
противочумной службы Казахстана, кандидат биологических наук,
зоолог высшей категории Уральской противочумной станции КООЗ МЗ РК
Бидашко Федор Григорьевич.*

Бидашко Федор Григорьевич родился 18.09.1950 г. в пос. Слобода-Кишнарены Лозовского района Молдавской ССР. В 1968-1973 гг. - учеба на биофаке Одесского гос. университета им. И.И. Мечникова. Свою трудовую деятельность в противочумной системе СССР Федор Григорьевич начал в 1974 г. зоологом Жангалинского противочумного отделения (ПЧО) Уральской противочумной станции (ПЧС). В 1974-1975 гг. прошел курсы первичной специализации биологов в САНИПЧИ (г. Алма-Ата). В 1976-1985 гг. работал зоологом, заведующим зоолабораторией Эмбинского ПЧО Гурьевской ПЧС. В 1982-1986 гг. учеба в заочной аспирантуре при Палеонтомологическом институте (г. Москва) под руководством д.б.н. Расницына А. П., там же защита в 1994 г. кандидатской диссертации по теме

«Плейстоцен-голоценовые энтомофауны Северного Прикаспия и реконструкция по ним природных условий». Бидашко Ф. Г. принимал участие в международных симпозиумах, конференциях (Турция, Норвегия, Россия), во многих научно-технических проектах по очаговости инфекций, биологической безопасности, ГИС-технологиям, по ключевым орнитологическим территориям. Им опубликовано 219 научных статей в областных, региональных, республиканских, межгосударственных и международных изданиях. Федор Григорьевич один из первых приступил к изучению природной очаговости геморрагической лихорадки с почечным синдромом - новой нозологии в Казахстане, проводил работу по изучению фауны ЗКО, рецензировал авторефераты кандидатских диссертаций. Участник многих научных инициативных экспедиций. По его предложению в Зауральском степном очаге чумы для успешного эпизоотологического обследования выбрано идеальное место дислокации Зауральского

противоэпидемического отряда. В 2000-2017 гг. возглавлял лабораторию эпизоотологии и профилактики чумы. За этот период им внедрены современные методы исследования многих природно-очаговых зоонозов. Работал в составе редакционных коллегий 4 сборников. В последнее время увлекался фотографией, его фотоснимки украсили многие научные издания, атласы. Неоценим вклад Бидашко Ф.Г. в создании коллекций музея станции (уникальный экспонат – череп бизона, его находка). Всю трудовую деятельность Федор Григорьевич непрерывно собирал палеознтомологические артефакты, которые он, к сожалению, не успел обработать и оформить в виде коллекций и научных изданий.

За заслуги в деле обеспечения санитарно-эпидемиологического благополучия населения Западно-Казахстанской области Федор Григорьевич неоднократно поощрялся грамотами, благодарственными письмами Областного акимата, Департамента КГСЭН, КЗПП, КООЗ, грамотами МЗ РК, медалью «Ветеран труда», «Отличник здравоохранения Республики Казахстана. Светлая память о хорошем человеке, ученом и наставнике надолго сохранится в коллективе....

Коллектив Уральской противочумной станции КООЗ МЗ РК

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ПЕДАГОГИКА/ПЕДАГОГИКА/PEDAGOGICS

Мұханбетжанова Ә.М., Мұханбетжанова А.У. ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУДЕГІ КІРІКТІРУДІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ.3 Podgórska-Jachnik D., Adelbayeva N., Gabdrakhmanova Sh. COACHING AND MENTORING IN EDUCATION.....13
Шамбилова Г.К., Куанбаева Б.У., Құлмағамбетова С.С. ЗАМАНАУИ САБАҚТАРДЫҢ ӘРАЛУАН ҚҰРЫЛЫМЫН ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ МЕН ЖОЛДАРЫ.....24
Мендалиева Д.К., Курмашева Н.Н. ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ДӘРІСТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ.....39
Мукашева М.У. ПРОГРАММИРОВАНИЕ В ШКОЛЕ И ВЫЧИСЛИТЕЛЬНОЕ МЫШЛЕНИЕ.....48
Nazarova G.Zh., Gurbanova A.A. THE USAGE OF THE PEDAGOGICAL GAMES AS ONE OF THE METHODS OF SCHOOLCHILDREN'S COGNITIVE AND INDEPENDENT ACTIVITY DEVELOPMENT.....59
Сейтенова С.С. ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ПӘНІНЕН ПРАКТИКАЛЫҚ САБАҚТАРДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ.....67
Назарова Г.Ж. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....75
Жусупкалиева Г.К., Омарғалиева Т.А. БОЛАШАҚ ФИЗИКА ПӘНІНІҢ МҰҒАЛІМІНІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....84
Амельченко В.И., Мэлс А. «5B060900-ГЕОГРАФИЯ» МАМАНДЫҒЫ БОЙЫНША «ҚАЗАҚСТАН ГЕОГРАФИЯСЫН» ЗЕРТТЕУ ҮШІН СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ - ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ.....92
Мендалиева Д.К., Ғайса А.Қ. ОРТА ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ «ОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯДАҒЫ ХИМИЯЛЫҚ РЕАКЦИЯЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖҮРУ МЕХАНИЗМДЕРІ» ТАҚЫРЫБЫН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ.....98
Сырым Ж.С., Муратова К.М., Әлібекова Б.Б. ОРТА МЕКТЕПТЕ ФИЗИКА КУРСЫН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА САБАҚТАРДЫҢ ТІРЕК – КОНСПЕКТІЛЕРІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖОЛДАРЫ.....108

Имжарова З.У., Тогайбаева А.К., Имжарова Ж.Н. В ШКОЛЕ: ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ И ПОИСК ПУТЕЙ РЕШЕНИЯ.....	115
Куанбаева Б.У., Туркменбаев А.Б. MACROMEDIA FLASH БАҒДАРЛАМАСЫ КӨМЕГІМЕН УИТСОН КӨПІРІ АРҚЫЛЫ КЕДЕРГІНІ ӨЛШЕУ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСЫН МОДЕЛДЕУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	123
Адельбаева Н.А., Кужбанова С.М. К ХАРАКТЕРИСТИКЕ НЕКОТОРЫХ ПОДХОДОВ В ИССЛЕДОВАНИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ.....	131
Жумағалиева А.Е., Есетов Е.Н. САЛУ ЕСЕПТЕРІН ДЕҢГЕЙЛЕП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ШЕШУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	139
Қайсағалиева Г.С., Имакаева А.Н. ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БИЛИНГВАЛДЫ ОҚЫТУДЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ.....	146
Гурбанова А.А. ВЫЯВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УСЛОВИИ УПРАВЛЕНИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ.....	153
Мендалиева Д.К., Жақан М.Қ. ХИМИЯ ПӘНІНІҢ АЛҒАШҚЫ ҰҒЫМДАРЫН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	160
Кулмагамбетова С.С., Куанбаева Б.У., Шамбилова Г.К. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ЗАМАНАУИ САБАҚТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫ ЖОСПАРЛАУ	167
Жұмағалиева Б.М., Тауакелов Ч.А. «САНДЫҚ АНАЛИЗ» ПӘНІН ОҚЫТУДА ҮШ ТІЛДІ ҚАТАР ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	177
Кульжумиева А.А., Наурызбаева А.А. ТЕҢДЕУ ҚҰРУ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУДЕ БАЙЫРҒЫ ЕСЕПТЕРДІ ҚОЛДАНУ.....	184
Ергалиева Г.А., Жұмағали Н.Д., Маденова Л.М. БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕ ҰЛТТЫҚ РУХАНИ ТӘРБИЕНІ ЖЕТІЛДІРУ.....	195
Сартаева Н.Т. ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТКЕ БАУЛУДАҒЫ «АҚПАРАТТЫҚ- КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР» ПӘНІНІҢ РӨЛІ.....	206
Исмагулова Ж.С., Хайруллина А.Б. ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	215

ФИЛОЛОГИЯ/ФИЛОЛОГИЯ/PHILOLOGY

Хасанов Ғ.Қ. ТАХМЕТЖАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА МЕТАФОРЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ.....	225
Жунусова Ж.Н., Жумагазина Ж.Ж. ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КОМПОЗИТОВ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКО-КАЗАХСКИХ СЛОВАРЕЙ).....	232

Зайкенова Р.З. ҚАЖЫМ ДАРАЛЫҒЫ.....	240
Berdenova S.Zh. LEXICAL STANDARDS OF THE OFFICIAL STYLE AT THE PRESENT STAGE: ON THE EXAMPLE OF THE ANALYSIS OF DECREES OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	248
Сұлтанғалиева Р.Б., Сағидуллина С.С. ТӘУЕЛСІЗДІК ДӘУІРІНДЕГІ МИКРО-СЮЖЕТТІ ПРОЗАДАҒЫ ӘЛЕМДІК ӘДЕБИ ДӘСТҮР ЫҚПАЛДАСТЫҒЫ ЖӘНЕ АЯГҮЛ МАНТАЙ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ЖАҒАШЫЛ ІЗДЕНІСТЕР.....	255
Токатова Л.Е., Измайлова М.А. «ПЛАХА» Ч.АЙТМАТОВА: «ВОПРОСЫ ДУХА» В КОНТЕКСТЕ СЮЖЕТНЫХ РЕМИНИСЦЕНЦИЙ.....	263

ТАРИХ/ИСТОРИЯ/HISTORY

Рысбеков Т.З., Сагидуллин У.Е. XVIII-XIX ғғ. ОРАЛ КАЗАК ӘСКЕРІНІҢ САНЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰРАМЫ.....	272
Мұқтар Ә.Қ., Ахметова Ұ.Т., Сарсенбаев Е.С. Н.К. АРЗЮТОВ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫН ЗЕРТТЕУШІ.....	279
Нурғалиева А.М. ПАВЕЛ РОМАНОВИЧ БУКАТКИН – ЧЕЛОВЕК-ЛЕГЕНДА!.....	289
Бұқтығұтова Р.С., Тастаева Ж.К. ҰЖЫМДАСТЫРУ БАРЫСЫНДАҒЫ ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУҒА БАЙЛАНЫСТЫ МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫН ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР РЕТІНДЕ ТАЛДАУ.....	300
Ганиева А.С. ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ.....	309
Рысбеков Т.З., Хамзин Ж.Ж. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ М.Б. ЫҚСАНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ.....	317
Жумасейтова Г.Т. ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ИСТОРИИ ИСКУССТВА ЯЗЫКОМ ХОРЕОГРАФИИ.....	324
Нұрсұлтан Е. ҚАЗАҚ ТЕАТРЫНДАҒЫ «КӨКТӨБЕДЕГІ КЕЗДЕСУ» ПЬЕСАСЫНЫҢ ҚОЙЫЛУ ТАРИХЫ МЕН ЗАМАНАУИ ОҚЫЛЫМЫ.....	332
Джумағалиев Д. НОВЕЙШИЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ В НОВОЕ ВРЕМЯ (ДИССЕРТАЦИОННЫЕ РАБОТЫ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ).....	342

БИОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ /БИОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ /
BIOLOGY AND ECOLOGY

Сергалиев Н.Х., Ахмеденов К.М., Шпигельман М.И., Кучкина А.А. РЕДКИЕ ОРНИТОЛОГИЧЕСКИЕ НАХОДКИ В ЗАПАДНО- КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ ЗА 2018 ГОД.....	351
Чекалин С.Г., Кайсағалиева Г.С., Зимхан Б.А., Мусабекова Б.Е. БИОЛОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ НАРУШЕННЫХ ЭКОСИСТЕМ.....	360
Чекалин С.Г., Зимхан Б.А. БИОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ВОЗДУШНОЙ СРЕДЫ.....	369

ЖЕР ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМДАР / НАУКИ О ЗЕМЛЕ/
SCIENCES ABOUT THE EARTH

Грошева О.А., Дубровская С.А., Щербакова Е.А. АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ СТЕПЕВЕДЕНИЯ ЗА ПОСЛЕДНИЕ 20 ЛЕТ (ПО МАТЕРИАЛАМ МЕЖДУНАРОДНЫХ СИМПОЗИУМОВ «СТЕПИ СЕВЕРНОЙ ЕВРАЗИИ).....	378
Имашев Э.Ж., Ерманова Н.І., Жәнібек Р.Б. МАҢҒЫСТАУ ЖӘНЕ АТЫРАУ ОБЛЫСТАРЫНЫҢ ИНДУСТРИЯЛЫҚ КЕҢЕСТІКТІК ДАМУ ДЕҢГЕЙІ.....	392

ҚЫСҚАША ҒЫЛЫМИ ХАБАРЛАМАЛАР/
КРАТКИЕ НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ

БИОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ / БИОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ

Сараев Ф. А., <u>Бидашко Ф. Г.</u> КРАТКИЙ ОБЗОР ФАУНЫ ЖУКОВ-КАРАПУЗИКОВ (COLEOPTERA, HISTERIDAE) СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ПРИКАСПИЯ.....	404
Суров В.В., РЕЗУЛЬТАТЫ ОЦЕНКИ МОРФОМЕТРИЧЕСКИХ РАЗЛИЧИЙ ЧЕРЕПОВ МАЛОГО СУСЛИКА ИЗ РАЗНЫХ РАЙОНОВ ВОЛГО-УРАЛЬСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ.....	408
ҒЫЛЫМИ ӨМІР/ НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ/ ACADEMIC LIFE.....	411
БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ/НАШИ ЮБИЛЯРЫ/OUR JUBILEES.....	415
ҒЫЛЫМДАҒЫ ОРНЫ ТОЛМАС ҚАЗА / НЕВОСПОЛНИМАЯ УТРАТА ДЛЯ НАУКИ / NOTABLE SCIENCE LOSSES.....	416

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға білім мәселелеріне қатысты ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайтын қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 12 беттен аспайтын) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 10 шрифтісінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйіндеме (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом не более 12 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 10, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:
Р.Р. Кужалиева

**Материалдарды
компьютерде беттеген:**
**Верстка и изготовление
оригинал-макета:**

Е.Е.Панова,
Г.К. Кубегенова,
Ж.З. Есимғалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университеті, 2018.
090000, Орал, Достық даңғылы, 162.

Басуға 14.12.2018ж. қол қойылды.
Көлемі 52,9.т. Таралымы 150 дана.
Тапсырыс № 4.

Подписано в печать 14.12.2018г.
Объем 52,9 п.л. Тираж 150 экз.
Заказ № 4.

Западно-Казахстанский государственный
университет им. М.Утемисова, 2018.
090000, Уральск, пр. Достык, 162.